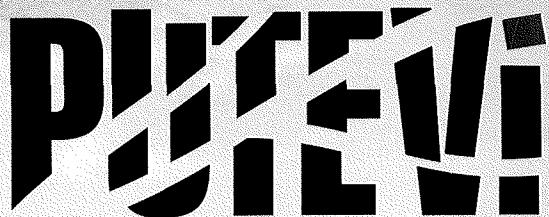

Veliki rat je epski velik, a savremen roman o najvećem istorijskom preokretu na početku dvadesetog veka. Nije to samo portret izvanredno mnogo ljudskih sloboda, već ubedljiva slika sloma velike nade u srećnu budućnost čovečanstva. Usred tog potresnog događaja nižu se neodoljive epizode o nečemu što je i stvarno i neverovatno, i izmišljeno i proživljeno, trijumfuju ljudska osećanja i senka pobjede ostavlja svoj trag.

Prateći slobode preko sedamdeset junaka, na svim zaraćenim stranama, Gatalica je oblikovao pobednike i poražene, generale i operske pevače, vojnike i špijune, male, obične ljude uspevajući da obuhvati čitavu epohu.

Ima u ovoj knjizi nesvakidašnje ambicije, tužnih i veselih sloboda, primera neviđenog, ali i sasvim uzaludnog heroizma.

Veliki rat nijednog trenutka ne postaje istorijska hronika jer se od dokumenta razvija do neverovatnih otkrića gradeći jaku, upečatljivu priču pravog romana i velikog umetničkog dela.

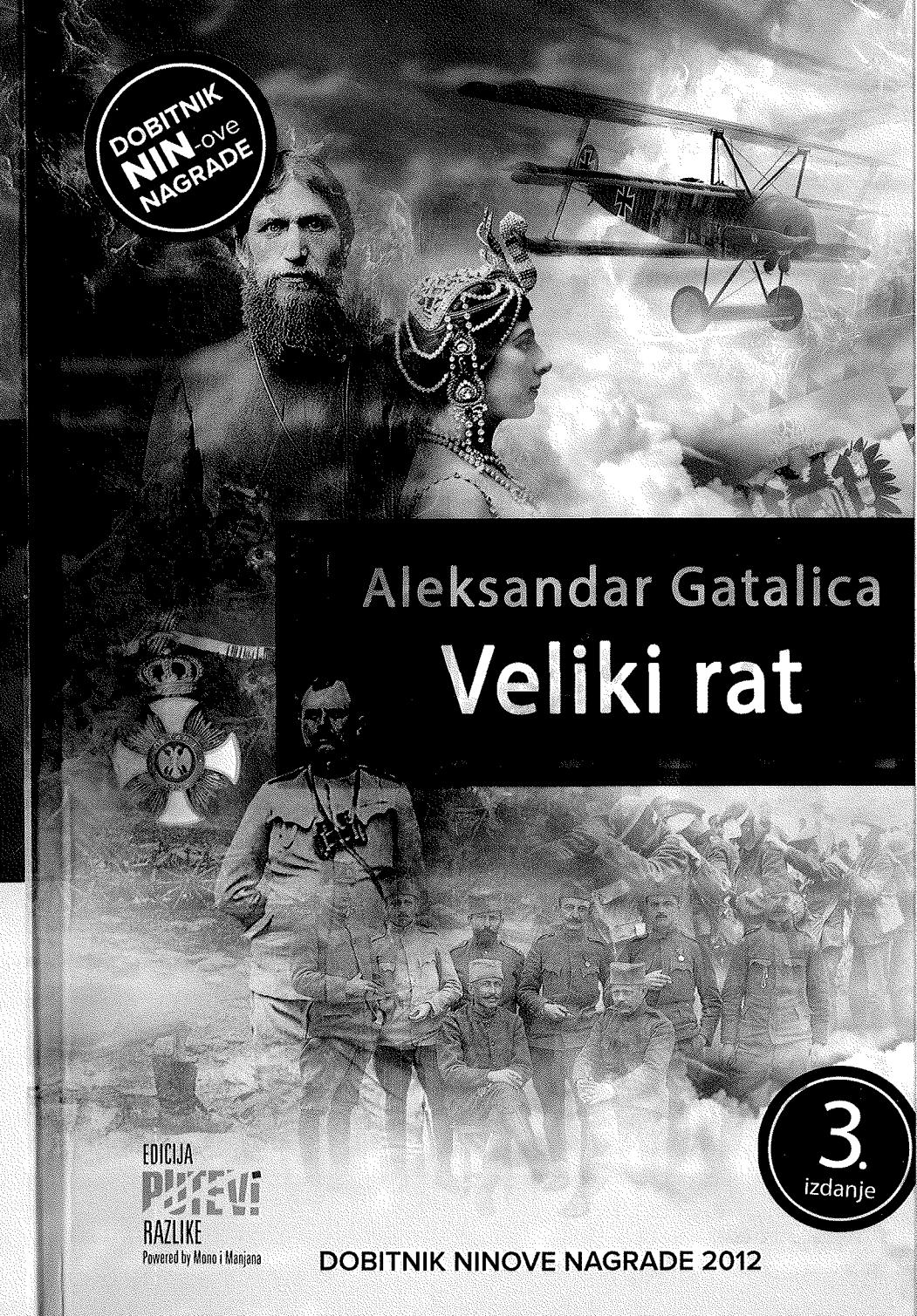

Aleksandar Gatalica

Veliki rat

EDICIJA
PUKEVI
RAZLIKE
Powered by Mono i Manjana

DOBITNIK
NIN^{love}
NAGRADE

3.
izdanje

PUTEVI su biblioteka posvećena savremenoj književnosti. U njoj ima mesta za sva dela koja ne treba prevoditi. Književnost mora da postoji uvek i uprkos svemu. Ona je potrebna sve dok postoe jezik, istorija, običaji i mentalitet, svest o sebi i drugima i dok je čovek osetljiv za ono što je umetničko u rečima. Književnost je najlepše mesto u rečima za susret sa sobom i sa drugima, sa svetom i sa vremenom.

PUTEVI znače da vredi čitati književna umetnička dela, svih vrsta i svih poetičkih usmerenja, svih humanističkih nijansi. Književnost je više od svakog ideološkog opredeljenja i svake politike, ali nije izvan sveta i svog vremena. Čitati ne znači žmuriti za sve što je u svetu, nego gledati i u nešto posebno dobro. O književnosti se sudi kao o umetnosti, a ne kao o sredstvu političkog delovanja. To ne oslobađa odgovornosti ni pisca, ni čitaoca, ni izdavača.

PUTEVI su biblioteka u kojoj se velika tradicija modernizma, kriza modernosti i postmodernizam otvaraju za novi vek koji je već odmakao od svog početka i nije doneo nikakvo dobro, nigde. Od užasa i brutalnosti veka velikih svetskih ratova stiglo se u fazu podlog totalitarizma koji više liči na devetnaesti vek nego na budućnost koju smo želeli. Ima li mesta za književnost u takvom vremenu? PUTEVI su pokušaj da se kaže da uvek ima mesta za književnost.

Srpska književnost uvek je bila bolja od svega drugog što smo stvorili.

SVI PUTEVI VODE U KNJIŽEVNOST.

VELIKI RAT

2012.
Beograd

Aleksandar Gatalica

VELIKI RAT

© Aleksandar Catalica
Prava za srpsko izdanje © 2012 Mono i Manjana

Izdavač
Mono i Manjana

Za izdavača
Miroslav Josipović
Nenad Atanasković

Urednik
Aleksandar Jerkov

Lektura i korektura
Marija Lazović

Dizajn korica
Dušan Arsenić

Kompjuterska priprema
Mono i Manjana

E-mail: office@monoimanjana.rs
www.monoimanjana.rs

Na fotografijama u knjizi:

Hapšenje Gavrila Princa u Sarajevu 1914; pijanista Paul Vitgenštajn pred jedan od koncerata za levu ruku 1919; dobrotvorna dopisna karta srpskih ratnika iz 1916; plesačica Mata Hari odevena za nastup 1917; belogardejci na brodu neposredno posle isplovljavanja iz sevastopoljske luke 1918.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-31

ГАТАЛИЦА, Александар, 1964- Veliki rat / Aleksandar Gatalica. -
Београд : Mono i manjana, 2012 (Novi Sad : Sajnos). - 488 str. :
autorova slika ; 21 cm. - (#Edicija #Putevi : razlike)

Tiraž 1.000. - Beleška o autoru: str. 485.

ISBN 978-86-7804-770-1
COBISS.SR-ID 192815372

Pisac najpre želi da zahvali Petru Pijanoviću i profesoru Dragoljubu Živojinoviću, prvim čitaocima ovog romana. Autor duguje i stotinama svedoka koji su bili njegove oči i uši u Velikom ratu: najviše Džonu Ridu, princezi Kantakuzin i novinarima ratne *Politike*, koji dokazuju da pisac može da piše i o onome što sam nije doživeo, ukoliko ga o događajima obaveštavaju valjani i pouzdani svedoci.

JUNACI OVOG ROMANA SU (po zaraćenim stranama)

SRBIJA

ĐOKA VELJKOVIĆ, fabrikant „idealina“

GAVRA CRNOGORČEVIĆ, falsifikator „idealina“

TIHOMIR MIJUŠKOVIĆ, major Jova i Đuro Tankosić, vojnici iz Preka

GOSPODA LIR, Beograđanka PERA STANISAVLJEVIĆ BURA, novinar *Politike* ŽIVKA D. SPASIĆ, šnajderka

DR SVETISLAV SIMONOVIĆ, lekar kralja Petra

KRALJ PETAR I

DIMITRIJE LEKIĆ, podnarednik, izbeglica

VLAĐISLAV PETKOVIĆ DIS

LJUBOMIR VULOVIĆ, major, osuđenik na smrt

RADOJICA TATIĆ, artiljerijski major

DR ARČIBALD RAJS

PRESTOLONASLEDNIK, POTOM REGENT ALEKSANDAR

ČETIRI KAPLARA HEROJA SA RUČNIM ČASOVNICIMA

AUSTROUGARSKA

MEHMED GRAHO, sarajevski patolog

TIBOR VEREŠ, novinar *Pester Lojda*

TIBOR NEMET, ugarski vojnik

SVETOZAR BOROJEVIĆ FON BOJNA, feldmaršal

HAJNRIH AUFŠNAJTER, psihanalitičar

BELA DURANCI, minhenski glumac

A FON B, špijun

MARKO CMRK, hrvatski dobrovoljac

KARLO I, poslednji austrijski car

FRANC HARTMAN, okultista iz Minhena

HUGO FOŁRAT, teozof iz Minhena

KARL BRANDLER-PRAHT, teozof iz Lajpciga

ANDOR PRAGER, mali pijanista

FRANCUSKA

ŽAN KOKTO
LISJEN GIRAN DE SEVOLA,
slikar-scenograf
ŽERMEN DESPARBES, vojnik
STANISLAV VITKJEVIĆ, poljski
izbeglica
GIJOM APOLINER
ČIČA LIBION, vlasnik kafea
Rotond
ČIČA KOMBES, vlasnik *Klozeri de lila*
KIKI SA MONPARNASA,
dobrovoljka, model
PJER ALBER BIRO, proizvođač
razglednica
FERI PIZANO, ratni dopisnik
PEDESET VERDENSKIH JUNAKA
FRIC ŽUBER DUKEJN, špijun
MATA HARI, špijunka

BRITANSKO KRALJEVSTVO

EDVIN MAKDERMOT, bas iz
Edinburga
OTAC DONOVAN, škotski kapelan
OSVALD RAJNER, atentator
FLORI FORD, kabaretska
pevačica
SIDNI RAJLI, špijun
ANABEL VALDEN, medicinska
sestra

NEMAČKA

HANS DITER UIS, operski pevač
FRIC KRUP, cepelinista, pa
avijatičar
ŠTEFAN HOLM, vojnik
LILIJAN SMIT (ŠMIT),
kabaretska pevačica
FRIC HABER, hemičar
VALTER ŠVAJGER, podmornički
komandir
HANS HENCE, desnoruki
pijanista, levoruki pesnik
PAUL VITGENŠTAJN, levoruki
pijanista invalid
ALEKSANDAR VITEK, student
arhitekture
MANFRED FON RIHTHOFEN,
avijatičar
PEDESET VERDENSKIH JUNAKA
ADOLF HITLER, kaplar 16.
Bavarske listovske pukovnije

TURSKA

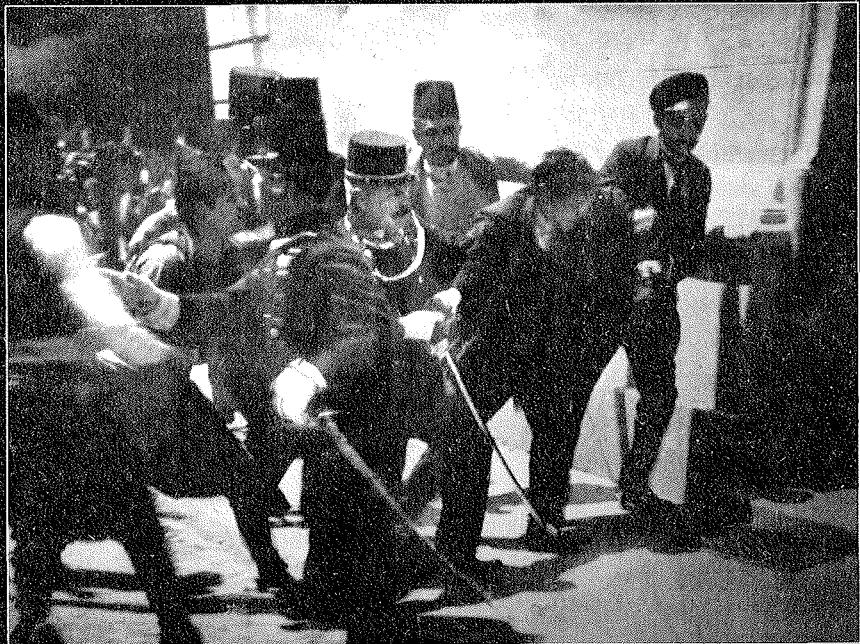
MEHMED JILDIZ, istanbulski
trgovac začinima
DŽAM ZULAD-BEG, istanbulski
policajac

RUSIJA

SERGEJ ČESTUHIN, neurohirurg
LIZA ČESTUHIN, Sergejeva žena
VELIKI DUKA NIKOLAS
SERGEJ VORONJIN, menjševik,
vojnik
BORIS DMITROVIĆ RIZANOV,
vojnik
VLADIMIR SUHOMLINOV,
kijevski general-gubernator
JEKATERINA SUHOMLINOVA,
njegova žena
GROF VLADIMIR FREDERIKS,
prvi sekretar dvora
ILJA ERENBURG
NIKOLAJ II, poslednji ruski car
CARICA ALEKSANDRA, njegova
žena
KARL RADEK, boljševik
JURIJ JURJEV, zaslužni
glumac
LAV TROCKI, boljševički
pregovarač u Brest-Litovsku
GATAR, putnica u vozovima
Oktobarske revolucije

ITALIJA

ĐORĐE DE KIRIKO

1914
GODINA PATOLOGA

PROLOG TRI REVOLVERSKA HICA

Za lekara Mehmeda Graha Veliki rat počeo je kad ga zapravo nije ni slutio, u času kada je čuo da će po velikoj junskoj žezi „neka važna tela“ biti dopremljena u mrtvačnicu. Ali, za doktora Graha, pogubljenog starca još u snazi, bose glave sa izrazito velikim i ravnim temenom, važnih tela uistinu nije bilo. Svi leševi koji su dolazili pod njegov nož bili su voštano bledi, mrtvački otvorenih usta, često s očima koje nikо nije stigao ili smeо da zatvori, što su iskolačeno zurile nekud u stranu, pokušavajući da bezivotnim zenicama još jednom uhvate zrak sunca.

Njega to, međutim, nije uzbudjivalo. Još od 1874. godine stavljao je okrugle naočare na nos, oblačio beli mantil, na ruke navlačio dugačke rukavice i otpočinjao sa radom u sarajevskoj mrtvačnici, gde je ispod prebijenih rebara koja su se osećala na tragove policijske torture vadio srca iz nedara i u želucima pokojnika nalazio progutane riblje košćice i tragove poslednjeg obeda.

Sada su stizala „važna tela“, a patolog još ne beše čuo šta se desilo na ulicama. Ne, nije znao da je nadvojvodin automobil sporo zamakao u Ulicu Franje Josifa, da je tamo, iz gužve, sa ugla kraj zgrade Osiguravajućeg društva „Kroacija“ neki momčić ispalio tri revolverska hica u prestolonaslednika i hercoginju Hoenberg, da je pratinja isprva mislila da prinčevskom paru nije ništa, da je izgledalo kao da se nad-

vojvoda samo osvrnuo i pogled uputio nekud na drugu stranu, u masu okupljenog sveta, da je vojvotkinja ličila na lutku u izlogu bećke magaze, da je trenutak docnije briznula krv iz plemkinjinih grudi, a potom se i usta Franje Ferdinanda napunila krvlju koja je kliznula niz njegov uredno nagaravljeni desni brk, da je tek potom utvrđeno da su važni gosti pogodeni, pa petnaest minuta docnije da je jedan važan gost postao „važno telo“, a još pola sata kasnije da se ni važna gošća nije povratila iz nesvesti te da je i ona, u hladu Konaka, gde je položena, proglašena „važnim telom“.

Sada su prispela ta dva važna tela, a doktoru Grahu niko nije rekao ko su oni. No, po uniformi muškog leša sa mnoštvom ordenja i sviljenim peševima duge svečane haljine ženskog tela, odmah je znao ko mu je stigao pod sklapel. Svakao ih je i oprao im rane, kada su mu kazali da ne sme ni kuršume iz njihovih tela da izvadi, već da jedino treba da umeša gips i uzme posmrtni odlivak njihovih lica. Zato valjda nije primetio da nadvojvoda ima mali opaki tumor u usnoj duplji, a da je sa visokom gošćom usmrćeno i nešto što bi moglo biti fetus u njenom stomaku.

Samо namazati lica i uzeti maske... Tako je i učinio, dok su se neki povici pred mrtvačnicom mešali s topelim letnjim vетrom sa Miljacke i udaljenim jecajima. Samo malo dalje, na ulici, gomila je krenula da linčuje atentatore. Pod Latinskim mostom pronađeno je bačeno oružje. Denuncijanti su u panici javljali mnoge glasove pomešane s mnoštvom opačina i laži, a doktor Graho je u limenoj posudi mešao gipsani prah i vodu, trudeći se da se masa ne stvrdne pre nego što je nanesе na lica.

Najpre je premazao plemkinjino oblo čelo s jednom bojom po sredini i pomalo zatupast nos širokih nosnica. Dobro je napunio nosne šupljine, naneo gips među trepavice i pažljivo, kao neki artista, oblikovao obrve, gotovo s ljubavlju nanoseći smesu preko svake dlake. Tako se valjano pripre-

mio za nadvojvodin lik i njegove crne brkove koji su imali da ostanu verno sačuvani za pokolenja i mnoge bronzane odlivke koji će – mislio je – još decenijama krasiti svaku ustanovu Dvojne monarhije. Da li ga je bilo strah? Je li imao tremu? Možda se osećao pomalo kao demijurg, krojeći posmrtni lik koliko još do pre pola sata budućeg najmoćnijeg čoveka Austrougarske? Ništa od toga. Doktor Graho bio je od onih ljudi kojima se nijedna misao nije vrzmala po glavi. Nije maštao. Nisu ga morile noćne more. Za prvog sna nisu ga pohodili duhovi mrtvaca od prethodnog radnog dana. Da je bilo drukčije, ne bi on mogao biti glavni sarajevski patolog još od 1874, niti bi mu svakodnevno pod nož stizali premnuli Turci i pomrli narod sve tri vere.

Ni sada mu ruka nije zadrhtala. Oblikovao je gips pod prestolonaslednikovom donjom usnom, brižljivo izvukao rupicu na izbrijanoj bradi, premazao mu kapke i s pažnjom se posvetio brkovima. Skinuo je s njih najpre loj kojim su bili namazani, a potom se potrudio da svaka crna dlaka brkova dobije svoj gipsani nanos. Kada je završio, dva opuštena, savsim naga tela s belim maskama na licu, ležala su pod njegovim rukama. Trebalo je samo da čeka, ali onda se dogodilo nešto neobično.

Prvo jedna reč, pa druga.

Neko je možda ušao u mrtvačnicu? Pomoćnik ili neki pandur? Osrvnuo se, ali kraj njega nije bilo nikog, dok su se reči već uobličavale u šapat. Na kom jeziku se čuje taj govor? Isprva je pomislio da je mešavina mnogih jezika: turskog, srpskog, nemačkog i mađarskog koje je poznavao, ali i još nekih, činilo mu se azijskih, afričkih, pa i iščezlih kao što je aramejski ili hazarski. Ipak, ne, to je samo obмана. Jedan lekar, koji nikad nije sanjao, jednostavno je seo na stolicu, činilo se i dalje nimalo zastrašen. Pogledao je tela i nije mu izgledalo da se pomeraju, a i da su se kojim slučajem mrdnula, ni to ga ne bi iznenadilo. Kad čoveka napusti anima, ludo

telo ume očajnički da se trzne. Video je to one 1899. kada jedan nesrećnik gotovo čitav dan po smrti umalo nije pao s njegovog metalnog stola, jer se ritnuo kao da ga je protresla struja. Jedna druga žena, valjda 1904. ili – tako je – naredne 1905. čitavo veče je, činilo mu se, disala. Još lepe grudi koje dete nije sisalo, ravnometerno su joj se pred očima doktora Graha dizale i spuštale, kao da mrtva usta još uzimaju vazduh, ali to je bila obmana i doktor ju je kasnije dokumentovao u zapaženom radu u jednoj bečkoj stručnoj publikaciji.

Nadvojvoda i hercoginja sad su mogli i da se zagrle, a da ga to ne iznenadi. Ali, reči... otngle su se od raznih pokrajinskih narečja i dopirale do njega razgovetnije i jasnije, samo na nemačkom... Pokušao je da proceni odakle šapat stiže i brzo utvrđio da to govore usta pod gipsanim maskama. Sada se već uzbunio. To nije bilo fiziološki očekivano i nije se moglo završiti ubedljivim predavanjem pred Carskim društvom patologa. Ferdinand i njegova hercoginja su razgovarali. Prislonio je uho doktor Graho tik uz Ferdinandova usta i ispod gipsane maske čuo muklo ali dovoljno jasno jednu reč: „Draga.“ Kao odgovor odmah je usledilo „Dragi“. „Viđiš li ovaj predeo, ovu planinu na kojoj lišće raste i opada takvom brzinom kao da godine jure poput minuta?“ Kao odgovor usledilo je samo jedno vojvotkinjino: „Da li te boli?“ „Malo“, odvratilo je *važno muško telo*. „A tebe?“ „Ne, dragi, samo mi je nešto tvrdo preko usana, a to nije grobna ilovača...“

Mehmed Graho je ustuknuo. Gips se još nije stegao na licima prinčevskog para, a on je, na vojvotkinjine reči, krenuo da skida maske drhtavim rukama. Imao je sreću da se odlivci nisu polomili, jer bi sigurno izgubio posao koji je čutljivo držao još od turskih vremena. Sa dve, srećom cele posmrtnе maske u rukama, pogledao je u umrljana lica voštanobledih figura na svom stolu. Usne su se micale, smeо je da se zakuне. „Go sam“, reklo je muško telo. „Sramota me je, ni pred tobom nikad nisam bila naga“, odvrati žensko. „Ali sad idemo.“

„Kuda?“ „Nekuda.“ „Šta ostavljamo?“ „Jad, ništa, naše snove i sve žalosne planove.“ „Šta će biti?“ „Biće rata, velikoga rata za koji smo se spremali.“ „I bez nas?“ „Baš zbog nas...“

U tom času u mrtvačnicu je uteo neki čovek. Na turskom se obratio doktoru Grahu: „Doktore, završili ste? U pravi čas. Nove uniforme upravo stižu.“ Nastavio je na nemačkom: „Bože, kako ih je strašno videti gole, sa licima umrljanim od gipsa. Brzo ih operite. Dvorska delegacija samo što nije stigla. Tela treba balsamovati i hitno prebaciti vozom do Metkovića, pa brodom u Trst. Hajdete, doktore, šta ste se skamenili! Ta, nisu vam valjda ovo prvi mrtvaci koje ste видeli. Nadvojvoda i hercoginja – kad prestanu da dišu, svi su oni samo tela.“

A glasovi, gotovo htede da upita doktor Graho, a rat, veliki rat? No, nije rekao ni reč. Mrtva usta ipak ne govore ništa, pomislio je i on, dok je gipsane odlivke predavao tom čoveku za koga nije znao da li je policajac, žbir, vojnik, provokator ili jedan od atentatora... Kasnije je sve izgledalo kako u mrtvačnicama obično jeste. Tela su obučena, nov mundir prebačen je preko nadvojvodinih prsa, novo lažno ordenje stavljen na mesto starog, okrvavljenog i iskrivljeng, nova balska haljina, gotovo istovetna onoj svilenoj u boji blede kajsije, navučena je preko golih grofičinih grudi (niko sad nije pomicao na donji veš) i stupilo je veče isto kao i svako drugo, uz onaj vetrić u kotlini koji Sarajevo hlađi i leti.

Narednih dana doktor Graho je radio. Niko se na njegovom stolu nije pomerio, niko ništa nije progovorio, ali osamsto pedeset kilometara na severozapad austrijska štampa već je složno ispaljivala plotune na srpsku vladu i nemačkim novinarima oduvek nesimpatičnog Nikolu Pašića. U listu *Pester Lojd*, koji je redakciju imao u jednoj mrkoj, pravoj đavolskoj zgradi na peštanskoj strani, uz sam Dunav, radio je i Tibor Vereš. Za novinara Vereša Veliki rat počeo je kada je u srpskim novinama, koje je – kao Ugar iz Bačke

sa znanjem srpskog jezika – bio zadužen da prati, pročitao sledeću rečenicu: „U Beču, toj razbojničkoj varoši, gde je srpski trgovački svet godinama ostavljao svoje novce, klevete austro-jevrejskih novinara sve više liče na pseći lavež.“ Rassrdio se, priznao je kasnije nekim kolegama, ne toliko kao ugarski Jevrejin (što je slagao da je bio), koliko zato što se osetio napadnut kao novinar (što je bilo preterano, jer je bio obično piskaralo). Uz kriglu crnog piva u pivnici *Taverna* još je dodao: „Osvetiću im se!“ na šta je pijana svetina prihvatile njegove reči kao refren i viknula „Osvetice im se!“

I šta je sad moglo jedno obično prestoničko škrabalo koje je koliko juče pisalo o požarima u budimskim zgradama, i o noćnim posudama koje je poneko još istresao kroz prozor prolaznicima na glavu – do da pomisli kako ga onaj refren ratoborne bircuske gomile obavezuje. Ali, na šta? Neki dan kasnije, urednik mu je dao novi zadatak koji mu je ličio na novinarsko proviđenje. Svi mladi saradnici *Pester Lojda* koji nisu imali stalne rubrike – a među takve je spadao i mladi Vereš – dobili su zadatak da svakodnevno sastavljaju preteća pisma i šalju ih na adresu srpskog dvora.

Uzaludan posao, naoko, ali ne i za onoga ko je do juče izveštavao o epidemiji malih boginja u ciganskom getu na Margitinom ostrvu. Na novom zadatku tražila se lojalnost i patriotizam, ali pre svega paškvilama prilagoden stil pisanja. I Vereš se dao na posao. Lojalan je bio. Odlučan preko svake mere. U svoj patriotizam Ugra izraelitske veroispovesti nije sumnjao. A njegov stil – to tek nije mislio da će zakazati. Prvo pismo upućeno na adresu nj.k.v. Aleksandra, prestolonaslednika Srbije, krasno je ispalo. Tibor je imao utisak da ga ne piše, već da se lično izdire na tog drskog princa koji je potpalio požar pod staru i civilizovanu Evropu. Naročito su mu ostale u sećanju rečenice: „Vi ste svinja koja ni u svom blatnjavom oboru ne ume da se valja“; pa i ona: „Tvorov okote i svoj brlog si vonjem zarazio.“

Kada je srpska štampa, koju je i dalje pratio, prenela da na adresu dvora svakodnevno stiže na stotine besmislenih pretećih pisama iz Pešte i Beča na mađarskom i nemačkom, ispunjenih najgnusnijim uvredama prestolonaslednika i starog kralja Petra, Vereš je to shvatio kao podstrek da nastavi još odlučnije (i sam urednik pročitao je jednu paškvilu i rekao nešto nalik na „biće od vas valjan prestonički žurnalist“). Ali, onda se, kao i patologu Grahu, i jednom novinaru dogodilo nešto neobično, mada nikako s onako gotskim predznacima kao što se to zbilo u sarajevskoj mrtvačnici. Tiboru su jednostavno počele da se otimaju reči. Kako je do toga došlo, ne bi umeo da kaže.

Krajnje uvredljivim obraćanjem počeo bi novo pismo. Smislio bi vrlo bezobraznu ocenu srpskog kralja i Srbije, razvio bi misao kao dobar žurnalist, pronašao sramne primere u istoriji i na kraju sve začinio nimalo uvijenim pretnjama. Kada je pismo hteo da pokaže uredniku, odlučio je, srećom, da ga još jednom pročita i bio vrlo iznenaden. Reči koje je napisao kao da su se poigrale s njim: same od sebe, na belom papiru. Bilo je to pravo gramatičko kraljevstvo bez kralja. Imenice su optimale značenja jedne drugima, ni glagoli nisu ostali po strani; pridevi i prilozi bili su pravi banditi i šverceri nalik ljudskim posadama brodova što krijumčare i robu i ljude. Samo su brojevi i predlozi ostali donekle imuni na ovu bahatu igru, a rezultat je bio da je sve što je Tibor napisao na kraju ličilo na pohvalu srpskog prestolonaslednika, pre nego na uvredu.

Pokušao je ispočetka da prepiše pismo, ali je shvatio da je zbilja glupo da prepisuje pravi panegirik Srbiji, kada je želeo da napiše nešto sasvim suprotno. Zato je promenio jezik. Sa mađarskog prešao je na nemački. Iz memorije je izvlačio otežale germanске reči, reči koje su imale otoke i čudne izrasline – reči slepe i gluve za svaki moral i najmanju samosvest. Od takvih rečeničnih razvalina pokupljenih

s ulica i žargonskih svađalačkih izraza ponovo bi jedan mali hroničar Budimpešte sačinio pismo i još jednom mu se ono činilo sasvim lepim, ako se za paškvile može kazati tako nešto, ali čim bi ga završio ono je počelo da tu, pred njegovim očima, menja smisao i nekako se bezobrazno profinjuje. *Ge-ring* (nevažan) olako je postajalo *gerecht* (pravičan); kada je htio da napiše *Das war ein dummes Ding* (to je bila glupost), ispalio je da je svojim rukopisom zapisaо: *Jedes Ding hat zwei Seiten* (svaka stvar ima dva lica) kao da bi on da se upusti u raspravu sa tim drskim princom, a ne da ga ocrni. I tako se to nastavilo. Reči koje su zaudarale na nečastivost i ljudske izlučevine sada kao da su se okupale i naparfimisale. Psovka je postajala obična pokuda; pokuda vrlo lako pohvala...

Pomislio je da je to stoga što je hartija na kojoj piše bila onaj novinarski tanki pelir-papir, te je od urednika zatražio deblju hartiju. Promenio je i nalivpero i plavo mastilo zamenio crnim, kada je najzad lišen muka. Grdna pisma ostala su onakva kakvim ih je zamislio, kao polje koje je pogodio grad veličine jajeta. Dopala su se i uredniku, a Tibor je pomislio da je tajna u hartiji, Peru i crnom mastilu. Došlo mu je da poljubi svoju zločestu pisaljku kojom je tokom leta 1914. napisao još mnoštvo bezobzirnih pisama upućenih na adresu srpskog dvora, ali nije znao šta se dešava u pošti...

Podla pisma sada su shvatila da ne treba da se menjaju pred očima svog podbulog i neispavanog stvaraoca, već su smisao rešila da menjaju u poštanskom pregratku ili furgonu brzog voza poštâ Austrougarske, koje su raznosile pisma po Evropi, pa i u Srbiju. Jedan novinar tako je kratko pre mobilizacije spasao posao, a na dvoru su se čudili što medu stotinama paškvila stiže i poneka pohvala iz Pešte, te su pogrešno pomislili da je to znak zdravog razuma koji još postoji u Austrougarskoj.

A srpska štampa nastavila je da bruji, pa i ona da vreda i teško omerava reči, samo što se nijednom listu u Srbiji nisu

menjale reči, niti je ijednom otisak s promjenjenim smisлом rečenica išao u štampu. Tibor je nastavio da piše svojim crnim mastilom na debljem papiru i da prati srpske novine. Listao je, međutim, samo prve stranice, dok su mu oglasi bili nevažni, a baš oglasi učinili su da u Beogradu dođe, kako je pisala *Politika*, do „jednog slučaja“. Sve je upravo počelo oglasom koji Tibor nije pročitao. Za Đoku Veljkovića, malog trgovca imalinom, Veliki rat počeo je kada je u *Politici* dao uokviren oglas u kojem je stajalo: „Kupite nemački imalin ‘idealin’! Pravi ‘idealin’ je sa cipelom na kutiji kao što slika pokazuje, izrađen s čistim lojem i održava kožu vaših cipela.“ Potom je u dnu oglasa, da bi do kraja popunio prostor koji je platio, dodao jedno, kasnije će se po njega pokazati fatalno: „Čuvajte se imitacija ako želite da sačuvate obuću.“

Oglas je štampan na četvrtoj strani lista *Politika*, na dan kada su naslovne stranice izveštavale da se u „Austriji misli s malo pameti“, da „Tajms gleda suprotno austrijskoj i peštanskoj štampi“, „da su atentatori Gavrilo Princip i Nedeljko Čabrinović bili, uostalom, austrougarski građani“, ali mali trgovac uvoznički imalina te naslove nije pročitao. Prve stranice nije pogledao ni obućar Gavra Crnogorčević, ali jeste oglas i naročito ono „čuvajte se imitacija ako želite da sačuvate svoju obuću“. Gavra je izgleda imao nešto nerazrešeno sa Đokom. Jedno vreme bili su obojica obućarski pomoćnici pa, vele, čak su i stanovali na istoj adresi u dvorišnoj kući Mije Čikanovića, nekog prošlovekovnog trgovca na veliko i malo. Da li je zbog ljubomore ili starih neraščišćenih računa Crnogorčević odlučio da sabotira trgovca imalinom Veljkovića, nije poznato.

Vele da se Crnogorčević u kafani *Dardaneli* hvalio pritom sadruzima da on mrzi sve nemačko, a naročito ono što dolazi iz njegovog zanata, te da ne vidi zašto bi u Srbiji uvozili i pastu za cipele, i zvali je „imalin“ ili „idealin“, kad i sami mešanjem loja i crnog pigmenta Srbi mogu napraviti

bolju pastu nego što je svaka švapska. Biće da je ovo paradiranje nasred kafane – sa refrenom vrlo sličnim onome koji je poneo jednog malog peštanskog novinara, refrenom koji je gomila ponavljalala kao plotun: „Svako naše bolje je no švapsko!“ – navelo obućara da počne sam da izrađuje kopije „idealina“. Domaći loj, domaći pigment, jedan majstor za limene kutije iz Vrčina, neki sumnjivi momak koji je napravio kalup za istovetnu presu što je utiskivala sliku ruke koja drži cipelu, kraj koje piše „ist die beste Idealin“ – i lažna pasta za cipele pojavila se na tržištu.

I jedna i druga pasta išle su u kolonijalnim dućanima, pa se isprva putevi Veljkovića i Crnogorčevića nisu preplitali. Ali Beograd je suviše mala varoš da bi ta „imalinska kohabitacija“ mogla zadugo da opstane. Veljković je primetio falsifikat i trebalo mu je svega nekoliko dana da se u krugovima obućara, kafanskih kavgadžija i balavih šegrta obavesti ko ga je napravio. Kad je čuo da je to Crnogorčević, onaj s kojim je delio izbu kao mladić i plaćao je gladu, jer je sav novac koji je dobijao išao na kiriju, pao mu je mrak na oči.

Dao je još jedan oglas u *Politici*, u kojem je opomenuo „g. Crnogorčevića i gg. koji mu pomažu“ da povuče lažni proizvod sa tržišta ili će u protivnom „istrpeti sve moguće sankcije: državne, cehovske i ljudske“, ali imalinokradica se nije dao zastrašiti. Štaviše, kao prevezana varalica, odmah je upro prstom u Veljkovića i rekao da upravo on prodaje lažni „idealin“ i da treba da idu pred sudske veštakе koji će dokazati čiji je „idealin“ pravi. No, bilo je to toplo leto posle ratova na jugu i bila je smutna sedmica kada se očekivala nota austrijske vlade koja je trebalo da stigne po grofu Gizlu, austrijskom poslaniku u Beogradu, pa niko isprva nije stigao da se uključi u taj mali duel.

Zakleti rivali smisljali su sledeće korake i prvo što je i jedan i drugi naumio bilo je da pronađu momke koji će prebiti onog drugog i razrušiti mu „sramnu manufakturu“, ali

momaka nešto nije bilo na vidiku, ili njih dvojica nisu imali dovoljno novca da plate prestoničke tabadžije. Zato su odlučili da izađu na dvoboј! Na dan kada je nad Beogradom viđen čudni aeroplani koji se zadržao deset minuta i izgubio se u pravcu Višnjice na austrijskoj strani, Veljković i Crnogorčević ugovorili su duel. No, u Beogradu nije postojala tradicija dvobojja, a dvojica obućara jedva da su znala šta sve treba pripremiti da bi dvoboј bio valjan, te su se uglavnom oslanjali na petparačke francuske romane koje su obojica čitali i maglovito sećanje na dvobojne koje je to štivo sa mnogo gauča opisivalo.

Tražili su po prestonici pištolje i našli ih: obojica po jedan brauning (Crnogorčević duge cevi, Veljković kratke). Onda su krenuli u potragu za sekundantima, belim košuljama sa čipkom na prsima i uskim pantalonama „ala graf Montekristo“, kao da se za ženidbu a ne za smrt spremaju. Tu negde za njihov slučaj zainteresovala se uvek senzacijama sklona štampa, te su se neizbjijana beogradska njuškala okrenula ovom slučaju koji je bar malo trebalo da zavara brigu čitalaca koju su obilato raspirivali na prvim stranicama. Obućari su proglašeni džentlmenima, rivalima u borbi za tajanstvenu žensku ruku, velikim majstorima svog zanata, ali malo ko je spomenuo da je dvoboј zapravo zakazan zbog – paste za obuću.

A pisanje štampe bilo je dovoljno da se za taj duel zainteresuju i prestonički panduri. Utvrđeno je da niti Veljković, niti Crnogorčević nemaju vojne službe, jer su u srpsko-bugarskom ratu upućivani u pozadinu, te da verovatno nijedan od njih nikad nije ispalio ni kuršuma. Ali brauninzi su tražili svoje, a mesto je moralо biti pronadено, kako reče jedan novinar „kao što je odsudni boj Osmanlija i Srba našao svoje Kosovo“. Isprva su obućari hteli da priputuju u Topčideru, ali je Uprava varoši Beograda izdala naredbu da se u tom vodoplavnom lugu ne sme pucati i neko ubijati, jer bi se time

ugrozio mir i kralju bi dotužila letnja rezidencija kad bi čuo za taj slučaj.

Zato su sekundanti dva ljuta rivala oko „idealina“ predložili obližnji hipodrom. Dvoboj je imao da se održi na konjički dan, na Petrovdan, u nedelju 29. juna po starom kalendaru, odmah posle pet istrčanih trka. I svetina se skupila, ovog puta manje zbog konja, a više zbog ljudi s konjskom pameću, ako to nije uvredljivo za plemenita grla.

Prvo su opalili starterski pištolji: u prvoj utešnoj trci pobedio je ždrebac Đevđelija, u drugoj utešnoj trci trijumfovala je Bela Ruža, u derbiju prvi je bio Ždralin, u džokejskoj trci pobedila je kobila Kontesa, a u oficirskoj, na iznenadenje kladioničara, omica Kireta iz iste štale. A onda je došlo sedam sati uveče kada su nasred travnatog igrališta oko kojeg savija staza za konje, izašli Đoka Veljković i Gavra Crnogorčević. I sve je bilo isprva kao u onim srceparatejnim prošlovekovnim romanima. Svetina je vesela i razbribrižna. Čini joj se da će i smrt biti vodljiska. Doktori po strani na svojim stočićima ipak spremaju alkohol i gužve pamuka. Sekundanti svlače osuđenike u bele košulje. Obe bele košulje zbilja imaju čipku. Pištolji se pune jednim metkom i napinju. Duelisti se udaljavaju na daljinu od sto metara. Podižu ruke...

U tom času sve prestade da izgleda kao u romanu. Valjda zato što je krvi žedna gomila urlala sve glasnije, i jednom i drugom obućaru zadrhtala je ruka. Veljković čak nije mogao da drži opruženu levicu, dok je Crnogorčeviću oružje u desnoj ruci zapelo i metak nije hteo da izade iz cevi. Sada je na Veljkovića bio red da puca iz svog kratkog brauninga i ako pogodi suparnika da ga pošalje bogu na istinu. Ali on je oklevao, dok je bruj onih koji su znali da su u masi i ni za šta posle neće biti krivi, bio sve strašniji. Kada mu je pobeleli kažiprst najzad povukao oroz, cev njegovog pištolja se rascepila, a metak mu eksplodirao u ruci i strašno oprljio desnu stranu lica. Veljković se srušio, doktori pritrčali, a

sekundanti nisu znali šta će, te su Crnogorčevića proglašili pobednikom poslednjeg dvoboja pred Veliki rat u Beogradu.

I lažni „idealin“ sa svojim vlasnikom odneo je pobedu, te je još čitav mesec pre nego što je počeo rat, prodavan u Beogradu kao pravi, a cipele u Beogradu, kao i one u Bosni krivile su se i sušile zbog sparine. Lekar Mehmed Graho želio je zbog toga da kupi novi par cipela. Svratio je kod jednog starog obućara na Baščaršiji. Nekad je cipele kupovao u srpskim radnjama, ali one su sada bile zatvorene. Grube daske bile su zakucane preko razbijenih stakala izloga, a doktor Graho negodovao je što se Sarajevo sve više pretvara u stratište i smetlište, te ni otpad koji zaostaje za demonstracija niko ne skuplja. Ušao je s tom mišlju u radnju, pokazao prstom na solidne braon cipele i probao ih. Nije mislio da će mu se nešto važno dogoditi. Jednostavno, hteo je par novih cipela. Imao je ravne tabane i stalno otečene zglobove, pa mu nije svaki par odgovarao. U stvari, vrlo teško je nalazio obuću, pa je i ovog puta odustao od lepih zumbanih braon cipela.

Vratio se kući i krenuo da se brije. Naneo je penu najpre ispod nosa, pa sa strane i najzad ispod brade. Gledao je svoje lice u ogledalu i nije mislio na ono što mu se desilo u mrtvačnici. Povukao je prvi potez brijачem: polako, pažljivo da se ne poseče. Uveče je bio na dežurstvu, pa nije smeо da izgleda neuredno. U mrtvačnicu je stigao nešto posle sedam. Te noći prispeло je nekoliko njemu nezanimljivih leševa. Pregledao ih je, izvršio dve jednostavnije autopsije i dugo sedeо na metalnoj stolici čekajući novi posao. Do jutra se nije dogodilo ništa, pa je malo i odremao.

DUGO TOPLO LETO

Danas peva Hans Diter Uis!

Maestro Uis nastupa u Dojče operi uz pratnju najboljih nemačkih majstora pevača i orkestar kojim će dirigovati veliki Fric Knapertsbuš. Peva ulogu Don Đovanija u Mocartovoj operi. Čitav Berlin to očekuje s nestrljenjem. Kao da svaka lipa u Ulici Unter den Linden ponavlja ovaj refren. Karte su, naravno, rasprodane mnogo unapred: čitav Berlin! Više od decenije i po najveći bariton nemačkih scena nije pevao ovu rolu, jer je u prošlom stoljeću, vele, bio zavodnik i jedna se mlada učiteljica iz Vormsa zbog njega otrovala. Odlučio je zato da u tom prezreloem devetnaestom veku više ne peva rolu Don Đovanija, pa je obećanje održao i duže – sve do 1914. godine.

Sada je sećanje na nežnu učiteljicu izbledelo, no da li je sasvim? Za maestra Uisa Veliki rat započeo ja kada je shvatio da u sebi nema ništa: ni tuge, ni radosti, ni prave vere u svoju umetnost. Sedeo je pred ogledalom i šminkao se bez ičije pomoći kad je to spoznao. Stavio je napuderisanu periku Don Đovanija i pogledao u svoje već staro i umorno lice na kojem su se videli ožiljci mnogih uloga. Igrao ih je na sceni, igrao ih je u životu, a sada je morao da izade pred Berlince – najzahtevniju publiku na svetu. Znao je da svi u gledalištu govore kako će to biti nešto posebno; osećao je da je svetina stigla da vidi da li će mu glas uzdrhtati, hoće li zastati na polu teksta, nemoćan da nastavi. Tiho je za sebe prozborio: „kao krotitelj koji glavu još jednom mora da stavi u čeljust lava“, i sporednim hodnicima krenuo na scenu.

Uvertira je odsvirana, opera je započela. Dona Ana, Dona Elvira i seljančica Cerlina padaju kao Don Đovanijeve ljubavne žrtve, a Hans Diter Uis otvara usta kao da je u studiju i peva u veliku trubu, snimajući ploču. Ništa ne oseća u sebi – ni radost, ni tugu, ni uzbudenje. Kad uspe da ugleda lica u prvim redovima, opazi da gotovo svi drže operske turbine preko očiju. Izgledaju mu ti ljubitelji opere sablasno, zna da gledaju i najmanji grč na njegovom licu, ali on se Elze iz Vormsa više ne seća, ne zna šta da misli o njenom samoubistvu, jer osećanja ili mišljenja prema svom i njenom činu on više nema. Peva kao da je navijen, bez sumnje divno, ali nekako hladno, i u tom tonu primiče se kraj opere. Duh Komandantore, uz strašni huk, izlazi na zemlju (dugo spreman spektakl). Don Đovani ne sluša Leporelova upozorenja i ostaje dosledan kada Komandantoreov duh zapeva „Don Giovanni, a cenan teco / m'invitarsi, e son venuto“ [„Don Đovani, na večeru stižem / ti si me zvao i ja sam došao.“] i odvlači ga u pakao. Poslednje note, zadovoljno izmahivanje dirigentove palice i svršetak Mocartove opere. Neki klaker sa treće galerije viknuo je „Bravo!“. Publika je skočila na noge. Trinaest naklona. Trinaest! To se nije video u Dojče operi, ali maestro Uis zna da posetioci tapšu bučno, ali i oni kao da bi da naprave buku, a nisu oduševljeni. S najvećim nemačkim baritonom na scenu nije izašla i mala učiteljica Elza iz Vormsa, a svi kao da su je očekivali. Još malo bi da aplaudiraju i onda da zastanu i krenu kući, ali na scenu izlazi jedan oficir. Njegova uniforma ne uklapa se u kostime opere, no slaže se s kostimima epohe. Maleni oficir vadi kajzerov proglaš i čita ga s patosom. Glas mu ipak pomalo drhti: „Ovo su mračna vremena za našu zemlju. Mi smo opkoljeni i moramo da zamahnemo mačem. Bog će nam dati snagu da ga upotrebimo kako treba, tako da možemo da ga nosimo sa dostojanstvom. Napred u rat!“

Dok se proglaš čita sa scene, Don Đovani i njegove prevarene drage, razlivene šminke, stoje sa strane. Neko je iza

scene zaplakao. U publici se diže jedan, pa drugi muškarac, na drugoj galeriji čini se da horski pokušavaju da zapevaju himnu, a veliki bariton ne veruje u rat i samo misli o tome kakve će sutra biti kritike.

Jeste, osvanule su sutradan pohvalne kritike, ali to je bio novi dan za Berlin, novi dan za Sarajevo, novi dan za Beograd, novi dan i za Pariz. U Berlinu je sledećeg dana prekinuta i predstava čuvenog berlinskog Varijetea. Jedan drugačiji oficir, neki dugajlja, izašao je na scenu i pročitao Kajzerov proglaš. Pa zatim treći, pa četvrti – na svim scenama Nemačke. U Parizu se već nedeljama šuška o mobilizaciji. Ali ne govori se o ratu sa strahom, nego uz praskavu mešavinu romantičnih i patriotskih osećanja. Budući vojnici zamišljaju sebe kao republikanske grenadire koji dobijaju nove uniforme i šlemove, a umesto bajoneta na puške zatiču irise i jurišaju pred očima devojaka koje su oko rovova raspoređene kao srednjovekovne gospe na tribinama... Svako bi zato da se spremi za taj „odlučni boj“.

Kod čića Libiona, vlasnika Rotonda, kafane u kojoj se skuplja umetnički svet, mnogi su već počeli da vežbaju, a prestali da piju. Tvrde, doduše, da vežbaju, a svoje piće toče pod stolom. Ne idu više stari kokteli koje su slikari naručivali za svoje modele; pastis i apsint se ne traže, slabo se troši i kiselo čića Libionovo vino od kojeg sutradan boli glava. Na sve strane odjekuju antinemačke parole. Neko dovikuje da se „kolonjska voda“ ima zvati „luvenskom vodom“. Onaj tamo kraj šanka mrzi sve švapsko i odbijajući novu turu pića – „jer se sprema za rat“ – dovikuje tako da ga čuje i Pablo Ruiz Pikaso, da bi sve kubiste trebalo nataći na bajonet jer je to „prljavi švapski umetnički pokret“.

Jedan čovečuljak retkih brkova sedi u uglu sale i ne uzviđaju ništa. I on bi u rat. Zamišlja ga kao neku svoju poemu gde na belom papiru ratuje vers protiv slobodnog stiha i gde, uzdignutih kopalja, i jedni i drugi jurišaju, ali ne toliko

ozbiljno da od tog stihovnog sudara na kraju ne biispala divna pesma. Tom čovečuljku prezime je Kokto. Za Žana Koktoa Veliki rat je započeo ozbiljnom brigom da će ga u regrutnom odeljenju odbiti, jer je suviše mršav. Zato ne pije, već jednako poručuje masne obroke. Pašteta, suvo grožđe, prženi rakovi...

Kod kuće mu je od tolike hrane, naravno, pozlilo. Potrčao je do nužnika i u hitnji malo povratio i po crno-belim pločicama toaleta, pre no što je stigao do klozetske šolje u koju je spasonosno izbacio i svoju nutrinu. Primećuje ostatke purpurnih rakova i crne bobice suvog grožđa koje zaudaraju na neprijatnu kiselinu napačenog želuca. Ali, šta će. Kao da je neki rimske patricij zalutao na veliku gozbu, shvata da mu je želudac sada ponovo prazan, te da se ni od čega što je pojao kod čića Libiona neće ugojiti ni gram. Opet izlazi na ulicu na kojoj se pariska prašina boje rde nisko kovitla po lakovanim muškim cipelama, a dugačke senke igraju po zidovima. Prelazi u susednu kafanu Dom i tamo zove konobara. Ista igra kao kod čića Libiona:

- Gospodin bi hteo? – pita kelner.
- Molim vas, donesite mi parče grijera – veli gost.
- Dakle, vi hoćete dessert?
- Da, za početak. Posle ćete mi doneti pola pileteta.
- A zatim?
- Zatim porciju makarona.
- Hoćete i biftek?
- Da, ali „po britanski“.
- Sve odjednom?
- Onim redom kako sam naručio.

U Domu je znatno tiše nego u Rotondu. Negdašnje sastajalište nemačkih umetnika sada je prazno. Za zelenom čojom nikо ne igra biljar. Omaleni pisac nije siguran koji je datum, možda je poslednji dan jula 1914, ali oseća miris rata u vazduhu. Ponovo zove konobara. Veli da se šalio. Odlučuje se na lak obed. Zapravo shvata da je bolje da se hrani pet puta

dnevno kao kakav bolesnik. Posle svakog obeda žurno će otići kući i leći na krevet poleđuške da bi hranu svario, a ne povratio.

Mnogi drugi nemaju njegov problem. Iako su umetnici i glad im je decenijama stalni pratićaci, rođeni su kršni, širokih pleća i masivnih bokova, pa jedva čekaju da se sa vojničkom ispravom upute pred šaltere regrutne intendanture Tampl gde će kupiti vojnu opremu i nove čelične šlemove. Za Lisjena Girana de Sevolu, slikara i scenografa koga je nedavno pohvalio i slavni Apoliner, Veliki rat počeo je pred šalterima Tampla kada je, kupivši kompletну uniformu, odlučio da sebe nagradi i maskom protiv bojnih otrova. Rekli su mu da je to dodatak uniformi, nekakav „asesor za rat“, i da mu čudna naprava od gume, sa staklenim čašicama kroz koje preteće izviruju oči, verovatno neće trebati, no nikad se ne zna... Sevola je odlučio da proba i uniformu i masku. Čak i na šalterima Tampla sve je moral da bude pomalo šik. U posebnoj kabini za regrute (jer i regrutni biro ih je imao) obukao je bluzu i zategao pantalone remenom. Pogledao se u ogledalo i bio zadovoljan svojim likom. Stavio je šlem na glavu i kicoški ga nakrivio malo u stranu.

A onda je odlučio da proba i tu masku sa pačijim metalnim kljunom protiv nekakvih bojnih otrova kojima ni ime nije znao. Skinuo je šlem. Elastičnim kaiševima ju je prebacio preko lica i ponovo vratio šlem, kako mu je kazano da treba da učini u slučaju napada bojnim otrovima. Okrenuo se ka ogledalu i zaprepastio se nad svojim likom. Prvo što je osetio bilo je da vrlo teško diše, a onda su mu pred oči odjednom izbili svetlaci, pa prizori – stvarni kao da ih ne gleda u ogledalu jedne garderobe regrutne intendanture. Ugledao je, onde u dubini ogledala, gradić Iper, iako on nije znao da je to Iper. Video je jutro, video je lastavice koje su nisko letele nad zemljom i neki žućkasto zeleni dim koji se primicao rovu. Dim koji je izgledao naivno kao da je poduvan vетrom sa neke

logorske vatre na kojoj se pale gume, obavio je vojnike kao otrovni oblak. Ugledao je mladiće koji nemaju masku, već im je zaostala samo bela maramica. Oni su tu pred njegovim očima prvi počeli da padaju u rovovsko blato i previjaju se od trzaja. Drugi su vrištali i trčali iz rovova, gde ih je sačekivala neprijateljska vatrica. Grudi su se tim vojnicima uzaludno nadimale, jezik prekriven nekom belom skramom plazili su kao da su preklani, dok im je pogled iz zenica koje su plutale na zakrvavljenim beonjačama nestajao kao da ga razdvavala besni dah Eola. A on, slikar Lisjen Giran de Sevola, htio je da im pomogne, a nije znao kako...

Sledećeg trenutka hitro je skinuo masku sa pretečim otvorima za oči. Ponovo je oko njega bilo žućkasto svetlo lampe u garderobi u Tamplu. Nestrpljivi vojnik ispred kucao je na vrata i tražio da mu oslobodi kabinu da bi se i on pogledao sa vojničkom uniformom na sebi. Sevola je izašao, vojnik ga je opsovao. Nije mu odgovorio. Da bi sakrio izdajničko drhtanje ruku, vratio je šlem na glavu, još jednom ga naherio kao dendi i potpuno opremljen za rat prišao stolu gde se prodavala uniforma. Intendantu je kazao da odustaje od kupovine maske. Naposletku, dodao je, otac je povukao svoje veze i on će u ratu biti telefonista. Graja i podsmeh okupljenih novih vojnika, onih čija je lica video kada je navukao masku, ispraćaju ga na ulicu i on posramljen juri ka Rotondu, ne bi li ga tamo odobrovoljilo društvo odrepanaca nežnih duša, njegovih sadruga slikara.

U kafanu u Beogradu tog dana hita još jedan čovek. Ima guste brkove, crne oči ispod spuštenih veda. Pogledom streila oko sebe. Čini mu se da čitava beogradska varoš zna za njega i u tome se ne vara. Pobednik u dvoboju na beogradskom hipodromu, onaj kome se kuršum zaglavio u nepouzdanoj cevi brauninga, sad je heroj Dorćola i donjogradskih četvrti sve do Savamale i Bare Venecije. O njemu govore piljarski pomoćnici dok noću donose robu, nosači dok na

železničkoj stanici čekaju odoocene putnike i baš svi ljubitelji konjskih trka. Za Gavru Crnogorčevića Veliki rat počeo je u trenutku kada je mislio da ga je okončao i da je falsifikatom „idealina“ pobedio sve Švabe.

U *Dardanelima* ga dočekuje vesela graja. „Na Beč!“ dovujuje neko iz ugla, a gomila dodaje: „Na Beč, da srušimo Franju Josifa!“ Potom neki iz ugla dobacuje: „Otišo je graf Gizl, a za njim će glava svakog Švabe koga na Terazijama nađem!“ na šta grupa momaka, koristeći melodiju jedne popularne starogradske pesme, odgovara promenjenim rečima: „O-de gla-va sva-kom Šva-bi kog na Te-ra-zि-ja-ma na-đem.“ Gavri je zbog ovih povika neprijatno, ne stoga što se ori pesma protiv Austrije kojoj je on svojim „idealnom“, gotovo pomislila, zadao smrtni udarac, nego stoga što ne zna šta se dešava oko njega, niti ko je taj grof Gizl.

A da je poslednjih dana manje lumphovao, a više prodavao lažni „idealin“, verovatno bi pomislio da, kao svaki mali fabrikant, pred oglas u novinama, pa bi saznao i to da je Austrougarska uputila ultimatum Srbiji, posredstvom svog poslanika grofa Vladimira Gizla i da se u ultimatumu traži da srpska vlada objavi već sročenu proaustrijsku izjavu, da se odmah rasturi društvo „Narodna odbrana“, da se iz škole, kasarne i crkve izbaci svaka knjiga i udžbenik koji služi antiaustrijskoj propagandi, da se pristane na to da u Srbiji organi austrijske C. i Kr. vlade sprovedu istragu, da se strogo kazne Voja Tankosić i izvesni Milan Ciganović, saučesnici u atentatu na nadvojvodu Ferdinanda, kao i pogranični službenici u Šapcu i Loznicu koji su omogućili...

I 25. jula po novom kalendaru, kada je srpska vlada odbila ultimatum, Gavra je oko šest po podne izašao pijan iz kafane *Dardaneli*. A samo nekoliko stotina metara dalje od ulaza u tu kafanu regent Aleksandar se sa sekretarom Jankovićem iz Ministarstva vojnog uputio u dvor. Ispred ulaza sreli su regent i sekretar neke ministre koji su mukom čutali, zabrinuti

zbog onog što će se dogoditi. I sam zamišljen, Aleksandar Karađorđević prekinuo je tišinu u stilu Aleksandra Makedonskog. Rekao je kratko, kao da preseca preko kolena: „Pa, onda u rat.“

Ali to nije čuo Gavra Crnogorčević. Nije čitao novine, pa nije saznao ni da je mobilizacija u Srbiji već otpočela. Da se saziva i rezerva i u mobilizacioni ured poziva i njegovo 1881. godište, to mu je kazala kućepaziteljka, ali on se, prek kakav je bio, pravio da to nije čuo i samo je glasno srknuo gustu crnu kafu. Još nekoliko dana naš junak u dvoboju zanosio se da će se obogatiti lažnim „idealinom“. Larmao je na neke trgovce koji su u promet puštali onaj pravi, a onda se izgubio u nepoznatom pravcu. Nikom nije nedostajao, a narod je na njegova pregnuća brzo zaboravio, jer su svi brodovi stizali u Beograd, a regruti žurili da već prvih mobilizacionih dana na onom istom trkalištu gde je bio dvoboj, uzmu vojne objave i upute se u svoje komande i jedinice. Kasno uveče, poslednjeg dana jula po novom kalendaru, na dan kada je nestao Gavra Crnogorčević, u Srbiju je večernjim vozom iz banje Glajhenberg sa lečenja stigao vojvoda Radomir Putnik, glavnokomandujući srpskih snaga. Prvo što je vojvoda Putnik rekao kada je doputovao bilo je: „Na polzu otadžbini, zdrav ili bolestan“; poslednje što je Gavra Crnogorčević rekao kad je sa zemunske strane bacao pogled na Beograd bilo je: „Biće belaja.“

Iste reči: „Biće belaja“, ali 29. jula po novom kalendaru, izgovorio je i istanbulski trgovac začinima Mehmed Jildiz. Kada su njegove staračke usne prošaptale te dve reči, zatekao se na hoklici postavljenoj crvenom čojom, na kojoj je već decenijama sedeо ispred svoje radnje. Oko njega lenjo su se oglašavali zvuci ulice – izvikivanje ponuda, škripanje točkova i lavež pasa latalica. Radnja ovog trgovca orijentalnim i evropskim začinima bila je na lepom mestu, u podnožju obale Zlatnog roga u Istanbulu, nedaleko od zidina

starog saraja njegovog veličanstva padišaha. Sedeći ispred kačica i bisaga, okružen svojim začinima opojnog mirisa, u svim nijansama oker, mrke, zelene i crvene boje, trgovac je na prvoj strani dnevnika *Tanin* pročitao da je prethodnog dana, 28. jula 1914. Austrija objavila rat Srbiji, da su Rusija i Francuska spremne da objave rat Nemačkoj i Austriji, i da se objava rata čeka i u Velikoj Britaniji. Zabacio je svoj fes ka potiljku i odbio dugačak dim duvana. Umirilo ga je jedino to što je njegova Turska za sada neutralna, pa ipak, sluteći najgore, prošaptao je „biće belaja“. No, nije pomislio jedan trgovac da treba da strepi za svoju zemlju.

Obrazovan na Nizamijevom spevu *Husrev i Širin*, pobornik prave turske minijature koja ne priznaje onu sramotnu zapadnjačku perspektivu, efendi nije svet video onakvim kakav on jeste već, kao pravi Turčin, onakvim kakvim je želeo da ga vidi. Nije primetio da se Osmanska carevina, još zanesena pričama o svojoj istoriji i moći, naginjala i davila u nabujalim vodama dvadesetog veka. Nije htEO da prizna znakove propadanja i žalosnog državnog precvetavanja. Talat-beg, veliki vezir Haki-paša, vojni zapovednici Mehmed Šefket i Mehmed Muhtar, ministri Haladžijan efendija i Noradungijan efendija, senator Nail-beg – sva lica javnog života Turske bila su kao obličja iz mitologije: dopola srednjovekovni ljudi, otpola moderni, ali kako su ličila na efendi Jildiza, on, prirodno, na njima nije mogao uočiti ništa neobično. I Stambol se krunio, krzao, a pod njegovim krhotinama sve se češće pomaljao vizantijski Carigrad, ali trgovac je svakog jutra sedao na svoju hoklicu, dečku davao znak da počne s izvikivanjem cena i nudenjem robe, otvarao *Kuran časni* i čitao nekoliko redaka za taj dan i pomišljao kakva je sreća što na prestolu sedi sultan Mehmed, moćan, uman i nemilosrdan vladar koji, tu nekoliko ulica dalje od njegove radnje, iza visokih zidina starog dvora Topkapija, sluša poj slavu koje iz zlatnih krletki svakog jutra pušta u svoje rascvetalo dvorište.

Ne treba zbog svih zabluda kriviti jednog starog Turčina, čoveka devetnaestog veka. Znao je on da je njegov sultan postao vladar tako što je pušten iz zatočeništva gde je držan kao umobolan i da mladoturski komitet odlučuje o svemu; znao je da verovatno i ne boravi u Topkapiju, oda-kle su sultani još poodavno pobegli u dvorac Dolmabahče, zbog straha od sušice – ali kad bi rekao „padišah“ video je rajske vrt saraja nedaleko od njegove radnje, ugledao bi slavu i zlatne krletke, osetio prkos, i pravedni gnev verujućih i lako – u dve dimenzije, naravno – popunio čitavu sliku koja bi mu izašla pred oči kao jedina i neproverljiva istina. Uostalom, nad Istanbulom je sjalo majčinsko sunce i sve je izgledalo drukčije nego u Budimpešti, koja je mobilizaciju sprovela po strašnom nevremenu što je provalilo prvih dana avgusta. Vetur je kidalo drveće u avenijama, na Nacionalnom pozorištu popucala su okna, ali buduće slavne ugarske vojnike nije uplašila jedna kiša pomešana s tučom. I onaj novinar paškvilista Tibor Vereš želeo je u rat, ili, pravo govoreći, i nije. Hteo je on na rečima, ali duboko u sebi osećao je strah. Znao je da će ga, ako se to i najmanjim znakom primeti, odmah proglašiti za lošeg Ugra, te se najpre svom uredniku, s kojim se zbljedio posle svih onih pisama upućenih srpskom dvoru, hvalio kako neizostavno hoće u artiljeriju i noću sanja da sam puca iz mitraljeza i izbacuje „sto metaka u minuti“.

I u regrutnom birou bio je najbučniji. Izmahivao je pesnicama, tobože se potukao s nekim golobradim momcima iz Bataseka – prosto je svima želeo da pokaže kako mu prsa pucaju od viška snage. Ipak, lagnulo mu je kada su ga, kao starog žbira, odredili za pozadinu i u jedinicu koja će čitati pisma zarobljenih vojnika. Znanje srpskog još jednom je presudilo, a Vereš je s ratnim rasporedom u rukama i jednom lažnom suzom u uglu oka napustio regrutni biro i uputio se na obalu Dunava, u pogranični Zemun.

Jedan sasvim drugaćiji regrut, Mađar po ocu i majci, njegov imenjak sa prezimenom Nemet, bio je srećan što je tog dana raspoređen u izviđački odred. Za Tibora Nemeta Veliki rat počeo je kad je izašao iz regrutnog biroa sa ratnim rasporedom u rukama i suzama radosnicama u očima, srećan što će naslediti liniju velikih ugarskih heroja sa očeve i majčine strane...

Mnogo je vozova tih dana kretalo i ka frontu odvozilo vesele regrute koji su mahali zastavicama kroz otvorene prozore kupea. Jutarnjim vojničkim vozom za Zemun je krenuo Tibor Vereš. Poneo je petparački novinar jednu građansku preobuku, da ga kolege u cenzorskoj jedinici ne bi ismevale, i jedan koferčić. U kovčežiću je bila zaliha crnog mastila za tri meseca, koliko je mislio da će rat trajati, nešto hartije i – dva nalivpera: jedno neposlušno sa plavom tintom i novo, poslušno, koje je baš lepo psovalo na nemačkom, napunjeno crnim mastilom. Za sveže opeglani štukasivi mundir koji je Tibor Vereš zategnuo remenom na kojem je stajao natpis „koeniglich ungarische“ mislio je da mu lepo стоји. Nakrivio je šiljastu kapu sa značkom Franca Jozefa na vrhu, i nagnuo samom sebi. Šlem nije zadužio. Večernjim vojničkim vozom za Zemun krenuo je i Tibor Nemet. Mislio je da mu lepo стоји njegov sveže opeglani, štukasivi mundir, koji je zategnuo kaišem sa utisnutim „koeniglich ungarische“. Nakrivio je šiljastu kapu na čijem je vrhu stajala značka Franca Jozefa I i osmehnuo se samom sebi. I šlem je zadužio. Otac mu je odvojio novac da kupi i masku protiv bojnih otrova, ali on je smatrao da je nešto para valjalo uštediti, pa ni on, kao ni vojnik Sevola u Parizu, nije kupio masku. Nemet sa sobom nije poneo građansko odelo.

Dva voza stigla su na odredište. Još desetine krenuće na rednog dana; još stotine u čitavoj Evropi. Da je svaki od njih za sobom vukao crvenu vunicu, rujni tragovi premrežili bi Stari kontinent. Samo iz Petrograda i Moskve krenuće tih

dana devedeset kompozicija. U jednoj od njih biće i bolničarka Jelisaveta Liza Čestuhin i njen muž, hirurg Sergej Vasiljevič. Za Lizu i Sergeja Čestuhina Veliki rat počeo je kada su čerčicu Marusju poveli iz Moskve u Petrograd kod tetke Margarite Nikolajevne, jer su se oboje upućivali na front. Mama i tata dobili su vojni raspored u sanitetskom vozu „V. M. Puriškevič“ i za malu Marusju sve je ličilo na san. Šta je front? Kakav to sanitetski voz na šinama leči teške ranjenike? Kako neko može biti povređen, kad se njoj ne dopušta ni da padne i ugruva koleno? Gde je njihova soberica Nastja? Je li i ona otišla na front?

Bilo je toliko pitanja u jednoj dečjoj glavi, a tako malo vremena za oprاشtanje u kući na Runovskom keju. Marusja se seća da je otac stajao u dnu sobe i pušio. Bacao je nespokojne poglede ka njoj i majci i ponavljao nešto nalik na: „Lizočka, nemoj sada da je rasplačeš.“ A majka, majka se nadnela nad njom, bujna kosa bakarne boje rasula joj se, dok joj je šaputala da će joj s fronta doneti najlepšeg pajaca, kao da kreće u kupovinu po nekim pariskim magazinima, a ne da odlazi u rat. Na kraju ju je i otac poljubio. Osetila je njegove oštре brkove i miris finog duvana. Onda su otišli. Nekako prebrzo, ali nikako smeteni.

Pometeni su bili oni koji su ostajali u pozadini, u Petrogradu, u Antverpenu, u Beogradu. U staroj bolnici na Vračaru u Beogradu, u krevetu za teške bolesnike ležao je Đoka Veljković, gubitnik u beogradskom dvoboju. Doktori su mu skinuli zavoje i pružili mu ogledalo. Video je da mu je desno oko jurodivo iskolačeno, bez gornjeg kapka, trepavica i obrve. Čitava koža oko oka bila je boje nara. I cela desna polovina trgovčevog lica beše crvena, a doktori su mislili da će se nešto preko dogoditi kad bolesniku kažu da će takav ostati doveka. Rekli su mu najzad istinu, ali se nije desilo ništa. Kao da se Veljković već pomirio sa svojim likom onog časa kad se cev njegovog brauninga rasprsla na hipodromu.

I do kraja tog dana nije mislio da skače sa postelje i srlja glavačke kroz otvoren prozor bolnice. Pred spavanje je pomislio da treba da se obrije, pa se gotovo nasmešio napolj oprljenim usnama. S desne strane više mu neće rasti brada, a levu će lako izbrijati s pola sapuna. Pre nego što je pao u san, hteo je nekog da pozove, ali nije to učinio. Zaspao je i nije sanjao ništa.

Ništa te noći nije sanjao ni Žan Kokto. U dvanaesti čas, kada je trebalo da krene na regrutaciju, gledao je u ogledalu svoja isturena rebra i upali stomak. Masni obed, gušča pašteta, namaščen hleb s belim lukom, čitava jata jarebica i pataka koje je pojeo, izgleda nisu učinili ništa njegovom telесnom izgledu. Tog popodneva zato se odlučio na poslednji korak: stavio je pred sebe obilan obed i dodatak za koji su mu rekli da neće smetati njegovim crevima: običnu lovačku sačmu. Nju je Kokto umešao u faširano meso i jeo kao čovek koji dugo nije obedovao. Punog stomaka krenuo je na regrutaciju. Bio je pomalo bled, vidno zabrinut, ali sigurno teži bar za dva kilograma. Samo da ne povrati minut pre merenja na vojničkoj vagi... Krenuo je iz svog stana, presekao park Titljeri. Morao je da pazi da krene putem gde neće biti mnogo izazovne hrane na ulici od koje bi mu se želudac digao do grla. Park je bio siguran: biljke i drveće nemaju miris koji bi mogao podsetiti na jelo. Skrenuo je zatim na drugu stranu. Između Trga Opservatorije i Ulice Vožirar poneki izgladneli šetači, kao ni on, nisu se izlagali nikakvoj opasnosti od mirisa, jer tamo nema restorana. Udario je potom Ulicom Feru do Sen Silpisa, i spustio se na Senu. Pariz oko njega bio je tih.

I Beograd je bio odveć tih u času kad je Đoka Veljković padaо u san. Te večeri Liza i Sergej Čestuhin stigli su na previše tih Istočni front. Iz jednog voza prešli su u drugi i ukrcali se u sanitarno-oklopnu kompoziciju „V. M. Puriškević“. Sergej je preuzeo operacionu salu u trećem vagonu, a Liza je obukla uniformu časne sestre ruskog Cryenog krsta i privezala belu

uštirkanu pregaču za koju se činilo da bi stvarno bilo šteta da je poprska krv... Voz je još neko vreme stajao na peronu gradića Bologojev, a onda je trgnuo. Za Lihoslav, pa na graničnu liniju s prokletom Istočnom Pruskom! S tim trzajem – znali su svi doktori i sestre u kompoziciji – za njih i pre prvih rafala počinje rat.

I Sarajevo je tog smiraja uoči rata bilo tiho. Mehmed Graho mislio je o svemu: o kraljeumorstvu, o svom poreklu pravoslavnog vernika o kojem se nikad nije izjašnjavao, o Srbinima. Imao je on svoje objašnjenje za rat: mrtvi su se digli na mrtve. Kraj prošlog stoljeća objavio je nešto smutno, gnjilo, potrošio ljude i sad je jednu naseobinu čovečanstva trebalo očistiti i smeniti novom. Ratovi tome odvajkada služe. Otišao je kući i te večeri posle posla. Svukao se i legao. Ništa nije sanjao, ali mnogi drugi jesu.

Sanjali su pod prezvezdalim letnjim evropskim nebom tih noći i konjušari i tobđije, i posilni i njihovi oficiri, i generali i načelnici njihovih štabova. Te noći kada je sanitarno-oklopni voz „V. M. Puriškević“ trgao sa prvog perona bologojevske stanice i krenuo u rat, sanjao je i glavnokomandujući ruskih snaga na Istočnom frontu. Za velikog kneza Nikolaja Nikolajevića, generalisima ruske vojske, Veliki rat započeo je kad je usnio zbilja čudan san u kojem mu se učinilo da je ušao u veliku halu, nalik ogromnoj podzemnoj sali za ples, gde su se ludo okretali parovi.

Začudilo ga je što nije video prozore ni dnevno svetlo, već mu se učinilo da se bal odvija u nekoj zemunici i da to nikom, osim njemu, ne smeta. A onda je, nesmotreno, kako biva u snu, i sam poželeo da zaigra. Pogledom je tražio svoju ženu Anastaziju Petrović, no nije je ugledao. Zato je na plesni podijum odlučio da stupi sam. Pogledao je. Parovi su bili sami muškarci u uniformama carske vojske. Nijedna žena nije igrala s oficirima, već najčešće posilni sa svojim poručnicima, artiljerци sa nišandžijama, pukovnici sa ordonansima, načelnici intendantura sa svojim konjušarima...

Pravi oficirski bal, nema šta, pomisli general Nikolaj, pa glasno pozva svog načelnika štaba, generala Januškevića. S kim bi igrao jedan glavnokomandujući, nego sa odanim načelnikom štaba? Viknuo ga je jednom kratko, a on mu se stvorio iza leđa. Nisu mogli da se dogovore ko će voditi, ali onda je „muška uloga“ u tom tancu muškaraca, prirodno, prepuštena zapovedniku koji je poleteo sa svojim partnerom po uglačanom parketu sale kao općinjen. Koraci njegovog načelnika generalštaba isprva su bili laki kao u okretne barske igračice, ali onda je on sve teže odgovarao na produženi korak i okrete. Primetio je Nikolaj da Januškević kopni, da mu nestaje smešak s licem i ubrzo nije mogao ni da igra, ni da se pokrene. Muzika je zastala i glavnokomandujući je sada s čudenjem primetio da se nalazi u sali sa stotinama glinenih figura, da je s jednom od njih i igrao. Svaka bista imala je lice; i sve su bile obučene u uniforme od ukrućene tkanine. Tada je nastupila poslednja snoviđenjska promena. Trčao je među redovima – bilo ih je na hiljade u toj plesnoj dvorani – i primetio da je svakom curnuo po mlaz krvi sa glinenih grudi. Za jedne se činilo da ih je ubola šivača igla, toliko je malo sukrvice bilo među njihovim dugmetima mundira, drugima se već rascvetavao rujni krin na prsimu... I нико nije padao. Ostajao je na braniku plesnog fronta i kao da su svi čekali da ponovo krene muzika i otpočne *dance macabre*, ali u tom času generalisim se probudio. Suvim usnama rekao je za sebe: „Biće strašnog pomora.“

Pozvao je ordonansa i zatražio čašu hladne vode i oblogu za glavu. Tek posle pola sata se povratio, kada je njegov spartanski um još jednom počeo da razmišlja o linijama sukoba, strateškim kotama, prirodnim prerekama i vremenskim prilikama kao da pod nebom i nad zemljom ljudi nikada nije ni bilo. Zatražio je i tog dana da mu se iz kantine doneše običan vojnički obrok i popodnevni čaj zasladi saharinom. U metalni krevet na kojem je spavao sledeće noći dugo nije

smeo da legne. Negde pred jutro „Gvozdeni duka“, kako su zvali velikog kneza Nikolaja Nikolajevića, shvatio je da će ovaj rat dobiti konji koji vuku ratnu mašineriju i topove. Kako bi bila moćna sila koja bi svoj ratni arsenal mogla da prevozi vozovima ili čak aeroplanim, pomislio je i shvatio da je to ruskoj strani nemoguće.

Aeroplanom se na front ipak uputio jedan budući vojnik. Taj vojnik, međutim, nikad neće uzeti pušku u ruke, jer su mu još u Berlinu rekli da Nemačka ima dovoljno vojnika da ponudi ratnoj Sfingi i da je potrebno razmišljati o tome kako da svoje najtalentovanije ljude sačuva za posleratno vreme, da u godinama kada se surovi svetski rat jednom izvesno završi nemačkom pobedom ne bi nestalo i same civilizacije. Ime tog putnika u aeroplalu koji se upućivao na nemačko-belgijsku granicu bilo je Hans Diter Uis. Maestro Uis dobio je razmeštaj pri štabu generala Kluka, gde je za oficire višeg ranga trebalo da organizuje koncerte. Na ulasku u avion dali su mu kožni kombinezon sa kapuljačom, letačke naočare i crveni šal, zaštitni znak nemačkih letača. Avionom je upravljao avijatičarski as Ditrih Elerih koji je netom zadivio stari civilizovani svet kada je svoj avion popeo na osam hiljada metara visine. U eskadrili je letelo još šestam dvokrilaca domaće izrade. „Na Pariz!“ ispratili su ih prkosni pozdravi avijatičara i cepelinista, a Hans Diter, ni na trenutak ne sumnjajući u nemačku pobedu, pomislio je kako li će ga pozdraviti njegova predratna pariska publika kad joj na scenu bude izašao kao osvajač i na nemačkom bude zapevao ulogu Mefistofela iz Gunooovog *Fausta*. Ali o posleratnom vremenu, sad na početku rata, Uis nije smeо da misli. Sleteo je po jakom vetrnu na travnatu poljanu malog aerodroma u Everu, severno od Brisela. Sletanje je bilo tvrdo. Bio je srećan što se dokopao zemlje, ali nije htio da pokaže strah. Odalo ga je bledilo lica. Dok se pozdravljaо sa nekim generalima iz Klukovog štaba, pomislio je kako će muzika pomiriti nacije

i nije ni pomiclao da će već te 1914. ovo i proveriti, i to u jednom neočekivanom trenutku.

Tog dana, četiristo kilometara južnije, u svoju avijacijsku jedinicu kod aerodroma u mestu Bizinji uputio se i vojnik Kokto. Na regrutaciji je ocenjen kao „pothranjen“, ali je u vojsku ipak primljen. Teško, veoma teško mu je bilo te i naredne večeri dok je izbacivao nesvarenu sačmu iz sebe, ali je bio srećan što je još živ i što je postao francuski vojnik. A sad u rat. Ali koga briga za taj rat. Uniforma i nepotvrđena ratna slava su najvažniji. Krenuo je da mašta. Vraća se on u Pariz u uniformi pobednika, ulazi u kafe Rotond koji drži čiča Libion i seda za sto s Pikasom...

RAT

„Biće rata velikog.“ Po ovim rečima se, ne mnogo razgovorljivi gazda šabačke kafane *Kasina*, sećao majora Tihomira Mijuškovića u odsudnom danu njegovog života, u utorak 29. jula 1914, po starom kalendaru. Na sva navaljivanja da još nešto kaže o majoru, gazda Kosta i njegova punačka žena Hristina držali su se kao da su im poreznici zakucali na vrata gostionice. „Mi se majora sećamo toliko. Mnogi kod nas svraćaju, razni činovi, razna ljudska čuda i nakaze... A i inače smo valjani ljudi i dobre kafedžije. Kad je trebalo platiti porezu na ulično osvetljenje, prvi smo u Šapcu bili; kad su zatražili razrez na muziku, mi smo Cicvarićima odmah oduzeli od plate, da državi njeno dadnemo...“ A major? Majora kao da se ne sećaju, majora kao da su upoznali u prolazu, kao neku prikazu ili ljudsku ljušturu koja nije imala svojih osećanja, nije primećivala patnje svoje i drugih...

„Biće opet rata. Velikoga.“ Ovo kažu da je major Tihomir Mijušković rekao kobnog 29. jula 1914, kada je iz kafane *Kasina* prešao u kafanu *Devet direka*. Gazda kafane, neki Zejić, čovek bez poroda i domaćice, već se jasnije seća majora i njegovu slamlnatu spoljašnjost puni suštinom kroz koju sevne pokoja iskrica. „Ja se majora jedva sećam. Priznajem, ne služi me pamćenje baš najbolje. Inače sam valjan čovek. Po svemu drugom uredan. Kad je državi trebalo dati njeno, nisam zapitkivao, nisam se cenkao. Ne, gospodine. Tražio sam da mi razreže najviše – za trideset električnih sijalica u bašti. Ja, da... A bez fenjera nikom nisam dao da mi na neosvetljene

ulice kreće, pa ma kako da je trešten napuštao moju avliju. A ako za majora pitate, to vam je bio neki opak čovek: ogrubeo od ratova, oslepeo od želje za napredovanjem, odmetnut od rodnog kraja gde je komšije, u pustome besu, u crno zavio. Vojska mu je bila jutro, vojska mu je bila veče... Sve je mučio, sve je muštrao. Konje je šibao dok im pena ne bi pošla na usta. Bikovi od osamsto kila trzali su se kad bi ih upregao u zapregu i poterao da izvuku bateriju na Drinu. Vojska ga se bojala kao groma. Nije da nije bio pravičan, ali što je bio prek, što je bio grub... Taj je po jednom vojniku nedeljno lomio ja l' ruku ja l' nogu od batina. Ne znam više, toliko. Jeste, svraćao je kod mene i tog poslednjeg mirnog julskog dana pre nego što će nas prokleti Austrijanci napasti. Šta je radio? Pa, pio je gospodine i više od toga ne znamo. A ja sam vam i inače ispravan čovek i kafedžija. Kad su uveli porezu na muziku, rekao sam: lično plaćam za veliku bandu poreze i neću uzimati Cicvarićima ni groša od bakšiša. Takav sam vam ja..."

„Biće opet rata. Velikog rata.“ Ovih majorovih reči dobro se seća gazda šabačke kafane *Amerika*, neki koga zovu Munja. Taj gazda Munja, večito neispavan čovek podbula lica i modrih podočnjaka, najzad je dopričao priču o majoru Ti-homiru Mijuškoviću. Pozajmio je ono malo ničeg iz kafane *Kasina*, dodao slamnatu suštinu sa jednim bleskom iz kafane *Devet direka*, slamu oblepio zemljom i udahnuo joj život po onome što je čuo u svojoj kafani *Amerika*. „Da, sećam se majora i njegovog presudnog dana. Bio je utorak 29. jul 1914. po našem kalendaru. Bio je to poslednji miran dan za mnoge. Za nas kafedžije, naše goste, Šabac i moju Srbiju. Neki ljudi, međutim, prožive čitav život hodajući kroz decenije, pa plaćući ili smejući se, stignu do na kraj jednog života i nasuču se na taj poslednji tihi dan. Majoru je ceo život prošao u jednom danu, u jednom popodnevnu. Evo šta se s njim dogodilo, po onom što sam čuo i što sam i lično video. Kažete da je bio prek čovek? Da je mlatio marvu i tukao ljudstvo? Može biti.

Velite da mu je vojska bila jutro, a da mu je trupa bila veče. Stoji to. Ima takvih oficira, ali... Između jutra i večeri izlazi sunce i Bog ga vuče nebom. Majorovo sunce beše njegova žena Ruža. Ona ga je prala, ona ga je peglala. Ona je s njim menjala štabove, komande, čuke, kote, dok se nisu najzad, dve godine pred početak ratova, skrasili u Šapcu. On je dobio čin i postao komandant 2. bataljona, Kombinovane Drinske divizije prvog poziva, a ona postala majorica. U gradu se sve lakše radilo: pralo, šilo, nabavljalо, pa je majorica dobila mnogo više vremena. Ali nije ga ona iskoristila na sebe. Nije izlazila, nije se gizdala. Nikog nije gledala do tog poslednjeg dana.

„Rat je, gospodine, valjda tome doprineo. Narečenog dana major je najpre otisao u kafanu *Kasina*. Čudim se da ga se gazda Kosta ne seća, jer ja znam da je Ruža tada prvi put došla i zatražila od svog majora prsten. Kazala mu je: prsti su ti odebljali, Tiko. Steže te. Daj da ga proširim, kad ponovo dođe rat da ne osećaš i njega kao smetnju. Čudim se da to nije čuo gazda, ali znam da ju je major, već mnogo pijan, otpario i prsten joj nije dao. Onda je on, kasnije popodne, dobro pripit, prešao u kafanu *Devet direka*. Malo pošto je ušao, na vratima se ponovo pojavila Ruža. Ne grdi muža zbog pića, neće da ga vodi kući. Zna i ona: rat će sutra, pa će sa zemljom sravniti sve što je sklono padu. Samo hoće prsten. Da ga proširi, tu kod jednog zanatlje Cincarina. Treba joj prsten na sat, ili dva. Nikako više. Ne da major prsten, ne skida ga s prsta, ali grli svoju Ružu. Ljubi je najnežnijim poljupcima, kao da iza tih usana ne stoje oni oštiri zubi i onaj glas koga se vojska plašila kao kuge. Miluje je po kosi boje lana, a ona ponavlja: prsten, pa prsten...

„Otera je on. Utrče muzikanti. Još malo bi da pevaju dok svi ne počnu da plaću. Tvrde da su od čuvenih svirača Cicvarića. Lažu, naravno. Zapevaju, a i on sa njima. Peva 'Šapčanku', 'Zapevala bulbul tica' i 'Ja prodadoh konja vrana'; pije i

dalje kao žedna zemlja, ali nije mu dosta. Plati muziku i izade na ulicu. Razdrljen, umršene kose. Posrće, ali ne pada, pazi da se ne ublatnjavi, jer mu je uniforma svetinja. Usput psuje. Ljut je, gospodine, ali na koga? Iz očiju mu seva neki gnevni sjaj koji više nikog osim njega samog ne može da sažeže. Ulazi u moju kafanu. Poručuje još krvavog vina. Pita gde je muzika. Otvaraju se vrata, ali na njima nije nikakva banda koja se izdaje za potomke Cicvarića, već ponovo Ruža. Sada ne traži prsten, već ga sa pijanog muža skida sama. Kaže, vratice ga dok popije jednu ili dve. Cincarin, vrsni zanatlija, samo treba da ga malo proširi. To govori i ponavlja: 'Cincar, vrsni zanatlija samo treba da ga malo proširi... da ga proširi... proširi...'

„Tako odlazi, kao prokletnica. Posle čujemo: prošao kroz Šabac neki mladi oficir vetropir. Bogataško dete. Obukao si-voplavu uniformu rezervnog oficira da bi je nosio, a ne da bi u njoj ginuo. Dovezao se na front u očevom otvorenom automobilu i ne znam kako primetio majoricu Ružu. Jedan pogled, preko papuče limuzine bio je dovoljan. Pozvao ju je. Provozao Šapcem. Zašli su u šumu kraj Save i svakoj se straži ljubazno javili, dok je on ponavljao kako ga svaka šuma namah podseti na Betovenovu 'Pastoralnu simfoniju' koja najlepše oponaša cvrkut ptica! Kakvih ptica, gospodine? Rat se približavao, a vetropir je hteo ženu za jedno popodne. Ruža valjda – kao leptirica svoju fatalnu lampu – da je poslednji put poljubi. Po povratku iz 'Betovenove šume' obećao joj je imanje, titulu, novac; napričao joj priče o odlasku iz Srbije, od rata. Obećao joj je beg u slobodu... Ali, ona nije slobodna, ona je još nečija žena. No, kavaljer u ispeglanom mundiru ne odustaje. Ostaci majoričine neporočnosti branili su se još samo malo. Najzad je zalog sve vernosti, celog starog života videla u svom venčanom prstenu, koji skide s prsta i, kako pričaju, baci ga u Savu. Ostao je još samo majorov prsten, ta kotva i njen poslednji okov.

„Jednom je preljubnica ušla u kafanu *Kasina*, no major ju je oterao. Drugi put je ušla u kafanu *Devet direka*, ali zalog svoje vernosti nije dobila. Vele da su kolima ona i on, zavodnik i leptirica, išli za majorom potiho, u drugoj brzini, da ih ne čuje, i gledali u koju će sledeću kafanu da uđe. Kada je došao k meni, ude za njim, kako rekoh, Ruža. Sad ga više ne moli. Skida prsten. Idem za njom. Vidim da ulazi u velika kola. Kikoće se i zabacuje raspuštene kose boje sena. Posle čujem da je i majorov prsten bacila u reku i odvezla se na jug. Kada su neki momci dotrčali u moju kafanu i kazali: 'Majorica bacila prsten u reku!', trže se major. Kao da se probudio. Na licu mi ni traga od vina. Kao uredni vojnik pogleda najpre uniformu. Izglađi je rukama, zategne opasač, nogavice pantalona podvuče u sare čizama. Zove malog da mu izglaanca cokule, i dok mu dete lašti čizme, dotakne se prsta. Nikog ne gleda. Ništa ne pita. Sa glancanjem je završeno. 'Koliko sam dužan, gazda Munjo', pita i plača račun. 'Jul je nama skoro istekao, a u avgustu nam valja ići u rat', kaže i izlazi u baštu kafane. Ostalo znate.“

Ostalo zna i istorija. Stupio je pretposlednji julski dan. Bio je to vreo dan. Pšenica je bila požnjevena, ali je kukuruz iždžikljaо do visine konjanika. U sredu 30. jula po starom i 12. avgusta po novom kalendaru, preko valovite i zaklonjene Drine, pa kroz kukuruzovinu, pokrenuta je austrougarska balkanska vojska.

Veliki rat je počeo.

Peta armija Austrougarske, pod komandom generala Franka, preko reke Drine napala je iz pravca Bijeljina-Zvornik-Priboj-Brčko. Šesta armija, pod komandom generala Poćoreka, krenula je u pokret iz rejona Vlasenica-Rogatica-Kalinovik-Sarajevo, dok se Druga armija, pod komandom generala Bem-Ermolija, prebacila sa severa, iz Srema i Banata na teritoriju Srbije. Austrougarska komanda glavninu snaga koncentrisala je na Drini, odlučujući se za severozapadni

strategijski pravac što je donekle iznenadilo srpsku vrhovnu komandu, koja je zaokrenula svoje snage pod uglom od devedeset stepeni i sa severnog krila pohitala da odbrani zapadne granice. Glavna bitka odigrala se na planini Cer, ali je za priču o jednom majoru, bez burme na prstu, važnije opisati njegovo kratko hrabro ratovanje.

Tri puta je 2. bataljon Drinske divizije skakao u boj u ta dva odsudna dana i sva tri puta major Tihomir Mijušković bio je bled, čist, umiven i odlučan. Prvi put je skočio u boj kod Tekeriša kada je 21. Austrougarska landver divizija napala Kombinovanu srpsku diviziju u kojoj se nalazio i 2. bataljon kojim je on komandovao. Potom kod Belog kamena i na kraju kod Begluka. Treći put bio je dovoljan da prekrati jedan život koji se, pravo govoreći, završio još u kafani *Amerika* u Šapcu 29. jula 1914. po starom kalendaru. Ukaz o odlikovanju majora Tihomira Mijuškovića i njegovo posmrtno unapređenje u čin potpukovnika objavila je *Politika* u obnovljenom izdanju odmah nakon Cerske bitke. Ukaz su pročitali svi u Šapcu, osim jedne žene za koju više нико nije čuo ni da li je živa, ili mrtva, srećna ili nesrećna. Zvala se Ruža. Samo toliko se zna o njoj.

Jesu li srećni oni koji su preživeli ili su ti ranjeni zavideli mrtvima, o tome su nešto mogle da kažu leševima prekrivena pobrđa Cera i rujna reka Jadra. Mnogi ranjenici povlačili su se preko reke Drine koja je postala hučni grob obeju vojski. U poljskim bolnicama vadili su ranjenima kuršume u nadi da će im spasiti noge – sekli noge u žalosnoj nadi da će im spasiti glave.

U jednoj od tih bolница, smeštenoj u skučenom Zvorniku, radio je hirurg Mehmed Graho. Ratu su bili potrebni svi vični skalpelu, pa je i patolog koji se od 1874. družio s mrtvima, obukao uniformu Bosanskog pešadijskog puka, stavio grimizni fes na glavu i stao da spasava žive. Ali, njegove ruke bile su pripravne samo za pokojne. Vojnici koji su, teško ra-

njeni, vraćani sa Jadra, pod njegovim nožem čudnovato su kopnili i nestajali. Radio je što i drugi hirurzi. Operacija bi prošla dobro, no kada bi sve već bilo gotovo, patolog Graho bi osetio vetar iza svojih leda, kao da ga je smrt posetila, i video kako gubi vojnika. Pokušavao je svim snagama da povrati pacijenta, ali obično je bilo uzalud.

Bio je tih dana, međutim, strašan pomor pa jedva da je neko primetio da u bolnici u Zvorniku radi i doktor-smrt. Ali Mehmed Graho bio je uveren da je on taj. Probao je još jednom, dvaput, deset puta i svi su mu umrli. „Ja izgleda nisam da lečim već da ubijam“, kazao je sebi i, kad već mora da umori, krenuo je da bira njemu manje simpatične i naročito obogaljene vojnike da bi ih dokrajčio. Mislio je ovako: ako odvaja beznadežne ranjenike, teže će se opaziti da na njegovom operacionom stolu umire gotovo svaki pacijent. I gledao ih je, jednog za drugim. Kajao se. Klanjao. Molio se Alahu, ali uzalud. Hteo je da odustane, ali znao je da bi ga izveli pred preki sud ako bi naredenje odbio. U metežu, dok su u vojnoj bolnici u Zvorniku po ceo dan vojnici vrištali kao čudovišni hor, nikom nije mogao da se požali ili zatraži da ga oslobodi dužnosti doktora-smrti.

Vojnike je morao da ubija, pa se sa svojom nakaradnošću gotovo izmirio. Čitao je odabrane ajete *Kurana* i govorio sebi da je bolja očajna izvesnost nego neizvesna nada. Šetao se među nosilima pred bolnicom, naslaganim kao plitki vojnički grobovi i govorio: „Ovaj, ovaj i ovaj ovde kod mene.“ Potom je iz sve snage nastojao da im pomogne, ali oni bi umirali. Onda bi ponovo izlazio u dvorište i ravnodušnim glasom govorio: „Onaj, onaj i onaj tamo kod mene...“

Smrt je – to nije znao ni doktor Graho – na obali Drine uzimala ono što je na drugom mestu ostavljala u životu. Kao po zagonetnoj geometriji umiranja, hiljadu i po kilometara na istok, u sanitetskom vozu „V. M. Puriškević“ neurohirurg Sergej Vasiljevič Čestuhin video je čudesna ozdravljenja svo-

jih vojnika posle početnih bitaka u Istočnoj Pruskoj. Dolazili su mu mladići sa rascepljenim glavama, sa kuršumima u onim delovima mozga koji bi trebalo da ih učine ili nalik biljkama sposobnim samo za vegetaciju, ili leševima, ali ništa se od toga najčešće nije dešavalo. I ostali lekari primetili su da se u trećem vagonu dešavaju čuda i svaki od njih, čim bi uhvatio malo odmora, dolazio je da posmatra doktora Čestuhina kako operiše. A isceliteljske ruke doktora veštoto su vadile tanad iz glava vojnika, spajale kosti glave i šile rane za koje se činilo da će ih krv toliko preplaviti da nema tog konca koji će ih spojiti. Vojnici su ostajali na njegovom stolu još desetak minuta, a onda im se život vraćao u oči, čak i u najbeznadežnijim slučajevima, tako da je mali konzilijum okupljenih ruskih lekara nekoliko čudesnih operacija ispratio aplauzom.

Jedno je samo kod ovih bolesnika bilo neobično. U sanitetski voz stizali su vojnici, predratni seljaci sa polja i sluge sa grofovskih poseda koji nikad nisu videli ništa dalje od svog vrbaka i rečice. Veliki broj njih koji su čudom preživeli, počinjao je još u besvesnom stanju da govori na nemačkom. Prvo bi prošaptali: „Hilfe, hilfe!“ a onda bi neki od njih nastavljali čitave monologe na jeziku koji nikad nisu upoznali, govoreći o stvarima koje, tako neobrazovani, nisu mogli ni poznavati. Žena doktora Čestuhina, crvenokosa bolničarka Liza Nikolajevna Čestuhin, čula je mnoge od ovih govora na nemačkom dok je operisanim ranjenicima previjala glave i nije umela da nađe odgovor na ovu zagonetku. No, kako je znala nemački, razabrala je učeni govor mužika.

Nije onim što je čula htela da zamara muža, koji joj je iz trećeg vagona slao nove spašenike i buduće poznavaoce nemačkog jezika, ali je te čudne ranjenike krenula pažljivo da sluša. Jedan dečak za koga je u kartonu videla da je težak koji dolazi sa Jasne Poljane, nekadašnjih poseda grofa Lava Nikolajevića, čitavo popodne pričao je o Geteu. Bio je u nekoj

vrsti sna, nije mogao ni da otvari oči ispod zavoja, ali je govorio. „Als Goethe im August 1831 mit dem noch fehlenden vierten Akt den zweiten Teil seines *Faust* abgeschlossen hat, sagt er zu Eckerman: Mein ferneres Leben, kann ich nunmehr als reines Geschenk ansehen, und es ist jetzt im Grunde granz einerlei, ob und was ich noch etwa tue.“ [Gete je avgusta 1831, završivši nedostajući četvrti čin drugog dela Fausta, rekao Ekermanu: „Svoj budući život od sada mogu da posmatram samo kao čist dar i, u principu, sasvim je sve jedno da li će išta još uraditi.“] Dva kreveta dalje, neki teški ranjenik recitovao je Geteove pesme koje je Liza upoznala kao devojka. Govorio je glasno, kao na pozornici, deo pesme *Život i ideal*: „Wenn, das Tote bildend zu beseelen / Mit dem Stoff sich zu vermahlen / Tatenvoll der Genius entbrennt, / Da, da spanne sich des Fleisses Nerve, / Und beharrlich reingend unterwerfe / Der Gedanke sich das Element.“ [„Kad kroz kamen mrtvi blesne svetla dah / da s tupom materijom ujedini / sjaj genija – to neki skulptor veliki plamen pali; / Gledajte mu napor: svaki nerv planira. / Gledajte kako u red primarne sile stavljva / dostojanstvenim mislima što radom ruku stupaju!“]

Pomislila je Liza da je došlo do zamene ranjenika. Bojno polje je metež, pa su ruski nosioci ranjenika pokupili obrazovane nemačke vojnike. Trebalо je da sačeka da se probude, no jedan za drugim „govornici nemačkog jezika“ ipak su umirali. Neki za dan, drugi posle dva dana neumornog izgovaranja nemačkih stihova, ili samo nepovezanih nemačkih reči. Nekoliko ih se ipak probudilo iz kome i kada ih je upitala ko su, saznala je da su pred njom zaista neuki kmetovi i priučene zanatlige. Pitala ih je Liza da li su nekad učili nemački, a oni nisu znali šta da odgovore i jednakо su ponavljali kako mrze Švabe...

I tako je vreme prolazilo, ali nisu Sergejevi ranjenici dugo govorili nemački. Događalo se to samo u nekoliko dana po-

sle Cerske bitke u dalekoj Srbiji, dok su patologu Mehmedu Grahu pod rukom umirali i studenti i pesnici čije su se duše nekom nesaznajnom transverzalom, nevidljivim barkama mrtvih, nakratko selile na Istok, u rascepljene glave ruskih težaka. Već krajem avgusta 1914. doktor Sergej više nije uspevao da spase toliko vojnika posle dobijenih bitaka kod Štalupena i Gumbinena. Oni heroji koji su uspeli da mu prežive i presele se na brigu njegovoj ženi Lizi, više nisu govorili ništa, ni na ruskom ni na nemačkom, već su jaukali na jeziku znanom i zajedničkom za sve vojnike ranjene Evrope.

Na istom jeziku se jauče, na istom jeziku se umire – i na istoku i na zapadu. U oblasti Lorene i Alzasa, na Zapadnom frontu mnogi francuski mladići veselo su uskočili u prve granične borbe, uvereni da će jedan metak, jedan povik i trčanje rešiti sve. Žurili su u boj i kelneri i umetnici koje su posluživali i koji su tih dana „ostavliali alkohol da bi se što bolje pripremili za rat“. Mislili su, tako neoprezni, da će biti potrebno malo, tako malo da se sve završi i da je šteta što ih u tom trenutku ne posmatraju njihove drage, koje su ih iz Pariza ispratile nezaboravnim klicanjem i zadavanjem cvetova u cevi pušaka koje je sada svaki, kao sasušeni pupoljak, nosio ispod košulje.

No sve je bilo drukčije od onoga što su vojnici zamišljali. U graničnim bitkama na severozapadu Francuske, zahvaljujući lakomislenosti nižeg i višeg komandnog osoblja, tih poslednjih dana avgusta 1914. stradao je cvet francuskih mladića i oficira. Smrt je lovila mrežom krupne ribe i nije se zadovoljavala ni kad bi joj ulov toliko otežao da ga je jedva izvlačila sa polja smrti. Za mladog oficira Žermenja Desparbesa Veliki rat započeo je kada je posle velike pogibelji u Alzasu i Loreni napisao pismo prepostavljenoj komandi.

„Mislim da je rad francuskog Crvenog krsta upravo sraman“, stajalo je u tom pismu. „Kod mesta Lunevil probudio sam se među mrtvima vojnicima i s njima proveo čitava tri

dana. Ništa čudno, reći ćete, ali želim da vam opišem ta tri strašna dana pre nego što me je jedna posada našeg Crvenog krsta najzad pronašla. Ove redove ostavljam u najdubljem uverenju da će uskoro sići s uma, te treba hitno da pišem, ma koliko ovaj moj rukopis postaje nečitak i meni samom.

„Probudio sam se u zoru, u nekom šumarku pokraj puta. Isprva nisam mogao da se pokrenem, pa sam napeto ispijavao desnom rukom: najpre levu ruku, a potom jednu, pa drugu nogu. Video sam da me nije raznela granata. Prešao sam rukama preko stomaka i ramena i liznuo kažiprst i palac. Po ukusu prašine na svojim prstima shvatio sam da nemam krv po mundiru, te da me verovatno nije zakačio nijedan švapski kuršum. O, kako sam se u tom trenutku poradovao, a nije trebalо! Do popodneva ležao sam preko nečeg mekanog, tek ponegde tvrdog i grbavog, za šta sam mislio da je brežuljak i trava. Nisam mogao da se pomerim, pa ni da izmahujem rukama, a da jesam shvatio bih da taj brežuljak nije od zemlje i trave, već od mrtvih tela mojih jadnih drugova.

„Gde sam i na čemu sam shvatiću tek narednog dana, drugog koji sam proveo s mrtvacima. Skočio sam oporavljen i gotovo zdrav tog jutra – mislim da je bio poslednji dan avgusta – kad sam, moj Bože, ugledao to stratište. Mrtvih je bilo dokle god mi je pogled sezao. Na mnogim mestima su jedan preko drugog i tako isprepletani potpuno prekrili zemlju kao neki novi ljudski humus iz kojeg treba da niknu nakazne biljke rata. Neki od vojnika zatekli su se u sedećem položaju, otvorenih očiju, tako da mi se učinilo da su još živi. Pojurio sam k jednom, pa ka drugom, u nadi da će mi odgovoriti, ali uzalud. Neke od njih očigledno je tako naglo presekla smrt da život nije stigao da utekne iz njihovih očiju, te su oni sedeli, poneki gotovo neverovatno još stajali naslonjeni uz drvo ili klonulu ragu. Dvojica drugova, zagrljeni, otišli su u smrt u jednom poljudivljih jagoda. Po licu im se pomešala krv

sa sokom jagoda koje su očigledno pred smrt poslednjom snagom jeli...

„Počeo sam da vičem, da dozivam u pomoć, ali ni tog drugog dana nikog iz našeg Crvenog krsta nije bilo. Kao patnika, zli demijurg osudio me je na život. Hteo sam da potrčim i pobegnem, ali kuda, kad je nepregledni preplet leševa bio svuda unaokolo, a meni se učinilo da ni celodnevnim trčanjem ja pod letnjim suncem ne bih video ništa novo i drugo do iduće rovine mrtvih vojnika? Zato sam ostao gde sam. Krajičkom razbora prizvao sam savezništvo prisebnosti. Pomicl ih da će mi mnogo teže priteći u pomoć ukoliko budem bludeo, nego ako ostanem na jednom mestu. Da li je to bilo dobro rešenje, ne znam ni sam.

„Tog drugog dana među mrvima, odredio sam onu parcelu pokojnika koju sam mogao urediti. Razmršio sam tela drugova i očistio im rane koliko sam mogao. Posadio sam ih da sede, ili pristojno prilegnu, kao da su u nekom teatru. Mislim da sam ih poseo stotinu. Možda i više. Predveče sam hteo da vidim ko su, te sam svakom izvadio vojničku knjižicu i saznao podatke o njima. Žak Tali, student; Mišel Morijak, liferant; Zbignjev Zborovski, pripadnik Legije stranaca... Bio sam još možda onaj predratni čovek dok ih nisam upoznao i svakom se zagledao u lice. Tog časa prestali su da budu samo neznani junaci. Pomicl ih sam šta bi radili da su preživeli juriš kod Lunevila. Tali bi postao čuveni kustos Jesenjeg salona; Morijak bi se obogatio trgovinom vinskim sirčetom; Zborovski bi postao poljski ambasador u Francuskoj. A ovako? Ovako su bili jednostavno mrtvi, ali ne zadugo i tako čutljivi.

„Pred kraj tog dana pouzdano je počeo da me napušta razum. Jeste, čuo sam njihov govor. Odgovarao sam im, počeo čak i da se preprirem s njima, iako sam još bio svestan da sve to – i moj i njihove glasove – izgovaram sam. Neke sam drugove zavoleo, druge ne, a kad sam se trećeg dana probudio iz sna, dovukao sam bliže sebi one koji su mi po-

stali naročito dragi. Tog trećeg dana napravili smo nešto kao kružok, ali razgovor nas nije dugo držao. U džepu jednog od mojih najboljih prijatelja, liferanta Morijaka, pronašao sam špil karata. Znao sam da to ne treba da radim, ali užasna samoća nateralna me je da učinim ono o čemu sada pišem sa zebnjom i stidom.

„Posadio sam svoje drugove ukrug i s njima počeo da igram 'lore'. Promešao bih karte i podelio: jednom drugom, trećem, četvrtom i sebi. Već krute ruke i prste namestio sam im tako da stegnu podeljene karte, i onda je igra počinjala. Bacio bih svoju kartu i krenuo oko kartaroša. Nije bilo varanja; sebi nisam popuštao. Svako bi bacio po kartu i najbolji bi nosio. Novo deljenje, novo hodanje okolo i igranje... I za mene, i za moje drugove...

„Naš Crveni krst pronašao me je u pola partije koju je trebalo da dobijem i prebacio me na lečenje najpre u Mec, a potom u Pariz. Molim vas da sve što sam napisao smatrate potpunom istinom i preduzmete odredene korake da naše lekarske posade brže dolaze do preživelih, da ne smatraju beskorisnim da i među stotinama pronadu onog koji ima dah u grudima. Da su mene primetili prvog dana ostao bih jedan čovek, ovako sam postao drugi, neko ko me plaši i zanavek će mi ostati stran.“

Tako je pisao Žermen Desparbes, ali pismo mladog oficira teško da je tih dana bilo ko pročitao. Polazeći od osnovne strategijske zamisli da se prvo porazi Francuska, a potom snage prebace na istok za obračun sa Rusijom, Nemci su na zapadu, prema francuskoj i belgijskoj granici, usredsredili glavninu svoje vojske na početku Velikog rata. Kako se odbrana istočne francuske granice od Belforta do Verdene smatrala neosvojivom, nemačka vrhovna komanda je u duhu starog Šlifenovog plana iz devetnaestog veka veći deo snaga koncentrisala na desnom krilu linijom Ahen–Mec. Isprva nije sve ličilo na rat, jer je Nemačka tražila samo „sloboden

prolaz“ kroz Belgiju. Kako ga nije dobila, i kako je Britanija stala na stranu hrabrog belgijskog kralja Alberta i njegovog naroda, Nemačka je armijama Kluka i Bilova stupila u pokret. Kroz Belgiju je napredovala kao kosac kroz nepokoren polje. Već 24. avgusta 1914. nemačka konjica ušla je u Brisel, prvi grad na ratnoj turneji Hansa Ditera Uisa, velikog nemačkog baritona.

Slavni Uis stigao je u Brisel zajedno sa štabom Klukove Prve armije. Veseli konjički vojnici stajali su kraj svojih oznojenih grla i pevali „Die Wacht am Rhein“ i „Deutschland ueber Alles“, a Uisu sve to beše pomalo smešno. No, nije mu bilo ni na kraj pameti da se glasno nasmeje. Narednog dana trebalo je da održi koncert, a samo on zna s koliko je napora među belgijskim zarobljenicima našao klavirskog partnera, pa potom kako je u napuštenom gradu pronašao jedan izgubljeni „Behštajnov“ klavir. Štimera nije bilo ni na vidiku, instrument sa otvorenim poklopcem pokazivao mu je žice kao svoju nagost... Nekom starcu trebalo je tri dana da stigne do Brisele, pa je tek krajem nedelje koncert za oficire višeg ranga u gradskoj većnici mogao da počne. Maestro Uis sam je odabrao repertoar. Nije pomislio da peva arije kompozitora protivničkih naroda; nije smeo da zapeva ariju iz Gunooovog *Fausta* ili iz omiljenog *Borisa Godunova*, jer je prva opera bila na francuskom, a druga na ruskom. Mislio je da je najbolje da se drži Mocarta, sa ponekom Rosinijevom ili Verdijevom arijom (Italijani su još bili neutralni). Tačno u osam i pet koncert je počeo. Samo za trenutak dvoumio se da li da skine uniformu i odene koncertni frak. Odlučio je da ostane vojnik, jer je mislio da će nastupiti pred vojnicima, ali se iznenadio kada je u publici primetio mnoge oficire s damama. Rekli su mu da generali Prve i Druge armije Kluk i Bilov nisu mogli da dodu zbog pobedonosnih ratnih dejstava i odbacivanja Belgijanaca na atlantsku obalu i Francuzu do samih predgrada Pariza. Zato su na prvom koncertu u

„slobodnom Briselu“ bili prisutni njihovi načelnici štabova koji su veliki poštovaoci Uisove umetnosti. Možda mu je bilo krivo što nema glavnokomandujućih, ali izašao je na scenu i zapevao. Dva-tri puta je zastao i zakašljao se, ali za nemačke oficire kojima je toliko nedostajala opera, nastup je bilo jedinstveno zadovoljstvo. Posle koncerta generali su mu pričazili sa suzama u očima i govorili mu kako je doneo komad civilizacije u ovaj strašni rat. U tom trenutku saznao je i ko su dame. Bile su to belgijske i holandske prostitutke, gospođe koje nikad ne napuštaju brod koji tone i koje su zadovoljne dok su im mušterije srećne. I one su mu čestitale i glasno se kikotale, hvaleći ga na rđavom nemačkom, a Uisu beše neprijatno. Ne toliko zbog tih dama u iskrpljenim haljinama, koliko zbog svoje pesme. „Pevao sam kao raštimovan orkestar. Bože, koliko dugo nisam nastupao? Od onog berlinskog koncerta u Dojče operi.“ Sa tim mislima napustio je Brisel i za Klukovom vojskom krenuo kao da je intendant koji im umesto zaliha pasulja i duvana za žvakanje, donosi rezerve operske pesme. Nemački generali bili su zbog toga zahvalni i svaki put su izgledali srećni.

Ali, nisu svim generalima ponuđeni trenuci spokoja. Austrijski general Oskar Poćorek pregrupisavao je razbijene snage posle poraza u bici na Ceru. Nekoliko dana na srpskom frontu trajala je pometnja. Gnevni Srbi prešli su zamućenu Savu i na nekoliko dana okupirali međurečje između Save i Dunava u južnom Sremu, paleći strnjišta i pustopoljine uz Dunav. U Zemunu se osećao nesnosni smrad, a vojnici i civili išli su s maramicama preko usta. U tih nekoliko dana dogodio se uspon i pad Tibora Vereša, onog prestoničkog novinara koji se specijalizovao za uvredljiva pisma.

Vereš je u Zemun došao pun sebe, a sada je jedva gutao bes.

Verešovo neposlušno nalivpero s plavom tintom doputovalo je u Zemun gutajući srdžbu što censor više ne piše

njime, a ono poslušno, s crnim mastilom u utrobi, bilo je puno sebe što Vereš sada piše jedino njime.

Vereš je, međutim, od prvog dana obavljao dosadan cenzorski posao, pa nije jasno zašto se nalivpero crnog mastila onoliko gordilo. Kao ispiraču zlata, na stotinu pročitanih pisama palo bi mu u ruke tek jedno u kojem bi zatekao nešto značajno. Jedan vojnik pisao je majci kako mu je hladno i nedostaje mu njena projara. (Beznačajno!) Drugi se žalio kako četrnaest dana nije čestito spavao i kako u ratu nisu najgori ni kuršumi, ni borba prsa u prsa, nego nesanica. (Nije sasvim nevažno, ali pretpostavljenima poznato!) Treći je pisao devojci kako ljudi, kad se ubijaju, ne puštaju ljudske zvuke, nego ropću i grokću kao da su neka marva koja nikad nije znala za ljudskost. (Zapazio je to kao primer sve slabijeg morala srpskih snaga!)

Već drugog dana Tiborovom plavom penkalu u Zemunu bilo je dosadno. Tiborovom crnom penkalu, iako je pisalo ceo dan, takođe je vrlo brzo postalo dosadno.

Tiboru je u Zemunu, međutim, život u tih pet dana postao zanimljiv. Cenzora iz prestonice rasporedili su na stanovanje kod jedne starije žene, Srpskinje, koja je s čerkom nekad držala pansion na Dunavu. Ispred kuće na donjem delu Gardoša sada se videla velika zastava Dvojne monarhije za koju su se majka i kći ponosile da su je same sašile. Lepo je Tiboru bilo u nekadašnjem pansionu. Činilo mu se da ga, čak i onako sitnog i čosavog, kći odmerava ispod oka, nudeći mu oskudni doručak i na lošem mađarskom započinje razgovor od prvog jutra. Taman kad je pomislio da će Veliki rat izaći berićetan za njega, i da će se on u Zemunu možda i oženiti, počeо je njegov mali privatni rat koji će se završiti fatalno po njega. A sve je počelo kao sasvim mali problem, kao kad nas spolja beli Zub, unutra sav ispunjen karijesom, prvi put žigne na hladno...

Trećeg dana u Zemunu, Verešovo crno nalivpero sve češće je otkazivalo poslušnost. Ponovo je cenzor jedno pisao,

a drugo je ostajalo na papiru. Hteo je da izvesti o tome da je u jednom pismu pročitao kako je vojnik javljaо kuću o slabim izgledima da se srpska vojska oporavi posle Cerske bitke, a ispalo je da je svojim rukopisom – onim doskora poslušnim crnim mastilom – ispisao kako su izgledi za brzo vraćanje u borbeno stanje srpske vojske sasvim dobri! Susreo se on s tim problemom još u redakciji *Pester Lojda*, pa je i ovog puta poveo rat sa pisaljkama i hartijom kao da su mu oni jedini neprijatelji. Nepokorno (doskora glorifikovano) novo penkalo s crnim mastilom odlučio je da kazni i vratи se na staro (ono koje je u Pešti odbacio za račun boljeg, s crnim mastilom). I, u početku, sve je izgledalo dobro. To neposlušno peštansko penkalo postalo je poslušno zemunsko; ali nekad poslušno peštansko crno nalivpero nije mislilo da se povuče već da, upravo saobrazno crnom mastilu koje je u sebi nosilo kao krvotok, počne da se sveti.

Ali, Vereš u početku nije primetio ništa. Čitavog četvrtog dana svog hrabrog cenzorskog vojevanja pisao je tačno ono što je htio – plavim mastilom, ali ono pero crne tinte, osvetničku narav prvi put je pokazalo tako što je ceo sadržaj mastila kradomice prosulo u torbu. Opsovao ga je cenzor i odlučio da ga više ne nosi sa sobom u veliku zgradu Magistrata gde je obavljao cenzorski posao. Prazno pero, sa umrljanim percem ostavio je na nahtkasni. Počeo je njegov peti i poslednji dan u Zemunu.

Vereš je i petog dana radio naporno.

Verešovo crno nalivpero čitavog tog dana čekalo je osvetu.

Sledeće noći moralo se desiti ono što se spremalo. Kada se cenzor iza devet uveče vratio s posla i pošto je ljubopitljivim pogledima odanih Srpskinja bez večere ispraćen na spavanje, nalivpero ga je sačekalo pripravno na noćnom stočiću. Tibor se zaprao iz porcelanskog lavora i zaspao, glasno stenući od umora. Ništa nije sanjao te pete noći u

Zemunu, a samo se u osvit naglo okrenuo, kao čovek koga je neko zaskočio s leda. Uhvatio se nakratko za grudi, zakrkljao i opustio se. Niko nije bio svedok njegove smrti.

Za Tibora Vereša Veliki rat završio se kada su ga brižne majka i čerka pronašle sa nalivperom zabodenim u grudi. Neverna alatka nekako se digla i, kao ostavljena draga, osvetila se Tiboru Verešu, poslednjim ubodom ga ubila, a sebi slomila kičmu, to jest perce. Niko od istražnih vlasti nije pomislio da bi se izgredima neskloni censor mogao sam ubiti, i to na tako teatralan način. Majka i čerka imale su zbog toga velikih problema, ali ih je spasla ugarska krv po ženskoj liniji i veze koje su odmah povukle u Pešti da ne bi nastrandale zbog ubistva ugarskog podoficira. Vereš je posle pet dana i pet noći ratovanja sahranjen u metežu, malo više pansiona, na zemunskom groblju ispod Kule Sibinjanin Janka, uz vrlo kratku vojnu počast. Za dužu službu nije bilo vremena, jer je sutradan, posle trodnevne sremske ofanzive srpskih snaga, pao Zemun. Nova vojska odmah je počela ispitivanje življa po srpskim kućama, a Verešova smrt bila je čak od koristi majci i čerki s Gardoša, koje su sad tvrdile da su u svom pansionu jedva pet dana trpele ugarskog uhodu a onda ga likvidirale... Odali su im Srbi počast samo na rečima, jer se za više, u ta četiri dana srpskog Zemuna 1914, nije imalo kad.

Za titularni govor i kačenje ordenja nije bilo vremena ni u okolini Pariza. Posle pada Brisela i Antverpena, Klukova Prva i Bilovljeva Druga nemačka armija lako su prešle na sever Francuske. Kajzerova vojska zauzela je Sedan i Sent Kanten i brzo napredovala ka Parizu. Na ulicama Grada svetlosti naređeno je zamračenje. Jednog jutra na trgovima su se pojavili proglaši. General Galijeni, vojni zapovednik Pariza, upozorio je gradane na opasnost od opsade Pariza i poslao im apel da se evakuišu, ali Pariz je već odranije bio prazan. Svi koji nisu mirisali rat i nisu mislili da omirišu barut već su otišli: u Ameriku kao Žorž Brak i slikari kubisti, na Azurnu obalu

kao nekadašnje sitno plemstvo i razbaštinjeni grofovi, u Latinsku Ameriku, u Španiju ili u London, kao mnogi stranci koji su do 1. septembra 1914. Pariz smatrali svojim gradom. Objava moguće opsade Pariza, uobičajeno napuštanje grada pretvorila je u egzodus.

Policija je izdavala nova naređenja: sva javna mesta morala su biti zatvorena posle devet. Grad više nije ličio na onu veselu metropolu boema i probisveta. Jednog septembarskog jutra student Stanislav Vitkjevič skočio je iz kreveta i potračao na terasu malog hotela *Scribe*, odakle je dopirala strašna buka. Zvuci teških motora dolazili su sa Bulevara Osman, gde je neprekinuti niz automobila prebacivao trupe na jug. Bilo je u toj nakaradnoj koloni gospodskih modela iskićenih zastavama Francuske, sportskih vozila na brzinu preradenih i oklopljenih, rekviriranih kamioneta nekih vinarija – i svi su hitali na jug. Užasnut onim što vidi, mladić je jeknuo. Za Stanislava Vitkjeviča Veliki rat počeo je kada je pomislio da odbrambene trupe Pariza beže i general Galijeni upravo predaje grad Prusima. Zašto se jedan momak zatekao na terasi oskudnog hotela u to vreme? Zbog čega nije bio sa trupama na severu, ili sa umišljenim umetnicima kukavicama na jugu zemlje? Na severu nije bio zato što je odbijen na regrutaciji za Legiju stranaca zbog šuma na srcu; na jugu se nije obreo zato što je bio neodlučan kao svaki Poljak i još željan da pomogne svojoj novoj otadžbini Francuskoj. Zamišljao je sebe kao doktora koji operiše; zamišljao je kako vozi sanitetska kola samo jednom rukom jer mu je druga amputirana u herojskoj borbi i od tih umišljaja živeo je čitavog avgusta 1914. dok je kako-tako pronalazio hranu pomažući u *Rotondu* i hraneći se ostacima sa tanjira koji su mu dolazili za pranje.

Sada je, učinilo mu se, došao kraj. Pariz je bio napušten, a on više nikoga nije poznavao. Na Ulici De la Pe, gde su se pre rata mogli videti svi narodi sveta, već sledećeg dana nije bilo

nikoga. Tišina, sablasna tišina: ni treska omnibusa, ni automobilskih truba, ni topota konjskih kopita. Većina restorana bila je zatvorena, a po ulicama su se kovitlali ostaci odeće, zgužvana masna hartija neinteresantna i psima latalicama, i novine koje su još govorile o velikim uspesima jedinica generala Žofrea u Alzasu i Loreni... A onda je osetio glad. Sit čovek, rekao je sebi, bira neku od maski iz arsenala koji zovemo život, gladan ima samo jedan obraz gladi... Nešto je morao da učini. Na svim radnjama bile su spuštene metalne rolo-rešetke i bilo ih je teško obiti po danu. Zato je odlučio da iskoristi policijski čas. U pohode po avetijski napuštenim stanovima polazio je u devet uveče, kad bi sirene označile zabranu kretanja. Presecao bi bočnim ulicama i obilazio patrole. Na Trgu Opere provalio bi kapiju jedne od zgrada i krenuo hitro da se penje stepenicama. Iz noći u noć izveštio se da po veličini ulaznih vrata stanova, ili vrednosti mesin-ganih kvaka proceni u kom je stanu zaostalo više hrane.

Onda bi jeo iz tudih tanjira, kao doskoro u kafeu *Rotond*. Ulazio je u stanove viđenih Parižana i tamo pronalazio ono što je za beguncima ostalo. Ukus budi u ustima i prokislo crveno vino nisu mu smetali. Trebalo je nešto pojesti i popiti, a Stanislav je, kao čovek s manirima, svake noći u novom stanu uredivao sto, pronalazio kućni ogrtač vlasnika sa inicijalima na gornjem džepu, palio njegove sveće u čiracima i sedao pod vlasnikov portret. Jeo bi potom mrvice sa tuđe sofre. Gušće paštete i račići kojima se nekad gojio pesnik Žan Kokto, nisu više bile za jelo, ali suvo meso, konzervisana hrana i tvrdi sirevi i te kako su bili ukusni i u danima kad je Pariz zamračivao ulične kandelabre i svetla na ulazima u podzemnu železnicu.

Jedne noći omeraćio je divan stan koji je zauzimao čitav prvi sprat ponosne građevine na ivici parka Tiljeri, ali nije ni pomislio da će u njemu, osim hrane, odeće, bakarnih čiraka i nešto malo romantike koje je sebi priređivao, pronaći i ženu

svog života. Taman kad je seo za sto, čuo je kako nešto šuška. Pomislio je na pacove, koji kao ni on nisu napustili Pariz, ali prevario se. Kada je stavio prvi zalogaj u usta, iz spavaće sobe izvirila je prvo cev pištolja, pa dva uplašena oka devojke u spavačici. Ona je pitala: „Šta to radite?“ a Stanislav jednostavno odgovorio „večeram“ i nastavio halapljivo da jede. „Zašto ovde jedete?“ „Ovde sam našao hranu, a sad i vas“, dobacio je Stanislav i ponudio joj mesto za stolom.

Devojka je sela kraj njega. Rekla mu je da je bolesna, da nije mogla da napusti Pariz i da će gladovati ako pojede zalihe hrane koje su joj ostavili vlasnici stana kod kojih je služla. Stanislav ju je prvo umirivao, a potom uzeo i u naoružje. Najpre su složno pojeli hranu zaostalu za devočinim gazzdama, a onda je jedan tat, kao pravi muškarac, odlučio da pronade hranu za sebe i svoju družbenicu. Svako veče iza ponoći dolazio je u stan na kraju parka Tiljeri sa onim što bi te večeri pronašao. Najpre su zajedno jeli; potom su pričali o svojim nevažnim životima; na kraju su se i poljubili. Njen poljubac imao je ukus nakiselog voća koje skuplja usta. Ta ljubav nije mogla ličiti na pariske romanse sa scene *Komedij Fransez*. Mirisala je ona na oskudicu i imala još jedan začin: zadah bolesti.

Devojka je kopnела, teško kašljala i stalno menjala rujne maramice. Ali, silno je želela da živi. Posle obeda svlačila se pred Stanislavom, a on u svojoj pomami ostajao nag pred njom. Ljubavnica je imala crne podočnjake, dva visuljka koja su joj se s bolesnih prsa klatila umesto dojki i tanke, dugačke noge, na kojima su mišići jedva bili prebačeni preko kostiju. Ali, bio je rat, Veliki rat, a Stanislav je pomislio kako su on i ona poslednji ljudi na svetu.

I voleli su se ti poslednji ljudi. Okretali su se, roptali, kašljali, mešali mirise znoja i svojih ne baš ugodnih telesnih izlučevina, ali beše im divno. Čitavu nedelju trajala je njihova veza i oboje su znali da neće biti duže, ali ceremonija je

morala da bude održana. U devet, uz zvuke sirena, Stanislav je istračavao iz hotelčića *Scribe*, jurišajući u noć i policijski čas. Obijao je stanove kao pravedni lopov, pronalazio hranu i hitao ka parku Tiljeri. U ponoć ga je njegova draga čekala u Ulici Rivoli, u zgradu u broju 47, u razdrljenoj svilenoj haljinu, sa rebrima koja su joj se ocrtavala ispod dojki, zavodljiva kao riba na suvom. Kada su sedali za sto da jedu, svuda je mirisalo na krv. Pošto bi utolili glad jednim obrokom koji su tokom dana imali, preselili bi se na batistane čaršave sa kojih više nisu brisali tragove krvi...

Četvrtog dana, posle nekoliko bezumnih snošaja, Stanislav je devojci rekao da ga nikad nijedna nije zadovoljila kao ona. Petog dana kazao je da devojku nikad neće napustiti. Šestog dana Stanislav Vitkjević obećao je devojci da će od nje napraviti gospodu Vitkjević kad prođe ovaj strašni rat, ali još dok je izgovarao te dve reči „gospođa Vitkjević“ znao je da laže. Gospođa Vitkjević rekla je da zna da će se izlečiti od sušice čim prestane rat i za nju se pronađe bolja nega i malo toplog majčinskog sunca juga, što je očekivala već ove zime. Dok je izgovarala te dve reči, „ove zime“, i sama je znala da laže...

Jednoj ljubavi došao je kraj 13. septembra 1914, na dan kada su dečaci-kolporteri počeli ponovo da prodaju novine na pariskim ulicama i da uživaju: „*Grande bataille sur la Marne. La garnison de Paris, transportée au front par Gallieni, enfonce un flanc de l'ennemi. L'armée de von Kluck en retraite.*“ [„Velika bitka na Marni. Pariski garnizon, stavljen na raspolaganje Galijeniju, prebačen na front i udario na neprijatelja. Armija Fon Kluka u povlačenju.“] Bila je to prva velika pobeda saveznika na Zapadnom frontu. Iskoristivši veliku prazninu između Klukove i Bilovljeve armije, general Žofre načinio je rizičan manevr i združene snage podelio na tri dela. Levo i desno krilo sačinjavale su francuske snage, a u sredini, južno od krvave reke Marne, na liniji između

Lanjija i Sanji-Sinjija, nalazio se Britanski ekspedicioni korpus. Britanci su ušli u prazan prostor, ali klešta su uspela da uhvate protivnika i bitka je dobijena. S pobedom počeo je da se vraća i život.

Prve patrole koje su obilazile pariske stanove u koje će se vratiti povratnici, zatekli su gospodina i gospodu Vitkjević u krevetu, oboje isprskane krvlju. Na prvi pogled ličilo je to na jedno od ritualnih samoubistava bračnih parova, ali onda su videli da je stidno gola žena mrtva, ali da je sablažnjivo nag muškarac živ. Kada se osvestio, Stanislav je saznao da je postao „udovac“ i da je optužen za ubistvo „gospođe Vitkjević“. Ponudili su mu da odmah bude mobilisan u Legiju stranaca, ili da ga streljaju. Odabralo je prvo. Niko ga sada nije pitao da li ima šum na srcu i on je odmah upućen u popunu novoosnovane Devete francuske armije.

Oni viđeni Parižani vratili su se u svoje stanove. Mnogi nisu primetili da im nedostaju hrana i ukrasni predmeti koje je Stanislav kralo za svoju dragu. Vlasnici stana u Ulici Rivoli zgrozili su se što je u njihovom krevetu umrla „ona devojka“ koja je kod njih spremala. Nisu znali da je bedinerka našla ljubav svog života i da je čak, te poslednje noći u napuštenom Parizu, postala „gospođa Vitkjević“, ali su požurili da nabave novi krevet i zidove pedantno očiste. I drugi su spremali svoje stanove i zgrade, ali Pariz na ulicama sasvim je drugačije izgledao od Pariza gledanog s neba. A upravo takav Pariz pažljivo je, gotovo iz noći u noć, posmatrao jedan nemački cepelinista. Nemci su se posle Bitke na Marni povukli na liniju iza grada Remsa i buduće krvave reke Ene, ali su cepelinima osvetnički nastavili da bombarduju francusku prestonicu.

Ti prvi piloti bombardera, medu koje je spadao i nekadašnji umetnik Fric Krup, bili su odvažni i avanturi skloni letači. Bombe su u cepelin utovarane jedna preko druge. Posada cepelina brojila je pilota, mitraljesca i bombardera. Ovaj

poslednji, ničim zaštićen, nad Parizom se spuštao u gondolu ispod velikog balona. Vetrovi nad Senom mrsili su mu kosu dok bi zavrtao osigurače na bombama i golim rukama preko ograde gondole prebacivao bombu od trideset kilograma nad pariskim krovovima. Svaki put kad bi je izbacio cepelin bi se zaneo, pilot dodao gas, a vatra i stub crnog dima ostali za posadom. Meci protivvazdušne artiljerije mucavo su štekali unaokolo, a tek pokoji balon dima od topovskih granata rasprskavao bi se u vazduhu, jer artiljerija cevi svojih oružja još nije mogla da podiže u nebo, pa je nezgrapni balon ispušten sa trideset dve hiljade kubika helijuma ličio na robusnu životinju koja vlada visinama.

Za cepelinistu Frica Krupa Veliki rat je otpočeo kad je shvatio da je oduvek mrzeo Pariz, čak i pre rata dok je još mislio da ga voli. Krup je bio francuski đak, školovan u slikarskoj klasi velikog slikara Gistava Moroa, još tamo u devetnaestom veku, stoleću u kojem je kao slikar nameravao i da ostane. Krup nije odobravao ništa od onog što se na umetničkoj sceni dešavalo posle 1900. I sam se naselio u Parizu, ali sa njegovih platna – tako je mislio – odisao je sklad jednog Engra. No, nisu tako mislili njegovi klasići Andre Deren i Pol Sezan, koji su već od 1903. slikali čistim bojama kao „divlje zveri“. A tu je bio i taj Pikaso, kao i čitava gomila gladnih i drskih umetnika odevenih u košulje plavih kragni.

Naslikao je 1908. godine i Fric nekoliko dela „alla Siprijen Ruiz de Pikaso“, načinio ih je nekoliko kao Sezan i učinilo mu se da bi – da samo želi – mogao da ih pretekne u svakoj njihovoј mazariji koja ne zna ni za kompoziciju, ni za proporcije, ni za sklad. A kako su, uprkos tome, oni bili drski; kako ga nisu ni primećivali. Počeli su da mu smetaju na svakom koraku: u galeriji u Ulici Lafajet, na Bulevaru Volter, dok je strahovao od sifilisa, nasleđujući njihove prostitutke. Ali, uprkos svemu, Pariz nije napustio. S vremenom je postao ljudska senka, tu negde kod istih galerista, u istim kafanama,

ali nikad za istim stolovima. Kad se Pikaso sa pesnikom Maksom Žakobom uselio u mali i vašljivi stančić u Bulevaru Kliši, i on je našao sličan (sa stenicama umesto vaši) nedaleko odatle, u jednoj od strmih ulica ispod katedrale Sakr Ker; kad se Pikaso preselio u Ulicu Ravinjan, u čuvenu zgradu „Bato-Lavoar“, Fric je bio njemu uz bok, iznenada osetivši potrebu da se i on preseli još malo više na Monmartr; kad je Pikaso prešao Senu i preselio se na Monparnas i Fric je nekako neupadljivo odlučio da promeni prebivalište i približi se ateljeima nedaleko od klanice u Ulici Vožirar.

Šta tek tamo na Monparnasu nije video. Nekadašnji paviljoni ponosne Svetske izložbe iz 1900. pretvoreni su u tužna prebivališta stotina „genijalnih slikara“ sa Istoka. Stizali su u te barake nadobudni Italijani sa gitarama i pesmom na usnama, u svoje misli ušuškani Jevreji sa Istoka, Poljaci skloni piću i suzama u pijanom stanju, Belgijanci s pogledima nepopravljivih provincijalaca – i sve to Fricu beše gotovo odvratno. A zašto je našao stan u blizini bolnice Vožirar, to ni sam nije mogao da kaže, jer nikako nije smeо sebi da prizna da prati Pikasa...

Onda je počeo Veliki rat. Mobilisan je u jedinici Luftvafe i prošao kurs za cepelinistu-bombaša. Najzad je dočekao dan da ga pošalju na Pariz, ali narednik Fric zbumnjivao je svoju posadu. Izlazili su na borbene letove svake treće noći, a kako je bombarder imao najbolji uvid u mete i vatru sa zemlje, jer je svoju glavu stavljao na kocku, posada je morala da sluša njegova navođenja i prati njegov izbor meta. Naredbe letačke komande bile su da se prati tok Sene i gađaju zgrade opštine, vladine zgrade i Dom invalida. Naređenje je doduše govorilo da se zbog neprijateljske paljbe i nepovoljnih vetrova tovar izuzetno može izbaciti i na drugim mestima.

Upravo to Fric je koristio i svoj cepelin LZ-37 navodio na taktički čudna odredišta. Prvo je tražio da balon krene prema Monmartru i tu je iz noći u noć gađao Bulevar Kliši, str-

mu kaldrmu oko katedrale Sakr Ker i Ulicu Lafajet, gde nije bilo nikakvih važnih ciljeva. Ipak, tu su se nalazile mete od važnosti za slikarčića Frica Krupa. Na Bulevaru Kliši Pikasu je 1901. ustupio sobu za stanovanje njegov zemljak Manjak. Potom se slikar skarednog platna „Avinjonske gospodice“ (Krupovo mišljenje za platno koje je on znao pod nazivom „Bordel“) preselio u Bulevar Volter 1903, pa napokon na najčuveniju adresu u Ulici Ravinjon u kuću „Bato-Lavoar“ 1904. godine. E, to zdanje, sasvim nevažno nemačkoj komandi, ali ne i istoriji modernog slikarstva, cepelinista je nastojao da pronađe i svojom rukom sruši.

Činilo mu se da je te 1914. najzad došao čas obračuna i sa bojama na slikama njegovih klasića Sezana i Derena, i s nepristojnim prilikama na Pikasovim platnima i sa neuljudnom famom koja se dizala za mazalima-gologuzanima s istoka. Pariz je bio njegov! Noć mu je pripadala sva! „Bato-Lavoar“ je jedino trebalo dobro nanišaniti... Ali, nije lako pronaći i srušiti jednu običnu dvospratnu krovinju na strmom terenu Monmartra, pogotovu što su iznad tog brdašca stalno duvali jaki vetrovi. Zato je često nevoljno pristajao da se njegov cepelin okrene na jug. Kuda? Naravno, prema Monparnasu. Usput je Fric bacio neku bombu uz Senu, na vladine zgrade, tek da bi imao šta da prijavi prepostavljenoj komandi, a onda je tražio da cepelin LZ-37 nastavi na jug. Na Monmartr, klicao je u gondoli! Tu je Fric bombama nemilosrdno zasipao slikarsku koloniju „Košnica“, Ulicu Majne gde su se nalazili ateljei besprizornih profesora slikarstva i koloniju „Flagije“ gde je slikao Modiljani.

Šta je od toga pogađao, druga je priča. Bombe su većinom padale na trnjak i ambroziju među zgradama, ali, gore na nebū, Fricu je sve izgledalo drukčije. Svake noći činilo mu se da je stao na rep modernom slikarstvu i njegovim razvratnim staništima, te se na matični aerodrom u mestu La Fere vraćao zadovoljan i ispisivao izveštaj sa bojišta u kojem

je opisivao velike neprijateljske gubitke kojih uistinu nije bilo... Tako je jedan slikar-bombaš mislio da vojuje. No, nije on bio jedini koji je loše procenjivao učinak svojih ubojnih dejstava. I ruski generali na Istočnom frontu, posle početnih pobeda u Istočnoj Pruskoj, pomislili su da položaji njihovih armija stoje veoma dobro i da je došao čas da se među njima raspire stare razmirice s početka veka. Ovo je iskoristila nemačka strana. Posle prvih poraza smenjen je general Pittvic i mlađem generalu Ludendorfu u pomoć poslat stariji Hindenburg. Dva generala, koja će okrenuti tok nemačkih poraza na Istočnom frontu, prvi put su se susrela na hanoverskoj železničkoj stanici. Odatle su se odmah uputili na front. Vrebali su prvu priliku za vojnički odgovor i dobili je.

Nemačka ofanziva postala je moguća zahvaljujući ličnim netrpeljivostima između ruskih generala. Nekoliko godina ranije komandant Druge ruske armije Aleksandar Samsonov otvoreno je kritikovao generała Renenkampfa, komandanta Prve armije, i još tad je među njima došlo do svađe. Kada je 1914. nastala praznina između dve ruske armije, Renenkampf se nije žurio da popuni nezauzeta brda i utrije Istočne Pruske. Dok je shvatio prave nemačke namere, bilo je kasno i više nije mogao pomoći Drugoj armiji Samsonova. Naredio je pokret, ali je 30. avgusta 1914. još bio na sedamdeset kilometara od Tanenberga, zaglavljen kod Kenigsberga, gde je i te 1914. u svom grobu mirno konačio Imanuel Kant. Bilo je teško parirati Nemcima. Rusi su svoje naoružanje prevozili zapregom, a nemačka vojska se već oslanjala na razgranatu železničku mrežu.

Posle sloma kod Tanenberga, kao u nekoj partiji šaha, logično je sledio sukob na Mazurskim jezerima i vojnički poraz ruskih snaga u 1914, pa je u sanitetski voz „V. M. Puriškević“ stizalo više ranjenika nego što je moglo biti primljeno i operisano. Dešavalo se da voz stoji na otvorenoj pruzi, brajen samo jednim oklopnim vozom u pratnji, koji je imao

dva otvorena protivavionska vagona. A već u drugoj polovini septembra Nemci su na istoku Pruske počeli da koriste svoje zastrašujuće brze dvosedne avione „avijatik B.I“. Jedan takav napad Liza je posebno zapamtila. U vozu je proglašena uzbunga i ona se sa pokretnim ranjenicima prebacila na prugu ispod vagona voza, ali je usred napada primetila kako jedan ranjenik zapomaže pod obližnjim drvetom. Nije pomislila na Marusuju koju je ostavila u Petrogradu kad je potrčala prema tom mladiću. Raspuštena bakarnocrvena kosa uprljala joj se zemljom. Streljala je gnevno svojim očima boje sипиног mastila. Psovala je i u vazduhu izmahivala pesnicama prema neprijateljskim avionima. „Prokleti Švaba, prokleti Švaba“, vikala je iz svec glasa dok je puzala, da bi sebe ohrabrilu. Ranjenika je odvukla natrag, tegleći ga rukama i zubima. Avion je ispaljivao „kofer“ – avionske metke velikog kalibra – ali ih je ovog puta taj prtljag zaobišao. Usta su joj bila puna ilovače a odeća sva pocepana kad se dokopala spasonosne senke među točkovima vagona...

Dva dana kasnije, general Samsonov uručio joj je medalju – Gregorijanski krst. Lizočka se obukla u najčistiju uniformu koju je našla: sivu suknu, belu bluzu i pregaču sa velikim znakom Crvenog krsta. Orden je lepotici s kosom boje bakra baš lepo stajao, muž se sa lekarskim kolegijumom osmehivao, a ranjenici su joj poklonili suvenire za kćer Marusuju: aluminijumske kašike načinjene od još vrelih krhotina i parče „kofera“. Samo jedno nije valjalo. Liza Nikolajevna Čestuhin nije pronašla nijednu čisto belu pregaču koja nije bila umrljana krvlju...

Ali, nisu svi odmah videli krv izbliza kao Lizočka. U Belgiji je tih oktobarskih dana bilo naročito svečano. Dvadesetog oktobra slavio se Kajzerov rodendan. Svaka zgrada bila je okićena zastavama, nebom su kao veliki kumulusi plovili cepelini, kada se Kajzer, praćen prestolonaslednikom i najstarijim generalom pojavio u Antverpenu. Mladi princ Fridrik

Vilhelm III još je izgledao kao dendi. Dovezao se otvorenim automobilom, na sedištu do šofera sa malo nakrivljenom šapkom. Činilo se da još ne zna šta je rat, pa je i za večerom bio veoma razgovorljiv.

Ni Žan Kokto, onaj mršavac koji je morao da se najede lovačke sačme ne bi li ga primili na regrutaciji, nije još saznao šta je ratovanje. Zapravo, dobio je učešće u Velikom ratu baš kakvo je priželjkivao. Najpre su ga uputili u avijatičarsku jedinicu kod Bizinjija. Posle brzog neprijateljskog proboga, vratili su ga u parisku intendanturu, da bi ga na kraju prekomandovali u sanitetsku jedinicu pod komandom Etjena de Bomona. Njemu je rat izgledao divno. Ponovo je bio negde u okolini Bizinjija i bilo mu je draga, jer je zavoleo to mestašce i svoj prvi ratni raspored. Nije mario što ga je izjutra probudila topovska tutnjava. Tog ponedeljka je pisao. Nema veličanstvenijeg pejzaža – mislio je – od plavetnog neba sa šrapnelskom paljbom oko aeroplana. Zapisao je ovu misao i malo razmislio da li ono starinsko „aeroplane“ da zameni modernijim „aviona“ ili romantičnjim „cepelina“. Ostavio je reč „aeroplan“ i rešio da podreže nokte. Kad bi bar, pomisli, imao neku dragu da joj uz ganutljivo oproštajno pismo posalje deset odrezanih krajeva noktiju. A da ih pošalje Pikasu? Ne, to bi bilo odveć teatralno i on to ne bi shvatio na pravi način. A i gde da mu pošalje? Pikaso više nije bio na Monparnasu. Jedni su govorili da je u Španiji, drugi da tobože baš usred Velikog rata traži svoje korene na obali Ligurskog mora, u mestašcu Sori, odakle mu je navodno bila majka. Treći su se kleli da vreme provodi u Kanu, na sunčanoj obali Mediterana koja miriše na ruzmarin i lovor, a nimalo na rat.

Nokte je tog dana podsekao i Đoka Veljković. Još mu nisu kazali da će ga otpustiti iz bolnice, a on je već sanjao da se pridruži vojničkim snagama Srbije koje su čekale novu neprijateljsku ofanzivu kao naježdu skakavaca što se nije mogla izbeći. Lekari ga, međutim, nisu pustili. Temperatura mu

je još bila visoka, a koža na desnoj strani lica ličila na gnojavu sluzokožu prokrvljenu mrežom napetih kapilara. Život u prašnjavim poljima bio bi poguban po nezarasle rane, te je još morao da sačeka front. No, bilo je onih koje front nije čekao. Posle mobilizacije u Legiju stranaca Stanislav Vitkjević prošao je kratak vojnički kurs u zaleđu. Naučio je kako se puzi, puca i povlači. Probo je bajonetom nekoliko vreća krompira pomešanih s višnjama. Krompiri su glumili drob protivničkih vojnika; višnje njihovu krv... Dovoljno za svakog novopečenog vojnika... no, da li je bilo?

Sledeće pismo jednog nemačkog vojnika trebalo bi da opomene svaku pretpostavljenu komandu. Taj vojnik pisao je kući u Hajdelberg, a pismo je, nemarom cenzure, dospelo do porodice kao da je reč o običnoj poštanskoj pošiljci.

PISMA ŽIVOTA I SMRTI

„Dragi moji, da samo znate koliko mi nedostaje naš Hajdelberg“, pisao je nemački vojnik Štefan Holm, za koga je Veliki rat počeo nenadanim prijateljstvom, zapravo pravom, stidnom, muškom ljubavlju na frontu. „Na položajima nisu najgori ni fijuk granata, pa ni sama smrt koja izgleda jednostavno odvratno, već to što nema sna. Spava se malo, uvek s jednim okom otvorenim, vazda na oprezu. Kad me grčka Omama barkom ipak odvede niz opojnu reku i ponudi mi komadić varljivog sna, sanjam našu grimiznu reku Nekar i tvrđavu na brdu, naš univerzitet i profesore dugih brada koji u doba moje mladosti još nisu znali za nečoveštva najcivilizovanijih nacija Evrope.

„Ne znam da li će ovo moje pismo, zbog cenzure, stići do vas, ali osećam potrebu da vam opišem najstrašnije iskustvo svoga života. Vi ste u našoj štampi svakako čitali kako smo krenuli pobedonosno i sam Pariz ščepali u klešta, ali onda nam je onaj Žofre uzvratio i potisnuo nas sa Marne, čak severno do proklete reke Ene. Tu smo i Francuzi i mi počeli da se borimo da na krajevima fronta okružimo protivnika. Mi smo zanosili našim desnim krilom, oni svojim levim. I sve to – ni povlačenje, ni juriši – nije bilo drugačije od običnih vojničkih pokreta do časa kada nam je pao u ruke veći broj zarobljenika. Bilo je najviše Francuza, ali i nešto regruta iz njihove Legije stranaca. Niko nije znao šta će s njima, logore za zarobljenike mi još nemamo, te nas je sve na položajima pomalo iznenadila naredba da svako od nas dobije po jednog

zarobljenika o kojem će 'voditi brigu'. Moji drugovi, prosti vojnici već ogrezli u krv i jedva obrazovani, odmah su svoje zatvorenike počeli da gledaju kao sluge, pa i gore: kao pse. Nisu se mnogo bolje ponašali ni oni zreli ljudi od četrdeset iz 'landver rezerve', pa ni oficiri iz konjičkih ulanskih jedinica, na položajima malo dalje od nas.

„Ne samo da su im Francuzi prali veš, šili čarape, nizali metke u redenike, već su trpeli uvrede i batine i morali da ih oslovljavaju razmetljivim titulama: 'vaše grofovstvo' ili 'vaše prevashodstvo'. Beše to naravno smešno i tužno u isto vreme, a ja, videvši da ne mogu pomoći drugima, reših da se bar prema svom ratnom zarobljeniku odnosim kao prema čoveku. Vi me, dragi roditelji, znate. Ja nemam srce za mržnju... Dopao mi je jedan Poljak po imenu Stanislav Vitkjević. Ispostavilo se da taj Poljak govori nemački i da dobro poznaje naše velikane Getea i Šilera, jer je nekad, pre ovog rata, studirao u Parizu.

„Možete misliti kako smo se zbližili. I ja bih ponekad vi knuo na njega i naterao ga da mi izglaanca cokule, a on je znao da to činim samo zato da ne bismo postali sumnjivi. Kada bi se sve utišalo, dugo bismo razgovarali, jedan drugom recitovali stihove i obećavali da naše drugarstvo ništa neće prekinuti posle rata. No, olako smo se zavetovali na posle-ratno prijateljstvo. Imali smo samo jednu jesenju nedelju na francuskom tlu da provedemo zajedno. Ja sam mu pričao o vama, o našem Hajdelbergu, o nemačkoj nauci koja će se jednom splesti sa onom iz Oksforda i Sorbone i okončati ovaj strašni rat. On mi se poveravao kako se u Parizu, za vreme zamračenja i naše opsade verio, pa oženio divnom devojkom. Pričao mi je o njoj kao o vili čiste sedefaste kože, duge kose boje lana i očiju plavih kao plićaci topnih mora. Toliko mi ju je živo opisao da sam i ja naprečac zavoleo gospođu Vitkjević i nije me malo pogodila vest koju mi je saopštio samo nekoliko dana pre nego što čemo se zauvek rastati,

da njegove drage više nema, da spava sa zvezdama i da je on udovac.

„Prožalio sam s njim, ali se i ponadao da bi njegova sa-moća mogla učvrstiti naše prijateljstvo, da bismo nas dvojica mogli postati simbol neke nove i drugačije Evrope, Evrope prijatelja, a ne neprijatelja. Zamišljaо sam naš prvi posleratni susret: zatvorenom kočijom vozim se na drugi kraj parka Lazjenki u Varšavi. Izlazim, plaćam kočijašu, a Stanislav mi – razdragan, razdravljen, razbarušen – trči u susret. Širim i ja ruke i primam ga u zagrljaj kao dragog prijatelja koga dugo, predugo nisam video i svega odjednom nestaje: i juriša, i polja pogibelji, i nemačkog i poljskog i francuskog jezika. Ostaje samo prijateljstvo, prijateljstvo za koje sam mislio da će postati večno. Ali, kako sam mogao znati, mili moji staratelji, da će se ono prekinuti kroz svega nekoliko dana.

„Da je kraj na vidiku, saznao sam još 15. septembra, ali sam naredbu do krajnjeg trenutka krio od svog dragog Poljaka. U njoj je stajalo da se posle snažne artiljerijske i avionske paljbe koja ima neprijatelja uništiti, sprema nezadrživi juriš naše konjice i pešadije. Kada dođe čas da krenemo u osvanjanje, svaki nemački vojnik treba da isturi svog zarobljenika ispred sebe kao živi štit i izloži ga 'prijateljskoj vatri' sa francuske strane. Nisam mogao da verujem. Moji saborci, oni prosti 'ulani', na ovu vest su se prosto razularili. Masnice i podlivi ispod očiju sada su bile naivne povrede u odnosu na one koje su poslednjih dana nanosili jadnicima čiji su gospodari postali. Gledali su jedino da ih ne osakate toliko da ne mogu da hodaju ispred njih kad pištaljka dune.

„Kad pištaljka dune... I ja sam sanjao taj dan s mešavinom užasa i odvratnosti koje rat diže do guše svakog civilizovanog čoveka. Moj dobri Poljak primetio je da se nešto dešava na našim položajima, pa me je zabrinut pitao šta se spremi, a ja mu, kao dobri doktor-smrt koji od svog pacijenta skriva bolest u letalnoj fazi, nisam odgovorio istinom. Poslednjeg

dana našeg prijateljstva gledao sam ga nežno, ali sam video da mu ne mogu pomoći. Popodne 17. septembra artiljerija je utihnula. Nama je naređeno da se konopcima vežemo za zarobljenike, tako da oni stoje ispred nas leđima okrenuti k nama. Tu je već krenula vriska i cika. Zaplakao je i moj Poljak, a ja sam iskoristio priliku da ga poslednji put pomilujem i poljubim.

„Onda su desetine naredničkih pištaljki zviznule u isto vreme. Mi smo skočili iza grudobrana. Francuzi privezani ispred nas vrištali su tako neljudski, tako svinjski, u stvari. Moji drugovi boli su ih bajonetima, psovali i terali ispred sebe kao marvu. Jedni Francuzi su kricima želeli da upozore sunarodnike da ne pucaju, drugi su nešto uporno dovikivali na francuskom, ne bi li protivna strana uočila da se ka njima kreće linija Francuza. No, odjeknuli su plotuni sa stotinak metara razdaljine i zarobljenici su počeli da padaju kao suvi otkosi žita. Beše nam naređeno da s njima pretrčimo što više možemo, da konopac koji nas je vezivao prerežemo čim budu pogodeni i da zalednemo. Ja sam celu noć razmišljao šta bi za mene i mog Poljaka bilo najbolje: da zaostanemo i oklevanjem pokušam da mu spasem glavu, ili da jurnemo pre drugih i tako ga ubijem pre nego što se previše namuči. Odlučio sam se za ovo drugo.

„Pomilovao sam ga poslednji put pre juriša i potrčao u zvižduk koliko su me, ili koliko su nas noge nosile. Poslednji put pomislio sam da smo, kao što treba, prema Platonovoj *Gozbi*, spojeni zajedno, spremni i da umremo zajedno. Planirao sam da kada ga pogode, prerežem konopac kako je naređeno, ali da ne zalednem, nego da nastavim i francuske metke dobijem i ja, ali nije bilo tako. Za Stanislava Vitkjevića Veliki rat se završio na pedesetom metru, na ničijoj zemlji, kada ga je prvi prijateljski francuski kuršum pogodio malo iznad srca. Za mene on traje i danas. Priznajem da sam samo nakratko pomislio da pustim krik za obojicu i produžim sa

napredovanjem. Koliko? Još dvadeset, možda trideset metara, uzaludno nastojeći da se dokopam francuskih položaja. Ali, nisam učinio tako. Kao kukavica sam zaledao doguravši najdalje od svih svojih drugova. Uspeo sam da se osvrnem i vidim da po polju leže mrtvi Francuzi odbačeni kao vreće brašna. Lica mojih drugova bila su izbezumljena; i moje je valjda bilo takvo. Narednici su vikali: 'Gledaj Štefana, bagro, gledajte ga dokle je dogurao.' Tako su ostale gonili da me stignu.

„Uveče se sve završilo. Na našem delu fronta za koji ne smem da vam napišem gde se nalazi, napravili smo mali probor. Umesto obroka holandskih sireva kojima nas je naša intendantura neprestano hranila, sada smo pronašli francusko meso upakovano u konzerve na kojima je stajao natpis 'Madagaskar' i beli luk koji je zaostao za neprijateljem. To meso iz konzervi jeli smo pomamno, kao najveću poslasticu, sve dok nam neko nije kazao da se među Francuzima priča kako unutra nije govede, već majmunsko meso. Zgadilo nam se, te smo ostatak konzervi bacili, ostavljajući im ostatke majmunskega obroka 'Madagaskar' da ih sačeka, pošto smo znali da će već narednog dana povratiti položaje. Mrtve koje su sami izrešetali, pokupili su potiho i u hitnji. Naši su se zapovednici zarekli da će ponovo zauzeti iste kote, a ja sam juče odlikovan vojničkim gvozdenim krstom. Ja – najveća kukavica, koja nije smela da pogine u času kad mu je drug pao pokoren mnoštvom kuršuma. Tešim se jedino da je krst zaslužio Stanislav Vitkjević. U mojim očima, ostaće jedini Poljak iz francuske Legije stranaca odlikovan nemačkim vojničkim krstom drugog reda.

„Sramota me je što vam pišem o svojim slabostima, ali stideo bih se još više kad bi neko mogao da zaviri u moje srce, gde bi video samo led. Ljubim vam ruke, oče, majko, i molim vas da mi bar vi, koji ste me rodili, oprostite slabosti moje i preporučite me dragom Bogu koji je sve ovo video,

a nije ništa preuzeo da pokolj zaustavi... Zbogom. Vaš, još živ, sin Štefan."

*
* *

„Naši položaji,
„Znam gde, ali ne pišem, jer će cenzura ionako umrljati.

„Dragi Oče, draga Majko,

„Ovaj rat čas je smešan, čas tužan. Nisam vam ranije pisao o tome da smo otpočeli novi način ratovanja. Sada se i mi i Švabe učvršćujemo na položajima tako što kopamo duboke rupe u koje se uvlačimo kao krtice. Sve je počelo kad smo pretrpeli strašne gubitke od samo jednog mitraljeza iz kojeg je pucao jedan ukopani ulan-mitraljezac. Njih nekoliko tako ukopanih znalo je da zaustavi naše napredovanje severno od Ene na po nekoliko dana.

„Tada je valjda i nama i njima sinula ideja da se u rogovima može daleko duže zadržati položaj, pa smo na dan ili dva i mi i oni pobacali puške i dohvatali se ašova. Isprva smo kopali rupe za kratki boravak, plitke kao vojničke grobove za koje smo bili uvereni da ćemo ih vrlo brzo popuniti svojim telima. Onda smo te rupe počeli da spajamo u opkope, prolaze, šančeve, pa se najposle napravio čitav jedan mali grad na četiri metra dubine. Mislim da bi nam sve krtice Francuske pozavidele. Imali smo gdegde prolaze široke i po deset metara, a dugačke blizu pedeset. Na uskim delovima izbacivali bismo merdevine i rogovskim durbinom posmatrali neprijatelja od kojeg smo videli samo povremene gomilice zemlje koje su na površinu letele iz njihovih rogovaca.

„Vojska se u početku bunila zbog ukopavanja. Bolešljiviji su počinjali da kašaju zbog vlage koja je vukla od zemlje, ali

ubrzo smo se u rogovima sprijateljili s pacovima i napravili čak i kućice iz kojih se dizao prijateljski dim iz dimnjaka. To malo pogodnosti i civilizacije kod vojnika brzo je sve okrenulo na smeh i šalu. Meni je, kao predratnom zabavljaču, dato da imenujem široke delove rovova i ja sam to učinio nazvavši ih po našim najvećim hotelima. Imali smo, tako, na našim položajima: hotel *Ric*, *Luteciju* i hotel *Sesil*. Otvaranje *Rica* bilo je najsvečanije sve do poslednjeg trenutka. Priznajem da sam ja davao ton toj travestiji. Trebalо je da nam prvi gosti budu naš najkrupniji vojnik i 'njegova draga'. Ulogu drage igrao je jedan mali kaplar koga sam upoznao još pre rata kada je igrao u mojoj produkciji u Žarijevoj skarednoj sceničkoj radnji nazvanoj *Ibi rogonja*. E, tog malog komedijanta obukli smo u ženu, a onog ogromnog vojnika u gospodina. On je našao čak jedan lornjon koji je zatakao za nos, a 'ona' je gaće toliko nafatirala francuskim novinama da su vojnici za njom samo zviždali. Nas dvojica našli smo kelnerske uniforme i sačekali prve goste.

„Danas je baš topao dan, premda nam je leto daleko izmaklo, draga', rekao je onaj pokrupni, glumeći gospodina koji ulazi u hotel sa gospodom. 'Baš je toplo, jedan šampanj bi mi godio, dragi', zapištao je kaplar kao žensko, na odravanje i smeh svih okupljenih. 'Molim lepo', uzvratio sam ja i posadio ih za običan drveni sto, ali njih dvoje imali su se graditi da su u najluksuznijoj sali i uloge su, moram priznati, do kraja igrali vrlo uverljivo. Stigao je ubrzo i pravi šampanjac. Gospodin je upitao ko danas svira u 'hotelu Ric' i odobrovoljio se kad sam mu rekao da nastupa Oficirska banda Pariskog garnizona. 'Da naspem?' upitao sam potom. 'O, da, da', odgovorio je on i dodao: 'ja sam vam demokrata. Koliko meni šampanjca, toliko i mojoj ženi. Meni dva prsta i njoj dva prsta.' (Dva prsta za njegovu čašu pokazao je uzdužno tako da se napuni čaša do vrha, a za njenu poprečno, tako da joj se naspe samo pri dnu.) 'Nemoj ti meni sa visoka,'

prosiktala je ona – i tada je grunula 'kanta uglja', granata iz dalekometne haubice koja je pogodila pravo po hotelu *Ric*, to jest po našem rovu. Kad se crni dim razišao i mi ispljunuli zemlju iz usta, videli smo našeg gospodina i gospodu, prve goste hotela *Ric* – mrtve. Čaše su ostale čitave, šampanjac koji nisu stigli ni da srknu, nije se ni prolio. Samo njih više nije bilo. Veliki rat za dva prva glumca u francuskim rovovima počeo je i završio se najkraćim dramoletom u širokom rovu zvanom 'Hotel *Ric*'.

„Tako vam je u ovom ratu. Na moje prve goste već sam i zaboravio. Nemam više suza, nemam koga da žalim. I sebe samog već mi je preko glave i gotovo žalim što umesto uloge konobara nisam sebi dodelio ulogu gospodina. Ponekad se setim samo onog mog malog kaplara glumca, koji je poslednju ulogu ostvario u našem rovu. Onda uzdahnem i kažem sebi: ovaj svet je smandrljan na brzinu, u jednom lošem trenutku, kad tvorac ili nije znao šta radi, ili nije vladao sobom.

„Primite pozdrave. Vaš, još živ sin, Lisjen Giran de Sevola.“

*
*   *

„Kan, 28. oktobar 1914.

„Draga Zoe, ljubavi mog života,

„Milošcu naše pravedne Republike, dobio sam mesec dana oporavka na jugu, pošto sam proveo jače od dva meseca u bolnici Vožirar na Monparnasu, koju su svake druge ili treće noći besomučno bombardovali nemački cepelini, protivno Ženevskej konvenciji i svakoj zdravoj logici. Kako ja ozleda na telu nisam imao, već posle tri provedena dana sa mrtvima u Lunevilu jedino rane na duši koje su se očitovalle

u stalnim tikovima mog desnog oka – postao sam praktično pomoćnik bolničkom personalu.

„Uveče, kada bi se oglasile sirene, ispomagao sam i s njima vukao moribunde u podrum. Niko nije gledao ko koga nosi, hvatali smo prve koje bi nam naredili da odvučemo. To mi je dalo priliku da se pomalo igram Boga. Začudićeš se na moje reči, ali znaj da ja više nisam onaj čovek koga si poznavaš i volela. Nek stvarni Bog dâ da nastaviš da me voliš i posle ovog pisma i posle Velikog rata kojem se za sada ne nazire kraj. Da se vratim na bolnicu Vožirar. Ne znam da li bi ovo trebalo da ti napišem, ali držim da i u ovim izmenjenim okolnostima u kojima ne znam da li još vladam sobom, treba da nastavim s iskrenošću prema tebi, jer ostacima svog uma shvatam da nema prave ljubavi koja se ne temelji na otvorenosti. Dakle, na sredu s teškom istinom.

„U bolnicu Vožirar dovoženi su najteži slučajevi sa Marne i Ene i mnogi od njih nisu izgledali mnogo drugačije od leptirovih lutki u paučinastim krevetićima. Nisu bili živi, ali se nisu ni primili vesala u trabakuli mrtvih, a lekarima je eutanazija bila zabranjena. Ja sam ipak slušao kako se medu bolničkim personalom čuju zamerke da se na moribunde troši i jod i morfijum koji bi nekom ranjeniku s nadom u oku još mogli biti od pomoći... U tom času rešio sam da im pomognem. Čiste duše, mila moja Zoe, bez i natruhe zlobe. Svake večeri, kada bi se oglasile sirene, i prokleti cepelini se uputili i ka našoj bolnici, birao sam jednog koga sam odlučivao da rešim muka. Izbor sam pravio kao pravi Bog koji je sišao na Zemlju: bez milosti i oklevanja, a kako sam bio samo čovek, gutao sam stid i gadenje i krionih u sebi, tešeći se da se mojim žrtvama ni lica ne vide ispod slojeva čalme na glavi. I tako bih, oslobođen svake griže savesti, uprtio jednog. Povukao bih ga ka podrumu, a onda mu usput zavrtao šiju, vukao ga dovoljno grubo da sam izdahne, ili ga puštao da se kao trošna egipatska mumija stropošta niz stepenice. I sve to u žurbi

i gužvi prolazilo je neopaženo, a nije da nisam bio oprezan i sam. Ubijao sam najpre jednog nedeljno, pa dvojicu. No, kada sam shvatio da ne samo što neću biti otkriven nego imam prečutnu saglasnost doktora, odlučio sam da svake večeri, kad bi se oglasila uzbuna, po jednog neizlečivog lišim života. Mrtvima se, napokon, mora govoriti na jeziku mrtvih. *Cum mortuis in lingua mortua.*

„Zbog toga sam i ostao dva meseca duže u bolnici Vožirar. U mom kartonu stajalo je da mi je stanje nepromjenjeno loše, a uistinu doktori su me držali samo zato što su u meni videli žalosno orude koje je dovršavalo ono što sami nisu smeli. Pisali su da sam najpre imao živčanih, pa probavnih problema, te da sam najzad počeo da mesečarim. Šta sve nisu izmišljali, samo da bi me zadržali što duže. Naposletku su me ispratili sa suzama, a meni se učinilo da sam se spasao, jer sam poslednjih dana pomicala da sam postao bolnički zatvorenik i da mi je uloga dželata večno odredena.... Otpotovao sam jednim vozom do Marselja, drugim do Nice. Sunce juga okupalo me je i pročistilo toplotom i na dan ili dva čak sam mislio da sam se rešio muka, ali sada mi je ponovo loše.

„Mila moja Zoe, ne vraćaju mi se lica onih koje sam pravedno umorio, jer ja tim mrtvim leptirovim lutkama, kako napisah, lica nisam ni video. I dalje mislim da sam dovršio posao koji je meni bio namenjen, no da li se varam? Ne znam više šta je dobro, a šta rđavo, ali mislim da nijednom životom stvoru takva rasudivanja posle ovog rata više neće ni trebati. Samo tebe još volim. Ljubim ti ruke i molim da zamoliš Nanu da ponovo dodete na obalu mora i pridružite mi se u mojoj tuzi.

„Tvoj Žermen Desparbes.“

PRVI RATNI BOŽIĆ

Tako je pisao jedan francuski doktor-smrt. Mehmed Graho, austrijski doktor-smrt, u to vreme je unapređen. Postao je načelnik-smrt. Dobio je i čin sanitetskog pukovnika. Nije on viši položaj zaslužio zato što je kao ratni hirurg bio uspešan, nego stoga što je povukao neke veze u Sarajevu, te je u bolnicu u Zvorniku stigao ukaz da se doktor-smrt postavlja za načelnika smrti. Sada su oni mnogi ranjenici, koji su i dalje ređani u dvorištu zvorničke Carske gimnazije kao odbačene hrpe prezrelih narova i dinja, mogli da odahnu.

Mehmed Graho i dalje je izlazio u dvorište, ali ono nje-govo: „Ovaj, ovaj i ovaj kod mene“ više nije imalo snagu kao posle poraza austrijske vojske u Cerskoj bici. U početku su i stvari na Balkanskom frontu vojnički stajale znatno bolje. Vojska Dvojne monarhije uhvatila je u klešta Srbiju i kapitulacija nepokornog suseda bila je na vidiku. No, razvile su se teške borbe na reci Drini koja je prihvatala i nizvodno nosila sve plodove gneva; kao Stiks i Kokit odnosila je živote ka uvredenoj Savi i Dunavu, što je kao vladar slatkih voda na svoje dno slagao ljudski teret bez imena i porekla.

Bilo je i onih koji su se tog puta izvukli. Načelniku Grahu ponovo je počelo da stiže mnoštvo ranjenika, a on ih je predavao svojim hirurzima koji su ih orezivali kao mlado drveće. Niko ipak nije primetio da bolnica u Zvorniku i dalje ima daleko više preminulih na operacionom stolu, nego prihvatališta u Tuzli, Mostaru i Trebinju. No, bio je rat, Veliki rat,

u kojem je ljudski život vredeo manje od jedne reči generala, pa ni učinak bolnice u Zvorniku niko nije opazio.

Niko nije obratio pažnju ni kad je Mehmed Jildiz, istanbulski trgovac začinima, shvatio da će njegova Turska ući u rat. Efendi nije imao porodicu, a svojim jedinim sinovima smatrao je kalfe i šegrete u radnji začina, kojima se nije povjerio kad je spoznao da će Turska zaratiti. I tog 28. oktobra 1914. ušao je u tramvaj koji ga je od železničke stanice ispod Topkapija uzbrdo odvezao do Aja Sofije, gde je u osvit, kao dobar musliman, svakog jutra klanjao okružen stotinom staraca. Primećivao je kako u redovima izuvenih vernika, samo u čarapama, više nema mlađih, jer je redovna vojska već bila mobilisana i mnogi Rumelijci pod oružjem, stegnutih zuba već čekaju negde na Kavkazu, ali za vreme jutarnje molitve još se nadao miru i napretku padišahove pravedne zemlje. Posle molitve mislio je da se do radnje nizbrdo spusti peške, ali ga je sitan sneg sa Bosfora, koji je očigledno poranio, naterao da ponovo uhvati tramvaj. Dok se vozilo škripuci i zvoneći spuštao niz padinu kraj Zlatnog roga i obilazilo oko zidina sultanovih poseda, efendi je pomislio na sneg i to koliko će on iznenaditi sultanove slavuje kad ih tog jutra, posle jutarnjeg klanjanja, bude pustio iz krletki da prolete malo rajske njegovim vrtom...

Onaj što je obrazovan na Nizamijevom spevu *Husrev i Širin*, pobornik prave turske minijature, koja nikad nije odstupila od kanona dvodimenzionalnosti, stigao je pred svoju radnju nešto iza sedam. Proverio je da li su mu pomoćnici klanjali i dao znak da izvikivanje ponuda za taj dan počne. Otvorio je novine. Sedeći ispred svoje radnje, okružen začinima koji su i tog jutra zanosno mirisali, na prvoj strani dnevnika *Tanin* pročitao je da je turska vlada u krizi. Ostavke su podneli ministar građevina general Mahmud-paša i ministri trgovine i zemljoradnje efendi Sulejman, kao i ministar pošte i telegraфа efendi Oskan. Đelem-paša, ministar marine,

i Dženan-paša, ministar prosvete, preuzeли su privremenu upravu nad resorima koji su ostali bez ministara. Nije mu bilo žao što se iz vlade povukao onaj sirijski katolik Sulejman (nikad mu nije verovao), pa ni što je vladu napustio onaj proleti Jermenin Oskan (on je tu bio uljez), ali kada je pročitao da je ostavku ponudio njegov drug iz detinjstva, pravedni Mahmud-paša, za sebe je progovorio „biće belaja“. Pa ipak, i dalje se neosnovano nadao da će ratne trube zaobići Zlatni rog i njegovog pravednog i nemilosrdnog padišaha.

No, onda je podigao pogled s novina i pretrnuo. Niko nije znao da efendi Jildiz svakog dana igra malu igru, onako za sebe, kao kad neki Zapadnjaci otvaraju karte za pasijans. Takmičili su se u prodaji i tog dana narandžasti i crveni začini protiv žućkastih, zelenih i mrkih. Pobeda prvih bila je loš znak, pobeda drugih povoljan znak za taj dan, no borba je uvek bila skoro ujednačena i samo je provereno oko trgovca moglo proceniti koji su začini pobedili i kako će se on, sledeći te znakove, vladati do večernjeg klanjanja. Sada je presavio *Tanin* i otvorio usta. Nije uspeo ni da izusti ono svoje „biće belaja“, jer video je blisku nesreću u sasvim ogoljenom vidu. Za trgovca orijentalnim začinima Mehmeda Jildiza Veliki rat je počeo kad je shvatio da su se crveni i ružičasti začini toliko nadmoćno prodavalii tog 28. oktobra 1914. da su njegovi dečaci već pogledavali prema svom gosi, nemim pogledom tražeći od njega da dopuni rezerve iz velikog magacina pod mostom od kojeg je samo on imao ključ...

Sledećeg dana, 29. oktobra, Turska je ušla u Veliki rat. Oni napola srednjovekovni napola moderni ljudi slavili su na ulicama sa suprotne strane Zlatnog roga. Kočijaši su vozili na tri strane za džabe. Mostarina na mostu se nije naplačivala tog dana. Jedan golobradi momčić čak je skočio sa kule Galata i sa improvizovanim navoštenim krilima pokušao da kao noćni leptir poleti nad vetrovitom bosforskom stranom, ali je tresnuo o zemlju i teško ranjen izdahnuo iste večeri.

Drugi golobradi momčić po imenu Tibor Nemet, svega nedelju dana pošto su crveni začini nadmoćno pobedili mrke u Istanbulu, trebalo je da bude prvi vojnik koji će ući u napušteni Beograd posle srpskih poraza na Drini i Savi, nakon što je, zbog nedostatka municije, srpska komanda izdala naredenje da se vojska povuče na rezervne položaje na liniji Varovnica – Kosmaj – Rudnik – Gornji Milanovac – Ovčarsko-kablarska klisura. Vojska se tako povukla iz Šapca, Valjeva, Užica, čak i iz Beograda. Poslednji voz koji je krenuo za Niš i vozio izbeglice, što su se u prestonicu vratile po zimsku preobuku, pisnuo je sa prvog perona železničke stanice još 26. oktobra po starom, odnosno 8. novembra po novom.

„Ja nisam kriv“, grmeo je u slušalicu poljskog telefona, general Živojin Mišić, „što su moji vojnici umorni i što se Srbinima prestonica nalazi tamo gde treba da budu samo carinske postaje.“

Beograd je tako napušten. Prvi austrougarski izvidnici iskrčali su se u tišini. Kada su oprezno krenuli ka donjim gradskim četvrtima, prethodnicu su dočekale samo izglađene kuje kojima su se videla rebra, a među nogama visile presahle dojke. Izvidnički bataljon dobio je zadatak da obilazi kuće jednu za drugom i vidi da li po napuštenim stanovima ima zaostalih branilaca koje je odmah trebalo ubiti. Nemetovi drugari dovikivali su „sve je čisto“. I on je u početku činio tako, ali... Ali, onda je ušao u jednu kuću u Dubrovačkoj ulici kada je neko na njega ispalio metak. Vojnik Nemet nije znao ko je to bio. Učinilo mu se da je u primaćoj sobi te trgovačke kuće zaostao čovek sa dugačkim zulufima i jevrejskom kapicom na glavi. Ali, to zapravo i nije bio čovek, već neka opsena: dopola stvarna a otpola prozirna, kroz koju se mogla nazirati beržera iz koje je opalio metak.

Kuršum je ipak bio pravi. Prozviždao mu je kraj uva i napravio rupu u zidu iznad njegov glave, a kad je Nemet bajonetom nasruuo na privid jevrejskog trgovca, samo je izbo

praznu beržeru koja je pred njim prosula svoju kudelju kao drob i izbacila federe kao kosti. Nije znao šta da misli jedan ponosni vojnik, ali nije se uplašio. Nastavio je dalje da pretražuje beogradske ulice, dok je svuda oko njega ljudskih privida bilo sve više. Pretrčavali su ulicom kao seni, mnogi ga gledali natiskani u male turske prozore. U Gospodar Jovanovoj ulici dva mališana, tela providnih kao i u onog Jevrejina, protrčali su kraj njega i udarili ga mučki s obe strane. Osetio je bol i pripucao, ali meci su prolazili kroz te dečake, a on je potrčao za njima. Nije znao zašto. Trebalо je samo da vikne „sve je čisto“ i da ih ostavi da otrče svojim putem kao divokozе, ali ga je izdalо strpljenje. Beše to fatalna greška. Dečaci su počeli da prelaze iz dvorišta u dvorište, da preskaču ograde i jendeke. Iz Gospodar Jovanove prebacili su se u Gospodar Jevremovu, pa naglo skrenuli i potrčali kroz park i dalje ka Ulici Kralja Petra. Gledao je tu napuštenu gospodsku ulicu: s obe se strane nadnela višespratnicama koje kao da su se krivile i žezele da ga poklope. No, ni ovog puta se nije uplašio ponosni ugarski vojnik. Gde su ti mali begunci, pitao se? Najzad ih je ponovo opazio. Zamakli su u jednu čudnu zgradu sa fasadom pokrivenom zelenom majolikom.

Utrčao je za njima u ulaz. Osećao je zadah lepljivog znoja i pomislio kako ih pod punom opremom, sa puškom na kojoj je bajonet, nikad neće sustići, ali oni kao da su znali da je vojnik spor, te nikad nisu izmicali pred njim toliko da im ne bi video bose noge u begu. Tako su ga namamili u jedan stan. Ušao je Tibor u njega zadihan. Stupio je u veliki salon. Nije stigao da se okrene, gotovo nije shvatio da je ubijen. Prikaza ogromne, poluprovidne žene ispalila je metak iz lovačke puške. Bila je to očigledno majka one dvojice mališana. Bez griže savesti ubila je jednog ugarskog vojnika. Pomilovala je dvojicu sinova, kada su sve troje nestali. Veliki rat za Tibora Nmeta okončan je kada ga je ustrelila jedna od umrlih Beograđanki, jedna od onih koja je skončala u 1914, kada

je sama sebi presudila pošto su joj se u Dunavu utopila oba sina...

Tako je vojevanje u prvoj ratnoj godini završio jedan vojnik koji je izneverio porodičnu liniju i nije stigao da postane hrabar, ali Beograd nije primetio svoje privide, kao što ni Pariz nije znao za svoje nadomak parka Tiljeri, kao što ni Stambol nije spasao mladića koji je sa navoštenim papirnim krilima i polugama za njihovo pokretanje skočio sa kule Gatala kao ptica...

Ni nova avionska krila nisu bila mnogo robusnija nego nesrečni samolet mladog Turčina, jer su prvi avioni bili potpuno bez oklopa, sa trupom od drvenih rebara kao neka lađa. Kako funkcionišu avioni, sa tim je u svega tri dana upoznat nekadašnji cepelinista Fric Krup. Naučili su ga kako da pomera zakrilca, repno kormilo i kako da puca iz mitraljeza u letu. Za tri novembarska dana prekomandovan je iz cepelinske u avionsku jedinicu, a njegov novi prepostavljeni nazvao je avione novim ubojnim mašinama koje će dobiti rat. Zbog toga se i nekadašnji cepelinista osećao dobro. Zapravo, bio je pun sebe. Na dan kad je ubijen Tibor Nemet koga nikad nije upoznao, Krup se već uobrazio. Zamišljao je sebe sa crvenim šalom o vratu kako puca na francuske avione i dobija medalju kao avio-as. Te večeri dobro je jeo, a posle večere čak izašao s jednom Belgijankom koja mu se klela da nije prostitutka. Gradić La Fere, gde je bio stacioniran, bio je prazan. Okolne ulice bile su puste – i u La Fereu, pa i u Beogradu, još danima pošto su austrijske trupe ušle u prestonicu.

A onda su u okupirani Beograd počeli da pristižu civili. Bili su to pola ljudi, pola zveri. Sklonili su se od rata, i kao smutljivci nisu krili svoja moralna izopačenja. Nadali su se zabavi, brzog dobiti ili prosto avanturi. Jedan od takvih renegata bio je i Gavra Crnogorčević, onaj preki pobednik u poslednjem beogradskom dvoboju pred Veliki rat, kavgadžija

koji je izbegao mobilizaciju i izgubio se u nepoznatom pravcu s rečima „biće belaja“. Sada je iz tog nepoznatog pravca grunuo, prosto umarširao u napušteni Beograd. Novembarsko beogradsko drveće streslo je ono malo listova što mu je još ostalo; Gavra je stresao sa sebe ono malo moralnih skrupula što mu još zaostadoše pre rata.

Tako oslobođen preterane upitanosti, hitro je pronašao zanimanje. Nije sada ni pomislio da prodaje imalin „idealin“ okupatorima. Brzo je okupio tim „svojih žena“, zapravo prostitutki koje jedine nisu napustile grad. Ubio je dvojicu nasrtljivaca koji su mu se mešali u posao i zaludivali njegove „valjane žene“, a time je i svom nevoljno nasmejanom haremu stavio do znanja šta će im se dogoditi ako pokušaju da ga napuste ili samostalno posluju. Onda je počeo da nudi svoje žene, ali je začudo naišao na problem. Vojna komanda grada koja je ubrzo uspostavljena nije zabranjivala prostituciju, ali austrijski i ugarski oficiri u početku su nerado legali u krevet s kurvama. Rat je tek počeo, a mnogi od onih koji su se u tim studenim novembarskim danima suzdržavali sa sobom su, uz kompletну vojnu opremu, vukli i naramak morala koji će vrlo brzo odbaciti. Oni koji će još te godine postati silovatelji, sada su na sebe još gledali kao na porodične ljude, pa je makro Gavra Crnogorčević shvatio da svoje javne kuće u ulicama Jevremovoj i Strahinjića bana mora da zaodene u novo ruho.

U porodično – kakvo drugo.

Našao je čednu odeću za svoje dame, a sebe odenuo u najbolje predratno odelo koje je pronašao u kući Pašićevih u Pozorišnoj ulici. Posadio je nekoliko stolova i preko jednih prebacio čiste bele čaršave od svilenog damasta, a preko drugih zelenu čoju koju je našao u nekoj kockarnici. Starije prostitututke počele su da igraju ulogu majki, a on, razume se, oca. One mlade – njih sedam ili osam, svaka raskalašnija od raskalašnije – postale su kćeri, a dve javne kuće nazvane su

„otvorenim srpskim domovima“. E, sada je posao počeo da cveta. U kuću u Strahinjića bana zalazili su uglavnom oficiri nižih činova (tamo je Gavra poslao ružnije prostitutke), a u Jevremovu ulicu okupatorski krem na čelu sa zapovednikom grada pukovnikom Švarcom, baronom Štorkom, te potpukovnikom Otom Gelinekom koji nije bio samo korisnik Gavrinih kuća već i lifierant luksuznih namirnica za njegove domove. O svemu u kućama brinula se „porodica“. Obe kuće imale su po majku (i ona se prostituisala kad je bila gužva), po jednu tetku i kćeri – ali otac je u obe bio Gavra Crnogorčević.

Tako je, kao pravi bigamista, obilazio svoja domaćinstva, uzimao pazar i proveravao zdravlje štićenica koje su imale i po deset snošaja dnevno. Nije mu bilo teško da šaradu dopuni i odelom za svaku kuću, različitim svilenim halatima, čak i lažnom bradom koju je dodavao onim nagaravljenim brkovima, ali samo kad bi se predstavljaо kao otac u otmenoj „otvorenoj srpskoj kući“ u Jevremovoj ulici.

Dok je novac u trinaest okupacionih dana „pljuštalo da se usereš“ (Gavrin izraz), drugi nevoljnik u poslednjem beogradskom dvoboju još je bio u istoj staroj bolnici na Vračaru. Nije da i Đoka Veljković nije mogao da izbegne iz Beograda. Nisu njega ostavili kao neke neizlečive bolesnike. Sam je Đoka ostao u bolnici koju je dobro upoznao i sad se skrivaо, čekajući neke nove lekare da ga izleče od njegove nakaznosti. Kada je pukovnik Graho sa svojom sanitetskom jedinicom ušao u bolnicu na Vračaru, Đoka je obazrivo izšao iz podruma. Pomislio je da će ga odmah uhvatiti, no niko ga nije primetio, jer je bolesnika bilo mnogo, a lekara malo. Odgurnuo je malo u stranu jednog ranjenika koji je ječao i podelio krevet s njim. Drugar se nije bunio, a nije bilo neobično da dvojica vojnika leže u istom krevetu, pa na srpskog ranjenika niko nije obratio pažnju. Đoki je nešto malo smetala užurbanost, kao i miris karbolne kiseline i ustajale krvi. Nije

razumeo nemački, ni mađarski, ali se na sve s vremenom navikao. Crveno-belog čoveka niko nije lečio, ali je dobijao nešto malo hrane kao drugi. U varoš nije ni mislio da ide, pa je bilo malo verovatno da će se susresti s makroom Gavrom i ponovo ga izazvati na dvoboj. Beše srećan u zatečenom stanju, što je bila retkost pošto gotovo niko nije bio zadovoljan okolnostima u kojima su se našli.

Za Sergeja Voronjina Veliki rat počeo je i završio se kada je pomislio da bi u svom vodu na opkopima Varšave mogao da sproveđe vojničku kolektivizaciju. Palo je to u vreme kada se ratno klatno na Istočnom frontu ponovo okrenulo na rusku stranu. Ruska vojska pobedila je nemačku u bici kod Lavova i slomila neprijateljevu ofanzivu u Galiciji. Rusi su pomerili front za preko sto kilometara sve do vukolikih vrhova Karpata. Poljski grad Pšemisl ostao je pod opsadom ruske Osme armije daleko iza ivice fronta, ali nemački branoci držali su se hrabro kao oni Ilijani. Pšemisl postade grad na usnama svakog austrijskog i nemačkog vojnika. To je i bio razlog što su Nemci pokušali da pomere front natrag na istok i zauzmu Varšavu. Ali, Rusi su pobedili u bici na svetlučavoj reci Visli. Posle ove pobeđe ponovo su nastale svađe u ruskom generalštabu. Vrhovna komanda nije mogla da se složi kako da iskoristi poslednje vojničke uspehe. „Gvozdeni duka“ zalagao se za ofanzivu na brisanom terenu Istočne Pruske, a načelnik generalštaba Mihail Aleksejev predlagao ofanzivu u vunovlačarskoj šleskoj zemlji. Po zaledenoj pusti ili za vunenim predivom...

Za to vreme Nemci su presreli ruske šifrovane poruke o predloženoj invaziji Šleske. Paul fon Hindenburg se ponudio da će ponoviti uspeh u bici kod Tanenberga, time što će udariti u ruski bok, dok se Rusi budu kretali prema Šleskoj. Počela je tako bitka kod Loda, a sa njom i oštra zima u Zakanpatiju. Vojnici ruske Pete armije generala Pavela Plehove forsirano su prešli put od južne Šleske prema Lođu. Sto

dvadeset kilometara za dva dana, po temperaturi od minus deset prepeščili su i studenti Petrogradskog univerziteta i kmetovi sa poseda kod Stare Ruse. Posle ta dva strašna dana još su imali snage da iznenadno udare u desni bok nemačke Devete armije generala Augusta fon Makenzena. Nemci su odstupili, ali su nastavili da napadaju Lođ sve do decembra 1914.

Nebo je tih dana bilo crveno nad Lođem, a noć kao da nikad nije dolazila zbog stalnog sevanja topova velikog kalibra, no tako nije bilo u Varšavi, gde je general Nikolaj Rusko komandovao armijskom grupom zaduženom za odbranu Varšave. Dok su Rusi ginuli kraj Lođa kao bela riba uhvaćena u ribarsku mrežu, Varšava je na nekoliko nedelja bila pozadina fronta. Upravo u to vreme pada pokušaj jednog narednika da sproveđe vojničku kolektivizaciju u svom vodu: Sergej Voronjin bio je socijalista. Imao je mali medaljon na otvaranje optočen srmom. U njemu je na levoj strani držao Plehanovljevu, a na desnoj Lenjinovu sliku. Leva strana bila je razlog što se našao u uniformi, jer je Plehanov pozvao sve menjševike da se odazovu mobilizaciji i krenu na „proklete Švabe“. Desna strana medaljona odgovorna je za ideju koju je pokušao da sproveđe u zaledenoj Varšavi prvih decembarskih dana, ideju za koju je tvrdio da će odlučiti Veliki rat.

Rešio je da razbijje komandni lanac. Cilj te male vojničke reforme bio je da njegov vod od četrdeset ljudi sam sebi komanduje i donosi odluke kao savršena komuna. No, nije se do ovog stanja, koje je Sergej nazvao „potpuna vojnička svest“, moglo stići preko noći. Nedelju dana potrajan je proces prelaska sa „imperialističko-hijerarhijskog“ na „kolektivni“ način komandovanja (Sergejevi izrazi). Viđen je u toj sedmici i uspon i sramni pad te ideje, ali jednom socijalistu na kraj pameti nije bilo da će se sve odigrati toliko brzo. Najpre je o svojim namerama razgovarao sa pomoćnikom komandira voda. Kada ga je pridobio, dugo je ubedivao ko-

mandire grupa. Trećeg dana napravio je originalni kružni sistem komandovanja u kojem je svakom vojniku dopadalo da na sat vremena bude komandant voda. Ni sebi nije odredio privilegije: u četrdeset dva sata bio je narednik na sat – ni minut duže. I sve je u početku išlo glatko, ali onda je Sergej primetio da među četrdesetak njegovih Rusa ima takvih glupaka da im ne treba poveriti komandu ni na sat, pa je razvio dvokružni, pa potom još komplikovaniji trokružni sistem komandovanja.

Sve je to u Varšavi gde nije bilo borbi ostala jedna igra i nju začudo čitavih šest dana niko nije primetio. Ali, onda su vojnici ostalih vodova opazili nešto neobično. Sergejevi vojnici ne samo što su se šetali po svom rejonu kao paunovi nego su se svi vrlo brzo uživali u komandovanje i nastavili jedni drugima da izdaju vojnička naređenja koja nije imao ko da izvrši. Na kraju su sami unapredili trokružni sistem i ustanovili „razmene naredenja“: ja tebi naredim ovo – ti izvrši; ti meni narediš ono – ja izvršim zauzvrat. Tako je komandovanje postala neka vrsta trampe i protiv toga se Sergej pretposlednjeg dana svoje reforme na partijskim sastancima voda žestoko borio, ali nije bilo pomoći. Promućurniji vojnici našli su način da se nametnu u toj anarhiji. Jedan drugom su počeli da pamte naređenja, pa na kraju komandama i trguju kao hartijama od vrednosti. Najbolje je prolazio jedan klem-pavi student matematike koji je ova kretanja hitro prebacio u cifre i vrlo brzo postao vlasnik najvećeg broja naređenja koja su mu drugi dugovali. Tako je poslednjeg dana postao neformalni vođa odreda od četrdeset dva nabeđena naredbodavca.

Ko zna kuda bi sve to otišlo, da Sergej nije uhapšen, izveden pred vojni sud, i po kratkom postupku osuđen i streljan. Njegovi vojnici izbegli su streljački vod, ali su za komandira voda dobili najokorelijeg i najstarijeg narednika, čoveka od pedeset četiri, prekaljenog još u rusko-turskom ratu

1878. godine. Naredbe je izdavao samo on, a svi su morali da ga slušaju. Polovina vojnika dobila je masnice od njegovih udaraca, a trojici najupornijih stari narednik slomio je ruke. Tako je, baš pre nego što će i u Varšavi početi borbe, u Drugom vodu Treće čete Petog bataljona armijske grupe za odbranu Varšave uspostavljena nužna „imperijalistička disciplina“, a na Sergeja su svi brzo zaboravili.

A o onome što нико неće zaboraviti na železničkoj stanici u Nišu, pisala je *Politika* 18. novembra po julijanskom kalendaru. Pismo je specijalnom poštom prestoničkom listu dostavila gospođa Danica, osnivač srpskog „plavog krsta“, organizacije za pomoć marvi na frontu, prva Šapčanka koja je znala engleski jezik. Gospoda Danica je pisala: „Malu železničku stanicu nišku zatekla sam prepunu vojnika, seljaka i žena koji su presedeli čitave sahate na zemlji, čekajući sanitetski voz. Utom se začu pištanje lokomotive i sav se svet trgnu na platformi prvog perona, ali iz tog voza stadoše izlaziti zarobljenici dobra izgleda, a mi se pokunjismo. Bili su to austrijski vojnici na koje нико ne bi gledao drukčije nego sa mržnjom da se odjednom jedan zarobljenik ne naže kroz prozor i doviknu uzbudeno: 'Đuro, Đuro!' Jedan vojnik sa perona osvrte se na to, potrča i zagrli vojnika u plavoj uniformi koji je baš iskočio iz voza. To su bila braća Janko i Đuro Tankosić iz istog sela u Sremu za koje je Veliki rat počeo mobilizacijom na dve zaraćene strane: austrijskoj i srpskoj. Brat Đuro pobeže austrijskoj mobilizaciji još u avgustu 1914, ali Janka dohvatiše, te su se braća borila jedan protiv drugog, sve dok 'Austrijanac' nije ulučio pravu priliku da se preda i postao gotov da obuče srpsku uniformu i na glavu stavi našu vojničku šajkaču.“

„Dirljiv beše susret braće. Plakali su obojica i grlili se kao da su dva tela s jednom dušom. Najbliži čuše da obećavaju jedan drugom da se nikad neće razdvojiti, ni u životu, ni u smrti. Mi im zapljeskasmo tako zagrljenima, a neki stariji

gospodin s dugačkom sedom bradom naredi da se braća ne razdvajaju. Taj gospodin govorio je s tolikim autoritetom onima oko sebe da ga oni smesta poslušaše. Kad malo bolje pogledah, videh da je to glavom i bradom g. Pašić koji čeka voz kô sav običan svet.

„Voz za prvog ministra ne stiže, a Janko i Đuro malo zatim odoše u varoš zagrljeni. Orilo se od njihove pesme, pa je malo-pomalo prihvatiše najpre ciganske bande, pa veseljaci po kafanama i bekrije od svake vrste, da bi najposle pevala čitava varoš kojoj kao korifeji stajahu dva Tankosića iz Srema.“

Tako je pisala prva članica srpskog Plavog krsta. Potom se ta ista gospoda oglasila i u prvom broju *Politike* posle pobede u Kolubarskoj bici 8. decembra po starom kalendaru. Ovaj dopis bio je zaliven suzama upravo koliko je prethodni bio isписан uz pesmu i veselje. U njemu je stajalo. „U *Politici* nedavno izvestih o susretu dvojice braće. Sad čitaocima dugujem i kraj priče. Završih prethodni specijalni dopis o braći Janku i Đuri Tankosiću pesmom koju prihvati cela niška varoš. No, ogranolj je sunce, sunce zubato, i u nedelju 19. novembra, a to je bio neki sasvim drukčiji dan. Dva brata odoše u komandu i poželesće da obojica postanu vojnici Prve čete, Četvrtog bataljona Sedmog puka Prvog poziva srpske vojske gde je Đuro već bio raspoređen. Krenuli su i ovog puta zagrljeni, s osmehom na usnama, ubedeni da je njihovim mukama došao kraj. No, nije bilo tako.

„Regrutacione vlasti s podozrenjem su gledale na Janka. Rekoše mu: 'Što nisi kao Đuro odmah prebegao, no si se borio na Drini i ko zna kol'ko naših pobio, pa bi sad da opereš krvâve ruke.' Uzalud se mladi Janko kleo da je bio u sanitetu, da je radio za nekog doktora Mehmeda Graha u Zvorniku i da nije ni kuršum na svoje ispalio. Zadržali su ga u intendanturi u pritvoru, a brat mu Đuro pade u potištenost. Rekoše potom nadležni oficiri Đuri: 'To je samo nekoliko dana, ta to i nije pritvor. Mi ga samo zadržavamo, jer ima svakojakog

češkog i slovačkog ološa koji zna dobro srpski, te se predstavlja kao da je naš, a u stvari je špijun.' 'Ali to je moj, moj mlađi brat Janko. Znam ga od kad je bio ovoliki, kakva vam druga provera treba do moja', odgovarao je Đuro i kleo se svojim ranama zadobijenim na Jadru, ali nadležni su ostajali birokratski uporni. 'Ne, ne, nek on malo ostane. Treba nam svaka ruka koja će pušku držati sada kad se spremaju odlučni boji, pa čemo ga mi, brate, pustiti kad dođe dvanaesti čas.'

„I dvanaesti čas je stigao. Odmori se Đurin Sedmi puk Prvog poziva i dođe naredba da krenu na obronke Suvobora – u odlučni boj. Traži Đuro dozvolu da napusti jedinicu na sahat i dođe ponovo pred priručni zatvor u niškoj intendanturi. Moli one pretpostavljene i kaže: 'Stigao je dvanajesti sahat! Idemo u boj na Suvobor. Pustite mi brata da zajedno vojujemo i ginemo za Srbiju', ali oni oficiri ostanu tvrda srca. Kažu: 'Podaci za Janka još nisu stigli.' Onda Đuro zatraži da pred rastanak još jednom vidi brata. Uslišiše mu želju i on uđe spuštenih veđa, mrka pogleda u čeliju koja je smrdela na bratovljevu mokraću, jer nužnika nije ni bilo. Smuči mu se. Pade mu mrak na oči. Zagrlji brata, okreće ga ledima k sebi i izvadi ručnu granatu. Veli: 'Sad su stigla dokumenta za Janka, puštajte mi brata.'

„Kad videše bombu, svi se skloniše, a braća istim onim ulicama gde su dve nedelje ranije pevali sa okupljenom ratjom, kretoše ka železničkoj stanici u Nišu odakle su polazili vozovi. Na peronu sad ne beše našeg neumornog prvog ministra, a da ga je bilo, sigurna sam da bi on odmah razrešio čitav slučaj. Ovako Janko i Đuro stigoše u pratnji naoružanog vojno-policiskog voda koji je samo vrebao da ih ubije. I smakli bi ih kao dezterere da na njihovu stranu ne stadoše četnici majora Đure Šarca koji se zatekoše na istome peronu. Preki kakvi su oduvezli bili, oni čuše za slučaj dva brata iz Srem-a, odmah ih prepoznaše i okružiše povicima: 'Glave damo, Tankosiće ne damo!' Naoružani vojni policajci shvatiše da

će morati da naprave ršum nasred stanice, videše i mnogo civila, pa se povukoše.

„Braća su ušla u vagon smrknutih lica. Đuro jedva vrati osigurač igle na svoju bombu, a Đurin kapetan Prve čete reče im da sad idu u boj, a kad se vrate, da će im obojici suditi. No, pogledaše se braća, odlučni da na sud ne idu. Čim dođe prvo veče i prva borba trećeg decembra na dubravama, pod Suvoborom padoše obojica Tankosića u bezumnom jurišu, trčeći i sve držeći se za ruke kao curice. Tako se za njih završio Veliki rat.

„Sad ja ne znam šta da kažem na ovu priču koju čuh baš kako se dogodila, ali znadem da putem ovog dopisa moram predložiti pretpostavljenoj komandi da Tankosićima posle smrti ne sudi, već da ih ordenom nagradi i sirotoj majci srpske ordene za hrabrost u Srem pošalje kad se ovaj Veliki rat okonča.“

No, ordene Tankosići nisu dobili, jer je oduševljenje naplavilo ljudske duše i svi su spavalii tek sat ili dva da ne bi propustili te dane slave i pobjede posle Kolubarske bitke. I stari kralj Petar pohitao je da uđe u prestonicu zajedno sa prvim trupama. Svi su pokušali da zaustave njegov automobil, ali on nije mario. Prošao je kraj polusrušenog dvora i pregazio oborenu zastavu Dvojne monarhije, kao prvi simbolični ratni plen. Mnogo toga čudnog pronadeno je u preuzetom Beogradu, ali ono što je zatečeno u jednoj otmenoj kući ipak je zaprepastilo vojnike Trinaestog puka „Hajduk Veljko“. Austrijanci su se, naime, spremali za proslavu Božića po svom kalendaru, te su u dve kuće, u Strahinjića bana i u Jevremovoj, pronađene prave zalihe luksuzne robe: velike količine pržene kafe, čokolade, likeri, bombone, biskviti, sardine, suvo grožđe i razne đakonije za koje prosti vojnici nisu ni znali da postoje dok ih po naredbi svog pretpostavljenog nisu probali. Vojnici kao vojnici, najpre su krenuli da se goste slatkišima, a onda su primetili da ih iz prikrajka posmatraju uplašene oči.

U kući su se, zagrljene, isprepletane kao u nekom zmi-jarniku, nalazile i neke žene umršene kose, bledih butina, razlivenog crnila oko oteklih očnih kapaka. Sve one uglas tvrdile su da su bile silovane i po nekoliko puta dnevno i da ih je na blud nagonio izvesni Gavra Crnogorčević koji se predstavljao kao njihov otac, a držao se kao surovi gazda kupleraja. Na pitanje gde je taj Gavra i da li je pobegao s austrijskom vojskom, žene su samo odvratile da ne znaju i da misle da je još u gradu.

Beše to signal da počne posvemašnja potraga za Gavrom po donjem Dorćolu. Zavirivalo se u kuće, napuštene stanove, a na oslobođioce nisu pucali prividi umrlih Beograđana koji su se sada skrasili u svojim grobovima. Bilo je dovoljno da se pregleda svega nekoliko kuća pa da Gavra bude uhvaćen.

Na kratkom sudenju – jer za više nije bilo ni vremena ni volje – tvrdio je: „kako je morao“, „kako ga je ucenio neki Oto Gelinek“, „kako nije imao izlaza“. Veliki vojni sud ga je ipak osudio na smrt. Dok mu se izricala presuda, suve usne pod još dobro negovanim i nagaravljenim brkovima samo su prozborele „eto meni belaja“. Poslednje noći mislio je da neće moći da usni. Ustao je, zvao stražare, tražio cigaru. Dobio je samo jedan opušak iz kojeg je strasno izvukao tri dima. Kad je povukao prvi, setio se svoje pobeđe u dvoboju, kad je povukao drugi, pred oči su mu izašli berićetni dani za vreme kratkotrajne okupacije Beograda. Kad je povukao treći, rešio je da utekne u Ameriku. Pokušao je da hrpom okupatorskih novčanica, koje je izvukao iz prišivene postave geroka, potkupi stražare, ali nije uspeo. Zaspao je i do jutra ništa nije sanjao. Probudili su ga u pet izjutra i ponudili mu poslednju pričest. Streljan je tog dana sa još trojicom lifieranata zarobljenih u okolini Beograda i u Smederevu. Za Gavru Crnogorčevića Veliki rat završio se pred streljačkim vodom na peščanoj pusti sa savske strane ispod Višnjice, sa hiljadama nemačkih maraka koje su mu još ostale zašivene

u postavi geroka i natopile se savskom vodom kad mu je telo tupo pljusnulo u pličak reke. „Da mi je sada 'ideal' da izglancam umrljane cipele“, bilo je poslednje što je pomislio Gavra Crnogorčević.

„Da su mi sada trgovčići moji, koje volim kao sinove“, pomislio je Mehmed Jildiz dok je sam izvikivao cene robe koju je nudio. Uz bok mu se nalazio jedan dečačić koji nije imao više od osam godina. Petoricu ostalih kršnih šegrti i kalfi – sve mu je njih uzela turska vojska i svakog rasporedila na po jednu stranu sveta, gde je izlazak i smiraj sunca branila njegova carevina. Najstariji – onaj crvenokosi, što je tako lakom rukom varao na kantaru, koliko da gazda bude zadovoljan, a mušterija ne bude nezadovoljna – dobio je ratni raspored u Trakiji. Njegov crnokosi brat sa nežnim mlađežom na čelu, što im je s večeri pesmom umor sklanjao, raspoređen je na Kavkaz. Treći šegret, njegov mili dugajlija sa zvonkim osmehom kojim im je sve brižne misli razgonio, otišao je u Palestinu. Imao je efendi Jildiz i dvojicu kalfi, pa i oni su mu regrutovani jer su bili 1895. i 1897. godište. Jedan je bio skoro čovek, a drugi – pa on je bio pravo dete. Otišli su mu najbistriji kalfa koga je ikad imao, njegov novopečeni knjigovođa; poslat je u Mesopotamiju. Pa i najmladeg kalfu, derana iz komšijske kuće odveli su mu u tursku armiju u Arabiji. To je trgovcu začinima naročito teško palo. Zar su Porti i deca u ovom ratu potrebna?

Tako je efendi ostao sam. Komšija mu je dao najmladeg sina, brata crvenokosog i crnokosog šegrtu, da mu bude princi, ali to beše turski gospodski revanš, sasvim neprimeren okolnostima, jer dete od osam godina nije moglo ni povući, ni podmetnuti se, ni viknuti. Posle dva dana rekao mu je: „Idi ti, sine, lepo kući“ i iza tezge stao sam. Ulice Istanbula sada su opustelete. Poneka bula iz dobre kuće, sa ljubičastim zaram, svratila bi do njegovih tezgi, ali i to je bilo retko. „Kakva tišina, kakva tišina“, ponavljao je trgovac, imajući dovoljno

vremena da gleda oko sebe. Eno u jednoj kući srubljenih doksata kroz prozor vidi slugu kako razvija tapete. Kroz procep dve druge uspeva da ugleda Bosfor koji blista kao zmijski svlak...

Noću je efendi Jildiz sasvim malo spavao. Trzao bi se iz sna i pozivao nekog svog šegrta. Jednog dana nedostajao mu je jedan, drugog drugi, trećeg treći, četvrtočetvrti, petog peti, a šestog svi zajedno. U četiri ujutro odlazio je u magacin u dno Zlatnog roga i odande uzimao nove zalihe crvenih začina. Pred svitanje tramvajem je išao na klanjanje u Aja Sofiju, da bi pre sedam otvorio prodavnici sam. Izvikivao je cene, jedva stizao da pročita red ili dva iz *Kurana časnog* i na sebe gledao kao na poslednjeg starovremenskog Turčina. Više nije igrao ni svoju malu igru sa začinima. Crveni su se svakog dana toliko nadmoćno prodavali u odnosu na mrke i zelene da je trgovac izgubio svaku nadu da će ijedan zeman biti dobar.

Nadu je bio sasvim izgubio i veliki umetnik Hans Diter Uis. Koncert koji je održao u okupiranom Briselu sada mu se činio kao poslednji memento civilizaciji na umoru. U međuvremenu video je glad, povlačenja, smrти. Pozvali su ga da peva na samrti dvojice nemačkih prinčeva koji su glave izgubili u Holandiji i Francuskoj. Bilo je to najteže što je maestro ikad uradio. Princ Šaumburg Lipski već je izdahnuo kad su ga pozvali, te je njegovo pevanje nad odrom bilo zapravo rekвијем, ali princ od Majningena davao je znake života kada su pevača hitno dovezli sanitetskim automobilom. Princ je hrapavim glasom zatražio da mu peva Bahove arije, a on je, ni sam ne zna zašto, krenuo da peva jedan Bahov kanon, što beše glupo i gotovo nemoguće za jedan glas. Počinjao bi u gornjoj lagi kao tenor, a onda spuštao drhtavi glas u donju lagu, dok mu se činilo da neko muklo, hladnim tenorskim glasom peva drugi glas. Ne, nije to princ na umoru zapevao, jer on je jedva imao snage da diše. Čuo je, dobro je čuo

kako smrt s njim u gornjem registru peva dvoglasni kanon. A onda je princ umro. Neki ordenovani oficiri koji su samo čekali prinčevu smrt, ušli su, jedan drugom rekli „gotovo je“ i grubo uklonili pevača iz sobe. Kada je izlazio, video je lekara kako ulazi sa metalnom posudom u kojoj je već bio umešan testasti gips za pravljenje posmrtnе prinčeve maske.

Posle su ga neki drugi ordenovani oficiri, s par uljudnih reči poslali u podrum. Tamo je seo za sto sa dvoje staraca koji su govorili jedino francuski. Pokušao je da se sporazume s njima i saznao da su oni vlasnici kuće koja je pretvorena u štab nemačke vojske i u kojoj je izdahnuo princ. Starci su mu prkosno rekli da je kuća bila njihova tri stotine godina, sve do 23. septembra 1914, a onda ga upitali da li je on to pevao na gornjem spratu. Potvrđio je i rekao je kako se zove, na šta su oni skočili i poljubili ga u ruke. Rekli su da su ga dva puta slušali u Parizu, a maestru Uisu sve to beše tako neobično da nije znao da li da zaplače, ili da izgrdi one starce što su mu ljubili ruke. Civilizacija je, dakle, preživila, ali je zgurana u podrume i toliko je stara da će izdahnuti pre kraja Velikog rata, pomislio je.

Te misli zaokupljale su ga i u naredne dve nedelje dok su ga vodili negde iza linije fronta i terali ga da peva kao navijenog lutka. Ali, zar on i sam nije sebi priznao da više nema osećanja i da u svoju umetnost ne veruje? Nije li onda svejedno gde peva i ko mu to naređuje? Tako je nevoljno pristajao na ratni raspored. Vozili su ga, predstavljali nadređenim oficirima, nastupao je... Godinu 1914. trebalo je da završi na Badnje veče u štabu Vrhovne komande kod Lensa, gde je imao da peva za princa-prestolonaslednika Fridriha Vilhelma, titулarnog komandanta 5. Nemačke armije. Rekli su mu da će s njim pevati i velika Teodora fon Štade. Prestolonaslednik je pevače dočekao kao da je sedamnaesti a ne dvadeseti vek. Rekao je da se raduje što su došli na njegov posed, a generali okupljeni oko njega zabrinuto su

se pogledali. Onda su za pevačima zatvorili vrata. Princ je bio jedini slušalac. Teodora je zapevala gornji glas, čistim i još očuvanim grlom, a onda kad je trebalo da uđe kao drugi glas, Hans Diter Uis se zakašljao onim frontovskim kašljem neuhranjenog čoveka načetog zdravlja. Princ je podigao obrvu, pogledao ih svojim suznim očima, a starac za čembalom je note *Sanktusa* iz Bahove Mise u h-molu zasvirao ponovo. Teodora je otpevala uvod, a onda je i Uis divno odgovorio. Princ ih je oboje gledao nekim oblakornim pogledom. Smešio se srećno, ali očajnički kao da je na ivici nervnog sloma. Na kraju malog *a capella* koncerta i on im je rekao da su uneli malo civilizacije u ovaj strašni rat, gotovo od reči do reči ponovivši ono što su govorili i njegovi generali kad bi Uis završio koncert. Maestro je zbog toga bio ogorčen. Na večeru nije ni pomislio. Iskoristio je priliku i zamolio veličanstvo da mu dozvoli da poseti jedinice iz Berlina, na frontu koji je bio udaljen svega nekoliko kilometara. „I našim vojnicima treba pesma za Božić“, kazao je, a prestolonaslednik mu je odmah ispisao dozvolu i obezbedio prevoz.

U rovovima pored Avjona što su mirisali na grobnu ilovaču, dočekali su ga pripadnici 93. divizije, od kojih je svaki bio ljubitelj opere. Među njima je prepoznao i mnoge saradnike Dojče opere. Sada su to bili umorni vojnici, sa vašima u kosi, obrazima rumenim od hladnoće i nosevima crvenim od alkohola. „Sing für sich“, rekao mu je jedan tenor iz operskog hora koji je prvi kliknuo „ura“ kad se Uis pojavio. Ali šta da zapeva kad on više u pesmu ne veruje? Nešto nemačko? Baha? Vojnici su na kraju presudili. Povikali su u glas „*Don Dovani, Don Dovani!*“ i on je zapevao ariju „Fin ch'han dal vino“. Počeo je na italijanskom: „Fin ch'han dal vino / calda la testa / una gran festa / fa' preparar“ [„Dok postoji vino, / probaj ga hladno, / biće odmah fešta / za tebe pripremljena“], a nastavio na nemačkom „Triffst du auf dem Platz / Ei-nige Mädchen, / bemüh dich, auch sie / noch mitzubringen.“

[„Ako se još na trgu / neka devojka / s tobom pojavi / koja tvoje vođstvo traži. / Gospođo, evo stvarne liste.“] I, kako je pevao, video je da se događa nešto neobično. Vojnici su ga ganuli. To sada nije bila ona preteća publika sa pozorišnim dogledima pred očima, te glas kao da je krenuo da mu dolazi iz dubine prsa, odande gde je držao zaključanu svoju umetničku dušu toliko godina. Setio se Elze iz Vormsa, pustio je svoju nesrećnu sen da najzad izđe u tu božićnu noć i nadiše se zvezdanog vazduha i zapevao kako već deceniju i po nije. Dohvati jedno od božićnih drvaca i poče da se penje rovovskim udubljenim stepenicama na brisani prostor između nemačkih, francuskih i škotskih rovova. Bilo je uzalud da ga opominju kako je koliko juče odatle bilo nemoguće pokupiti ni ranjenike koji su još ležali s malo snega po obrazima i obrvama i zapomagali.

Ne, Uis je zagazio i uspeo se na ničiju zemlju. Dobro su čuli njegovu pesmu i iz protivničkih rovova, ali jedan škotski vojnik iz 92. Škotske divizije bolje nego drugi prepoznao je da tako Don Đovanija može pevati samo veliki Hans Diter Uis. Bio je to Edvin Makdermot, bas iz Edinburga i Uisov stalni saradnik u ulozi Leporela kad god je Uis pevao u Škotskoj. Čekao je škotski vojnik kraj arije, a onda i on skočio iz svog rova i kao odgovor zapevao ariju Leporela: „Madamina, il catalogo è questo / delle belle che amò il padron mio, / un catalog egli è che fatt'io, / osservate, leggete con me.“ [„Gospođo, evo stvarne liste / Izbavnica gospodara moga, / liste što sastavih je ja, / a sada čete je sa mnom pogledati vi.“]

Dva pevača krenula su jedan ka drugom. Na sto metara razdaljine Uis i Makdermot su se prepoznali. Smešili su se jedan drugom, u očima im se video sjaj. Sa Uisom kao da je podruku koračala i njegova draga Elza iz Vormsa. Sve je odjednom dobilo smisao. Leporelo je pevao sve glasnije: „In Italia sei cento e quaranta, / in Almagna due cento e trent'una, / cento in Francia, in Turchia novant'una.“ [U Italiji

šeststo četrdeset dama, / u Nemačkoj dvesta trideset i jedna.
/ Sto njih u Francuskoj, / A u Turskoj devedeset jedna.“]

Dva stara prijatelja i saradnika su se zagrlila kad je odje-knuo krik. Sa francuske strane neko je zapevao kao Komandan-tore: „Don Giovanni, a cenan teco / m’invitarsi, e son venuto.“ [„Don Đovani, na večeru stižem, / zvao si me i ja sam došao.“] Odmah potom začula se rafalna paljba. Leporelo je taman pogledao nasmejanog Don Đovanija, kad je počeo da posrće i pada. Svojim krupnim telom zaštitio je Uisa od metaka gnevног pevačа iz francuskih rovova, koji je rafal očigledno namenio velikom nemačkom baritonu, a ne škotskom pevaču.

Umesto Don Đovanija, na brisanom prostoru život je ipak izgubio njegov verni sluga Leporelo. Veliki rat tako je za slavnog škotskog basa počeo i okončao se kad je odlučio da odgovori na pesmu maestra Uisa i zapeva u prvoj ratnoj operi 1914. godine. Čim je Škotlandjanin oboren, neko je vi-knuo. Vojnici s nemačke strane skočili su da odvuku Uisa u svoj rov, a on nikako nije hteo da se odvoji od Makdermota. Plakao je – plakao za Elzom, sada i za Edvinom iz Edinbur-га. Gotovo se ugušio od jecanja kad su ga najzad odvukli u nemačke rovove.

Ime Leporelovog ubice nikad nije otkriveno, pored osta-log zbog toga što je ta smrt pokrenula lanac neočekivano povoljnih događaja na frontu kraj Avjona. Kao da je pao mesija, pogibija škotskog vojnika učinila je da počnu pregovori, pa primirje na Badnje veče između četa 93. nemačke divizije, 92. škotske regimente i 26. francuske brigade. Škotski sve-štenik, otac Donovan, u ponoć je služio misu za hiljadu ljudi, a sutradan na Božić sahranjeni su svi mrtvi koji dugo nisu mogli da budu skupljeni između rovova. Na Makdermotovoj sahrani svirali su škotski gajdaši, a Uis je nad njegovim plit-kim vojničkim grobom pevao, zaklinjući se da je to poslednji put da je zapevao Mocartovog *Don Đovanija*.

SA TIFUSOM STVARI STOJE OVAKO

Čovek oseća kako se u njemu javlja psihičko neraspoloženje koje se brzo produbljuje i pretvara u posustalo očajanje. U isto vreme, ovladava njime neka psihička malakslost, koja se rasprostire ne samo ne mišiće i tetive, već na funkcije svih unutrašnjih organa, i ne manje na stomak, koji sa odvratnošću odbija da primi svaku hranu. Postoji jaka potreba za spavanjem, ali uprkos najvećem umoru, san je nemiran, lak, pun straha i ne osvežava. Mozak boli; on je tup, zbumen, kao obavijen maglama i protkan vrtoglavicom. Neodređen neki bol oseća se u svim udovima. Povremeno, bez ikakvog razloga, na nos udara krv. To je uvod.

To je bio uvod u stanje mnogih Beogradana kada se krajem decembra 1914. proširila epidemija tifusa. Srpske novine s neskrivenom zluradošću pisale su o boginjama u Ugarskoj i koleri u Austriji; srpski tifus se prećutkivao. A bolest je krenula sa dunavske strane, onamo preko, u mlakama i rukavcima gde se nakupila mutna voda od krvi i ljudske pogibelji koje je svojim talasima donela bolesna Drina i zarazila ionako bolešljivu Savu, koja je boljeticu prenela neodlučnom i zgroženom Dunavu. Da je potrebno nešto učiniti, najpre su osetile klonule barske čaplje i male plićačke žabe, ali one nisu umele ništa da kažu ljudima koji su u kafanama bekrijali i proslavlјali drugo izbacivanje Švaba iz Srbije, istim onim veselim pesmama s početka Velikog rata.

Prvi bolesnici od pegavca optuživali su kafedžije i kiselo vino za rđav i nespokojan san i stalne bolove u glavi što nisu

posustajali od jutra sve do kasne večeri. Onda su se videle neke vatre, tamo iza Bare Venecije, a ljudi su pomislili da to Cigani, koji su se zajedno sa osloboodiocima vratili svojim zemunicama i drvenim čatrljama, spaljuju prnje. No, to su sanitарne vlasti u tišini palile odeću prvih zaraženih, još ne želeteći da objave epidemiju, da neprijatelju to ne bi stavili do znanja i on nekako iskoristio tifus u svoju korist.

U to vreme oni prvi koji su dobili pegavac, pali su u krevet. Smešno je sada bilo da svoja razuzdana društva badavadžija optužuju za žalosno stanje koje ih je snašlo. Cvokotali su Zubima; na koži grudi i na trbuhi javljali su im se crni prištevi veličine zrna sočiva. Nesvestica je postala izrazitija, a desni i zubi postali su obloženi nekom crnkastom smolastom masom. Kada su iz mnogih kuća počeli glasni vapaji, ni tad nije objavljeno da je u Srbiji izbila epidemija tifusa.

Tifus je tako u Beograd, Šabac, Smederevo, Loznicu, Valjevo, sve do Užica i novooslobođenih teritorija na jugu stigao kao jahač na besnom ždrepcu kome se para iz nosnica i bat kopita ne čuju ni u najvećoj tišini. Bolest se uselila poput prkosa u nenegovanu baštu i ubrzo su bolnice bile pune bolesnika koje su previjale sestre srpskog Crvenog krsta što su i same postajale bolesnice. Lečili su ih doktori svih zvanja koji su i sami postajali bolesnici. Srpskim lekarima stizali su u pomoć lekari iz Grčke i Britanije, koji su i sami padali kao žrtva pegavca... Bolest je tako odnела ono što su bitke zaboravile.

Tifusom je zaražen i jedan mali trgovac imalinom. Za Đoku Veljkovića, Veliki rat završio se kad je poslednji vodnjikavi pogled bez smisla uperio u kalendar za novu godinu na kojem je video kako srpski vojnik sa natpisom na ledima „1915“ gazi austrijskog vojnika kome je na grudima stajalo „1914“. Srpski vojnik imao je odlučni izraz Svetog Đorda, pobednika sa Cera i Kolubare, austrijski je pogled odnekle sa zemlje upućivao uvis još spremjan da ujede kao podla zmija...

U dvanaesti čas ispaо je poslednji dah iz grudi Đoke Veljkovića, nežno kao pero koje prhne iz praznog jastuka. Bila je Nova godina, nova 1915. po julijanskom kalendaru.

Na isti dan, po istom kalendaru, „Gvozdeni duka“ Nikolaj Nikolajević slavio je nevoljno Novu godinu u glavnom štabu ruske armije. Malo je pričao, malo pio i svoje posvadane generale gledao s visoka. Rano je otisao u krevet. Izgovorio se. Rekao je da ga boli glava.

Sergej Čestuhin i njegova žena Liza našli su se za Novu godinu po julijanskom kalendaru u Rigi, na samom severu Istočnog fronta. Posle vremena pobjeda, došlo je vreme poraza, ali Sergej je uspeo da na crnom tržištu za Lizočku kupi jantar iz Kenigsberga nesravnjive lepote: s jednom zarobljenom pčelom u sredini. Okretala ga je ona u rukama. Ćilibar je svetucao kao med skamenjene pčele, kao suncem okupana njena bakronosna kosa. „Bolje da mi je Vrhovna komanda poklonila Marusu za Novu godinu“, rekla je bolničarka-heroj i zaplakala, prkosno brišući suze s obraza što su kapale iz njenih očiju boje sипиног mastila...

Najveći nemački bariton, Hans Diter Uis nije mogao da se seti kako je dočekao novu 1915. godinu. Nije to bilo čudno, jer mnogi vojnici kasnije nisu mogli da kažu gde su se nalazili u vreme velikih praznika.

Pisac Žan Kokto vratio se u Pariz. Dobio je odsustvo. Stigao je u Grad svetlosti kao pravi ratni fićfirić: ispeglana namirisana uniforma, šlem u grimiznoj boji. Svima u Rotondu i Domu htelo je da pokaže koliko je on „luksuzno ratovao“ u 1914. Pikasa nije pronašao.

Lisjen Giran de Sevola Novu godinu je proveo kraj radio-telegraфа. Pročitao je tog dana u *Parizjenu* da bežični telegrafisti imaju specifična profesionalna oboljenja kao što je ušinuće desnog kažiprsta kojim tipkaju Morzeove znake i, posle svih obogaljivanja koja je video, u novogodišnjoj noći nad tim je jedino mogao da se nasmeje.

Žermen Desparbes na novogodišnje veče napisao je još jedno očajno pismo koje je počeo s: „Najmilija Zoe“, a završio sa „Kaži Nani da nisam monstrum. Ja te još čekam, ali kraj mene stoji napunjen pištolj...“

Fric Krup novogodišnju noć proveo je u probnom primerku aviona tipa „avijatik B.I“. Zavoleo ga je kao ženu i jedva čekao 1915. da u njemu poleti na Pariz. Milovao je mitraljez i govorio za sebe: „Ubićeš ti Pikasa, ja ti kažem.“

Kao ni maestro Uis, ni vojnik Štefan Holm nije mogao da se seti gde je i s kim dočekao novu 1915. godinu.

Efendi Jildiz čudom se čudio što su ulice Stambola toliko opustele. Kupci su se proredili, ulicama su se šetali izglađeni psi, a sa suprotne strane Zlatnog roga neko je stalno palio vatre čiji je dim polegao nisko preko vode i, čak ovde s druge strane kanala, ulazio mu neprijatno u nozdrve. Na dan neverničke Nove godine, nije se ni setio da je to neki poseban dan.

Prvog januara po gregorijanskom kalendaru velika hladnoća polegla je po čitavoj Evropi. Prvog januara po julijanskom kalendaru granulo je uljasto sunce koje se borilo s niskim voštanim oblacima na horizontu. Na Istočnom frontu utvrstile su se nemačka, austrijska i ruska vojska od Rige do Černovica; na Zapadnom frontu ušančile su se francuska, britanska i nemačka armija od Ostendea do Milhauzena. Na Južnom frontu Austrija je spremala novi napad na Srbiju – i svi su mislili da nastupa poslednja ratna godina jednog rata koji je izbio da bi se zaustavili svi budući.

Jedino je valjda Mehmed Graho, onaj patolog sa čijeg stola je počeo Veliki rat, mislio drukčije. Češao se po ono malo sede kose na potiljku i brojao debelim prstima otvarajući ih kao dete: u Zvorniku trideset, ne, četrdeset dva dana, puta najmanje devet moribunada dnevno, pa potom u Beogradu najmanje njih stotinu, manje onaj pokoji što bi se svakog dana izvukao... Bio je odgovoran za najmanje pet stotina

smrti, a gde su svi drugi lekari-smrti, generalisimi-smrti, hemičari-smrti. „Ne, velika pogibelj tek dolazi“, rekao je za sebe, bez mnogo griže savesti.

Novu godinu bučnih katolika, pa potom tihih pravoslavnih, dočekao je Graho u Sarajevu i nijedna mu nije značila mnogo. Daleko značajnije za njega bilo je što je uspeo da nađe cipele po svojoj meri koje njegove otečene noge nisu stezale ni s jedne strane. Aferim, rekao je samom sebi i tako se završila godina jednog patologa.

1915
GODINA TRGOVCA

MIRIS SNEGA POMEŠAN S VELIKIM PRETNJAMA

U Istanbulu čovek treba da ostane šest dana ako je putnik, šest nedelja ako je Zapadnjak i namerava da upozna samo dobro lice Turske, šest godina ako je trgovac nevernik iz Bejruta ili Aleksandrije i želi lako i brzo da se obogati, šest decenija ako je trgovac vernik i ima nameru da se zadrži u Stambolu, šest vekova on i njegovi potomci ako žele da se utope u kaldrmu, drvo, vode i krvotok vodenog grada, šest milenijuma ako je padišah, vladar pravednih...

Tako je govorila narodna izreka koju je trgovac orijentalnim začinima Mehmed Jildiz često ponavljao u čajdžinicama i u društvu dokonih kočijaša. On sam gotovo je već izbrojao šest decenija na ulicama Istanbula. Jeste, izračunao je pružajući svoje debele prste i brojeći decenije na njih, kao dete: 1917. godine pače šezdeset leta kako je odmenio oca. Njegov otac Husrev Jildiz, manufakturist i trgovac krvnima, prešao je iz Izmira u prestonicu u ona zlatna vremena nakon reformi Mahmuda II, i tu, na Galati, medu jevrejskim trgovcima, otvorio čurčijsku radionicu i krvnarsku radnju na glasu. Mehmed je u to vreme pohađao ruždiju – islamsku nižu srednju školu – i majka mu je bila na samrti, ali to oca nije sprečavalo da dane provodi u radu od jutra do smiraja. Nudio je robu kao prorok, a ne kao trgovac. Za svako krvno imao je poseban stav. Tek malo nagnute glave, povijen kao sultanov probač vina, govorio bi „vizon“ i otegnuto nagašava-

jući „z“ pokazivao robu pravom kupcu; već duboko previjen u pasu, kao neki zapadni sluga, izgovorio bi značajno „samurovina“ kao da kaže „servus“, i na svetlost iznosio plemeniti rad, ističući njegovu tamanost; zatim bi sagnut, prelomljen u snishodljiv naklon, izgovarao „hermelin“ i zvao mušteriju u zadnji prostor radionice da se tamo pogode uz gutljaje gustog čaja od nane.

I posao je išao dobro, samo što je Husrev Jildiz sve više bio sam, nikako svoj već neko drugi. I kad mu je žena izdahnula od sušice, i kad mu je sin Mehmed ostao ucveljen i zauvek obogaljen, otac nije suzu pustio, već se zavukao u skladište na Hasekiju i već sutradan nudio samurovinu kao da je pravi Jevrejin. Tako je Jildiz još u ranoj mladosti naučio da postoje Turci koji nađu sebe i oni koji iskoče iz svog zgloba. Oni prvi ostanu na mestu i čekaju mene vremena da se o njih razbiju, ili da ih slome. Oni drugi odu da uče medicinu, pa shvate da je ona neprijatelj čovečanstva; odu da pod svetiljkama Rima i Pariza postanu Zapadnjaci, pa spoznaju da je Evropa neprijatelj islama; zavole revoluciju, pa uvide da što su prevratnička obećanja veća, njihovo ispunjenje obećava se u dalekoj budućnosti, pa tako groteskno postaju sve manja. Onda se razočaraju ti drugi, pa se vrate, ali avaj, u svoje ležište ne mogu, jer je modlica, za njih napravljena, odavno pukla.

Toga se trgovac Mehmed Jildiz najviše bojao: da ne postane taj drugi, da ne zaliči na oca koji je sve predstavljao lažnim i govorio da je to dobro za trgovinu, jer krznari, tvrdio je, ne prodaju robu, već snove i status. Zbog toga je sin očeva trgovinu krznom prodao, bez žaljenja, čim je Husrev Jildiz koju godinu kasnije doživeo prvi moždani udar i 1857. ne premišljajući se napustio čivutsko društvo, poslednji put se spustivši niz zaledene mermernе stepenice Komondo i napustivši Galatu. Ispod Topkapi saraja, novcem od likvidiranog krznarskog obrta osnovao je trgovinu začinima, ali

sve one očeve trgovačke lagarije kao da su mu i dalje pretile – kao da su vazduhom ili krvlju mogle preći i na njega. Zbog toga je želeo da bude samo Turčin i jedino da voli svoje trgovičiće. Činilo mu se, napokon, da ima sve, da je čvrsto srastao sa svojim kalupom, ali onda je Veliki rat, na pragu njegove sedamdeset šeste godine života i šeste decenije trgovanja u Istanbulu zapretio da ga upiše u one druge koji nakon šezdeset godina neminovno moraju da napuste Bosfor i krenu u skitački život bez obličja i identiteta. Pa ipak, nadao se da tako neće biti. Svih pet njegovih pomoćnika bili su u vojsci, ali frontovi su svuda još mirovali. Samo da prođe i ta zima njegove zlovolje koja i tu, na kapiji Azije, preti snegom i niskim temperaturama. Evo, predviđaju da će i na vodi biti minus pet, a vetar iz Anadolije donosi miris snega pomešan s velikim pretnjama.

Srpska štampa nije prenela da li je temperatura u Istanbulu pala ispod nule. U Beogradu se, međutim, sve smrzlo: sledilo se gvožđe, u ledeni kamen se pretvorile zidine Kalemeđdana, u zemlji se ni raka za crknutu mačku nije mogla iskopati. Bio je januar 1915, bio je mir posle pogibelji čitave jedne generacije na Drini i Suvoboru. Ona lakomislena društva raspevanih kavgađija koja su u decembru 1914. slavila slobodu davno su se porazboljevala od tifusa i proredila, a veselost sa njihovih usana odneo je zimski vetar sa reka i pretvorio u jauke nasmrt bolesnih ljudi. Oni još zdravi – ni veseli ni tužni – izlazili su na ulicu zavijeni u krpe. I dim iz priručnih bubenjara milosrdnih ustanova kao da se uvoštio i ledio nad glavama dobrovoljaca koji su prolaznicima nudili slab, ali spasonosno topao čaj.

„Strašna je ova zima“, vikao je obično s vrata novinar *Politike* Pera Stanislavljević Bura dok je bacao kicoški, poma-lo iznošen, polucilindar na vešalicu i odlagao od hladnoće ukrućen kaput i raskrećeni crni kišobran kojim se branio od retkog snega koji po tako niskoj temperaturi jedva da je

mogao padati. „Buro, je l' te ta očerupana kokoš od kišobrana sklonila od snega“, dobacivali su mu raspušteni novinari, a on im je odgovarao nezlobivim osmehom. Bura je bio od onih ljudi koji su po čitav dan srećni. Ni sam nije znao zašto. Za njega je čak i Veliki rat počeo jednog dana koji mu se učinio vanredno lep. Neko se naprosto rodi srećan, pa u svemu vidi samo svetlu stranu. Takav je bio i ovaj nimalo važni novinar prestoničkog lista.

Možda baš stoga što je Bura bio veseljak, urednik mu je dao da piše rubriku „Dok su bili ovde – beleške iz trinaest dana“. Trebalo je u toj razbirbiržnoj ali ciničnoj kolumni skupiti zanimljive dogodovštine promućurnog srpskog sveta za nepune dve nedelje austrijske okupacije Beograda 1914. i Bura je posao shvatio vrlo ozbiljno. Zalazio je u bakalnice, razgovarao s nekim muškobanjastim dorćolskim babama kojima su iz kvrgavih mladeža na licu rasle crne dlake, slušao ogovaranja dokonog sveta. Kolege su tvrdile da i s marvom razgovara i da zna kako je okupaciju doživeo svaki tovarni vo pred železničkom stanicom. Uprkos omalovažavanju, Bura je postao poznat. Čitale su se njegove dosetke o praktikantu kvarta palilulskog koji je smislio kako od Austrijanaca da naplati dug, o sujevernem vojniku Hrvatu koga je konj zbacio na ugлу ulica Kralja Aleksandra i Kralja Milutina, o neverovatnoj hrabrosti jednog srpskog ranjenika koji se krio po kućama, a onda se toliko osmelio da je ukrao austrijsku uniformu i čak šetao ulicom i pio vino s okupatorima kao da je njihov...

Urednik je pred Burom skrivao koliko je postao popularan, „da ga ne razmazi“, a veseli novinar vraćao se kući u Savamalu i bio srećan. Bura nije bio lep čovek: imao je malo kose oko ušiju i lice navučeno unapred kao da ga je neko još u majčinom stomaku vukao za nos pa povukao nakoso i bore na čelu, i obrve, i oči. Ali, bio je Pera srećan i s tako neprivlačnom pojmom. Uostalom, bio je on od onih „mirnih

novinara“: nije bio kavgadžija, nije bio larmadžija. Živeo je sa starom majkom i sa ženom s kojom nije imao dece. Činilo se da ništa ne može pomutiti harmoniju tog doma u koji je Bura unosio svakodnevnu veselost. Suprotno srpskim naravima, staramajka se nije svadala sa snahom, i obe su volele Buru. Ali onda se i u kuću novinara u Savamali uselio tifus. Obolela je najpre majka i vrlo brzo umrla. Sahranjena je na dan kada je Bura objavio tekstove u svojoj rubrici pod nazivima „O čemu je sanjao g. Švarc, upravnik grada Beograda“ i „Praktikant Arbobd čuva Skadarliju“. Nije se mnogo sneveselio Bura zbog smrti majke. „Bila je stara, samo da ide po redu“, kazao je, ipak veselo, u sebi.

Ali dve nedelje kasnije razbolela se i Burina žena. Imala je visoku temperaturu, preko nekad lepih zuba prevukla joj se crna skrama. Mnogo se patila i na kraju jednostavno klonula dublje u jastuk i poslednji pogled upravila ka Buri. Sahranjena je na dan kada je popularni novinar stampao priloge „Dok je nama Rusa“ i „Kelner iz kafane Makedonija“. Stajao je Bura kraj plitke rake koju su grobari jedva iskopali i – zaplakao. Plakao je gorko, kao da je ostavljen, kao da je ženi Stani sin, a ne muž... Vratio se kući, pomislio da će ga urođena veselost i ovog puta izvući, ali je prazna kuća u kojoj odjekuje svaki korak, nešto u Buri prelomila. No, za kolege, on se isprva nije promenio spolja. Vešto krijući namere, ostao je onaj „veseli Bura“ i još neko vreme uredivao rubriku „Dok su bili ovde“. Ali, posle nekog vremena, i njegova okolina je primetila kako se menja i od onog nezlobivog čovečuljka postaje osoran i ambiciozan novinar kakav nikad nije bio.

Tražio je ubrzo od urednika da ga unapredi i da mu uvodnik. Rekao je da se proslavio rubrikom i da sada želi da prati nedaće neprijatelja: glad, bolestine i propast njihovih finansija. Urednik nije imao ništa protiv. Štaviše, ideja mu se odmah dopala. Neprijateljske muke i treba da prati neko toliko ogorčen. Tako je Bura unapređen u uvodničara. Išao

je on potom svako jutro na savsko pristanište i od nekih momaka, oko kojih se širio neugodan miris na ugljenu prašinu iz brodskih spremišta, dobijao carsku i kraljevsku štampu, *kaiserlich und königlich* monarhije. Brzo su se razmenjivali, ne zato što je i dalje bilo hladno. U Beogradu je malo ojužilo i mokri sneg je padao po gologlavim kuririma. I Bura i njegovi dostavljači bili su u hitnji: oni zato što su rizikovali život time što su mu dostavljali novine na nemačkom i mađarskom, a Bura jer nije nalazio vremena da prema njima bude ljubazan. Plaćao ih je i štampu preuzimao bez ijedne reči, i bez najmanjeg znaka veselosti na svom nekad nasmejanom licu.

Potom je pisao ono što u neprijateljskim novinama nije pročitao: kako je Nemačka pred bankrotom, kako je velika glad u severnomađarskim selima, kako u austrijskoj vojsci ima toliko begunaca da bi im trebalo organizovati javni transport iz Rusije u Srbiju. Urednik je zavoleo Buru i smatrao da su ga životne nedaće prekalile u velikog novinara. Ali, pogrešno je ocenio veselog Peru Stanislavljevića Buru.

Ojađen i duboko u duši beznadno potišten što nijedne srpske novine ni rečju ne spominje tifus koji mu je poksio porodicu, Bura je smislio zamešateljstvo koje je izveo drsko, u uvodniku na prvoj strani *Politike*. Načuo je da se u Austriji proširila kolera i predložio da o tome redovno izvestava. Jasno je da je i taj predlog prihvacen bez protivljenja, upravo koliko su protivpredlozi o tome da se piše o pegavcu u Srbiji glatko odbijani. Kolera je tako početkom januara 1915. postala najčešća reč na prvoj strani *Politike*, ali ona je u Burinim tekstovima zapravo bila samo ime za – tifus. Šta je učinio nekad veseli Bura, koji je i sa volovima na Železničkoj stanici poverljivo razgovarao? Tajni podaci o pegavcu u Srbiji bili su mu stalno dostupni i on je smislio kako da ih objavi.

Pogledao je spisak hrvatskih županija i svakoj odredio da nosi ime jednog srpskog sreza. Sremska županija igrala je ulogu Moravičkog sreza, Požeška županija bila je zapravo

Levački srez, Karlovačka županija Mačvanski, Sisačka županija Šumadijski, itd. Zagreb je, naravno, igrao je ulogu varoši Beogradske. Potom je i svaki grad iz spomenutih županija dobio svog „pobratima“ u Srbiji i Bura je mogao da počne da objavljuje broj obolelih i umrlih od srpskog tifusa na prvoj strani *Politike* – pod firmom marljivog pobrojavanja obolelih od kolere u Hrvatskoj. Trebalo je samo da u narod pusti svoj „šifrarnik“. Nosio se mišlu da napravi mali letak, ali je od toga odustao, jer je znao da će ga brzo uhvatiti, a za tim i nije bilo potrebe. Nekoliko njegovih najgrlatijih kolega usmenim putem proširilo je priču, te su sada svi čitaoci mogli lako da se obaveštavaju o stanju „zabranjenog“ tifusa u Srbiji.

Oni iz Moravičkog sreza pratili su „stanje sa kolerom“ u Sremskoj županiji. Ako su svoje imali u Čačku, gledali su koliko je „bolelih od kolere“ u Tovarniku, ako su se zanimali za Ivanjicu, pratili su brojeve koje je *Politika* štampala za grad Šid. I sami Beograđani bili su dobro informisani prema „kretanju kolere u Zagrebu“, a kako to da se mesecima za ovu prevaru nije saznalo, nije teško pogoditi. Političari, a ni novinari, nemaju običaj da osluškuju narod koji je kupovao *Politiku* i ponavlja „Bog te blagoslovio, Buro“. I žbiri su zakazali, te je „Burin bilten“ nastavio da izlazi sledećih deset dana, sve do časa kad i sam novinar nije opazio prve znake tifusa. Najpre je osetio malakslost, pa gubitak apetita. Nije ga to u početku brinulo, jer onako mršav on jedva da je i ranije išta jeo. Ali, onda je Peri Buri počelo da se spava. Dolazio je podbulih obraza, s teškim podočnjacima i obnavljao svoj bilten za taj dan, smatrajući to najvažnijim poslom. Urednik mu je predložio da se odmori, no on to nije prihvatio. Osećao je bol u udovima kad je poslednjom snagom, baš pred zaključenje lista za sutrašnji dan, broj umrlih „od kolere u Zagrebu“ povećao sa 1.512 na 1.513.

Hiljadu petsto trinaesta žrtva tifusa u Beogradu postao je novinar, nekadašnji veseljak polomljenog crnog kišobra-

na, Pera Stanisavljević Bura. Njegovom smrću ugasili su se i bilteni kolere u Austriji, a čitaoci su još dugo prepričavali čudne priče o „Burinom šifrarniku“ kojima amateri denuncijanti, pa ni profesionalni prestonički špijuni nisu uspeli da nađu odgonetku. Na ovaj način se 16. januara 1915, po starom kalendaru, za hiljadu petsto trinaestu žrtvu tifusa u Beogradu završio Veliki rat. Za jednog šegrta Veliki rat se okončao istog dana na dalekom Kavkazu, ali o tome će njegov zaštitnik efendi Mehmed Jildiz saznati tek kasnije, na dan kad je buknuo veliki požar u mahali Emirjan. Bilo je suđeno da trgovac nešto ružno čuje za vreme požara. Požari su bili neodvojivi deo petovekovne istorije Istanbula i građani prestonice bili su neprestano spremni da u vatri izgube drvene kuće uz Bosfor i u njima svu imovinu. Vatra je uprkos tome, ili baš zato, ostala nezaobilazni deo društvenog života i, kada bi buknuo neki požar, stotine pritajenih piromana: deca, buli, dokoni svet, ali medu njima i stara gospoda, pa i paše, skupljali su se da gledaju iskrice koje lete u nebo i osete crni dim nagorele bukovine koji se neprijatno uvlačio u nozdrve.

Bio je početak februara 1915. kada je planula fabrika boje. Za požar je efendija čuo malo posle večernjeg klanjanja, te je i on, kao stari Istanbulac, požurio da vidi crvene i plave plamenove koji su lizali visoko nad krovom fabrike. Dotrčao je do obale, uhvatio neku deregliju i već bio na suprotnoj strani. Uz uličice koje su vodile do fabrike brzo se skupila gomila sveta. Talasanje mase koja netremice prati požar i vatra koja već guta okolne drvene kuće ni na trgovčevom licu nisu izazvali ni suzu ni uzdah. Pomirenost sa sudbinom i tursko prihvatanje svega što ga je snašlo obuzelo je i Jildiza, ali onda se kroz gomilu provukao neki znanac. Bio je to poslovni partner, konkurent, časnik ili neka vucibatina – nije mogao da se seti.

Kazao mu je: „Efendi Jildize, sigurno si čuo za propast naše vojske na Kavkazu.“ Bio je zgodan trenutak da se tako

nešto kaže. U normalnim okolnostima niko se ne bi usudio da na ulici tako nešto glasno kaže, jer u kafanama, pričaonicama, po trgovima i u svojoj mahali svaki Turčin kao da je imao po jednu vernu senku. Taj obično brkati, dežmekasti, ni po čemu upadljiv čovek slušao je pevače, ispijao soda-vodu ne tražeći kafu, šetao uz magacine ili probao prstima prezrelo voće, a u stvari je pratilo svakog i slušao sve. I efendi Jildiz obaveštavao se čutke, bez razmene misli bilo s kim, onako kako je naučio da svoj *Tanin* čita među redovima. Silno se bio obradovao kad je čuo za pobjedu kod Mijandula i zauzeće skoro čitave azerbejdžanske regije, ali je ratna sreća okrenula leda turskoj stvari. Ruska vojska potisnula je tursku – videlo se to po rečima: „povlačenje na sigurnije položaje“, „napuštanje strateški ionako nekorisnih azerbejdžanskih uporišta“. Došao je i najstrašniji dan za kavkasku vojsku: bitka kod Karaguja, pa potom, dan kasnije, okršaj kod Ostipa.

Niko nije poginuo; na turskoj strani gotovo da i nije bilo gubitaka – to je govorio njegov *Tanin*, ali na ulicama su ljudi počeli da se tiskaju i jedan drugom guraju neke papiriće sa ispisanim imenima poginulih. Niko, ipak, do njega nije došao, a efendi je znao da na Kavkazu ima nekog svoga... No, nije istraživao, niti se zanimalo. Glasovi su, zna se na Orijentu, kao vetrovite igračice. Doleteće do svakoga kome treba javiti lepu vest, a još pre će ih naneti vihor kad treba da prenesu neku ružnu. Zato je sedeo na hoklici obloženoj crvenom čojom, a u susret sudbini pošao je kad je krenuo da osmotri veliki požar u fabrici boje na Emirjanu.

Prišao mu je neznanac i rekao glasno: „Efendi Jildize, sigurno si čuo da ti je na Kavkazu u bici kod Ostipa poginuo šegrt Šefket. Ruska kozačka konjica posekla je tri stotine askera. Njega su stigli i živog rasparali s leđa, od ramena do međunožja. Vele da su odvojene Šefketove noge skakale same još deset metara, kada su poklekle i strovalile po polu njegovog trupa.“ To je rekao stranac, a onda se udaljio. Ko je

on bio? Kako to da mu neko za vreme požara u fabrici boje dojavljuje nešto takvo, kao živi bilten vojne komande? O sve-mu tome efendi Jildiz jedva da je mislio. Takav način objave bio je tipičan za ratnu Tursku, a on nije ni pomislio da je glas čuo od tog opskurnog čoveka, kome je od lica video samo jedno oko, ožiljak nad desnom obrvom i pramen crne kose. Ne, to je bila ona eterična glasnogovornica, umilna Alahova pevačica koja u liku device, vetrovitih velova, rđave vesti javlja brže nego dobre. Bira prvog neznanca da na njegova usta prenese što se reći mora.

Šefket – njegov crnokosi šegrt, što im je s večeri pesmom otklanjao umor, sada je bio mrtav. Ne misli da proverava, nema on koga da pita za potvrdu. Vest je do njega stigla i on je bio siguran da je tačna. Stao je: nije zaplakao, samo se okrenuo i vratio u dućan. Pomislio je kojim rečima da vest prenese Šefketovom ocu, ali onda je shvatio da je te noći u obilasku Istanbula Alahova Fama sigurno stigla do svih koji su Šefketu bili dragi i obavestila ih, te da nema potrebe da on troši đonove cipela i odmenjuje je u njenom grkom poslu. Za Šefketovu smrt sada sigurno znaju i njegov otac, i Šefketov crvenokosi brat, rasporeden u Trakiji, koji je nekad, pre rata, lakom rukom varao na kantaru; zna sve i ono osmogodišnje dete, najmladi Šefketov brat koji mu je poslat u zamenu za dvojicu kršnih šegrta. Svi znaju. Šefket je poginuo. I još tako sramno, kao zver rasečen napola kozačkom sabljom na nekoj pustari...

Grad Ostip nije znao da je te noći umro jedan deo starog trgovca začinima. Četiri pomoćnika još su mu zaostala u Velikom ratu, a on se sada usrdno molio Spasitelju za njihovo izbavljenje, kad za milog Šefketa može jedino rajsко naselje da zatraži. Sledecég jutra, međutim, u trgovčevom životu sve je opet bilo isto: onako kako treba i mora biti. Budilnik mu je zazvonio. On je ustao. Uhvatio je tramvaj ka Aja Sofiji. Posle molitve niz breg sišao peške. Zviznuo kraj zidina saraja, da

vidi da li će promoliti kljun neki od padišahovih zelenkastih slavuha i potom otvorio radnju. Utvrđio je cene za taj dan i počeо da izvikuje i cenjka se srčano kao da jedan deo njega nije zauvek zgasnuo. Začudio se sebi u trenutku i pomislio da je budilnik svemu kriv: zvoni svako jutro i najavljuje dan koji se mora zbiti...

Dan koji ima da se desi najavljuvao je još jedan neobični budilnik. Taj budilnik koji sa francuskih položaja svakog jutra zvoni tačno u deset, postao je predmet iscrpnih izveštaja nemačke komande. Sat je zvonio u francuskim rovovima severoistočno od Vika na reci Eni. Počeо je sa redovnom zvonjavom malo posle kratkotrajne proslave Nove 1915. godine. Prvo su nemački podoficiri mislili da budilnik nešto najavljuje: artiljerijsku paljbu, juriš pešadije, signalne rakete, ali teško se moglo utvrditi da li je to tačno, jer je budilnik zvonio u deset ujutru i u dane kada je pokreta s francuske strane bilo, i u dane kada ih nije bilo.

Sve to bio je znak da se ova ekscentričnost rovovskog ratovanja stavi u stranu, ali vojska kao vojska, počela je da raspreda priče o francuskom budilniku. Najpre su se proširili glasovi kako svaka zvonjava znači smrt barem jednog nemačkog vojnika, što je gotovo svakog dana, uprkos retkim dejstvima na tom delu fronta moglo biti tačno; potom je duž rovova krenula vest da je budilnik tu da onesposobi nemačko oružje; najzad budilnik je bio uzročnik bolesti medu vojnicima, pa čak i kašnjenja u isporuci hrane. Da bi ovo sprečili, narednici su razgovarali s kapetanima, ovi sa komandantima četa, bataljona i brigada. „Slučaj budilnik“ stigao je i do komandanata korpusa, ali nikakva posebna naredba nije data.

Vojnici u nemačkim rovovima onda su se dosetili. Poručili su od svojih kuća malu četu budilnika i ratoborne pruske žene poslale su im male drvene satove sa kukavicama. Satovi su okačeni o grede koje su podupirale bočnice rovova

tako da tegovi mogu slobodno da pokreću satni mehanizam. Kukavicama je „zavrnutu šiju“ u svaki pun sat, tako što su pridržavana vratanca satova. Samo u deset ujutru trebalo je da sve zajedno „zakukaju“ sa nemačkih položaja. Tako se dogodilo, no to nije zbulilo francuski budilnik, koji je zvonjavom nadjačao hor nemačkih kukavica i kajzerove vojnike gurnuo u još dublju mizeriju.

Cetiristo kilometara na zapad, na istom Zapadnom frontu, nikome nije padalo na pamet da navija budilnik. Tamo, na položajima kod francuskog gradića Avjona svi su još pričali o prvoj ratnoj operi koja se završila pogibijom velikog baritona iz Edinburga Edvina Makdermota, o Hansu Diteru Uisu koji je divno pevao s nemačke strane i o tome kako su svi u jednoj božićnoj noći postali braća koja više ne mogu da pucaju jedni na druge. Sada su naspram jedinica 92. Škotske regimente i 26. Francuske brigade stajali neki drugi nemački vojnici koji su ih stisnutih zuba i uprtih pogleda ciljali čim bi promolili glavu iznad ivice rova.

Novogodišnje veče kod Avjona video je pravo isledivanje sa obe strane. Nikad toliko generala nije bilo na jednom običnom francuskom imanju. Vojnici sve tri vojske optuženi su za veleizdaju zato što su se okupili pod krstom oca Donovana na Badnje veče. Potom su usledila hapšenja, na kraju i streljanja. I otac Donovan bio je na spisku za pogubljenje, ali se 1915. godine još нико nije usuđivao da strelja sveštenika zbog veleizdaje, pa je vojni kapelan pomilovan.

Obe zaraćene strane shvatile su da oni vojnici koji su zajedno klekli pod krst neće moći da pucaju jedni na druge i zato se čekalo koja će prva razmestiti vojnike na druge položaje. Posle dva dana oklevanja, to su učinili Nemci. Vojnici 93. nemačke divizije stočnim vagonima prebačeni su na istok, u buduću klanicu na Mazurskim jezerima, a naspram škotskih i francuskih vojnika stupili su neki drugi Nemci koji su ih, zbog onog što su čuli da se desilo, još strasnije

mrzeli. Taj gnev učinio je zadovoljnim generale koji su se crnim automobilima sa visokim krovovima vratili u svoje štabove.

Na frontu kod Avjona sve je opet bilo naoko normalno. Na noćnom nebu rasprskavale su se signalne rakete kao zlokobni vatromet, švapska artiljerija tukla je iz obližnje šumice, dalekometni francuski topovi od 75 milimetara odgovarali su bez izuzetka... Petog februara 1915. data je naredba za juriš. Iako je francuska artiljerija tukla Švabe tri dana, Prusi su jurišnike dočekali takvom rafalnom paljbom da je to sve iznenadilo. Škotski vojnici brzo su se povukli. Lakši ranjenici dokotrljali su se do rova, a oni udaljeni brzo su prestali da ječe i po njima je, kao pokrov, već počeo da veje sitan sneg. Pala je noć, ali otac Donovan nije mogao da zaspí. Daleko iza ponoći poveo je razgovor s jednim ranjenikom koji je odozgo zapomagao na ničijoj zemlji. Zašto je s njim razgovarao? Zbog čega mu nije odmah pomogao? Zašto ga nije izvukao? Uzrok tome bila je ostrvska preciznost. Škotske regimente, kao i čitava britanska vojska, imale su kuke dužine šest laka za izvlačenje ranjenika sa ničije zemlje. Smatralo se da bi se duže pritke sa kukama na kraju prelomile, kao i da bi tegljenje ranjenika sa rastojanja većeg od šest laka kod povređenih izazvalo takvo krvarenje da bi njihovo dovlačenje u rovove ostalo beskorisno. Zbog toga je uz oca Donovana te noći stajala kuka od šest laka. Ni pedalj duža.

Ranjenik koji je gadno ječeći molio pomoć bio je udaljen nekih deset laka...

Ovakav se razgovor zametnuo između pastira i njegovog vernika te noći.

– Oče Donovane, umreću mlad! Boli me strašno s desne strane. Pritisnuo sam rukom da ne krvari. Pomozite. Pomozite, tako vam boga.

- Sine, primi se pritke, evo bacam ti je. Vidiš li je?
- Mrak je, oče. Umreću. Ništa ne vidim.

– Sačekaj signalnu raketu, eno je, čujem šištav zvuk. Vidiš li sad kuku?

– Vidim je, oče, ali ne mogu da je dohvatom. Daleko mi je, daleko dobra četiri lakta. Proklete britanske mere! Što kuka mora biti dugačka šest lakata?

– Pomeri se sine, polako, to je samo četiri lakta, to je ništa.

– Ne mogu oče, lipti mi krv, telo mi curi na sve strane. Magli mi se pred očima, vrti mi se u glavi. Pomozite, oče, vi ste pastir naš i nema drugog Boga, osim Oca našeg...

– Ko si ti? Kako ti je ime. Odakle si? Ti me znaš, ja tebe ne. Pričaj mi o sebi.

– Zovem se Hamilton... Džon Hamilton. Rodio sam se u Glazgovu 1893. Student sam matematike... Imam brata i sestruru koja se udala u Engleskoj. Volim popodneva. Šta ja to pričam? Volim sutan u Glazgovu. Nekad sam bio sportista. Volim miris starog čipendejl nameštaja. Jedan stočić...

– Govori, dete.

– Jedan stočić naročito sam voleo kao dete. Na njemu je majka služila čaj i džem od dunja. Nikad neću zaboraviti miris crnog čaja i majčine ruke koje mi stavlju kašičicu slatke dunje u usta. A onda pada mrak, kao ovaj sada. Ali, oče, tada sam bio dete. Bio sam zdrav, a ne unakažen kao sad. Majka me stavlja u uštirkanu posteljinu milujući me po glavi. Jadna moja majka kad bude čula da sam poginuo. Ovakovo...

– Kako ti se zvala majka i kako joj je bilo devojačko prezime?

– Rebeka. Rebeka Siton.

– O, bože. Mi smo rod. Moje ime je Donovan Siton, a twoja majka mora da je moja daleka bratanica. Sine, ne smeš umreći. Mi smo ista krv, isti klan Montgomerija.

– Spasite me, onda oče... striče, kako znate. Nađite dužu kuku, izadite...

– Pokušao sam, ali jedan Švaba cilja pravo u mene. Umalo da me ne ubije.

– Čuo sam kuršum. I šta ćemo sada? Opet sam na početku. Deset lakata od rovova, a vi imate kuku od šest.

– Pričaj mi još o sebi.

– Ne mogu, oče. Mislim sada koliko je to mala razdaljina za jedan život. Četiri lakta. Četiri lakta dugačak je šank u Pabu Arta u Ulici Albion, kuda sam odlazio. Barmenu treba svega tri sekunde da gurne čašu s pintom crnog piva do gosta koji sedi na četiri lakta razdaljine u pubu. Pa onda, čekajte, škotskoj vinskoj mušici treba manje od sekunde da preleti razdaljinu od četiri lakta...

– Ovo nas, sinovče, nikuda neće odvesti, a tebe neće privesti kuki od šest lakata. Pričaj mi o sebi.

– Šta da kažem. Bio sam odličan student. Viđen sam za asistenta na univerzitetu, ali ja sam voleo sport. Kad god bih završio sa časovima, trčao sam na stari teren na Hemden parku i trenirao fudbal i trčanje. O, bio sam odličan sportista, bog mi je svedok. Trčao sam sto jardi za 10 sekundi i 3 desetine. Nadao sam se da će nadmašiti i rekordere Vilijamsa i Kerija, ali ispod deset sekundi nisam uspeo da se spustim. Da li znate, striče, da je trkaču potrebno sto deset koraka da bi dobro pretrčao deonicu od sto jardi? Korak više i rezultat će biti lošiji. Tri koraka potrebno mu je da pretrči razdaljinu od četiri lakta. Tri koraka, oče Donovan! Pre samo godinu dana to bih rastojanje pretrčao za manje od sekund. Sekund, a sad me tako boli da ne mogu ni da se dovučem do kuke od šest lakata...

– Pričajmo još o sportu. Mi smo ga ostrvljani izmislili, ma šta o tome govorili naši saveznici Francuzi. Bio si i fudbaler. Na kojoj poziciji si igrao?

– Bio sam... boli... bio sam centarfor.

– O, onaj što treba da se ne vidi, čak ne treba ni da igra, već samo da postigne gol.

– Taj. Kad su mom treneru rekli da me „nigde nema na terenu“, a ipak postignem gol, on je kazao da oni koji se ne

razumeju... ne razumeju u igru centarfora treba da prate kineski ping-pong. Centarfor... ne mogu da se smejem sada... centarfor treba da se ne vidi, da uspava protivničku odbranu, a onda kao zmija da ugrize, to jest ubaci loptu u gol. On ne treba da igra... treba samo... samo da da gol.

– Hajdemo sada, sine, da zabijemo gol Švabama.

– Boli, prokleti boli...

– Sa koje udaljenosti se najlakše promaši gol?

– Iz „peterca“, striče, sa četiri... tako je, sa četiri lakta najlakše se promaši gol.

– Čuo sam to ranije, ali ne mogu da verujem. Objasni mi sada to. Centarfor postigne gol sa dvadeset lakata, a promaši ga s četiri? Kako to?

– Stative i prečka suviše su blizu. Misliš: potkopaću loptu bilo kako i ući će, ali vraka... izvinite, oče – ali nije tako. Ako li je malo podigneš, ode lopta preko prečke, ako ciljaš prođe pored stative. Treba samo da zažmuriš i šutneš bilo kako. Samo tako će ući.

– Hajdemo i mi tako. Zažmuri sada i misli da si u protivničkom petercu. Ne misli na ranu. Gurni svoje telo kao da je lopta, bilo kako. Ako pokušaš da se pridigneš, odletećeš previsoko i Švaba, koji samo zbog nas dvojice noćas ne spava, pogodiće te kuršumom, ako ciljaš kuku koju sam ti pružio promašićeš je u ovoj noći bez zvezda. Imaš samo jedan pokušaj, pusti ruku koja pridržava ranu na stomaku, zatvori oči i pruži obe šake unapred.

– Ne mogu, oče, s mrtvim čovekom vi govorite.

– O, možeš, tako ti svih svetih, možeš. Mrtvi su bili i Spartanci u Termopilskom klancu, pa su, tako mrtvi, mnogo mrtvih Persijanaca za sobom ostavili. Ja ću zapevati himnu Bogu, a ti se noktima uhvati za zemlju. Seti se povika klana Montomerijevih: *Garde bien, Budi uporan!* Noć je mrkla, kreni pravo, ni levo ni desno. Napred, sine, tako... Krv to, tvoja krv miriše, ali imaš je ti još za život, mlad si ti... Tako je,

centarforu škotski, neprijatelj te ne vidi, a gol im baš zabiš. Napred... Velika je naša *Eaglais na h-Alba*, velika je naša crkva, veliki i naš Bog. Guraj, sine... dohvati se kuke. Sad se opusti. Vučem te. Ne puštaj. Ne obaziri se na krvavi trag koji ostavljaš. Sva će ti se krv vratiti. Svu će ti nju narod pozlatiti. Gajdaši! Gajdaši, budite se. Bolničari ovamo. Imamo ranjenika. Živ si, sine. Još ćeš ti nemačkim timovima zabijati golove posle ovog strašnog rata!

Tek ovo „Gajdaši! Gajdaši budite se. Bolničari ovamo!“, čula je istorija. Čitav prethodni razgovor ostao je između oca Donovana i njegovog dalekog sinovca Džona Andersona, ali jedan ranjenik bio je izbavljen. Mnogo drugih nije preživelio noć između petog i šestog februara 1915, no o mrtvima kao da se nije mislilo u pozadini. Glavnokomandujući frontova bili su nadneti nad svojim topografskim kartama, a na njima su se videle samo kote, linije i neki krstići koji nisu množili živote vojnika na položajima, nego ih oduzimali. U noći između 5. i 6. februara kod Avjona poginulo je dvadeset šest vojnika. Devetnaest je bilo smrtno pogodeno i ostalo mrtvo na mestu. Sedam je umrlo od posledica ranjavanja na pedeset i više lakata udaljenosti od škotskih rovova. Samo jedan ranjenik na deset lakata udaljenosti se spasao, ali o tome ništa nije znao Hans Diter Uis.

Vratio se u Berlin koji je zaudarao na omamljujuća sredstva za dezinfekciju čiji se miris mešao s upornim mirisom usirene krvi. Omiljena Ulica Unter den Linden bila je pusta, baš kao što je nenaseljena, sada zauvek, ostala i duša velikog pevača. Bio je rešen da više ne peva, iako su ga primoravali na to, premda su od njega to očekivali. Neki su znali šta mu se desilo u severnoj Francuskoj, drugi nisu. Niko, ipak, nije bio spremjan da opravda njegovu slabost, jer se tako najlakše skrivala sopstvena. Svega dva dana ostavili su ga da čuti, a onda ga pozvali u Ministarstvo rata. Primio ga je neki ostareli general, sa srebrnim brkovima izvučenim u stilu cara

130

Vilhelma, koji je valjda učestvovao još u prusko-francuskom ratu.

„Vi možda ne znate da našoj zemlji tragično nedostaje šalitre koja nam je potrebna za topovski barut“, počeo je taj prestareli visoki oficir, za Uisa nerazumljivim govorom. „Šalitru smo, ako niste obavešteni, dovozili iz Skandinavije, ali nam je neprijatelj sada taj pomorski prolaz zatvorio. Vi, isto tako, možda niste upućeni u to da u ovoj zemlji nema dovoljno bakra, olova, cinka, hrane. Čuli ste verovatno da je naloženo da se štedi guma i da se automobili voze samo u krajnjoj nužди. Ali, vas se to ne tiče. Vi, maestro, ovoj zemlji uskraćujete ono što joj je potrebno koliko i bakar i šalitra. Vi joj ne date pesmu. Zašto ste odbili planiranu turneju u Poljskoj?“

Tek na kraju Uis je shvatio poentu, mada i dalje nije video vezu između šalitre i svog glasa. Pomislio je da slaže, da se izgovori bolesnim grlom, slabim zdravljem, ali onda se setio onih staraca sabijenih u podrum i još jednom shvatio da će civilizacija nepovratno nestati posle Velikog rata, te da na kraju neće biti ni njegove publike. Zašto onda da laže? „Gospodine... generale, ja ne mogu više da pevam. Dogodilo se nešto što ne vredi da vam prepričavam, nešto što mi je oduzelo glas u grlu i dah u grudima. Ja sam umetnik.“

„Umetnik! Vi niste umetnik“, povikala su ta nervozna usta ispod srebrnih brkova, „vi ste vojnik, Uis!“ Maestru je zasmetalo što ga zove samo prezimenom, kao islednik, ali nije mislio da ustukne. „Rekao sam vam i ponoviću, gospodine generale: grlo me više ne sluša. Pokušam da zapevam, ali izlazi jedino šištavi vazduh... Kad budem mogao da pevam, vi i moja publika prvi ćete to saznati.“

Bilo je veče. Bila je večernjača na čistom zimskom nebnu iznad berlinske ravnice kada je veliki predratni bariton Hans Diter Uis izbio na Fridrihštrase. Iznenadio se jednim prizorom kojem ranije nije pridavao značaja: svuda oko njega

bile su žene. Žene služe u tramvajima, žene voze automobile, žene teraju taljige, žene čiste ulice, žene se smeškaju na ulazima praznih pivnica. Nalazi se u nekom ženskom svetu, pomisli, kao poslednji muškarac koji ne može da ratuje, jer ga je jedino oružje – njegovo belo grlo – izdalo.

Veliki rat je za njega, mislio je, okončan. Povući će se u provinciju na severu. Mogao bi da ode u roditeljski grad L. na obali Severnog mora. Kao nekad kad je bio dete. Da tamо počne iz početka i neke mlade uči pevanju i navikava ih za novi svet, ako ga uopšte bude bilo.

„Neće više biti ratnih nastupa“, rekao je u sebi kad je ponovo stavio šapku na glavu, ali prevario se...

NEKO SVE RADI DVA PUTA

Zvao se Vilhelm Albert Vlođimjež Apolinari Kostrovicki. Imao je trepavice u obliku zapeta. Bio je *enfant terrible* pariske umetničke scene. Niko nije mogao toliko da popije kod čića Libiona u *Rotondu*. Niko nije mogao toliko čaša da obrne kod čića Kombesa u *Klozeri de lila*. Možda jedino Amadeo Modiljani. Sa takvim iskustvom piše zbirku *Alkoholi*, ali... Vilhelm Albert Vlođimjež Apolinari Kostrovicki želi u rat. Kao poljski Italijan namerava da se prijavi u Legiju stranca. Upućuje se u Ulicu Sen Dominik. Odlazi teškim korakom. Stiže kasno popodne, jednog utorka. Zajedno s njim regрутни biro Legije stranaca opseda gužva nekih zgužvanih stranaca. Za Gijoma Apolinera Veliki rat počinje kad mu kažu da je Legija popunjena. Popunjena? Zar ratu ne treba svaki Kralj Ibi koji glavu želi da izgubi za Francusku? Ne, Legija stranaca je primila sve potrebne regrute! Odlazi potom u intendantski centar Tampl. Tamo sumnjivac Vlođimjež ipak hoće da kupi uniformu. I gas-masku. Svačiji novac je dobar. Službenici mu prodaju šinjel, pantalone, bluzu, vojničku kapu sa štitnikom koji će kasnije pretvoriti u ratni ukras.

Ljut je što nije odmah postao ratnik. Osuđuje Romena Rolana zbog toga što je „postao Nemac“. Izlazi na ulicu. Glasno viče *Boches! (Švabe!)*. Tvrdi da su mu Nemci štampali pesme. Nisu mu za to dali ni marku. U *Klozeri de lila* više ne pije toliko. Cena za čašicu pastisa popela se na šest sua. Kad izađe iz kafane, vidi mlade ljude. Oni psuju. Psuju svakoga ko samo pije u „slavu rata“. Želi da im dovikne da bi i on u rat,

Guta reči u sebi. Misli da ga neće razumeti. Svakako ne zato što loše govori francuski.

Mesec dana potom hoće da razjasni neke stvari. Sad odlazi u opštinu. Tvrdi da voli Francusku. Birokratija to vidi drukčije. Rođen je u Rimu. Majka je poljskog porekla. Šta mu znaće sva ta imena? Vlođimjež može da prođe. Ali, ko se tako zove u Poljskoj? Da li zna još i jednog Vlođimježa? Ne zna. Možda je izmislio to ime. Albert je, da se kaže, u redu. I odvažni belgijski kralj zove se Albert. Apolinari im više liči na ime za psa. Najveće podozrenje izaziva ono prvo ime Vilhelm. Ne zove li se tako nemački car? Okolnosti nalažu da se o svemu dobro razmisli.

Apolinari zato putuje u Nicu. Tamo sija sunce Mediterana koje ne zna za rat na severu. Izdajničko sunce grejaće jedno izdajničko izbegavanje rata. Tih dana pesnik zaboravlja na svoju predratnu muzu Mariju Laranson. Otišla je u Španiju. Bez reči. Nije vratila ni prsten. Nevernica! Odbegla je sa Otom fon Vetkenom, slikarom. Udala se za tog Ota šest nedelja kasnije. Njen drugi muž zapravo i nije sliкар. Više je graver no sliкар. Tako kaže zajednički prijatelj Andre Salmon. Takvog je i zaslužila. Sada pesnik zato traži novu dragu. Očajnički. Putuje vozom iz Marselja i vidi lepoticu dugih trepavica. Trepke bacaju senku na njene oči dugih boja. Odmah joj se udvara. Naoko neuspšeno. Na stanici im se putevi razilaze. Ona ulazi u jedan, on u drugi taksi. Rastaju se. Izgleda zauvek.

Izbor je potom pao na Lujzu de Kolinji Šatjon. Traži da je on zove Lu. Traži da ga ona zove Gi. Lu se izdaje za bolničarku. On za dobrovoljca u Velikom ratu. Ona je zapravo obična vrckavica. Iz svakog pogleda izbjiga pohota, kao što na vrhu svake puške bleska bajonet. On je već njen „doživotni sluga“. Ubrzo izlaze zajedno. On hoće odnos do kraja. Traži devetodnevni divlji snošaj. Ona želi nešto poizdalje. Više platoniski. Devet dana zajedno odlaze u pušionice opijuma. Drže

ih neki Kinezi. Nisu to Kinezi. Kineske pušionice su na glasu. Neke druge izbeglice zato izigravaju Kineze. Ima ih očigledno beloputih. Samo zatežu oči sa strane da im liče na kineske. Ali, pušaćima je svejedno. Lula opijuma se pali. Poležu ih na ležaj. Odbijaju dimove. Veštački rajevi, kao groblja skrhanih neda, naseljavaju najpre oči. Potom udove. Uvlače se sve do kostiju.

Lu i Gi. Puše opijum. Vode ljubav. Divlje. Devet dana. Devet noći.

Koju nedelju iza toga došlo je vreme i za regruta Vilhelma Alberta Vlodićmeđa Apolinarija Kostrovickog. Drugi put ga zovu iz regrutnog biroa. Gotovo je s drogiranjem. Pesnik ide u rat. Šalju ga na obuku u gradić Nim. Razmrsilo se poreklo njegovih imena? Ne! Godina 1914. oglodala je čitavu jednu generaciju. U 1915. Legiji stranaca potrebni su i oni koji se zovu Vilhelm. Apoliner to ne zna. Misli da je to zato što im baš on nedostaje. Odaziva se na poziv. Kaže u sebi: „Neki u rat moraju da kreću dvaput.“ Ponovo putuje vozom. Brzo se privikava na kasarnski život. Uči da jaše. Boli ga stražnjica od sedla. Ima proliv. Nema novca – to mu ide na živce. Na položaj vojnika polaznika za podoficira ipak se ne žali. Nedostaje mu, sve više, jedino onih devet dana. I devet noći. Želi Lu. Piše joj. Bez stida. Podseća je kako su vodili ljubav u pozici 69 iz priručnika *Kama sutra*. Traži da i ona bude malo nepristojna u svojim pismima. Zahteva da istrgne nekoliko stidnih dlačica i pošalje mu ih. Ona prvo odbija. On ponovo insistira. Kad najzad stigne pismo sa dlačicama, Gi zastaje. Dlačice su bile u presavijenoj hartiji. Trebalо je da budu u gomilici na prevoju hartije. Umesto toga zlepile su se na sred hartije za krmaču plavog mastila. Baš kod reči: „samo tebe želim“ napravile su krst. Bile su to bez sumnje stidne dlačice. Bile su sa Lu. Zlaćane. Njene, garantovano. Mirisale su na onih devet dana. I devet noći. Ali, bile su poravnate i zlepile su se u znak krsta. Nadgrobnog krsta. Pesnik zato

prekida sa Lu. Ne želi da mu ona bude grobar. Gijom Apoliner traži novu dragu.

I mnogi drugi, sa one strane fronta, među Nemcima, sanjali su svoje dragane. I jedinica Štefana Holma stočnim vagonima je prebačena na Istočni front da bi popunila proređene redove novoformirane Desete nemačke armije. Čim su stigli blizu položaja u Istočnoj Pruskoj, dočekala ih je severnoevropska zima. Živa se spuštala i više od tridesetog podeljka ispod nule, a mnogi vojnici rešili su se vaši i stenica tako što su dva sata cvokotali na mrzlotu vazduhu. Potom bi nasmejani iščešljali i perut i iz pantalona otrebili smrznutu gamad... U gradu Braunsbegu, gde se Štefanova jedinica odmorila u zgradici lokalne gimnazije, našao je on u džepu jedno dugme Stanislava Vitkjevića, nesrećnog Poljaka koga je morao da veže ispred sebe i izloži ga „priateljskoj vatri“ Francuza u jednom uzaludnom jurišu 1914. godine. Zaplačao se kad je video dugme. Setio se kada je otpalo. Prisetio se kako je obećao da će mu ga zaštititi čim nade komad konca i iglu. Ali ni konac ni iglu nije stigao da nađe. Pištaljka je zvizznula. Naredenje stiglo. Svako protivljenje kažnjavao se strelijanjem.

Kasnije je Holm nagrađen: vojničkim gvozdenim krstom drugog reda. O, kako je bilo ironično što ga je sada držao, tobože ponosno, na levoj strani svog mundira. A šta će s dugmetom? Čuvao ga je još nekoliko dana. Prebacili su ih na položaje istočno od Mazurskih jezera. Nisu im ništa rekli, ali vojnici su znali da se sprema velika bitka po tome što je nekoliko dana bila potpuna tišina i što su im redovno stizale zalihe hrane. Ni Štefan nije imao čime da se zanima. Mislio se šta da radi s dugmetom. Onda se setio: njega će prišiti na istom mestu gde mu je stajao gvozdeni krst, ali sa unutrašnjije strane. Dugme će tako postati metafizička osnova krsta, postolje s kojeg izniče orden koji su njih dvojica, vezani kao Platonove polovine jednog bića, dobili. Počeo je zato duž

rova da traži iglu i konac, a njegovi priprosti drugovi su mu se smejali u lice, kašljajući između dva dima cigara. Jedan vojnik iz Frankfurta ipak je imao komplet za šivenje koji mu je spremila mati i doturio mu je udenutu iglu kao da mu tajno dodaje napunjeno oružje. Štefan se sklonio u stranu i na isto mesto gde je stajao krst, ali s unutrašnje strane, zašio Vitkjevićevo mesingano dugme sa grbom Francuske Republike. U početku ga je žuljalo, ali se navikao na njega. Po drugi put njegov dragi Poljak tako je bio kraj njega, ali nije stigao da dugo razmišlja o tome kako su dugme i krst ponovo zajedno, jer je stupio 8. februar 1915. i počela je druga, zimska bitka na Mazurskim jezerima.

Jezero Biale, dugo Avgustovsko i još stotinu manjih ugledaće uskoro ono što jezerska voda nikad nije, uprkos činjenici da se jedan sukob kraj istih jezera već dogodio prošle 1914. godine. Ali, sada je bila zima, verovatno najstrašnija ratna. Nemačka Osma armija pod komandom Frica fon Bellova uprkos velikoj hladnoći započela je iznenadni napad usred snežne oluje 8. februara. Ofanziva je krenula pravcima klanaca Vilkoviški i Lik. Rusi su pretrpeli teške gubitke i povukli se sto dvadeset kilometara u pozadinu. Najveći gubitak je pretrpeo ruski Dvadeseti korpus. Nemačka Deseta armija generala Siversa opkolila je u šumi pored Avgustovskog jezera blizu sto hiljada ruskih vojnika ruskog generala Bulgakova.

Iako je termometar pokazivao minus trideset osam, rусki vojnici nisu posustajali u odbrani. Ubrzo im je zatvoren jedini put iz Serpca u Plock i na položaje ruskog Dvadesetog korpusa zakucala je glad. Jele su se najpre zalihe hrane, potom su hvatane sitne životinje po šumi, na kraju se tragalo za krtičnjacima koje su otvorili šrapneli i iz njih su izvlačene uspavane životinjice koje su vojnici drali i jeli još žive pre nego što bi i stigle da se ohlade i ukoče. Desetog dana opsade, drveta su bila oguljena, jer su vojnici pojeli koru s njih.

Zemlja je posvuda stajala izrovana, ali hrane nigde više nije bilo. Čelično nebo nije nudilo spas, već kao da se s plavom kapom ukrašenom udaljenim maglovitim suncem smejalo ruskoj vojsci. Niko od vojnika nije znao da se skriva njihov poraz; nisu vojnici u obruču čuli predsednika vlade Goremičina koji je, prekidan povicima „ura“, tri dana po zatvaranju obruča, u Dumi rekao: „Sada kada se sve jasnije ocrtava srećan ishod rata, duboku veru ruskog naroda u krajnju pobedu ništa više ne može da pokoleba. Naša herojska vojska jača je no ikad, i pored svih gubitaka.“ Da je neko pitao herojski Dvadeseti korpus u poljskim šumama da potvrdi nešto iz poslednje rečenice predsednika vlade, vojnici bi se saglasili jedino s tim da je gubitaka više no ikad. Svakog dana bivalo je sve hladnije, pa je u drugoj nedelji opsade mnogo ko počeo da pomislja na kanibalizam. Možda bi ljudi i počeli da jedu svoje mrtve da pre njih do ukočenih leševa nisu stigli poludivlji psi iz gustih šuma, odakle su odjekivali strašni i neprestani noćni koncerti laveža i zavijanja.

Nekoliko dana pre konačnog sloma, jedan običan vojnik rešio je da, uprkos svemu, priredi veliku gozbu sa svojim drugovima iz Dvanaestog voda. Za Borisa Dimitrovića Rizanova Veliki rat počeo je kada je s nešto vojničke opreme poneo i svoju omiljenu knjigu *Satirikon* oslobođenog rimskog roba Petronija Arbitra. Nije Rizanov slučajno imao ovu knjigu uza se. U onom životu, pre Velikog rata, kada je na Nevskom prospektu i sam osećao strah pomešan sa odlučnošću masa, Boris je bio student klasičnih nauka. Citirao je Sofokla i naizust znao poslednje reči odbrane koju je Sokrat izgovorio čas pre nego što će pred svojim učenicima ispititi crno mleko kukute. Malo pre početka Velikog rata pročitao je „Trimalhionovu gozbu“ iz *Satirikona* na latinskom i odlučio da knjigu prevede. Zato ju je i poneo, nadajući se slobodnom vremenu između nešto malo marširanja i pucanja na udaljenog neprijatelja. Ali, slobodno vreme nije dobio, a marševe,

pucanja i klanje neprijatelja jeste. Uskoro je za sebe govorio da je postao kasapin, a prestao da bude filolog.

I svoje filološke i svoje sklonosti za mesarski zanat upotrebiće da napravi pravu Trimalhionovu gozbu na severu Evrope, na jedan dan pred konačni slom ruske vojske u obruču pored Mazurskih jezera. Pre nego što će zaigrati ulogu bogatog Trimalhiona, Rizanov je, kao pravi patricije, pozvao goste. Behu to njegovi izgladneli drugovi i njihovi oficiri. Da bi ih uveo u gozbu, na brzinu im je preveo i naglas pročitao ovaj deo iz Petronijevog *Satirikona*: „Genijalna gozba, povikasmo svi, kad uđoše sluge i prostreše pored naše sofre sagove na kojima su bile izvezene mreže za divljač i hajkači s lovačkim kopljima. Za njima uplovi ogromni poslužavnik i na njemu divlji vepar džinovskih razmara. O kljove mu obešene dve korpice od palmove like: jedna puna svežih sirijskih, druga suvih egipatskih urmi. Za sećenje vepra, na naše čuđenje pojavi se neki bradati džin. On izvuče lovački nož i zari ga silovito u slabine vepra. Prvo se iz vepra 'oprasiše' pečeni praščići, a onda džin razreza i njih, a iz njihovih proreza ispadoše drozdovi.“

Nije Boris, treba priznati, sasvim tačno preveo Petronija, ali ono što je usledilo najviše je zanimalo njegove drugove. Iz obližnje šumice, rizikujući da ga skine neki šapski snajperista, Boris Rizanov sa još dvojicom dovuće ogromnu mrcinu konja. Konj je verovatno uginuo još dve nedelje pre toga, ali je u šumarku podgrevan i potom nadeven... Pečenje ove životinje potrajalo je do duboko u noć, a vojnici su s pesmom na usnama kršili drveće i donosili nove i nove naramke crnog drveta za veliku vatru. Nikom nije bilo jasno kako je to tovarno konjče zaostalo za vojničkom pomamom, ali čini se da ga je Rizanov držao zakopanog u zemlji, pa je sirovo meso mirisalo na poljsku ilovaču, no niko se nad tim nije mrštio. Kad je višesatno okretanje nadevenog konja okončano, Boris-Trimalhion natakao je atiču nešto što je nazvao

„oslobodenička kapica“ (niko od njegovih drugova nije znao šta je to) i odabroa jednog ruskog džina da mu zarije nož u slabine. Meso je pomalo smrdelo, ali gosti su bili naoružani najboljim začinom – vučjom glađu.

Ipak su se iznenadili kada su iz konjske utrobe, kao nadev, ispala dva mršava pseta kojima su se, i pečenima, vide la rebra, i jedna kuja, koja je imala čak i opuštena spečena vimena – ali to nije bio kraj. Rizanov je, uživevši se u ulogu Trimalhiona, naredio da raspore i ta dva psa i kuju. Iz njih je izašlo neko sitno usitnjeno meso, nalik mešavini iznutrica. Da je bila druga prilika i drugo vreme, svi bi zastali, ali kraj Mazurskih jezera, pred jutro onog dana kada će pasti ruski položaji, svi su povikali „ura“ i navalili na pečenje. Na stade velika gužva i gušanje. Ni Boris, ni njegov džin koji je rasporio ragu nisu uspeli da razdele obroke dostoјno gozbe kod Trimalhiona. Konj nadeven psima i nečim u njima za čas je razgrabljen. Samo su velike kosti konjskih rebara, jedno iskolačeno atovo oko i poneka krvava fleka ostali kraj ugašene vatre kao posle nekog bahanala, kad se neko odvažio da velikog kuvara upita šta je bila ona najukusnija drob kojom je bila nadevena žilava kuja i njena dva sadruga.

Rizanov je dugo oklevao. Izgovarao se tajnom recepturom. Svraćao je pažnju na drugu temu i sve okretao na šalu. No, ni njegovi prijatelji koji su se već, kao pravi Rimljani, ispovraćali posle gozbe, zbog mnogo mesa u svojim upalim stomacima, nisu odustajali. „Je li, Borise Dmitrijeviću“, reče jedan od njih, „od čega je bilo ono najmekše meso u kujinom stomaku? Da nisi sakrio i neke krtice ili tvorove?“ Do podneva ruski Trimalhion je odbijao da odgovori i onda, taman kada mu se učinilo da je sateran u ugao i mora da prizna, počela je nemačka artiljerijska kanonada koja je bila uvod u propast ruskog Dvadesetog korpusa. Zviždali su meci kao drozdovi. I nad improvizovanim „patricijskim dvorom“ gde se jeo nadeveni konj, rasprskalo se nekoliko velikih granata

zvanih „kofe uglja“. Do popodne sve je bilo gotovo. Sto hiljada ruskih vojnika predalo se Nemcima, pa ni Boris nije morao da oda svoju tajnu.

Još jednom ili dvaput u drvenoj šupi kraj Kenigsberga – gde su Nemci isprva čuvali ruske zarobljenike – mislio je Boris Dmitrijević da kaže drugovima da su se gostili drugovima, ali tada su svi preživeli imali prečih muka, a i vojnici koji su prisustvovali Borisovoj „Trimalhionovoj gozbi“ toliko su je spominjali po dobru, da filolog-mesar nije video razloga da im pokvari sećanja od kojih se jedino živi u zarobljeništvu.

Tužna, ali herojska sudska sudbina ruskog Dvadesetog korpusa odmah je javljena glavnokomandujućem ruskih snaga Veli-kom duki Nikolasu. Februarske noći on nije proveo u nekoj rekviriranoj kući uz toplu bubenjaru. Ne, naterao je sebe, svog omiljenog načelnika štaba generala Januškevića i veći deo štaba ruske vojske da spavaju pod šatorima, na minus trideset stepeni. Dukini šatori nalazili su se negde u crnogorici između Grodna i Bjalistoka. Tu je generalisim ruske vojske primao dnevne izveštaje, izdavao zapovesti komandantima armija; pod šatorom je jeo i pio crni čaj zasladen saharinom. I samom mu je bilo neopisivo hladno, ali nijednim grčem na licu nije to htelo da pokaže svojim potčinjenima. Zamišljaо je da je u dači, u finskom kupatilu priključenom uz brvnaru, gde preko zapaljene čamovine tankim mlazom preliva vodu što isparava u prijatnu paru koja ga tera da se znoji. Izlazio je, onako ogroman, go do pasa i svako jutro se trljao snegom. Onda bi seo na panj i gledao u daljinu. Nije mu smetalo što je mereno minus dvadeset pet, pa svakog dana po stepen niže, sve do minus trideset osam stepeni 25. februara 1915. Samo najbliži mogli su da vide kako u ruci drži nešto nevidljivo, nešto što je uhvatio za dršku. To, za njegove najbliže saradnike, „nešto“ Duka je okretao kao da kap po kap nešto izliva na zacakljeni, gotovo osušeni sneg. Potom se smeškao, smeškao neodređeno u pravcu šuma gde je ostalo zarobljeno sto hi-

ljada njegovih vojnika, ili pak okretao glavu na drugu stranu i pogled upravljaо na severoistok kao da oštrim vidom, sa ogromne visine koju je kao gorostas imao, negde u daljinu on okom ptice u letu može da vidi prestonicu, sa zaleđenom deltom Neve, Ermitažom, dvorom i carskom terasom sa koje je car Nikolaj šest puta ponovio „uraaa“, i tako svoj narod pozvao u Veliki rat...

Onda je ustajao, i uz težak uzdah oblačio uniformu. Trebalо je nešto učiniti. Sto hiljada vojnika bilo je zarobljeno, ali armije su se pregrupisale i otpočela je ruska kontraofanziva u oblasti Osovjecka i na putevima za Pjanišl i Plonsk. Svakog jutra Duka je išao u svoje „parno kupatilo“ ispred šatora. Znojio se na trideset ispod nule i izlazio umotan u peškir. Učinilo mu se da taj ritual pomaže ruskoj vojsci. Jednog dana javili su mu da su odbijeni napadi na levoj obali Visle, drugog da trupe napreduju kod Vitkovice i južno od Ravke, trećeg da je kod Bolineka potisнутa velika ofanziva. Najzad mu je javljeno da je palo uporno utvrđenje Pšemisl, koje je kao antički Ilij odolevalo opsadi gotovo čitavu godinu. Tek onda Duka je prestao da se kupa na svetlucavom snegu, a i zima 1915. najzad je malo ojužila.

To što je otoplilo, nije se dopadalo jednom drugom generalu sa suprotne zaraćene strane. Jedilo ga je što bitka kod Mazurskih jezera nije pretvorena u veliki uspeh njegove vojske i naročito što je pao oklopljeni grad Pšemisl. Ime tog generala bilo je Svetozar Borojević fon Bojna. Sve je na ovom oficiru govorilo da ga zanima jedino rat. Ni držanje, ni pogled nisu odavali duhovitog, već jedino bespogovorno disciplinovanog čoveka. Male, nikako nemirne oči mogle su s takvom upornošću da upru pogled u jednu tačku na sagovornikovom licu, da su pred njim pogled obarali svi generali, pa i sam car. Svetozar Borojević bio je potomak srpskih vojnih krajinaša, dete Banijskog graničnog puka, gde mu je služio otac Adam Borojević. To što ga je odgajila više vojska nego majka Stana,

što su ga mlekom iz vojničke čture pojili samo prosti i odlučni graničari, od njega je moralo napraviti vojnika i ništa drugo. U službi napreduje munjevito. Od 1905. Borojević je ugarski plemić sa pridodatim imenom *von Boina*. General austrijske vojske postaje još u onom gospodskom devetnaestom veku. Kada je pred Veliki rat u združenim vojnim manevrima u Bosni porazio jedinice nemačkog cara Vilhelma, dobija zvanje feldmaršala.

S mnogima se Svetozar fon Bojna družio, ali malo ko ga je zapravo poznavao, jer je feldmaršal mislio da zapovednik treba zauvek da ostane sam. Zato gotovo нико nije imao uvida u to da Fon Bojna sve radi po dva puta. Ovo možda nije čudno. Dva su čoveka u njemu bila združena: jedno pravoslavno srce izbijalo je u taktu s austrijskim vojničkim koje je bilo odano samo carskoj kruni. Jedna srpska reč nadjačavala je nemačku u njegovom umu, a neke daleke slike na skromni roditeljski dom u Baniji nikako se nisu mogle spojiti sa prizorima dvora gde je obično boravio. Zato je feldmaršal sve imao u duplikatu. Imao je dva ordonansa. Nikad mu štab nije bio samo u jednom gradu, nego je svoje štabne oficire razdeljivao u dva mesta, te je tako i u bici kod Mazurskih jezera komandovao sa dve pozicije. Fon Bojna je imao i dva konja, dve uniforme, dva reda ordena (oba s lažnim ordenjem, prava je uvek držao kod kuće) i dva para vojničkih čizama koje je uveče glancao sam.

Šta je, ipak, bilo neobično? Svetozar Borojević nikad nije obuvao jedan pa drugi par čizama, nije jahao oba konja i nikad nije nosio obe uniforme sa istim redovima lažnih vojničkih medalja. Jeden par, jedan konj, jedan mundir bili su za onog Svetozara koji prebiva na talugu njegove gorke duše: koji ne može da umre pa zato mora da živi. Za tog drugog bio je ostavljen po jedan konj, jedne čizme i jedna feldmaršalska uniforma. Ali taj drugi, ili bolje reći prvi Borojević, bio je samo jedan fantazam bez ramena, stopala, i bez želje da jaše, ali morao je imati sve...

Takov je bio i u ratu. Pravo je čudo – to je znao samo on – da već ranije nije primećena ta njegova shizofrena priroda i da ga ona nije udaljila od velike službe koja mu je bila namenjena. Fon Bojna je mislio da je, jednostavno, imao sreće. U manevrima uvek bi imao dva cilja i imao je da bira između njih; vojsku je uvek u poslednjem trenutku upućivao jednim od dva podjednako dobra pravca. I tako je to išlo godinu za godinom. Na najvećem ispitnu njegova podvojenost bila je prethodne ratne godine kada je komandovao Šestim korpusom i kada mu je naređeno da oslobođeni zarobljeni tvrdavu Pšemisl.

Zašto je Pšemisl bio važan? Beše to mestašce simbol nemačke istrajnosti i hrabrosti. Za vreme ruske ofanzive u Galiciji, Rusi su pobedili u bici kod Lavova i potisnuli front sto šezdeset kilometara sve do Karpat. Tvrđava Pšemisl jedina je odolevala do 28. septembra 1914., iako je ostala daleko iza ruskih linija. Odbrana gradića nalik orlovskom gnezdu u koji se zguralo sto hiljada nemačkih vojnika, postala je zato od velike važnosti za Nemce. I više od toga, nemačka Troja bila je na usnama svakog nemačkog vojnika, a komandant odbrane grada Herman Kuzmanek nazivan je nemačkim Prijamom. Zato je valjalo odbraniti Pšemisl, a braniteljima doturiti sve što je potrebno, jer narod koji je toliko ljubio klasične uzore nije smeo dozvoliti da i njegova Troja padne...

Neprijatelj nije mislio tako. Komandant ruske 3. armije Dmitrijev započeo je 24. septembra 1914. opsadu Pšemisla. Dmitrijev nije imao dovoljno opsadne artiljerije, ali je ipak naredio napad na tvrđavu pre nego što bi Austrijanci mogli da pošalju pomoć Pšemislju. Tri dana su Rusi, kao one združene grčke posade, navaljivali na nemačku Troju i nisu postigli ništa. Na oltar su položili četrdeset hiljada nevinih žrtava.

A onda je feldmaršalu Borojeviću naređeno da se na talasu Hindenburgove ofanzive sa svojim Šestim korpusom probije i oslobođi Pšemisl. Naredbu je dobio od vrhovnog

komandanta Hindenburga i, kao uredan vojnik, u boj je po-veo svoja dva štaba, dva konja, dva para čizama i dva mun-dira. Sada nije išao u dva pravca i u dve kolone, jer su svi nemački putevi vodili u Pšemisl. Pa ipak, Fon Bojna se dvo-umio. Činilo mu se da na istom mestu stoje dva Pšemisla: pravi i lažni. Ako oslobodi pravi, sve će se završiti trijumfal-но, ako oslobodi lažni ratna sreća biće samo himera koja će trajati tek nedelju ili dve. Kuda da krene? Naravno putem iz Krakova prema Lavovu.

Tako je i učinio. Žestoko je udario po neprijatelju, pa se general Dmitrijev 11. oktobra 1914. povukao preko reke San. Ujahao je u grad kao kakav sultan što se vraća s pobe-donosnih pohoda na Indiju. U tom gradu ne beše ni žena ni dece, ali zato su vojnici preuzeli njihove uloge. Ulice Pšemi-sla bile su posute laticama ruža, sa prozora zgrada oficiri su bacali konfete od iscepkih neprijateljskih letaka. Sa crkve su spustili veliku zastavu, uz zvonjavu svih zvona. Konj kojeg je jahao i drugi kojeg je vodio za uzdu nisu se jogunili, nego su mirno gazili kao arapski ati odani padišahu, a Bojna se osmehivao... Ipak, pomislio je da je sve to suviše lepo da bi bilo istinito i od tog trenutka nagriza ga sumnja da je na istom mestu zapravo oslobodio pogrešni Pšemisl. Svi lju-di, ta nasmejana lica samo su uobrazilja njegove generalske taštine...

A pravi Pšemisl? On je kao nevidljiva metafizička suština negde ispod ovog nesmotreno razgaljenog, bezglavo euforič-nog grada i pati i stenje u svojoj transcendenciji i, usamljen, i dalje ispaljuje plotune u pravog i sažaljenju nesklonog ne-prijatelja. Ako je to sve istina, oslobođenje Pšemisla neće biti dugog veka.

I bio je, nažalost po njega, u pravu.

Paul fon Hindenburg je do 31. oktobra 1914. poražen u Boju na Visli i obustavio je napad prema Varšavi. Zbog toga se i Borojević povukao sa reke San. Ruska 11. armija pod ko-

mandom Andreja Selivanova preuzeila je drugu opsadu Pše-mišla. Selivanov nije naredivao frontalne napade na uporni garnizon pod opsadom, nego je umesto toga odlučio da izgladni zatočenike do predaje. Uzalud su svi vojnici pevali pesme nemačkom Iliju i kao Kasandre svi odreda predviđali njegovo novo oslobođanje.

Samo je Fon Bojna znao da je sve to zbog njega. Na istom mestu oslobodio je pogrešni Pšemisl i zato je sada, u februaru 1915, posle neodlučnog ishoda u Bici kod Mazurskih jeze-ra, od prepostavljene komande očajnički tražio dozvolu da ga puste da oslobodi onaj pravi Pšemisl. Ponavljao je da sada zna razliku, da će umeti da nađe put do istinskog zatočenog grada, ali je bilo dockan. Naređenje da krene u novi napad nije dobio. Poverljivom depešom Beču je nagovešteno da je feldmaršal na ivici nervnog sloma, te je potomak srpskih graničara Svetozar Borojević fon Bojna upućen na oporavak u Karlsbad, istu banju odakle je u Veliki rat krenuo srpski vojvoda Radomir Putnik. Putnik je iz banje krenuo samo s jednom uniformom i kaputom. Bojni su dopustili da povede i ponese sve svoje: dva adutanta, dva konja, dva mundira i dva para savršeno izglađenih vojničkih čizama sa visokom sarom. *Omnia mea tecum porto*, rekao je za sebe feldmaršal kad je video da mu je sve na okupu i ipak nevoljno krenuo u banju Karlsbad.

Omnia mea tecum porto, ponavljao je u sebi i Sergej Če-stuhin kada je poveo svoju Lizu iz strašne zime istočne Šle-ske u nešto malo topliju ali ipak zaledeni Petrograd. Za vreme bitke kod Mazurskih jezera Lizočka je pogodjena šrapnelom u glavu. Odmah je prebačena do njegovog vagona i njego-vog noža. Nije bilo vremena da je preuzme ko drugi; niko je bolje ne bi operisao nego slavni doktor Čestuhin. Sergej je oko rane obrijao ženinu kosu boje bakra, otvorio temeni poklopac lobanje i izvadio komade gelera iz mekog sivog tkiva. Zaustavio je krvarenje, vratio koštani poklopac kao da

zatvara dečju drvenu kutiju i seo kraj ženinog kreveta. Kad je otvorila oči sa zenicama boje sipinog mastila i pogledala ga, nije bilo radosnijeg čoveka od njega; kad je progovorila nije bilo tužnijeg. Lizi nije bila ugrožena nijedna životna funkcija, ali je po izboru reči i tepanju, čudno, postala nalik njihovoj čerki Marusji.

Čitavo osoblje sanitarnog voza „V. M. Puriškević“ skupilo se da ih isprati kada su kretali kući. U kući na Runovskom keju nije bilo srećnijeg deteta od Marusje kada je ugledala živu mamu. Liza ju je zagrlila i sasvim zaklonila svojim raspuštenim kosama boje bakra. Potom joj je pokazala sve poklone koje je obećala da će joj doneti s fronta, a onda su obe sele u dečiji ugao i igrale se kao dve sestrice. Sobarica Nastja, tetka Margarita i Sergej posmatrali su ih kao bogovi s visina, a majka i čerčica, čudno slične, sada su bile odane jedna drugoj do poslednje male dečje tajne.

I drugi put Sergej se vratio na tu operaciju. Otvorio je temeni poklopac, zaustavio krvarenje, izvadio trunje gele-ra, proverio sve vitalne funkcije Lizočkinog mozga, zatvorio temeni poklopac i ona se probudila kao jedan od njegovih čudesno isceljenih ranjenika. Pa onda ponovo: otvorio je temeni poklopac na Lizinoj glavi... Gde je pogrešio? Sa tim mislima vratio se na front, ali bez Lize ni Sergej više nikad neće biti kao nekad.

MUŠKO-ŽENSKI RATNI ODNOŠI

Jekatarina Viktorovna Goškevič ličila je na Heru: volooka, sa ogromnim grudima kao u operske pevačice i zadebljalim bradavicama koje su joj se jasno ocrtavale i kroz bluzu i prsluk, ona je bila ono što Rusi kažu „дамой в соку“. Iako je završila mašinsku školu, svoj „građanski duh“ pokazala je tako što je još u devetnaestom veku počela da radi u jednoj kijevskoj advokatskoj kancelariji. Tu ju je zapazio pokorni spahijski Butovič i oženio se njome. Da bi Jekatarina Viktorovna postala njegova „Katjenjka“, morao je da pristane na to da se ona ne odrekne posla, ne preseli se iz Kijeva i ne pređe na njegove posede. Živeli su tako oni razdvojeno, viđali se samo subotom i nedeljom i isli na poneku predstavu u Teatar Solovcova, pa je Hera imala dovoljno vremena da svog Zevsa potraži u Kijevu.

U Teatru Solovcova, za vreme predstave *Pokorni ljudi* negde na drugoj galeriji primetio ju je kijevski general-gubernator Vladimir Aleksandrovič Suhomlinov. Okrenuo je svoj pozorišni durbin – zbog dosade, naravno – i kada je dovoljno iskrivio vrat, ugledao je nju. Najpre je primetio grudi („Бог мой“), pa bradavice (ponovo: „Бог мой“), pa na kraju volooki pogled plavih očiju (još jedno otegnuto, potiho: „Бог мой“)... Desilo se to 1904. ili naredne godine. General je u to vreme imao skoro šezdeset, sudska pomoćnica vrlo držećih trideset, no to im nije smetalo da se brzo dogovore. Zaposlena? Ne mari. Udata? Još manje. General je imao impozantnu figuru, lice kao naduvan balon o koji su bili okačeni mali

ufitiljeni brkovi i gусте риђе обрве које је свакојутро чељао нагоре. Дубок глас и задах црног дувана у устима допуњавали су слику лица. Косу исте риђе боје која му је дžikljala само око ушију веšto је сакривала под шапку и широ осеćај опасности око себе. Hera је тако наšla кијевског Zevsa, али остало није ишlo глатко, баš као ни у грчком миту.

Povučeni spahiјa Butovič voleo је јену и nije тек тако хтео да јој да отпуст. Umesto тога стегао је зубе и отпраvio је на своје poltavsko imanje, u Silku, i stavio под budno око jednog sluge. Ovo je ražestilo crvenokosog general-gubernatora, koji je odmah odlučio da „napadne frontalno“ i „oslobodi“ Silku, no стигла му је poverljiva ceduljica koja је mirisala на мали преступ и то га је толико узбудило да је одmah primio u посету austrijskog konzula Franca Altšulera koji se представио као stari Jekaterinin prijatelj i izložio му plan. Ne treba na svakog spahiju odmah „podizati конјицу“ (general-gubernator је bio komandant конјице i pisac неколико udžbenika o ulozi конјице u modernom ratovanju). Жена може zatražiti razvod ukoliko se dokaže neverstvo mužа. U domu Butovičevih bila је jedna francuska guvernanta, neka madmoazel Gaston. Sve što treba, jestе da puste глас по Kijevu да је madmoazel Gaston spahiјina ljubavnica i onda ћe razvod доći sam od себе. Ko ћe pustiti гласове? Niko за то nije pogodniji od страног državljanina Altšulera.

Rečeno-učinjeno. Čitav Kijev okretao је durbine u правцу друге галерије – из злурадости, наравно – i тамо траžio Jekaterinu „Suhomlinovу“, како су је већ звали, али у лоži nije било никог. Када је чула да је умешана у скandal, madmoazel Gaston nije спаковала више од једног коferčeta te је побегла u Pariz. Njenim tragом Suhomlinov и Altšuler послали су неког сумњивог и веома опасног човека Dimitrija Bogrova, vičnog oružju i добrog poznavaoца pariskog taloga posrnuлиh duša које завршавају u zalagaonici „Mont Pijeta“. Bogrov je trebalo да нађе madmoazel Gaston i ponudi јој прiličну

sumu novca, али је она sve iznenadila kada је pare odbila i zatražila zvanični medicinski pregled који је utvrdio – да је девица.

Kada је то чуо, Suhomlinov nije знао шта да radi. „Как? Француженка тридцати лет – и девственица! Не может быть!“ [„Kako to? Francuskinja od trideset godina, pa nevina! To ne može biti!“] Skandal је već uzjaho jednog od nevidljivih konja i lako dojaho do prestonice, где је i car о svemu brzo obavešten. Шта да ради конјički general do da se obrati imperatoru који га је из неких razloga neobično voleo? I okolnosti su nalagale carevu presudu. Kako је u glasine bila умешана jedna tako važna vojnička figura, francuska diplomacija одmah је stala на stranu građanke Gaston, па nije bilo druge do da car brzo preseče gordijev čvor. Nikolaj II рекао је u svom stilu да је „gospodica Gaston možda devica u Francuskoj, ali ne i u Rusiji“. Bio је то signal да ponizni spahiјa Butovič ne časeći časa Jekaterini Viktorovnoj потпиše razvod.

Sada је она могла trijumfalno да се vrati u svoju ložu na drugoj galeriji u Teatru Solovcova. Društво јој је uvek pravio njen drugi muž. Ona nije skidala svoj crni damske šešir, on nikada šапку да му се не bi videla pozamašna ћела на vrhu kvrgave i naizgled nadute lobanje. Bila је sve само ne mirna godina 1905, али njima једна од најлепших. Preselili су се u prestonicu i u lepom kraju, nedaleko od Crkve „На крви“ поčeli da zidaju kuću, али господа Suhomlinov brzo је pokazala pravu generaličku narav. Ne само што су потчинjeni официри i ordonansi имали по два pretpostavljena, не само што је krug njenih prijatelja одmah постао i serkl generalovih najблиžih poverenika, не само што је austrijski ambasador Altšuler постао најdraži gost na večeri него је volooka Jekaterina odlučivala i о tome како ће se prepravljati planovi за zidanje kuće. Tako се desilo да се господин budoar našao spojen само jedним vratima sa generalovim kabinetom где је glavnokomandujući ruske конјице primao poverljive po-

sete, a da je taj isti budoar vratima na suprotnom zidu bio spojen s prostorijom za posete.

Rečeno-učinjeno. Uz mnogo veselja, pesmu i igru, dovezeni svatovski ukrašenom trojkom koja je vukla saonice preko zaledene Neve, Suhomlinovi su se u februaru 1906. uselili u novi dom i slatke godine počele su da teku. Godine 1909. oboje su se rado sećali; 1911. bili su prvi put na Kapriju i videli Pompeje; 1912. ona je dobila carsku dozvolu da prisustvuje manevrima kopnene vojske i samo što joj nisu sašili generalsku uniformu i okačili isti red muževljevih ordena... Ali, i slatke godine čine ljude starijim. Ona je s godinama imala sve veće grudi, njemu je raslo sve više crvene kose, no i dalje samo oko ušiju. Hera je bradavice omekšavala pariskim kremama da bi kako-tako prestale da se vide, on je neočešljjan, sutra, imao dva crvena roga kao pravi Zevs. Najdraži prijatelj kuće ostao je Austrijanac Altšuler. Čini se da ga je general voleo više od drugih, još od dana kada su bili umešani u zaveru, jer je i druge koji su mu tada pomogli veličao preko svake mere.

Altšuler je pak u Petrogradu i Carskom selu bio najuticajniji od svih poslanika stranih ambasada. Suhomlinovima je dolazio jedne nedelje sredom, petkom i subotom, a druge ponедељком четвртком i nedeljom. Toliko se u kući odomaćio, da se generalu činilo da čuje njegov glas i u dane kad nije najavio svoj dolazak. Desilo se to prvi put još kad su se uselili u kuću. Primio je neku važnu vojnu deputaciju u kabinetu, Jekaterina je bila u svom budoaru, kada mu se prvi put učinilo da negde između dva svoja odgovora, čuje i Altšulera iza svojih leđa. Šta je mogao: postao je pomalo nervozan, ali je Hera našla načina da Zevu zapuši uši bolje nego Odisej svojim mornarima. Obnažila je pred njim svoje grudi pa je, onako puna ženskih sokova, podmetnula dva jastuka pod stomak i legla potrbuške dajući mu da se zabavi i njenom golom zadnjicom. I posle toga je Suhomlinov i dalje

čuo Altšulerov glas, ali na to više nije obraćao pažnju, a ako i jeste, činio je to samo zato da bi još koji put dobio gole guzove Jekatarine Viktorovne. Poslanik je zato nesmetano nastavio da ih posećuje i svaki put donosi poklone iz Beča. Kad god bi general zapitao: „Kako da vam zahvalim?“, Altšuler je odgovarao: „Sve je već namireno.“

Išlo bi to tako skladno i ničim ometano: na jedna vrata u budoar bi ulazio Altšuler, kroz druga bi prisluškivao šta Suhomlinov govori, pa bi na prva potiho izlazio, uz strastan poljubac koji je spuštao na napućena Jekaterinina usta. Sve je, dakle, bilo kako treba dok poslednjeg julskog dana 1914. nije nestao „najuticajniji poslanik“. Nije se mnogo čekalo da Nemačka i Austrougarska objave rat Rusiji. Ministar rata Suhomlinov prozvao je Altšulera „prokletim Bečljom“. Najzad više nije čuo njegov uporni glasić, a poklončići mu ionako nisu mnogo značili. Tako ipak nije mislila i generalica. Da nudi gole grudi i podgojenu stražnjicu svom crvenokosom jarcu nije više ni pomišljala. Kroz odškrinuta vrata budoara sama je slušala šta govori njen muž i onda te informacije pokušala da dostavlja austrijskoj strani.

Ipak, bilo je to smešno, jer ona je sve te godine vrata držala odškrinuta zbog nežnosti, a ne zbog toga da bi sama špijunirala. Sada, usred Velikog rata, nije znala ni šta treba slušati, ni šta treba preneti, ni kome to dojaviti. Došla je godina 1915. i Jekaterina je već „naslagala“ mnoštvo nepovezanih informacija koje je dočula kroz vrata budoara. Da mnoge od njih već posle nekoliko dana postaju „bajate“, nije ni pomišljala, kao da nikad nije bila pomoćnica u advokatskoj kancelariji. Šta da uradi sa svojom „arhivom“? Kome da je ponudi? Ambasade zaraćenih zemalja behu zatvorene, a razume se da su pravi špijuni izbegavali rad sa volookom generalicom, što je dodatno povredilo njen samoljublje.

Posle jedva izbegnutog poraza kod Mazurskih jezera došla su teška vremena za ministra vojnog. „Gvozdeni duka“

Nikolaj Nikolajević s fronta je poručivao da hitno smene Suhomlinova, carica je imperatoru u pismu napisala da će Suhomlinov poći i protiv našeg „Prijatelja“ (Raspucića), pa se njegov kraj već nazirao. Onog nekad moćnog i opasnog čoveka nije, međutim, oborila nijedna peterburška intrigija, već denuncijacija koja je zaobilaznim putem stigla od neprijatelja iz samog Beča. Nabeđena „špijunka iz budoara“ Jekaterina Viktorovna počela je prijateljima, njihovim prijateljima i prijateljima njihovih prijateljâ do te mere neoprezno da ostavlja pisamca za Altšulera kojima je priključivala neke spiskove Vrhovne komande ruske vojske a da im nije znala smisao, da je taj špijunki huk morao odmah da se zaustavi kako bi stvarne austrijske uhode na obali Neve opet znale da razlikuju proverenu informaciju od pogrešne. Dojava je stigla preko dvostrukog špijuna Viktora Bednog, ali ju je zapravo poslao neki službenik vojne obaveštajne službe koji se potpisivao šifrom „Božji Čovek“.

Tek mnogo godina posle rata saznao se da iza tajnog imena Božji Čovek stoji Franc Altšuler. U vreme kad je afera izbila na video to su znali tek neki. Suhomlinov je smenjen. U javnost je pušteno obaveštenje o obrazovanju istražne komisije koja je trebalo da „ispita delatnost bivšeg ministra u pitanjima snabdevanja armije“. Predsednik komisije postao je član Državnog saveta, general Nikolaj Petrov, ali to nije od važnosti za ovu priču. Posle kraha svojih karijera Zevs-Suhomlinov i Hera-Suhomlinova su... No, šta reći? Izgleda da i to nije bitno za ovu ratnu priču, jer prosti puk voli jedino blistave životne priče i dane smaknuća. Koga je briga šta se dešava sa glavom koja padne u korpu i kud potom odnesu obezglavljenou telo...

Obezglavljenou telo, naravno, odnesu u neku mrtvačnicu, ali bilo je malo verovatno da će telo Vladimira Aleksandrovića Suhomlinova stići na sto Mehmeda Graha, tim pre što je slučaj ruskog ministra rata zataškan, a njemu nije falila ni-

jedna riđa dlaka s glave oko ušiju, pa tako za mnoge zapravo nije ni bilo prave priče. Ni od poslednjih dana sarajevskog patologa u 1915. godini nikako se ne bi mogla napraviti priča – osim možda u njegovoj glavi.

Posle sloma austrijske vojske na Suvoboru i on se na brzinu povukao sa svojim osobljem iz stare bolnicu u Jatagan-mali u Beogradu, gde se baš lepo bio smestio. Vratio se u Sarajevo. Video prve znakove kolere kod stanovništva. Priklučio se infektolozima. Ništa nije govorio. Zarazio se i sam. Umro je dve nedelje kasnije. Sujeverni bi kazali zato što je potrošio svoju godinu u kojoj je igrao ulogu doktora-smrti. Oni manje praznoverni zanimali bi se za poslednje patologe reči koje bi možda kazale kako je postao doktor-smrt. Ali, poslednje reči Graho nije izgovorio. Kraj njega je bila samo jedna medicinska sestra. Nove cipele kupljene o novoj 1915. godini nije ni razgazio...

Ovako bi mogla da glasi priča o smrti doktora-smrti prema onom što za takvim čovekom zaostane od podataka. Ali, patolog kome su prvom pod nož došli leševi mrtvog nadvojvode Ferdinanda i opušteno telo hercoginje Hohenberg, izdahnuo je usred najvećih maštarija. Zaljubio se on pred smrt u bolničarku koja ga je negovala. Kada je bolest odmakla i njegovo nekad puno i vodenasto telo počelo da gubi litar vode na čas, uobrazio je Mehmed Graho da je lep. Napravio je sliku o sebi i takvim se predstavljaо sestri koja ga je negovala. Trećeg dana koža mu je opuštena visila sa prsa i bokova, a muške dojke otromboljile su se na njemu kao vimena mršave krave. No, Mehmed Graho je u svojoj uobrazilji bio sve naočitiji. Ludačkom voljom, između dva delirijuma ubeđivao je sebe da je neodoljiv i da se zato ista sestra tako usrdno nagnije nad njim i belom gazom mu briše znoj sa čela.

Umro je u času kada je čitava soba zaudarala na njegov izmet, ali baš kada je na svom unutarnjem opažajnom horizontu on, u najlepšem izdanju, odeven kao sirijski princ iz

Hiljadu i jedne noći, htio da izjavi ljubav bolničarki. Poneštale su mu reči, klonuo je. Njegova smežurana, gotovo pergamentski sasušena koža prekrivala je i dalje zaraženo telo koje su grobari odmah preneli na groblje na Barama i тамо spalili. Poslednje što je za Mehmedom Graham zaostalo bio je par širokih cipela sa ortopedskim đonom i ručni časovnik. Nikom se nije žurilo da to prisvoji, jer patolog nije imao porodice. Cipele su prebačene u Austrougarski Crveni krst, a sat je poslat na front da ga ponese neko od vojnika. Šta se dalje dešavalo s jednim ručnim časovnikom koji je poslat u Veliki rat, nije poznato, ali drugi sat sa Zapadnog fronta nije prestajao da izaziva nedoumice.

Bio je to onaj budilnik koji je na francuskim položajima kod Vika na Eni zvonio tačno u deset ujutru. Kada nisu uspeli da ga nadjačaju ni svi satovi sa kukavicom poslati iz Pruske, jedan nemački vojnik, student koji je znao francuski, počeо je da se dovikuje s Francuzima preko ničije zemlje. Niko nije smeо da se podigne preko ivice rova, pa je ovaj razgovor na kljastom francuskom i sakatom nemačkom jeziku trajao danima. No, ni posle toga nije bilo jasno zašto budilnik zvoni, sve do dana kad je dogovoren prekid vatre i kada je trebalo pokupiti ranjenike sa svih strana. Onaj student prijavio se da sa skupljačima ranjenika izade iz rova. Nije se on ipak prihvatio smrznutih tela svojih drugova, nego je odmah zašao medu Francuze. Gledala su ga s nepoverenjem neka tuđa lica koja su začudujuće nalikovala njegovom. Studenti ili bakali; slikari ili mehaničari – svi su oni sada imali pečat rata u pogledu i kao mongoloidi već su nalikovali jedni drugima poput braće. Ali, ta braća su se ubijala i samo je jedan dan odreden da bude drukčije. Tog dana nemački student tražio je makar kakvo objašnjenje zašto budilnik zvoni u deset – i našao ga.

Bilo je toliko jednostavno da isprva nije mogao da povjeruje u razloge zvonjave. Budilnik se oglašavao zato što je jedan poručnik 86. Francuskog puka obećao svojoj ženi u

Turanu da će je zvonjavom tačno u deset obaveštavati da je još živ. Zauzvrat ona je sa svoje strane drugi budilnik navijala da zvoni u isto vreme da bi voljenog muža obavestila da mu je još verna... Nasmejao se isprva nemački vojnik, a onda je u rovu počeo da se smeje sve više i više. Sve one priče, predskazanja, desetina pruskih satova sa ratobornim kukavicama... Dugo su njegovi drugovi čekali da stane sa smehom koji ga umalo nije ugušio i ostalima kaže zašto je jedan budilnik te 1915. zvonio tačno u deset. Najzad im je rekao. Ostalim vojnicima nije bilo toliko smešno. Naročito onima koji su pisali ženama i tražili satove. A budilnik je nastavio da zvoni, samo sada to nije bio nikakav zloslutni znak među Nemcima u rovovima, već nešto nalik plotunu topa za tačno vreme, te su još dugo zaraćene strane po budilniku poručnika iz 86. Francuskog puka navijali svoje satove.

Ne zna se da li je i budilnik u Turanu zvonio tako uredno: svakog dana u deset. Da je neko prošao ulicama i pitao stanovnike ovog grada u slivu Rone da li su čuli za budilnik, mnogi bi verovatno rekli da o tome ne znaju ništa. Tih ratnih dana u Turanu se mnogo više pričalo o ratu dve vinarke koje su umesto muževa držale vinarije „na glasu“ i vinom snabdevale dve znamenite gospodinice u prestonici: *Rotond i Klozeri de lila*. Iako je zapravo počeo u Turanu, rat se nije razvio u ovom mestaščetu u kojem su se rodili Rable i Dekart, nego u Parizu, gde su zaratila dvojica čića: čića Libion koji je držao umetničko stecište *Rotond* i čića Kombes, vlasnik artističke krčme *Klozeri de lila*.

Sve je počelo zbog lošeg vina, pa je otud „vinarski rat“ krenuo sa teritorije grada Turana. Ali, ostao bi to mali lokalni sukob dve amazonke-vinarke, da se u sve nisu umešala dva starca. Viktor Libion bio je ponosan na svoju kafanu *Kupola*, ali je naročito držao do *Rotonda* koji je osnovao 1910. na uglu bulevara Monparnas i Raspaj. Libion je bio dobro podgojen, malo lošije odgojen čovek koji je kupio neku rupu od

kafane i pretvorio je u artističko sastajalište. Tu se počinjalo sa pićem; tu se pred Veliki rat prestajalo s pićem. Viktor Libion nikad nije voleo konkurenčiju, pa je na čiću Kombesa prirodno gledao sa podozrenjem. Ovaj drugi čića pak nije voleo prvi i tvrdio je da se kod „onog tamo gospodina“ služi basta hrana i kiselo vino, te da kod čića Libiona odlaze samo oni koji se prvo dobro najedu i nakrešu u njegovom lokalnu. Nije čića Kombes krio da je *Rotond* mesto koje daleko više zarađuje i gde je đubreta za gostima ujutru neuporedivo više, ali se držao svoje priče: kod njega se jede i pije, a onda pijane „umetničke vucibatine“, dobro nacvrcane, idu kod Libiona da bi tamо pričali vesele priče koje privlače žutokljunce iz provincije i prekomorske divljake iz američkih država koji misle da će postati slikari čim čuju jedan Pikasov vic, ili učestvuju u jednoj tuči na terasi *Rotonda*.

Tako je sukob dvojice kafedžija tinjao sve dok nije izbio onaj pravi, Veliki rat. Onda se učinilo da će obojica posustati, jer će se i *Rotond* i *Klozeri de lila* isprazniti. Ali nije bilo tako. Vagabundi, kukavice, patrioti-teoretičari, kljasti i oslobođeni od vojne službe nisu bili toliko razočarani da ne nastave da odlaze kod čića Libiona. Istina je da su se znatno proredili i među praznim stolovima na terasi *Rotonda* kovitlalo se dubre, ali i prepolovljeni odnos broja gostiju u dva lokala ostao je isti. Sve do jednog dana kada je u *Rotondu* pronađen jedan mrtav gost.

Jednostavno. Za stolom. Nije – tvrdio je kasnije čića Libion – ni mnogo jeo, ni previše pio. Nije se Čića sećao da je radio bilo šta posebno. Sedeo je sam. Ni sa kim nije zametao kavgu. Nije mokrio uz sto. Nije govorio, niti vrebao priliku da pročita neki manifest. Nije naručivao na francuskom s čudnim akcentom, iako će se kasnije utvrditi da se pokojnik izdavao za pesnika rodom iz Belgije. Nevažno za istragu. Bio je oslobođen vojne službe, pa se isprva nije sumnjalo na umorstvo koje je povezano s ratnom špijunažom. „Mrtvak“

je, međutim, bio mrtav, a umorstvo se moralo istražiti, bez obzira na to što je rat... Zato su nesrećnika poslali u mrtvačnicu da mu se otvari stomak. Kada su mu patolozi rasporili želudac, uz ostatke nesvarene hrane, iz njega je, kao iz mehura, prsnulo loše, usireno vino. Vino kao vino, mislili su u prvom trenutku, ali onda su u vinu pronađeni tragovi hlorovodončne kiseline i još nekih dodataka, ne naročito hranljivih.

Bio je to dobar znak za istragu. Odakle je čića Libion nabavljao vino? Iz Turana. Od koga? Od veselje madam Marion kojoj je muž dvostruki heroj u bitkama na Marni i Eni. Dobro, muž je nevini heroj, ali žena? Vinarija joj je odmah zatvorena, a čića Libionu naloženo da nedelju dana ne otvara lokal. Niko sada srećniji od čića Kombesa! Ona beslovesna balavurdija slikara i pesnika, nabeđenih genija, odmah je prešla u njegov *Klozeri de lila* i u ratu kafedžija već se nazirao pobednik. Ali, nesreća nikad ne kuca samo na jedna vrata. Jednog običnog dana, kada se taman navikao na gužvu, i za stolom kafea čića Kombesa pronađen je mrtav gost. Ni on nije mnogo jeo, niti pio; ni on nije bio ni po čemu neobičan; i on je bio neki genije iz Litvanije, zapravo Jevrejin po imenu Avram Safin. Nevažno za istragu što je bio Jevrejin. Osloboden je vojne dužnosti, pa ni on u početku nije dovođen u vezu sa vojnim pitanjima. I ovaj drugi mrtvac prenesen je za susedni patološki sto na istu mrtvozorničku adresu, da tamo bude mrtva priroda. I njemu je zakačena kartonska etiketa za nožni palac. Kada su ga rasporili, i iz ovog zlosrećnika je šiknulo loše vino. E, sad vino nije bilo shvaćeno samo kao vino, pošto je u ovom vinu pronađena mravlja kiselina.

Trag je ponovo vodio u gradić Turan, to jest u još jednu malu vinariju uz Ronu koju je vodila madam Lilija, još jedna vrlo samostalna žena, supruga još jednog ratnog heroja koji je poginuo u graničnim borbama u Ardenima. I druga vinarija je zatvorena, a čića Kombesu je naloženo da i on

zatvori lokal na nedelju dana. Trebalо je sada videti lice čićа Libiona! Dva dana je bilo potrebno da i u *Klozeri de lila* umre gost, pa je izlazilo da će čićа Libion lokal otvoriti dva dana pre konkurenциje. Trebalо je samo da nađe novu vinariju. Ali, nije to bilo tako jednostavno, jer se rat kafedžija preneo u Turan. Ona amazonka, madam Marion, nije časila časa da lokalnim autobusom doputuje u Pariz i na „priateljski način“ kaže čićа Libionu da će odmah potražiti sav svoj novac koji joj duguje godinama, ukoliko promeni vinariju. Šta je mogao kafedžija, nego da joj poveruje da je njeno vino „čisto kao suza“. Zajedno su otišli u policiju. Marion je bila obučena kao fatalna žena: šešir s perima, crna haljina do zemlje sa dubokim šlicem, zavodljive mrežaste čarape. Prekrstila je noge. Zaplakala. Rekla je da njeno vino leži u hrastovim buradima trideset meseci, i da u vino stavlja šećera prema propisima Treće republike. Proverili su vino na licu mesta u Turanu i nisu našli ništa sumnjivo, te je posao kod *Rotonda* ponovo krenuo.

Gotovo u dlaku isto dogodilo se i u *Klozeri de lila*, samo što su uloge sada bile ovakve: u ulozi čićа Libiona nalazio se čićа Kombes, a u ulozi madam Marion, naravno, madam Lilija. I oni su otišli u policiju, ali vinarka Lilija je u ovom komadu sa plakanjem i poziranjem glumila ucvljenu udovicu, a ne fatalnu ženu. I u njenim podrumima nije nađeno ništa neobično, pa je i *Klozeri de lila* otvoren. Ali, čiče su bile prepredene i htele su da se osiguraju. Šta, recimo, zna čićа Libion: uđe gost kod konkurenциje, popije čašu otrovnog vina i svrati do njegovog lokala pre nego što štetni sastojci počnu da deluju. Poruči čašu kod čićа Libiona i sruši se za stolom. Isto je mislio i čićа Kombes, pa su obojica kafedžija uveli pretplatne karte za svoje lokale. Ko se jednom pretplatio kod čićа Libiona, više nije mogao u drugi lokal. Bilo je, naravno, onih koji su pokušali da dobave dve pretplatne karte, ali uza lud. Možeš mnogokad i levo i desno, ali dođe dan kad možeš

ili levo ili desno. Taj dan je stigao i jedno je bilo jasno: onaj ko umre kod čićа Libiona, umreće samo od njegovog vina, a onom ko se strovali kod čićа Kombesa doći će glave jedino njegovo vino. I u Turanu je bilo napeto. Dve amazonke-vinarke gotovo su se počupale na ulici i jedna drugu nazvale „trovačice“. I jedna i druga nastavile su da isporučuju vino u prestonicu, ali su sada lično pratile balone i buriće na putu od vinarije do Pariza.

Uprkos oprezu, vladala je neprijatna atmosfera iščekivanja. Kome će prvom umreti sledeći gost? Nikom od kafedžija. Policija je otkrila nemačkog pristašu koji je umorio pesnika De Grossa i slikara Avrama Safina. Bio je to neki nepoznati čovek bez kriminalnog dosijea, koji je vino trovao na putu od Turana do Pariza. Nije on imao ništa lično protiv otrovanih. Tvrdio je, međutim, da mu nije žao te dvojice nesrećnika i da ne vidi nikakvu štetu po umetnost, jer su obojica bili nabeđeni umetnici. Iako Francuz, trovač je zapravo bio gnevani zbog francuskog držanja prema Nemcima, prema pariskoj kafani *Dom* gde su se oni skupljali, koja je sada zvrjala prazna, zbog sramne prodaje slika iz galerija nemačkih kolekcionara, zbog natpisa u časopisu *Pari midi...* Zbog svega. Nameravao je da zatruje i ostale kafane, ali je srećom uhvaćen malo pre nego što su sve kafedžije Pariza uvele svoje propusnice za lokale i tako se „lokalni sukob“ dvojice kafedžija proširio u opštepariski rat.

Trovač su uhapsili. Čiče su pocepale propusnice. Jednog dana čićа Libion posetio je čićа Kombesa i kucnuo se vinom u njegovim čašama, drugog dana Kombes je uzvratio posetu Libionu i probao njegovo vino. Obojica su konstatovali da im je vino kiselo i da od njega sutradan boli glava, ali da nije za umiranje. Situacija se smirila i u Turanu, a niko na kraju nije bio srećniji – od pijanica.

Tako je piće moglo odneti mnogo više glava – pa čak i glavu Žana Koktoa koji se u to vreme nalazio na još jednom

redovnom dopustu u Parizu. I on je malo jeo i popio jednu ili dve kod čića Libiona, ali srećom u njegovoј čaši nije se pronašlo „dodatnih vinskih kiselina“. Istine radi, mora se priznati da je to bilo malo verovatno, pošto „poeta rata“ ovog puta nije dreždao po ceo dan u *Rotondu*, jer je obavešten da Pikasa neće sresti. Nešto drugo je došao da obavi ovaj vojnik sanitetske jedinice pod komandom Etjena de Bomona. Loše se hranio na frontu – to je jasno sebi kazao i sada je prispeo da kao bivši vojnik-intendant obide fabriku konzervisane hrane koja je francuskim vojnicima dostavljala sušeno meso sa, na frontu među vojnicima, čuvenom oznakom „Madagaskar“. Čuo je i on priče da se u limenkama ne nalazi govede, nego majmunsko meso, ali to ga nije zanimalo. Hteo je on u konzerve da ubaci nešto drugo, pa je našao načina da se sprijatelji s jednom prljavušom koja je bila neka vrsta opštinskog siročeta predratnog Monparnasa.

Zvali su je Kiki sa Monparnasa. Kiki je bila devojka-devojčica. U ljubavi je još pre Velikog rata bila više nego iskusna, ali su one tri-četiri pegice sa svake strane nosa, kratka crna kosa i debeljuškaste uvek pomalo neizbrijjane noge učinile da liči na pohotnu učenicu i devicu koja traži prvog muškarca. Kiki je nosila muški šešir, iskrpljen mantil i prevelike cipele. Od 1914. je radila u fabrici konzervisane hrane za vojnike na frontu. Sa Koktoom se upoznala još pre rata u društvu slikara Sutina. Sada ju je kavaljer sa grimiznim šlemom podsetio na sebe i vesela društva. Zajedno su se setili predratnih šala mnogih umetnika za koje je kavaljer tvrdio da su sve odreda bile njegove dosetke. Da li se Koktou dopala Kiki, pa joj se udvarao? Nikako. Male prevejanuše nisu bile njegov tip. Hteo je da je iskoristi; kao i Kiki njega.

Njoj je bio potreban novac, a njemu bolji obroci, jer je opet počeo da napipava svoja rebra čak i pod šinjelom. Zato je Kokto nabavio provansalsku guščju paštetu, crveni kavijar (mislio je da je ruski, ali je bio baltički), ružičaste rakove (bez

oklopa) i ostalu luksuznu hranu koju je za njegov račun Kiki trebalo da sakrije, konzervišući je u uobičajenim „Madagaskar“ konzervama. Nije joj to bilo toliko teško. Kiki je radila baš za mašinom za zatvaranje limenki i trebalo joj je svega nekoliko dana da poturi njegovu hranu i radosnom vojniku vrati posebna sledovanja. Nije Kokto tek tako mogao da se vrati sa hranom za bogataše, zar ne? Ovako je ona bila kamuflirana bolje od ijednog minobacača. Sa naramkom punim konzervi Kokto se vratio u rat i još dugo u potaji jeo zalihe svojeg „majmunskog mesa“. „Pogledajte“, govorio bi drugovima pokazujući im meso ružičastog jastoga, „zar vama ovo liči na govedinu?“ „Ma, sve su to majmunska posla“, odgovarali bi mu oni, a neki bi dovikivali: „To su ti svračija posla.“

Zašto „svračija“, to vojnik Kokto nije uspeo da dokuči, ali poznato je da svrake vole da kradu svetlucave stvari, te su jata belgijskih svraka vojnicima na Zapadnom frontu zgrabila mnoga ogledalca za brijanje. Jedna „svraka grabljinica“ poнаšala se slično u Londonu. Ta ptičica bila je neobično lepa žena, vodviljska pevačica Lilijan Smit. Nije jednom bilo da je čitava kafana za oficire višeg ranga s njom uglašala pevalu „It's a long way to Tipperary“. Lili je bila uglađena i predusretljiva. Imala je uglačane obrazne porcelanske lutke i negovanu sasvim ravnu crnu kosu skupljenu u pundu. Na licu su joj se isticala dva krupna oka sa lakiranim zenicama, ali je pre svega plenila samouverenim i autoritarnim mecosopranom.

Lili je za ratne prilike bila bogata. Vodviljske predstave u kojima je nastupala donosile su joj znatne prihode, a bila je „slaba“ i prema vojnicima britanskih ekspedicionalih snaga koji su išli da ginu u Evropi, pa se za nešto manji honorar rado odazivala da peva na njihovim ispraćajima, pa čak i ako je deo ugovora bio da je stotinu vojniku na kraju poljubi „for goodbye“.

Uprkos tome što su je znali u svako društvo, Lili je živila povučeno u seoskoj kući sa svojim Ujakom. Ujak je bio neki

koščat čovek, prelomljen u struku kao konobar, žutih kri- vih zuba, sa monoklom okačenim o srebrni lanac. Niko nije znao šta radi Ujak. Niko nije znao šta zapravo radi Lili. Niko nije znao da joj je majka Nemica i da se zapravo zvala Lili- jan Šmit. Niko, na kraju nije znao ni to da joj Ujak nije ujak, već da od Dovera do Kalea prenosi podatke koje na Ostrvu prikuplja Lili i prosleđuje ih dalje do Nemačke. Niko to nije saznao, jer Lili je bila oprezna. Nije se glasno kikotala u društvu visokih oficira; nije naskakala na prvog matorog genera- la, junaka francusko-pruskog rata koji bi joj poljubio ruku; nije olako pevala ni pesmu „It's a long way to Tipperary“. Kao prava svraka, tražila je čoveka koji zbilja sija i pronašla ga u vazduhoplovnom majoru Lanoju Džordžu Hokeru, prvom zapovedniku Britanskog avio-korpusa.

Sve je potom izgledalo kao istinska ratna romansa. Major je odlazio na opasne zadatke na istočne obale Engleske i u Francusku, i vraćao se sa pregršt informacija za svoju dragu. Lilijan je prenosila cifre, kote, nalete, maršrute, brutoregi- starske tone, sastave konvoja. Radila je prekovremeno i već zaslужila nemački Gvozdeni krst prvog reda, kad je sve pošlo naopako. U ravnostrani trougao između nje, majora i Ujaka uselila se ljubavnica koju su zvali „Skerletne ruže“. Svraka nije mogla da shvati da ju je istisnula jedna Ruža, čak i ako je ova ruža i sama bila pevačica. Ali, da li se njen seljački sopran sa nenegovanim koloraturama mogao porediti sa do- stojanstvenim, moglo bi se reći patriotskim mecosopranom Lili Smit? Nikako. Zato je morala da joj se osveti i povrati majora iz najmanje dva razloga: zbog povređenog ženskog ali i špijunskog ponosa.

I Lili bi verovatno načinila prvi nepromišljen potez u svojoj karijeri, da na njena vrata nisu zakucali pripadnici bri- tanske obaveštajne službe. Rekli su joj da je „Skerletna ruža“ nemačka uhoda i da je prate već dugo. Ponudili su Svraki da sarađuje i obećali joj titulu „baronice“ ako im pomogne. Lili

je zastala. Brzo se pribrala i pomislila na dve stvari: kako je lepo što su umesto nje pronašli drugu špijunku i kako bi krasno bilo da je zovu *Dame Lilian Smith*. Tako je lako pri- stala na ulogu dvostrukе špijunke. Ostali su se te večeri na sastanku malog „ratnog štaba“ (Ujak, Lili, baštovan i služav- ka) saglasili s tim.

Major Lanoj Džordž Hoker dobio je dve ratne drage, dve ratne kuće i dva pažljiva uva za slušanje, ali... Sa Lili je sve češće bio rastrojen. Nije više bio raspoložen da priča o bor- bama, nije joj govorio o planovima. Izlazili su kao dve pu- njene sove kod *Skota* i tamo je za njega, kad god bi se zapio, svako veče morala da peva „It's a long way to Tipperary“. Potom su dve sove legale u krevet, a muška ni u snu ne bi huknula ništa.

Šta je mogla da pomisli iskusna uhoda Lilijan Šmit? Znala je da prave informacije ne cure u krevetu „Skerletne ruže“, jer je, naravno, znala da ona nije nemačka špijunka, ali je pomislila da se pravi muški sokovi i te kako odlivaju tamo? Pokušala je zato da joj napokon stane na put. To je od nje, pomislila je, unekoliko očekivala i Britanska obaveštajna služba. Službenicima SIS-a je govorila da je blizu da majora natera da joj oda ulogu „Skerletne ruže“, ali je već imala svoj plan. Ovog puta nije ga podelila sa svojim malim štabom, a trebalo je. Lilijan Šmit rešila je da od „Skerletne ruže“ načini špijunku. Kako to da učini? Ubeđivanjem? Vrbovanjem? Ne, jednostavnim podmetanjem. Otišla je jedne večeri do *Savoja* gde je „Skerletna ruža“ pevala i podmetnula joj svoj nemački šifrarnik.

Potrudila se da Ujak odmah promeni šifre. „Sisovce“ je obavestila da će kod „Skerletne ruže“ pronaći krunski dokaz njene špijunske delatnosti. Ostalo joj je potom samo da čeka. Nije prošao ni čitav dan, kad se nekoliko tamnih automobila sa visokim krovovima zaustavilo ispred jedne obične seoske kuće. Kiša je lila u britanskoj ravnici, a nervozni brisači su

jedva sklanjali vodu sa stakla. Neki ljudi sa mokrim polucilindrima izašli su iz automobila, ali među njima nije bio kraljev izaslanik koji će joj uručiti titulu „baronice“. Najpre je u vlažnoj paradnoj uniformi ušao major Lanoj Džordž Hoker, što je nije iznenadilo. Za njim su stupila ona dvojica iz britanske vojne obaveštajne službe mokri do gaća, pa ni to je nije uznemirilo, ali pravo iznenadenje čekalo ju je kada je za njima – suva kao da napolju nije nevreme – u njenu sobu za prijem pobedonosno stupila kontraobaveštajka „Skerletna ruža“, držeći njen nemački šifrarnik u ruci. Na putu prema Hajesu munje su sevale nisko na horizontu, majorovi ordeni su se svetlucali, šifrarnik je bleskao, Ujaku je ispaо monokl ispod obrve i bacio odsjaj na zid – a karijera jedne „svrake kradljivice“ bila je završena.

Kraj uspešne karijere pevačice Lilijan Smit nije prošao neopaženo. Uprava varijetea „Empajer mjuzik hol“ najpre je naložila da se preko njenih plakata stave trake „otkazano“, pa potom „umetnica bolesna“, da bi na kraju bez mnogo okolišenja napisali „predstava Long way to Tipperary skinuta s repertoara“. Još neko vreme u nekim engleskim porodicama zguranim u male stanove na Fulam Roudu blizu Edit Grouva sećali su se Lili Smit i njenog zvonkog glasa, ali su je ubrzani zaboravili, jer ljudi ne pamte ni heroje a kamoli pevačice-špijunke.

Jedanaestog aprila 1915. Lilijan Šmit zamjenjena je za britanska špijuna. Jedanaestog aprila 1915. major Viljem Kostrovicki Apolinari našao je novu ljubav. Dvanaestog aprila Lili je dobila svoj gvozdeni krst. Dvanaestog aprila stigla je prva dopisnica od Madlene. Devojku je pesnik upoznao još dok je cvetala ljubav sa Lu. Zbilo se to u brzom vozu na liniji Pariz-Marselj. Podigla je pogled. Pogledala ga je kao da gospa svlači. Svojim zenicama u duginim bojama. Tu pred drugi ma. Ljubav je rođena. Ali morala je kroz život artiljerca da projuri Lu. Spori voz sačekao je brzi poslušno brekćući u

stanici. Madlena se vratila u Oran, u Alžiru. Čim je prohujala Lu, pesnik piše svojoj novoj dragoj. Niže slova pri svetlosti petrolejke. U rovu. Madlena odmah strasno odgovara. Čitala je *Alkohole*, orosila nad *Jedanaest hiljada buzdovana*. Sada mu šalje ljubavne razglednice. Koliko je sve to različito od pisama mame Kostrovicki. Mama kaže: pripazi kad s proleća jašeš kroz šumu. Madlena piše: ljubim te, dragi, od nožnog malog prsta do vrha obrve. Mama dodaje: najgore su granate koje se rasprskavaju u šumama, za čas obore stablo na nekog. Madlena dodaje: iščupaću nekoliko stidnih dlačica i saviti ih u prevoj pisma, dragi.

Ne! Samo to ne. Otpisuje joj: zašto ne bi papir protrljala preko svoje vagine posle čitanja *Alkohola*? I miris će biti dovoljan. Stiže sledeća pošta od vatrene Oranke. Koverta miriše na jedan popularni parfem. Artiljerac sa zebnjom otvara pismo. Lagnulo mu je. Papir miriše na Madlenino međunožje. Ali, ona ne odustaje. Sada miris, sutra dlačice. Ne, zaboga ne! Ponavlja on. Sledeće nek bude kap njene menstrualne krvi. I kapi dobija. Lud je od ljubavi. Ali, tu je i pretnja: stižu i dlačice. Najzad dolazi i taj dan. U pismu – prekrštene u zloslutni krst – isprsile su se Madlenine stidne dlačice. Apoliner baca pismo. Još jedna gospa mladog artiljerca preselila se u zaborav...

Da li je pesnik bio pravi ljubavnik? Ko zna. Pravi ljubavni, ipak, ne zaboravljuju lako svoje drage. Jedan mačak imao je devet života i kretao se između britanskih, francuskih i nemačkih položaja kod Šivija, kao da nijedan nije potrošio. Kod Francuza mačak se zvao Nestor, kod Britanaca Elišet, a kod Nemaca Feliks. Hranili su ga vojnici Glosterširske regimente koje je ne tako davno u rat ispratila Lili Smit, soldati 91. Landver divizije i pešadija 21. Francuske divizije. U svim rovovima mačak je imao po nekoliko mačaka koje je budno pazio i s kojima je dobio na desetine mačića. I on i njegove mačke i mačići bili su omiljeni, jer su ljudima u rovovima

pomagali da se koliko-toliko reše pacova i miševa, te se život jednog ratnog dvobojnog mačka tako odvijao ritmom tihog i radosnog predanja koje beše najbolja ratna diplomacija.

OTAC SVIH GOTSKIH LEKARA

- Gospodine doktore...
- Na telefonskoj vezi je bila moja žena...
- Gospodine doktore, molim vas, ovo je važna stvar...

Muškarac koji je stupio u veliku prostoriju u kojoj su se već nalazila trojica generala, zvao se Fric Haber, doktor Fric Haber. Ušao je osvrćući se, kao da pokušava da gazi u nevidljive stope nekoga ko je dugačak put od visokih vrata do masivnog stola uz prozor prešao pre njega. Fric Haber bio je onizak, čelav čovek: na njegovom pogurenom, reumatičnom telu isticala se velika glava sa lobanjom koja bi zacelo bila zanimljiva lobotomistima. Nosio je lornjon malog okvira koji se federom pričvršćivao uz njegov kratki zatupasti nos. Ispod naočara gledala su dva široka, suzna oka u kojima se skrивao nimalo raznežen pogled.

Fric Haber bio je vođeći hemičar i osnivač Instituta za fizičku hemiju i elektrohemiju „Kajzer Vilhelm“. Haber je nekad bio Jevrejin, ali to nije od značaja za ovu priču, iako bi o njegovom prelasku u hrišćanstvo mogla da se napiše čitava pripovest. Kao rodno mesto piše mu se Vroclav, ili kako su ga Nemci zvali Breslau, u Poljskoj. Na svet je došao u porodici najviđenijeg tamošnjeg trgovca finim tkaninama. Rano je ostao bez majke, ali sve to ne bi bilo bitno za ovu priču, da se Haber nije rodio predodređen da bude hemičar. Još kao dečak opremio je malu laboratoriju u svom domu. Potom je bio prvi na studijama u Hajdelbergu, najbolji na studijama na Univerzitetu u Berlinu, pa najmlađi predavač na Univerzi-

tetu u Karlsrueu, da bi 1911. prešao u Berlin da u prestonici osnuje Institut za hemiju „Kajzer Vilhem“.

Sve to čovečuljak povijenih leđa ne bi mogao da učini da uza se nije imao odanu ženu. Kao svoj najbolji izbor u životu Fric je isticao ženidbu sa Klарom Imervar, hemičarkom, ženom koja se žrtvuje za svog muža, oduševljenom poklonicom njegovog rada. Divne godine proveli su zajedno od 1901. kada su stupili u brak. Sin Herman ih je obradovao već 1902. Bio je dobra beba, čutljiv, od detinjstva naviknut na oštре mirise hemijske laboratorije, pa je Klara mogla stalno da bude na usluzi Fricu. Ko je stajao iza doktora Habera kada je objavio Haber-Vajsovu reakciju? Ko je njegov rad sa nemačkog preveo na engleski? Ko je bio najsrećniji kada su Fric Haber i Karl Boš uspeli da sintetizuju amonijak? Ko je s njim išao na pregovore u pogone BASF, gde je napravljena prva velika Faberova mašina visokog pritiska? Naravno, Klara Imervar, verna Klara koja je zapisala da je žena hemičar najsrećnija kada podupire veliki rad muža hemičara...

– Gospodine doktore...

Muškarac koji je stupio u veliku prostoriju u kojoj su se već nalazila trojica generala, bio je Fric Haber. Po krckavom parketu krenuo je pažljivim koracima. Njegovo telo s velikom glavom klatilo se levo-desno. Pogled je upro negde iznad glava generala u berlinsko drveće koje se videlo kroz prozor. Bio je početak aprila, posle strašne zime 1915. i drveće severnonemačke ravnice gordilo se pupoljcima i cvetovima kao da će proleće izbrisati sve zimske rane.

– To je bila moja žena. Bila je histerična, nije znala šta govori...

– Gospodine doktore, vi ćete nas razumeti, ovo je stvar od najvišeg ratnog interesa koja ne može da čeka oporavak vaše žene...

Ali, došao je Veliki rat, a Fric je vrlo brzo pokazao svoje lice zakletog nemačkog nacionaliste. Smatrao je da hemičar

mora biti vojnik i treba da se stavi u službu svoje nacije. Što može ubiti stotine odjednom umesto nekoliko, smatrao je privilegijom obrazovanog vojnika. Tako nije mislila njegova žena koja ga je molila da odustane. Sva preklinjanja bila su uzaludna. U času kad je u leto 1914. Klari pokazao jedan običan beli papir ispisani kratkom formulom, Fric je izgubio svoju vernu ženu koja ga je odano služila trinaest godina. Bila je to oproštajna poruka, ali ne u vidu slova već, kako dolikuje hemičarima, u obliku jednog kratkog retka. Klara ju je onoliko brzo pročitala i odgonetnula koliko bi nekome bilo potrebno da pročita obično „aufwiedersehen“. Na papiru je stajala Fricova teorija jednostavno ispisana kao $C \times t = K$. Slovo „C“ značilo je koncentraciju otrovnog gasa, slovo „t“ vremenski interval, a slovo „K“ predstavljalo je konstantu, odnosno imenitelj za samu smrt.

Doktor Faber konstatovao je da se manjom koncentracijom smrtonosnog gasa tokom dužeg izlaganja postiže isti efekat kao i većom koncentracijom u kraćem intervalu. I u jednom i drugom slučaju jedina konstanta, obeležena sa „K“, bila je smrt. Klara nije mogla da poveruje. Pokušala je poslednji put da odvrati muža. Plakala je. Govorila je da se nauka ne sme staviti u službu smrти, već jedino života. Bilo je uzalud. Fric je samo okrenuo leđa i svoju formulu odneo u generalštab. Bilo je potrebno godinu dana da sa svojim saradnicima, Otom Hercom i Gustavom Hanom, budućim nobelovcima, u prvoj nemačkoj „gasnoj jedinici“ odredi najbolju mešavinu smrtonosnog gasa. Odlučio se za hlorin, starog hemijskog prijatelja koji 1907. umalo nije umorio i njega i čitavu njegovu porodicu. Sada je „starog prijatelja“ trebalo nahuškati da postane okrutni ubica.

Nije htio da zastane. Nije ga bilo stid. Nije osećao nikakvu krivicu. I bez Klare mislio je da može dalje. A ona? Ona je pala u duboku potištenost, a iz provalije čutanja nije mogao da je prene ni sin Herman. Fric Haber zato ih je poslao

170

u Karlsrue: da mu ne smetaju i ne podsećaju ga stalno na sebe...

– Gospodine doktore, da li nas pratite...

Muškarac koji je stupio u veliku prostoriju prišao je do velikog stola uz prozor i nadneo se nad mapom Zapadnog fronta.

– Moja žena... moja Klara. Ona je teško bolesna...

– Gospodine doktore: pređimo na stvar. Danas je 19. april 1915. godine. Da li smo potpuno spremni da pređemo na viši nivo hemijskog ratovanja?

– Gospodine generale... – Fric Haber se trgao i tek sada pribrao – ... sa hemijske tačke gledišta mi stojimo u pripravnosti. Upotrebilićemo gas hlorin poznat i kao „bertolit“. Hlorin se brzo širi vazduhom i ima smrtonosni efekat na onog ko ga udahne, jer u kontaktu sa vodom na sluzokoži pluća pravi hlorovodoničnu kiselinu.

– U redu je, u redu, nismo na času hemije. Da li smo spremni sa vojničke strane?

– Gas je u dovoljnim količinama proizведен u pogonima „I. G. Farben“, smešten je u cilindre i prebačen na Zapadni front.

– Gde je najbolje da napadnemo?

– Meteorolozi me obaveštavaju da je najpovoljnije da udarimo u delu fronta oko grada Ipera. Tamo sa Atlantika duvaju stalni vetrovi, koji zbog povoljnog terena skreću na jug prema neprijateljskim položajima. Proleće je, vreme se često menja, treba samo odrediti najpodesniji dan.

– Gospodo, ko se tamo nalazi ispred nas?

– Gospodine generale, obavestili su me da je na tom delu fronta nešto malo Francuza iz teritorijalne odbrane, a da većinu snaga čine kolonijalne jedinice popunjene Marokanicima i Alžircima.

– Izvrsno, ako pogine malo Francuza, onaj navodno civilizovani svet neće se mnogo dići na nas, a za one divljake

niko ionako ne mari. Na vama je sada, doktore, da dunete u pištaljku i date znak za napad. Imate dozvolu prepostavljene komande. Odmah putujete u Belgiju i – donesite nam dobre vesti odande.

– Na službi.

– Ne zaboravite šta je rekao naš kajzer kad smo u ovaj rat ulazili: „Mi smo opkoljeni i moramo da zamahnemo mačem. Bog će nam dati snagu da ga upotrebimo kako treba, tako da možemo da ga nosimo sa dostojanstvom.“

– Staraću se.

Fric Haber potom je izašao, a generali su naprosto jedne mape zamenili drugim. Iste noći hemičar je oputovao. Sledеćeg jutra, 20. aprila već je bio na frontu. Dočekala ga je jedna od najgorih kiša koje je video. Tri dana čekao je povoljni meteorološki izveštaj, a onda je 22. aprila odlučio da napadne. Ništa za sebe nisu prošaputala njegova suva usta kada je dao znak da se hlorinu naredi juriš, ali pet stotina kilometara jugozapadno jedna druga suva usta ponovila su: „Bože, pomozi nam.“ Bile su to usne doktorove žene Klare Imervar.

Malo pošto se pomolila Haberova žena, na položaje kod Gravenstafela, nedaleko od Ipera, koje su držale 45. divizija Teritorijalne odbrane Francuske i 78. Kolonijalna divizija pušten je hlorin. Bilo je pet po podne. Neke ptice posele su po granama u jatima zabrinute šta će se dogoditi. A onda je 5.730 cilindara otvoreno i južni vetrovi poterali su zelenkastožuti gas ka neprijatelju. Gas je bio tih. Hodao je na prstima. Samo nekoliko minuta bilo je potrebno hlorinu da pređe prostor između rovova. Niko ga nije mogao pogoditi ni mečima, ni topovskim granatama. Prvi vojnici koji su ga udahnuli osetili su metalni ukus u ustima. Bolno su zatim ječale hiljade i previjale se po rovovskom blatu. Život je brzo oticao iz zenica tih jadnika iz Maroka i Alžira. Neki su odmah padali, drugi su u panici istrčavali na ničiju zemlju, gde ih je

sačekivala pripravna nemačka artiljerija. Padale su po ljudima uginule ptice iz onih zabrinutih jata poselih po granama i nije bilo potrebno mnogo pa da gotovo svi vojnici na pravcu od sedam kilometara, kojima nije ni pružena prilika da kupe masku, budu mrtvi.

Uspeh je izgledao potpun, ali onda je vetar nakratko promenio smer, pa su i mnogi nemački vojnici koji su rukovali Haberovim cilindrima postali žrtve „priateljskog gasa“. Sve je bilo gotovo za manje od pola sata. Zbunjenost obe strane bila je tolika da ni posle Haberovog znaka za prestanak opasnosti, Nemci nisu uspeli da uđu u prazninu na frontu koju je kraj Ipera napravio novi zastrašujući nemački vojnik: hlorin sa nadimkom bertolit.

A gas kao da se razišao. Čitav, osim jednog oblaka. Zapravo oblačka.

Ta omanja magličasta gužva hlorina krenula je na put: od Ipera do Lila; od Lila do Monsa; od Monsa do Šarleroa. Od Šarleroa do San Kentena činilo se da se oblak hlorina iz Ipera izgubio, ali je onda odlučno nastavio napred ka Sedanu, pa zatim prema Mecu. Kod Sarbrikena otrovni kumulus ušao je u Nemačku i nimalo usporen, niti razduvan severno-nemačkim vetrovima, nastavio kroz Felcersku šumu pravo prema Karlsrueu. Poteran visokim vazdušnim strujanjima uz Rajnu, sišao je niže prema zemlji i prohujao pored Bad Bergcabema i Oberhauzena. Kada je prešao jezero Knilinger već je bio nadomak Karlsruea i trebalo mu je sasvim malo da pronađe kuću hemičara-smrti Frica Habera, baš u času kada je doktorova žena Klara izašla u baštu.

Ona je imala lice samoubice i muževljev pištolj u ruci, ali nije stigla da ga upotrebi. Poslednji oblak hlorina iz Ipera raspršio se nad baštom i obavio je kao čudna žućkastozelegenkasta magla. Prvo što je Klara osetila bio je miris bibera pomešan s mirisom ananasa. Zatim je i ona osetila metalni ukus u ustima. Kao hemičarka, odmah je shvatila da je to

hlorin. Pokušala je da podigne ruku i uperi cev muževljevog pištolja u svoje srce, ali bilo je kasno. Bertolit se brzo pomešao sa vodom iz sluzokože njenih pluća i ona je pala na zemlju previjajući se, sa isplaženim jezikom koji joj je, kao životinji u samrtnom hropcu, visio sa strane među nekad lepim usnama. Trenutak docnije žena hemičara-smrti bila je mrtva, a otrovni gas se raspršio, kao savršeni ubica pomešao se sa svežim vazduhom iznad Karlsruea i zauvek nestao, ne ostavivši nikakve tragove istražiteljima.

Smrt žene velikog patriote Frica Habera držana je u tajnosti. Nikad nije dovršena prava istraga, iako je nesrećnica još čitav dan ostavljena u svom domu. Hemičar-smrt posetio je svoju kuću i baštu u Karlsrueu sutradan. Video je – jasno video – od čega je stradala njegova lepa žena Klara, ali se samo okrenuo i otišao na Istočni front, gde će prvi smrtonosni bojni otrov hlorin biti razduvan i na Ruse. Vojnik nije smeо da plače zbog smrti bližnjih, jer je tokom rata oženjen jedino – domovinom.

Tako je mislio Fric Haber kada su mu u zaleđenoj Istočnoj Evropi javili da je od Kajzera dobio čin kapetana, kao jedini među naučnicima u tom rangu. A Lisjen Giran de Sevola ništa nije mislio kada se prenuo iz sna. Nije on sa svojom telefonskom jedinicom, srećom, bio kod Ipera, nego kod Sedana, nad kojim je projezdio samo jedan oblaćić hlorina namenjen Klari Imervar, ali je Sevola čitav prizor koji je prvi put video u ogledalu u regrutnom centru Tampl, sada u snovidenjima ugledao ponovo, ali daleko izoštrenije, mnogo životnije i neuporedivo strašnije. Trgao se iz sna. Bilo je prohladno prolećno jutro, a tog dana čuo je sašaptavanja vojnika kojima nije zvanično smela da se kaže istina. Shvatio je da se nedaleko kod Ipera dogodilo nešto strašno. Nije više pitao, nije osluškivao pojedinosti, jer je znao da se sve desilo onako kako je, vidovit, predvideo još u Tamplu. Nikom nije namerio da se poveri, nije ni pomislio da zatraži odsustvo zbog sloma

živaca, jer njegovo uzaludno vizionarstvo – kao još jedne ilijske Kasandre iz Velikog rata – nikog od šest hiljada peginulih nije spaslo i sada ga je zbog toga jednostavno bilo sramota.

Da je jednog drugog vojnika na nemačkoj strani bilo sramota, verovatno mu se ne bi dogodilo ono što ga je upisalo među nestale avijatičare. Fric Krup bio je među prvim nemačkim pilotima koji su se oprobali na novom nemačkom ratnom avionu „avijatik B.I“ i čak je u njemu dočekao novu 1915. milujući mitraljez i govoreći: „Ubićeš ti Pikasa, ja ti kažem.“ Ali, prvi nemački avioni bili su dvosedi, pa je za svoje naume, koje nimalo nije promenio, morao da nađe dostojnog pristašu koji će kao i on mrzeti Pabloa Pikasa, tog koričenja svih modernih slikara. Raspitivao se da li medu mlađim avijatičarima ima nekog ko poznaje modernu umetnost, ali ispostavilo se da je u svojoj jedinici on jedini slikar među letačima.

Našao je zato posle izvesnog vremena jednog golobradog momka, jedva punoletnog šegrta koji je u svom mestašetu bio soboslikar i odmah krenuo da ga „obrazuje“. Počeo je sa groznim pričama o Parizu, toj „namirisanoj kloaki“, pa nastavio o modernim slikarima „koji svakom slikom odlaze da ljube davolovu guzicu na poselu na Šabat“, da bi mržnju prema svemu modernom potkovao gotskim pričama o Pablou Pikasu koga je predstavio kao moralnu nakazu i umetničkog nitkova. Tog besprimernog Belzebuba koji u svojim čeljustima drži i grize desetine slikara otimajući im ideje i dušu, toliko je na kraju omrznuo jednom dečaku, da je ovaj jedva čekao da krenu na Pariz i usmrte tog „najvećeg nemačkog neprijatelja“.

No, nemačka komanda novim aparatima kratkog dometa dodeljivala je samo izviđačke zadatke, pa je Fric tražio da njega i njegovog omalenog pakosnog nišandžiju prebace na prvi nemački dugolinijski avion „L.V.G.C. II“. Kada mu je to na kraju uspelo, osetio se kao albatros. Avion je imao sročlik

rep, ogromna krila, znatno jači „Mercedesov“ motor i mnogo veću brzinu i domet. Da će uskoro, tako moćni u vazduhu, Fric i njegov cinični pomoćnik posrnuti i nestati sa neboscloha, niko nije mogao pretpostaviti. Avion je mogao da doleti do Pariza i to je bilo najvažnije, ali ne zadugo. Ne beše tužnijeg čoveka od Frica kada je nekako doznao da Pablo Ruiz uopšte nije u Parizu već da se, kao svaka kukavica, baškari na Azurnoj obali i udvara damama svojim šarmom medveda iz Malage. Mislio je da će zaplakati što mu se Pablo Ruiz učinio van dometa, ali se suzdržao da njegov dečko, u čijim očima je gotovo bio beatifikovan, ne vidi nimalo od njegove slabosti.

Dleteće, rešio je, do Azurne obale – otići će on i do kraja sveta, makar ga tamo dočekale sve nakaze sa ruba vaseljene. Tako je mislio i sve što je smisljao, uskoro će se jednom avijatičaru i dogoditi. Bio je početak maja kada je dobio zadatak da ode duboko iza neprijateljskih položaja i odatle doneše snimke puteva za snabdevanje francuske strane. Tu priliku nije smeо propustiti. Seo je u avion sa zlim šegrtom, koji je sada pustio retke brkove kao i on i šetao se pomalo raskrečeno, cokćući usnama i imitirajući ga u svečnu. Samo jednom su se pogledali i rešili da odlete daleko na jug. Obojica su znali da se odatle neće vratiti, ali su bili spremni i da padnu u zarobljeništvo samo da bi bombardovali Kan i okolinu. Biće, uostalom, prvi nemački bombarderi koji će baciti bombe na Azurnu obalu, pa će se proslaviti, čak i ako na umilnom suncu juga u ropstvu budu čekali nemačku победу godinama. Ali, milo sunce neće ih grejati, jer je već u prvom satu po poletanju nešto pošlo po zlu. U početku se činilo da su se naprsto izgubili. Bili su sigurni da su poleteli ka jugu izbegavajući uobičajene vazdušne puteve tada još malobrojnih britanskih i francuskih presretača. Saobraćajnice i železničke kompozicije nisu ni snimali, jer nisu nameravali da se vraćaju obavljenog zadatka, već su sa svojom velikom belom pticom krenuli pravo ka Marselju i dalje na more.

Dvočlana posada isprva je veselo pevala melodije „Straže na Rajni“ i „Pesme mržnje na Englesku“ dok su ispod njih promicali pitomi, mislili su, francuski krajolici. Činilo im se da vide čokote i zelene grbe oblih majčinskih brda i da će uskoro ugledati Mediteran, no tada je sve naglo počelo da liči na noćnu moru. Fric Krup i njegov cinični pomoćnik nisu ugledali more kada je trebalo, iako su po aparatima za navigaciju leteli tačno ka Mediteranu. Dugačkih nekoliko sati smenjivala su se polja pod grožđem i utrine iždžikljalih crvenih bulki maka, kao da se to Evropa pod njima čudovišno uvećala. Gorivo im je nestajalo velikom brzinom. Gde je more? Gde je Azurna obala na koju su mislili da izruče svoj tovar bombi i najzad stanu na rep najvećem obmanjivaču svih slikarskih vekova?

Napokon, ugledali su vodu. Sada bi trebalo da načine lunting nalevo. Na nebu – nijednog protivničkog aviona. Niko ih ne očekuje tako duboko iza leda neprijatelja. Ali, kakva je to obala? Nimalo ne nalikuje zalivu sa pitomim plažama Mare Adriatica? Neki oštiri krš uzdizao se visoko kao da lete medu stalaktitima u nekoj pećini, a talasi su besno tukli o te neljudske karamelizovane krajolike, kao da bi da ih unište pri svakom udaru. Uplašila su se dvojica nemačkih avijatičara. Okrenuli su nalevo, ali onda je kopno bez opomene nestalo za njima. Umesto da im obala ostane s leve strane, sada je svuda oko njih najednom bila duboka voda. Nadali su se da će se orijentisati prema zvezdama, ali nad debelom vodom čudne zelenkaste boje leteli su satima, a sunce je neprestano stajalo nekako na vrhu neba, kao da je nad njima večno podne.

Deset sati po poletanju, Fric je morao da prizna da su se izgubili i da će se za manje od minuta srušiti u tu grimiznu vodu koja više liči na rastopljeni dragi kamen no na more. Nije bilo velikih reči, jednostavno su čekali kraj, pa ipak avion je leteo. Kazaljka je pokazivala da goriva više nema,

međutim elisa aparata „L.V.G.C. II“ nije prestajala da se vrti. To ih je ohrabrilo. Osvrnuli su se u svojim sedištima jednom ili dvaput kada su ugledali da ka njima ide nešto ogromno. Ličilo je na eskadrilu najčudnijih letelica koje su ikad videli. Nalik bubama, sa krilima kojima su izmahivale velikom brzinom, letele su ka njima ogromne ratne mašine, deset puta veće od najvećeg nemačkog aviona iz 1915. godine. Dohvatili su i Fric i njegov pomoćnik oružja i pripucaše na tog orijskog neprijatelja. One krstarice odgovorile su im svetlosnim zracima koji su začudo prolazili kroz njihov avion ne ostavljajući nikakvu pukotinu, baš kao što ni meci mitraljeza ništa nisu mogli tim neverovatnim letećim ladama. Bitka se zato završila neodlučno i neprijatelji su se mimošli svaki na svoju stranu. Veselili su se nemački piloti što su preživeli ovaj prvi udar, kada su shvatili da više ne upravljaju svojim avionom. Bez goriva, leteći naslepo, avion je sada mogao da ide samo pravo, na nepromenljivoj visini. Nisu se mogli srušiti, ali ni sleteti.

Tri dana koja su proveli u letu trebalo im je da shvate da su zarobljeni u trupu letelice koja pouzdano leti 130 kilometara na sat i nikad neće pasti. Znali su da idu u susret svojoj sudbini i više ih ništa nije moglo zastrašiti, ali... Četvrtog dana susreli su se s flotom hiljadu puta većom od one prve koju su videli. Sada su nebom letele gorštačke letelice ogromne kao istrgnute planine. Avion „L.V.G.C. II“ sa crnim krstom na krajevima krila bio je toliko mali da nisu ni primetili kako je jednostavno prošao kroz njihovu formaciju. Ni nemački piloti više nisu mislili da pucaju, jer ove planine u letu nisu mogle biti ni francuske ni britanske letelice, a bilo je jasno da im nemački mucavi mitraljezi ne mogu ništa.

Petog dana zavladala je glad u kljunu aviona. I pilot i kopilot pali su u očaj, jer se ispod njih neprestano mreškala ona duboka zelena voda a nad glavom im je bez izuzetka sijalo podnevno sunce. Poslednji put pre nego što će se onesve-

stiti od gladi susreli su se s tako ogromnom letelicom da im se učinilo da ispod sebe imaju jednu planetu, a iznad sebe drugu. Onda su izgubili svest, pa pali u šećernu komu. Ne mnogo kasnije dva pilota bila su mrtva, a avion „L.V.G.C.II“ nastavio je da plovi nebom, no to više nije bio deo istorije Velikog rata, jer se letelica srušila u južnoj Patagoniji i unela priličnu paniku među Indijance i stočare koji za Veliki rat nikad nisu čuli.

U staroj Evropi, avijatičari Fric Krup i Ditrih Strunk proglašeni su nestalim. Bile su to prve avijatičarske žrtve u novim avionima koji su, kao i hemijsko ratovanje, bili određeni da tok rata zauvek okrenu na nemačku stranu. A rat u vazduhu se nastavio i tek očekivao avio-asove. Avioni i cepelini vodili su borbe kod Denkerka i na istočnim obalama Engleske. Jedan od cepelina, kojim je zapovedao kapetan Karl Linarc uzleteo je 20. aprila 1915. sa aerodroma severno od Brisela. U potpunoj tišini, stigao je neopažen čak do Londona. Prva bomba na britansku prestoniku izbačena je iz korpe ispod kabine, a za njom je poletelo hiljade letaka. Eksplozija je načinila manju štetu uz Temzu, ali leci su sablaznili čak i uzdržane Britance. Na njima je stajalo: „Prokleti Englez, dolazimo ili da vas uništimo, ili izlečimo.“ U potpisu: Linarc. Kako je tih došao, cepelin je tako i odleteo, a dole na zemlji vatrogasna kola počela su da zavijaju ulicama Londona, iako u gradu ništa nije gorelo. Vatrogasci su skupljali letke, skidali ih sa spomenika i otimali ih iz ruku šetača. Hiljade njih završilo je ipak u džepovima putnika, pa su otišli ne samo do Solsberija i ostalih okolnih mesta, već daleko na sever čak do Škotske. Uveče se sve smirilo, a kiša je raskvasila poslednje sramne proglase kapetana Linarca.

Kiša je te noći padala i u Istanbulu, i prinudila efendi Jildiza da se natučenog fesa povuče u svoju radnju. Na vreme je uspeo da skloni začine na suvo i kako niko nije prolazič zapodenuo je s praznom radnjom i začinima u njoj čak i po-

luglasni razgovor. Pomislio je da bi druge godine rat mogao da se završi uz pomoć trgovaca. Čak je glasno upitao crvene začine šta traže da bi počeli manje da se prodaju od mrkih i zelenih. Nije dobio odgovor, ili je odgovor u ime crvenih i narandžastih začina dala kiša koja je uporno dobovala o trošni crep krova njegove radnje. Kap po kap, život po život, kao da je poručivala kiša – teško da je tu bilo nešto da se odtrguje...

Pljuštao je i u banji Glajhenberg, gde se oporavljao general Borojević od Bojne. U lečilištu koje je ličilo na neki ogromni hotel iz boljih vremena, kada su nemačke porodice odlazile na odmor, ubedene da dobra vremena ništa ne može da poništi, slomljeni feldmaršal sa Istočnog fronta dobio je veliki apartman s terasom koja je gledala na banjsku promenadu. Ušao je u sobu kao komandant, a čim su se vrata zatvorila za njim svalio se u fotelu kao skrhan čovek. Odloženi putni kovčevi zinuli su na njega, a sunce koje se probijalo kroz otvore žaluzina koso mu je obasjalo samo jedno poluzatvoreno oko... U toj sobi je Fon Bojna počeo mučno da se oporavlja. Više nije spominjao dva Pšemisla – ni lažni koji je osvojio, ni pravi gde nije mogao stići. Ljubaznim doktorima koji su mu prepisivali njemu čudne lekove, samo se osmehivao i pazio na sve svoje, koje i dalje beše udvojeno. Svakog jutra o dnevnom rasporedu dogovarao se sa dva adžutanta kao da je na frontu i pažljivo glancao dva para čizama. U ormanu su stajala dva mundira i dve bleštave kacige s crnim perima.

General je tačno u podne silazio u trpezariju paradno odevan: u ispeglanoj uniformi i s metalnim šlemom sa crnim perima na glavi. Svi su ga opazili, ali on se nije sprijateljio ni sa kim. Smatrao je da je rat i da je njegovo mesto na jednom od frontova, ali kako da zna koji je onaj pravi? Kada ni posle više nedelja lekovi nisu postigli mnogo, jedan mladi lekar, koji je preuzet na probni rad iz lokalne banje, preporučio se da se posveti feldmaršalu. Sprijateljili su se. Pokušao je da se

drži kao da mu je sin. Dva ručka prošla su kad mu je priznao da nije bolesnik, nego lekar. Još sedam bilo je potrebno da ga Fon Bojna pozove u svoj apartman.

U velikoj sobi za prijeme lekaru nije bilo teško da primeti da je sve generalovo u duplikatu, ali da se ništa ne nosi po dva puta, već da postoje rezervne stvari namenjene duhovima prošlosti, komadi odeće koji se peglaju, glancaju, Peru i odlažu, ali na svetlost ne izlaze nikad. Odmah mu je postalo jasno da put izlečenja velike ličnosti vodi preko nagovaranja da i te „rezervne stvari“ Fon Bojna počne da nosi. Nije se iznenadio mladi lekar kada je feldmaršal to odbio, ali znao je da je tog dana počeo Borojevićev sizifovski uspon po kršu shizofrenije koji se mora završiti izlaskom iz sanatorijuma, ili potpunom propašću jednog od najbriljantnijih oficira Dvojne monarhije.

Svakog dana u podne lekar i slavni bolesnik nalazili su se na ručku. On paradno odevan. Lekar u prolećnom karložaketu sa tankim platnenim kaišem o pasu. Lekar je brzo naučio da razlikuje bliznakinje čizme, blizance ordene, bliznakinje uniforme i blizance šlemove. Još dvanaest ručkova bilo mu je potrebno da Fon Bojnu navede da obuje par čizama koje nikad nije navukao. Beše to za generala nešto sasvim novo. Znojio se, oklevao, odbacivao čizme namenjene onom pravoslavnom Borojeviću i na kraju ih obuo. Čim je sare povukao nagore, iskrsla mu je jedna izgubljena slika života. Setio se majke i jedne uspavanke na srpskom, koju mu niko nije pevao gotovo pola veka. Zaplakao je general u svom apartmanu, ali slabost nije hteo da pokaže pred mlađim lekarom koji ga je pohvalio kada ga je na ručku ugledao u „prokaženim cokulama“.

„Sada smo se uputili dugim putem“, rekao mu je doktor koji je mirisao na pomadu, „biće trnja, stranputica i oštih kosa, ali mi ne smemo odustati.“ I Borojević nije odustao. Kada je obukao uniformu koja je godinama bila namenjena

njegovom dečačkom fantazmu, setio se oštih dedinih brkova; kad je prvi put stavio šlem koji se nikad nije stavljao na glavu, osetio je miris tamjana u maloj crkvi u Bojni... Plakao je, ridoao, grebao grudi, imajući toliko prsebnosti da ne ruži lice, jer bi ga to odalo na ručku na koji je i dalje izlazio naoko prseban, uredan i tačan kao vojnik. Ali, lekar je znao da će se proces oporavka feldmaršala završiti kada prestane da hrani na tanjiru deli na pola i tačno jede samo polovinu bližu njemu. Još pet ručkova bilo mu je potrebno da ga nagovori da pređu na „neprijateljsku teritoriju“ i odande „rekviriraju“ malo hrane (namerno se služio vojničkim izrazima), a kada je i to uspeo, Fon Bojna je mogao da se javi na prvi rapport prepostavljenoj komandi.

Da je bio izlečen – nije, ali ponovo je mogao da služi monarhiji. Čim je stigao na Istočni front, zatražio je dva konja, dvojicu posilnih i dva šefa generalštaba, no sada se koristio i jednima i drugima u uverenju da će mu ova dioptrija omogućiti da ne pogreši i, kada sve sagleda sa dve strane, odabere prave vojničke ciljeve. Dvadesetog aprila 1915. Borojević je upućen na italijanski front, pošto su uspešnije špijunke od Liljan Šmit javile da će Italija uskoro postati neprijatelj Austro-Ugarske. Fon Bojna je tako postao komandant armije „Isonzo“. Štabove je smestio severno od reke Pjave, čizme obuvao naizmenično, konje jahao jednog prepodne, drugog popodne i činilo mu se da je sve svoje probleme ostavio iza sebe.

Na budućem Italijanskom frontu u početku se nije desalo mnogo toga, ali je feldmaršal znao da se na drugom kraju Evrope spremi velika bitka, jer je morao da potpiše naredbu da se svi brodovi pod njegovom komandom, ukotvљeni u Rijeci i Puli, upute u Egejsko more, gde je trebalo da presreću britanske i francuske lađe koje su 25. aprila 1915. krenule u invaziju na južnoj azijskoj strani Dardanela, na poluostrvu Galipolje, nedaleko od mesta koje su Turci zvali

Čanakale. Priča koju je ispisalo ovo nepromišljeno iskrcavanje, koje je za cilj imalo osvajanja efendi Jildizovog Istanbula, tiče se Fon Bojne onoliko koliko mu je bilo potrebno da stavi potpis na jednu naredbu. Ona se mnogo više ticala pertli.

Dva su načina pertlanja bila poznata među vojnicima: sa pertлом razdeljenom na dva nejednaka dela i paralelnim pri-pertlavanjem samo dužom stranom, od najniže ka najvišoj rupi na čizmi, i drugi sa deljenjem pertle na dva jednakaka dela i unakrsnim prelazima uzica sleva nadesno i zdesna nalevo. Samo jedan čistač cipela iz Trsta, lica mrkog kao braon imalin, koji se pojavljivao tek onda kad je veter od sedam bofora duvao iz prvog kvadranta s mora, znao je još dvadeset četiri načina pertlanja, ali on je svoje tajne odavao jedino poremećenoj deci koju je to beskrajno veselilo. Vojnici u Velikom ratu privezivali su čizme čas ovako, čas onako, a slučaj je hteo da pet australijskih i pet turskih vojnika postanu nalik rupicama kroz koje će komedijant usud provući veliku pertlu Galipolske bitke.

Sve je počelo iskrcavanjem. Kada su brodovi saveznika uspeli da obiju zamke u dubokim vodama na obalama severne Afrike i pokupili svoj živi ljudski teret koji će iskrpati na tursko tle, počela je invazija. Trebalo je slomiti turski otpor – tako je mislio britanski ministar pomorstva Winston Čerčil – i umarširati u Istanbul kao u ona srednjovekovna vremena kada su krstaši oslobođali Carigrad. Ali, kod mesta Čanakalea šest turskih divizija pod komandom Esad-paše i Vehip-paše nije mislilo tako. Turci su se dobro pripremili ukopali artiljeriju i ljudstvo i kao pravi Ilijci, tu nedaleko od stare Troje, čekali napad novih Ahajaca. Nisu ih zastrašili ni svakodnevna višemesečna bombardovanja s mora, pa niti moreplovci koji su prispeli lađama. Eol je razduvavao gусте dimove iz njihovih brodova, pa je potpuno otkrivena 29 Britansku diviziju, Australijski i novozelandski ekspedicionalni korpus i francuski Orijentalni ekspedicionalni korpus sačekala

teška rafalna paljba koja je već na peskovitim sprudovima razbacala žrtve kao posečenu letinu.

Napadači su se ipak dokopali trave i krša i brzo se ukopali u plitke rovove jugoistočno od Anzaka i onda je prvo dana maja 1915. počelo puškaranje kada je i slučaj počeo da zateže svoju pertlu. Prvo ju je provukao sa australijske na tursku stranu položaja kod Kunuk Bajira. Vojnik Druge čete Prvog bataljona Devete turske divizije Esad Saledin odjednom je usred razmene paljbe osetio miris konja. Trenutak potom izašla mu je slika, živa koliko samo privid može biti: u australijskoj preriji on govori na engleskom, kroti konje, pije kafu uz vatru i iz zabave sa konja u trku dohvata potkovice sa malenih direka. Sve je osetio jedan pozlačivač s juga Turske iako nikad nije jahao, niti imao konja. Pogledao je u svoje dlanove i oni su se pred njegovim očima čudno izbrazdali kao da je baš pustio kajase iz ruku. Trenutak docnije prošao je kuršum sa australijske strane pozlačivaču Esadu Saledinu kroz glavu. Metak je sa razdaljine od nekih sto metara sa brda Rododendro ispalio Grejam Dou, konjušar i odgajivač konja iz južne Australije. Sva njegova iskustva, pre nego što će ubiti Turčina, slučaj je preneo na žrtvu i tako je pertla prošla kroz prve dve rupe.

Sada je valjalo da se s turske strane vrati na australijsku. Oficir za vezu Piter R. Haus čitav dan je vikao i ostao bez glasa. Nije zato mogao ni da vrisne, ni da se bilo kome poveri kad je odjednom saznao sva iskustva jednog turskog krijumčara zlatnicima. Sve mu je odjednom postalo jasno: i to kako su se zlatnici krivotvorili u Italiji i to kako su podvaljivani seljacima i to šta se za njih moglo kupiti. Video je oficir Haus odjednom Izmir kao svoj rođeni grad, osetio miris loja i šafранa koji kao da su mu se uvukli u kragnu košulje još od kad je bio dete. Kada je pomirisao ruke, shvatio je da se osećaju na bakar koji se stavljao da zameni zlato u osmanskim zlatnicima. Hteo je da ovo nenadano iskustvo podeli sa vojnicima do sebe, ali pre nego što je pružio ruku, bio je mrtav.

Slučaj je provukao uzicu sada sa turske na australijsku stranu, a metak koji je usmrtio Hausa ispaljen je iz puške Dževdeta Baraklija, izmirskog švercera i krivotvoritelja zlatnog nakita i novca. Sledeća rupica za kobnu pertlu provučena je ponovo s australijske na tursku stranu. Treća žrtva ovog galipolskog pertlanja beše neki siroti obućar koji se zvao Kodža Umur. Kodži su noge počele same da pocupuju iako nikad ni preko mosta ka Zlatnom rogu nije potrcao. Gledao je on u svoja sirota stopala i odjednom shvatio da je sprinter. Ugledao je Pert, kao da je njegov grad, video državno prvenstvo Australije u trci na sto jardi. Osetio je miris crvene prašine posute po stazama za trčanje. Saznao je da je pobedio ispred svog najvećeg rivala iz Sidneja, kada je i on smrtno pogoden metkom koji je ispalio Sajmon Hejtings, državni australijski prvak na sto jardi iz Perta 1913. godine.

Filip Heršou bio je sledeći. Video je sebe kao turskog obućara iz grada Abidosa nedaleko od položaja na Dardanelima, koji je toliko siromašan da svake večeri izvlači dva lažna zlatnika i gleda ih kao najveću svetinju. „Za njih“, počeo je, iznenadno za sebe na turskom da ponavlja Heršou, „mogu kupiti dobrog lovačkog sokola sa kavezom i rukavicom, sto dvadeset vekni svežeg hleba; mogu na mesec dana da platim nadničara derviša iz Tabriza i kupim tri grobna mesta sa kovčezima.“ Tu je zastao, jer je istog trenutka ispustio dušu. Heršoua je ubio ubogi obućar Šefik Kutluer, koji nikad nikom na senku nije zgazio. Četiri Australijanca i četiri Turčina bili su mrtvi, a smrtnom činu ostale su još dve rupe. Trebalо je sada da se pripuca sa australijske strane i to je učinio narednik Rodni Kelou.

Metak je bio namenjen jednom običnom šegrtu u radnji sa evropskim i orijentalnim začinima koji je za svog drugog oca smatrao efendiju Mehmeda Jildiza koga je svake večeri spominjao u molitvama. Taj crvenokosi šegrt zvao se Orhan Fiškeči. Imao je crnomanjastog mlađeg brata regrutovanog

u armiju na Kavkazu, za koga je čuo da su ga posekli ruski kozaci... Pre nego što će postati neko drugi i biti ubijen, setio se još jednom svog pravog života sa majstorom Jildizom i toga kako je lake ruke varao na kantaru koliko da gazda bude zadovoljan, a mušterija ne bude nezadovoljna. Nasmejao se i sledećeg časa, bez opomene postao Rodni Kelou, advokat iz Kambere. Gotovo je naizust, i na engleskom, mogao da poni vi neke članove Krivičnog zakonika Britanske imperije kada mu je metak prošao malo ispod levog oka. Orhan Fiškeči bio je mrtav, a slučaj je njegovom smrću zapertlao čizmu i svezao mašnu. Uzica u vidu puščane tanadi prošla je od konjušara Grejama Doua do Esada Saledina; od falsifikatora Dževdeta Baraklija do Pitera R. Hausa; od sprintera Sajmona Hejting-sa do Kodže Umura; od ubogog obućara Šefika Kutluer do Filipa Heršoua i najzad od prestoničkog advokata Rodnija Keloua do Jildizovog najstarijeg šegrteta Orhana Fiškečija. Pet živih vojnika; pet mrtvih vojnika. *Çanakkale Savaşları*, ili Bitka kod Čanakalea, kako su Turci nazvali svoju prvu i jedinu veliku pobedu u Velikom ratu, uvezala je tako jednu od mnogih borbenih čizama na Galipolu. Napadači nikad nisu stigli do Istambula, ali glasovi o mrtvima kraj Čanakalea jesu.

Sada nije više bilo radosti, niti velikih očekivanja. Pobedu u prvoj bici kod Čanakalea, *Tanin*, koji je i to jutro kupio trgovac začinima Mehmed Jildiz, ipak je opisao lepo. Onako dvodimenzionalno kako treba da bude sve u turskoj istoriji: napadači su došli s mora, mi smo ih sačekali na plažama i kršu. Pokušali su juriš i sasečeni su. Pravednici su trijumfovali; nevernici su posejali svoja tela da iz njih prokljija korov i budu skloništa za zmije. Po dopisniku sa Galipolja kao da nijedan Turčin u tom svetom ratu pravednika i nepravednika nije, niti je mogao poginuti, ali efendi Mehmedu beše hladno oko srca, jer je znao da nema aždaje koja je ispustila dušu a da nije pregrizla bar nekog pravednika. Šta li je s njegovim najstarijim šegrtom Orhanom?

Koga da upita? Nikog, naravno. Dokle god nikakvi glasovi do njega ne stižu, dobro je. A bitka je bila velika i mnogo je duša otišlo u krilo Alahu. No, nikakvi glasovi ne stižu do njega. Biće bolje i da im ne ide u susret. Radnju je zatvorio na nekoliko dana, jer kiša nad Bosforom nije prestajala, te ionako nije bilo mušterija. Klanjao je na svojoj maloj terasi sa jednom ponjavom postavljenom pod kolenima. Vrata je držao zatvorena, ali nije se zavaravao. Kad glas hoće da stigne, ući će i kroz petostruko zaključanu kapiju. I tako je i bilo.

Nije sada buknuo požar. Nije mu prišao neki neznanac. Jildiz je ružno sanjaor Orhana. Smejao mu se riđokosi šegrt u lice i pred njim grizao zlatnik da mu pokaže da je lažan. Kada se probudio, uzeo je zbog toga trgovac začinima *Kuran* i u njemu počeo da traga za rečju „hazen“ („tuga“). Rešio je da se spremi, a ne da ga i Orhanova smrt dočeka nespremnog kao što je bilo sa Šefketom. Pronašao je da se arapska reč „hüzün“ spominje u dva ajeta, a turski oblik „hazen“ u još tri ajeta u *Kuranu*. Pročitao je da se za godinu u kojoj su umrli stric Proroka Muhameda, Abu Talib, i njegova žena Hatidža kaže „senetülhüzn“ („godina tuge“) i pomislio da se spremio i za skore smrti u svojoj porodici.

Kada je najzad saznao da je Orhan mrtav, ništa mu nije bilo od prave pomoći. Telo njegovog voljenog šegrta trebalo je da bude dopremljeno sledeće nedelje. Sada se bar imalo šta sahraniti! Ali, kako će on sačekati ta tri dana dok Orhana ne zamotaju u zelenu tkaninu? Ući će u sebe, dublje, dalje od ljudi i tamo ugasiti još deo žeravica koje su tinjale i držale njegov starački život. Od Fiškečijevih sada je ostao samo najmlađi brat, ono osmogodišnje dete koje mu je poslato u vidu turskog revanša i u njegovoj radnji ostalo samo dan. Šta će taj osmogodišnjak misliti? Oba starija brata dala su život padišahu. Pa da, treba da bude ponosan. Treba da peva ulicama Istanbula to osmogodišnje dete. Treba i on da ga uzme u naručje i ponosno krene ka novom padišahovom saraju,

no da li on to može? Ne. Može samo da umre, ali neće, neće jer još trojica šegrta negde uprtih pogleda čekaju da odbraňe Tursku od nevernika, koji nadiru sa kopna i mora jasno utvrđenim i vazda dvodimenzionalnim poganim putevima. „Kerovi ih rastrgли“, rekao je za sebe a onda glasno zavikao „kerovi, kerovi!“

On mora da živi za tri svoja mlada šegrta. On treba da se moli Alahu i još jednom pročita ajete sa rečima „hazer“ i „hüzün“.

S NAJLEPŠIM ŽELJAMA IZ PAKLA

„Dragi gospodine, osobu koju spominjete vi ne poznajete i zato vam je tako jednostavno da o njoj govorite kao o 'kasapinu kraj Stare glave Kinsale'. Ja sam, kako kazah, za razliku od vas bolje upoznao kapetan-lajtnanta Valtera Švajgera. Neobično je što je zapravo istina sve što kažete, ali način na koji govorite nije dobar, jer vam nedostaje poznanstvo sa ovim velikim podmorničarom i nesrećnim čovekom. Vi, recimo, ne znate da svi pomorci poreklom s mora liče jedan na drugog, svaki poreklom s kopna samo je samom sebi uzor. Valter Švajger je poticao iz berlinsko-frankfurtske 'suvozemne' porodice. Bio sam uz njega veći deo detinjstva. Školovali smo se zajedno: on prvi u klasi, ja... pa ne baš prvi do njega.

„Zajedno smo stupili na podmornicu U14 na dan kada je naša Nemačka objavila rat Srbiji. Poslednji smo isplivali na površinu živastog mora kada smo izgubili naše prvo plovilo u osvit zore 15. decembra 1914. odmah pošto smo izašli iz Severnog mora. Posle kratkog ispitivanja kapetana dobili smo novu podvodnu ajkulu, podmornicu U20 koja će potopiti *RMS Luzitaniju*. U pravu ste, dobro se sećam tog dana, još mi je sveže zapomaganje ljudi i njihovo davljenje, gotovo bih smeo reći mlevenje, u ludačkom levku koji je za sobom ostavio trup broda koji tone u debelim vodama, na dvadeset kilometara zapadno od irske obale, kod Stare glave Kinsale.

„Ipak, gospodine, vi, uz svu svoju upućenost, previđate ili ne želite da shvatite da je potonuće *Luzitanije* bilo strašna

tragedija u kojoj su svi imali svoj ideo: dok 54 u Njujorku odakle je 1. maja 1915. brod krenuo na svoje fatalno putovanje, kapetan Danijel Dou koji je lađu pokrenuo put Liverpula, pa i svih 1.255 putnika na brodu. Nemojte kazati da oni nisu bili svesni da je *Luzitanija* dvostruko plovilo: spolja *RMS Luzitanija*, dakle trgovački brod, a iznutra *AMC Luzitanija*, prikriveni bojni brod. Naravno da vam je poznato, a to i ne skrivate, da je 1913. Britanski admirалitet naredio da se na velikim putničkim brodovima odeljak ispod glavne palube koji je ostao prazan i služio kao plovak kod eventualnog prodora vode u donji postroj, otpečati i opremi rotacionim topom koji je mogao za nekoliko minuta da 'vaskrsne' na glavnoj palubi, tik do putnika prve klase koji uvijeni u čebad gledaju poslednje zrake sunca koji se dave u okeanu. Sigurno vam je poznato da su svih sto dvadeset Kanađana koji su se utopili, zapravo bili vojnici u civilu, ali vi već imate novi argument.

„Jeste, znam šta ćete mi odgovoriti, i čak ćete i u tumačenju tog zamešateljstva biti u pravu. *Luzitanija* je gurnuta u propast s obe strane Atlantika. Tačno je da su svoje prste u tome imali iluminati. Kapetan Danijel Dou bio je iluminat, u Britanskom admiralitetu bilo je dosta iluminata, baš kao i na Kapitol hilu, pa i moj nesrećni drug, kapetan-lajtnant Švajger – eto vam priznanja – bio je iluminat. Svi oni bili su u nekom dosluhu i svima je u interesu bilo da se Amerika uvuče u rat. I jeste: torpedo je ispaljen u sasvim planiran cilj, u lađu koja je kao gojazna kupačica nezaštićena ulazila pravo u našu zasedu – no koliko samo grešite kad tvrdite da je iluminatska zavera u kojoj je učestvovao moj jedni prijatelj bila od presudnog značaja, pa čak spekulirate da su se divnog miholjskog leta 1913. susreli kapetan Dou, kapetan Švajger i britanski ministar pomorstva Winston Čerčil!

„Hoćete li se iznenaditi ako vam kažem da su *Luzitaniju* zapravo potopile podvodne zmije duge po dva kilometra i

gadni polipi iz morskih dubina? Čudite se? Ništa zato. Ovo vam, upamtite, govorи pouzdani svedok koji je petnaest godina proveo sa Valterom Švajgerom, od toga četiri na dnu mora. Sve je počelo još dok smo bili u mornaričkoj akademiji u slobodnom gradu Libeku. Halucinacije? Skućeni uslovi u kojima žive i bore se prvi podmorničari? Živčane krize prvog u klasi? Verovatno sve to uzrokovalo je da kapetanu Švajgeru počnu da se javljaju prividi stvarni kao život sam. Već našu prvu podmornicu U14 – po rečima našeg kapetana – pratile su velike zmije, megalodoni džinovskih ralja, morski zmajevi i legendarni polipi krakeni. I ja sam, čini mi se, počeо da čujem njihovo šunjanje, otegnuta kucanja o trup naše podmornice, udaljena cijukanja i coktanja koja su ličila na kikot žena u godinama – ali, u pravu ste, nijednu od nemanj nikad nisam video. No, Švajger jeste.

„Tvrđio je da su to naši pakosni saveznici i pakleni pomoćnici i da ih ne smemo razljutiti. I kada je naša podmornica U20 tihu isplovila na pučinu 30. aprila 1915. i nedaleko od najzapadnije nemačke luke Emden zaronila pod more, kapetan je tvrdio da su i naše zveri krenule za nama. Nemojte se smeјati, gospodine, one su bile tu, kunem vam se. Pitajte i druge mornare sa U20, potvrđiće vam da su otegnuti jecaji, pijukanja i stravični krici iz slanih dubina govorili o njihovom bliskom ali za sve nas ipak nevidljivom prisustvu. Mi ih zato nismo mogli ni dozvati, ni smilostiviti. To je mogao jedino kapetan. Onaj koga zovete ‘kasapin kraj Stare glave Kinsale’, moram vam to kazati, nije se nikako mirio s tim što s njima mora da stupa u kontakt, a to je napisletku činio, jer bilo je ludo prevideti savezništvo tako moćnih stvorenja. ‘Mi sada idemo u naručje našoj sudbini, moramo učiniti ono što se od nas očekuje i nad vodom i pod vodom’, kazao mi je, i ja sam shvatio da idemo u susret nekom spektakularnom potapanju.“

„Tako se i desilo. Po Severnom moru plovili smo pola dana. Okrenuli smo pored morskog procepa kraj severnij

obala Škotske i tri dana po isplavljanju stigli na svoje odredište: dvadeset kilometara od Severne glave Kinsale. Tu smo zatim stali, potvrđujem tačno ono što ste i vi rekli – čekajući jedino *Luzitaniju*. Ali vi ne znate što se dešavalo u ona četiri dana koliko je tom ‘nevinom’ trgovačkom brodu trebalo da stigne do mesta gde smo postavili zasedu. Zbog bezbednosti izlazili smo tek nakratko na površinu da dopunimo zalihe vazduha. A dok smo bili pod vodom, kapetan je uključen u pravi rat sa zverima. Bio je gotov da odustane i prevari ‘one s površine’ i ne potopи *Luzitaniju*, ali morska stvorenja htela su drukčije. Niko nije smeо da uđe u kapetanovu kabinu, osim mene, a i kad bih mu ja doneo obrok, on bi naglo začutao i kao da sam u toku sa ‘pregovorima’ govorio mi: ‘Ne vredi, morske zmije presudile su: brod se mora potopiti.’ Jedan dan, pa zatim još jedan. Vrisci su, kunem vam se, bili sve jači, kapetanovi odgovori sve glasniji i ogorčeniji, pa razumete zbog čega su svi članovi posade podmornice U20, bili prestrašeni, čekajući samo dan kada će sve biti gotovo.“

„I to se dogodilo. Bio je petak, 7. maj. Malo nakon podneva primetili smo ploveće metalno brdo koje nam se približava sa istoka. Jedan torpedo ispaljen sa sedamsto metara učinio je kraj *Luzitaniji*. Pet minuta posle pogotka eksplodirala je municija u potpalublju, te smem da vam tvrdim da taj prasak nije poticao od našeg drugog torpeda. Sedam minuta potom putnici su vrištali. Još četiri minuta pokušali su da spuste čamce... Osamnaest minuta posle susreta sa U20, *Luzitanija* se strmeknula u paklene dubine i u tišinu povukla više od hiljadu života da nahrani koloniju kolosalnih stanovnika mora. Odmah pošto je lađa polegla na podmorske njive i postala plen nemanima, na površini su ostali samo zapomaganja i krici malobrojnih preživelih. ‘Sada su zadovoljni i ljudi odozgo i morske zmije odozdo’, škrto je kazao kapetan Valter Švajger, bled kao da se danima rvao s nevidljivim protivnikom.“

„Prizor na površini svakako je bio strašan. Lopatice pro-pelera koje su se još okretale sekle su ljude napola, smrskani čamci za spasavanje izbacivali su brodolomnike po desetak metara u daljinu kao da pljuju neke koštice od višnje, videlo se kako okačena o pojasa za spasavanje pluta samo ljudska glava, ali mi smo uvukli periskop i otplovili natrag u matičnu luku. U Berlinu je jedan 'suvozemac' Valter Švajger odlikovan Gvozdenim krstom prvog reda i unapređen u čin kapetan-lajtnanta, a vi ste gospodine prvi koji sada znate punu istinu o potonuću *Luzitanije*.“

*
*   *

„Ferara 23. maj 1915.

„Draga Majko,

„Pasje vrućine poranile su ove godine u Feraru, a približila se i berba konoplje na poljima koja okružuju rukavci i močvare s bolesnom vodom, pa ti pišem sklanjajući se od ljudi koji u ovo vreme prosto pobesne i pokažu svu svoju pohotnu narav. Želeo sam da ti se javim, jer znam da će do tebe stići vest da su mi živci popustili i da sam nervno oboleo. Ne brini. Odglumio sam slom živaca i naišao na naklonjenog lekara majora koji me je smestio u jedan sanatorijum nadomak Ferare. Oporavilište je nekad bilo benediktinski manastir sa malim atrijumom s kolonadama oko i mnoštvom prolaza i samotnih odaja, pa mi se pružila prilika da se ponovo vratim bojama i načinim nekoliko velikih formata sa metafizičkim prolazima i napoljenim štenim šnajderskim lutkama upletenim u dugačke senke što se kao pauci penju po zidovima.

„No, zamisli šta mi se dogodilo. U moj život ušao je neki drski, neobrazovani čovek. Kako se drži, tako se i zove: Karlo Rota. Taj kvarnjak Rota proglašio se slikarom i ne pitajući

me – čak mojim epigonom. Kuda god da krenem, išao je za mnom sustopice i slikao isto što i ja. Sve to činio je sa zaprepašćujućom bestidnošću i *sans gene*. Kao čoveku bez omere u svojim rukama i skrupula u svojim namerama, kod njega je sve bilo ogoljenije nego na mojim platnima. Njegove krojačke lutke bile su izvrnute, poderane, iz njih je zli demijurg brutalnom snagom povadio kudelju, federe i konce, i čak su na kraju, na nekim platnima, počele i da krvare. Kada sam ga pitao zašto to čini, rekao je da mu tako nalaže pakao! Kakav bedan izgovor za jedno netalentovano mazalo. Ne bih dao na njegove izgovore ni pet para, da taj razbojnik nije tvrdio da njegove slike najavljuju rat i za Italiju i da je on u doslugu sa budućim žrtvama koje predstavlja kao iskasapljene šnajderske lutke. Pa i na to nisam obratio pažnju, sve dok danas nisam čuo da je naša zemlja stupila u Veliki rat.

„Šta će biti ne znam. Znam da me je Karlo Rota još večeras spasao svog prisustva i takozvanog priateljstva. Odbegao je i za njim se traga kao za vojnim beguncem. I platna je poneo sa sobom. Piši i nemoj odmah da kupuješ kartu za Feraru. Možda ipak sve ne bude kao na platnima jednog mučeno netalentovanog slikara. Tvoj odani sin,

„Đordđe Kiriko“

*
*   *

„Mogiljev,
Stolka – carski generalštab,
1. septembar 1915.

„Monsieur l'Ambassadeur,

„Kako vam je poznato, ja nisam mlad čovek: sedamdeset jest mi je leta i video sam i onaj i ovaj vek, i lepo i ružno,

probao i slatko i gorko, dotakao i meku put i šake u koprivu stavljao. Zbog toga vas molim da ono što će vam napisati ne shvatite olako, kao i da sve što napišem ostane među nama, jer ovo *c'est pur nous deux*. Dovoljno dugo boravite u mojoj zemlji, te i vi shvatate da Rusija pliva u moru okultnog i mističnog, da je naša crkva ostrvo pravoslavlja okruženo obesnim nevernicima, da je narod ovde silovito prekomeren, a crne sile iz pakla prečicom put nalaze i do najstabilnijeg i najpravdoljubivijeg čoveka. Nemir je zato naš saveznik, histerično vizionarstvo naša budućnost, a tragovi tupih nečovještava krajputaši naše istorije.

„Sve ovo pišem vam kao osvedočeni vernik i rodoljub koji ne dopušta da se u njegovom društvu iko busa u grudi i tvrdi da je carsku porodicu zadužio više od mene. Upravo zbog budućnosti Romanovih pišem vam kao Zapadnjaku i molim vas da me opomenete ukoliko nađete da sam ma u čemu preterao. Vi ste svakako obavešteni da je imperator 25. avgusta / 8. septembra (po novovernom) o. g. smenio generalisima velikog kneza Nikolaja Nikolajevića i uprkos protivljenju gotovo svih, tronu odanih ljudi, stavio se na čelo svih svojih armija na kopnu i moru. Vi zacelo znate da je naš 'Gvozdeni duka' vest primio kako hrišćanin jedino može. Ako smem da citiram, novom ministru rata generalu Polivanovu rekao je: 'Slava Bogu, imperator me je lišio zadatka koji me je potpuno potrošio.' Ali, tako nisu mislile i njegova žena Milica i ona njena furiozna sestra Anastazija-Stana, žena Nikolasovog brata, velikog kneza Petra Nikolajevića.

„Verovatno su vam poznate te dve crnogorske kneginje-veštice, oprostite što se služim sasvim nediplomatskim jezikom. Niko ta dva 'crna bisera' u oči ne sme da pogleda: iz džepova im pileće nožice ispadaju, a vazduh oko njih miriše na čarobnjačka eterska ulja. Njih dve gorke sestre grko su primile vest da je Duka smenjen i sa svojim odanim generalom Januškevićem poslat na Kavkaz. 'Zar posle onakvo

stradalništva', čuh da su siktale, 'zar posle spavanja u šatoru na minus trideset na Mazurskim jezerima?' Furiozne kao Medeje, tražile su da se sretnu s muževima, ali ni Nikolaj ni Petar nisu bili u prilici da ih vide, jer je Petar ostao u Moskvi, a Nikolaj bez zadržavanja otisao u Tbilisi, na Kavkaz. Zato su one, smem u to poverovati, u svojoj rezidenciji u Kijevu kao Baba Jage počele svoj veliki rat. Po čemu to sudim? Sled čudnih dogadaja navodi me da ovo pomislim, a tome nije krivo mestašce Mogiljev, niti to što se toliko važnih ljudi našlo na jednom mestu – praktično u nekoliko kuća i dve glavne ulice koje se okomito presecaju.

„Najpre se nešto čudno desilo sa komandantom dvora Vojekovim, koji je počeo da zamuckuje i ide postrance. To je – ta znate i sami – onaj odani i čutljivi starac, koji govori samo kad mora ili kad je pitan. On, upravo on, krenuo je da se glasno izražava nemuštim ljubavnim katrenima i tercinaima. Za njim je čudne smetnje pokazao vazda uzdržani admirал Konstantin Nilov koji je naizust recitovao Šekspirove sonete, umesto da obavlja redovne dužnosti. Išao je gubernijskim domom i kao za sebe govorio reči 18. soneta: 'Сравню ли я тебя с днем светлым лета? Милей его ты, кротче и нежнее. Холодный ветер — злобный враг расцвета, дни летние могли бы быть длиннее.' [Sa letnjim danom ne znam da li da te / Poredim, kad si – lepši, čari tiše? / Pupoljke maja strašni vetri smlate / I vreme leta kratko je odviše.]

„Nemac je zauzeo čitavu Litvaniju i presekao prugu koja spaja Vilnus sa Dvinskom i Pskov sa Petrogradom, a nije prošlo mnogo kad je u Mogiljevu zavladalo pravo ljubavno ludilo kao u nekoj Šekspirovoj komediji. Vrhunac se dogodio kada je sa velikim knezom Sergejom Mihajlovićem u Stolku prispeala i njegova prelepa prijateljica Matilda Kšešinjska, primabalerina prestoničkog Marijinskog teatra. Usko lice, jake istočnjačke jagodice, prodorne oči boje safira i jedan mladež na licu... Tog časa kao da su svima srca prostreljena.

Admiral Nilov svakog dana je išao na kupanje u Pečerskom jezeru ne bi li Matilda videla da je on još jak kao da je mladić. Za Vojejka sam čuo da je nikog ne pitajući otišao da prosi balerinu i pred njom go klečao na kolenima, ali u to ipak ne želim da poverujem.

„Najgore je bilo što su se braća, veliki knezovi Georgij i Sergej Mihajlovič zavadili oko gospodične Kšešinjske. Artillerija je tako udarila na konjicu (Georgij je bio zadužen za artiljeriju, a Sergej bio u štabu konjice). Kada se u sve umesala i avijacija, to jest kada je fatalnoj Matildi ljubav iskazao i treći brat, veliki knez Aleksandar Mihajlovič, svetski ljubavni rat bio je na pomolu. Matilda ne zna šta da radi. Traži prijem kod cara s kojim je takođe nekad bila u sentimentalnoj vezi. Ali, niko je ne pušta k imperatoru. Car redovno piće čaj u pet po podne, a niko o ljubavnom ludilu ne sme da zucne, dok se braća oružaju i u svirepostima koje jedan drugom piše u pismima nadmeću sa samim Šekspicom. Pronose se glasovi o dvobojima, o nestanku lepe primabalerine iz Mogiljeva, a onda – sve najednom podignuto, odjednom zastane.

„Komandant dvora Vojejko se ne seća da je go klečao i nudio brak Matildi; Nilov više ne recituje Šekspira i ne kupuje u hladnoj jezerskoj vodi odeven u kupaći komplet na prugice; Georgij Mihajlovič se vraća artiljerijskim pitanjima; Aleksandar Mihajlovič okreće glavu od balerine; velik knez Sergej Mihajlovič sačuvao je svoju dragu kao da ju je proveo kroz srce oluje i sve se vraća u ratnu realnost. Ruska vojska više ne odstupa. Na desnoj obali Stira, na liniji Deražna–Olit–Njižno naše su linije čak prešle u kontraofanzivu. Bog će dati da carevo komandovanje bude uspešno, ali da ljudi su se jednonedeljnom ljubavnom pometnjom dve službenice pakla Anastazija i Milica zadovoljile? I hoće li sve ponoviti već sutra? Pišite mi, grđite me, svetujte me.

„Ministar dvora, grof Vladimir Frederiks“

*
*   *

„Poštovani her Šnebel,

„Vi, kao lekar, znate da imati sina uzetog u ruke nije nimalo lako. Ne pada najteže ni nega, ni mukotrpna podučavanja, nego pogled na to lepo lice ispod kojeg stoje ruke koje ništa ne mogu da uzmu i ništa ljudski da dovrše, pa čak ni dugme na košulji da zakopčaju. Moj sin Hans takav je bolesnik, a Bog mi je svedok da sam mu zahvalna što mu je na drugoj strani dao ono što mu je u rukama uzeo. To divno lice, te naše severnjačke prodrorne plave oči – svaka bi ga devojka poželela, pa bi možda i u rat pošao da samo nema one dve svoje osušene ruke koje mu od detinjstva vise niz trup kao gole grane usahlog drveta.

„O, koliko sam samo noći probdela plačući, ali sada je – nenadanim čudom – tome došao kraj. Ne, nije Hans, i takav kakav je, našao neku udavaču, već je, zamislite, odjednom počela da mu se vraća snaga u rukama. One mišice koje su bile ispumpani baloni sada su se prokrvile, a bledomrtvačka koža povratila je rumenilo i moj jadni sin počeo je najpre da maše, pa da piše prva slova i još mnogo toga da radi, što me je u prvom trenutku neopisivo obradovalo, a onda podosta zabrinulo.

„Možda je svemu krivo to dugotrajno čekanje, osećaj da ste lepi, pa i više od toga, u svakom delu svoga tela, da ste pravi muškarac, a da vas niko neće, jer na svakom mestu izazivate samilost pomešanu s gnušanjem koja vas gura dalje od svakog društva i bilo kog zadovoljstva. Da skratim priču, posle dvadeset godina čekanja, kroz žile Hansovih ruku potekla je krv. Odmah sam vas obavestila, kao i našeg prijatelja, doktora Ingeltorpa, koji je, doduše, kazao da proces može

da zastane, ali mi se na to nismo obazirali. Ko je bio srećniji od nas dvoje. Hans je bez oca od osme, ja nemam nikog sem njega.

„Za dva dana Hans je mogao da zakopča dugme, kroz nedelju dana da sam jede supu, za mesec dana da udene konac u iglu. Igrali smo, pevali, a onda su nastupila njegova mračna osećanja. Zašto nije bio jednostavno srećan? Ne znam. Počeo je da mi se poverava. Tvrđio je najpre da ruke nisu njegove (dr Ingeltorp preporučio mi je da to ignorišem), pa potom da će mi uskoro reći čija je leva, a čija desna. Nije prošlo mnogo a on je pobedonosno izašao sa 'vestima'. Bila sam zapravljena. Kazao je da je njegova levica bila ruka francuskog pjesnika Bleza Sandrara, a njegova preporođena desnica ruka našeg poznatog pijaniste Paula Vitgenštajna. Kako su ruke postale Hansove? Prema njegovim tvrdnjama, desna ruka amputirana je vojniku Vitgenštajnu 1. marta 1915. (vidite, doznao je i tačan datum) posle neuspele opsade Varšave. Dospao je pijanista ruskog ropstva i ruski lekari amputirali su mu fatalno ranjenu desnicu, dok je, prema Hansu, pijanista ječao i kraj svog kreveta slušao svu muziku koju je njome svirao, a više neće moći. Levica je amputirana vojniku Sandraru (opet tačan datum: 7. oktobra 1915) i postala svojina mog sina.

„Pokušala sam da se našalim, da pronađem nelogičnost priči jednog dečaka koji nikad izvan svog grada nije kročio pa koliko znam ni slušao Vitgenštajna, a za Sandrara, kakvi ni ja, nikad nije čuo. Upitala sam ga šta je desnica pijanista čekala od marta do novembra? Kazao je: levicu. Gde je desnica čekala? Kazao je: u paklu. Naravno da sam momentalno napisala pismo doktoru Ingeltorpu i on mi je odgovorio da priču lako proveriti. Treba se samo obavestiti o sudbini vojnika-pijaniste Paula Vitgenštajna. Raspitali smo se, i doktor i ja, i saznali da je pijanista zaista ostao bez desne ruke. Kakva nesreća za jednog muzičara, kakva sreća za moga sina!

No, kako to može biti istina? 'Može, može', odgovorio je moj Hans. 'Dokazaću to čim se na ruku malo naviknem i zasvirajući klavir koji nikad nisam vežbao.'

„Potom smo prošli kroz 'period Bleza Sandrara'. Ko je on? Šta je radio? Sve sam saznala do tančina iz usta svog sina. Neću vam sada, dragi doktore, prepričavati čitav životopis jednog neprijatelja. Sandrar je neki ubogi pesnik, prava ljudska lasica. Zapravo se zove Frederik Soze i nije ni Francuz. Pa ipak, pucao je na nas. Preskačem sada mnogo od biografije jednog malog liričara, i prepričavam vam samo ovaj detalj. Hans je sa rukama izgleda usvojio i sva sećanja i osećanja vlasnika ruku. Zamislite šta mi je kazao: godinu dana ratovanja za usvojenu otadžbinu u Sandraru je probudilo ratnog pesnika, ali onda je njegovo samopouzdanje počelo da se ruši kad je navodno video kako generali olako šalju vojнике u smrt, a za sebe traže potpunu udobnost. Evo šta je Hans saznao, veli, od Sandrara. Jednu sliku živu kao stvarnost sama: ulaze trupe u varoš Šantiji, gde glavnokomandujući Žofre i njegovi generali imaju štab. Veliki general ne želi da ga uznemirava rezak bat cokula pešadije koja prolazi ulicama. Da bi se očuvala tišina potrebna za strateško većanje, Žofre naređuje da se po ulicama prospu tone slame...

„Mi ovo nemamo načina da proverimo iza neprijateljskih linija, ali kako je Hans sve to mogao znati kad ne zna ni ko je Žofre, ni gde je to francusko mestašce Šantiji? Zato se mnogo brinem, dragi doktore, umesto da budem prosto srećna. Za još nedelju ili dve Hans obećava poeziju na francuskom i svoj prvi koncert za desnu ruku. Dođite k nama, lakše će mi biti uz vas. Ako uspe, biću najsrećnija i najnesrećnija majka na svetu. Ako ne uspe, biću najnesrećnija i najsrećnija mati na svetu.

„Uz poštovanje,

„Zabrinuta majka Amanda Hence“

*
* *

„Draga Zoe, ljubavi mog života,

„Nisi došla. Nisi smela. Nije te pustila Nana. Nisi se usuđila da se pridružiš jednoj nakazi koja je 1914. igrala karte s mrtvima kod Lunevila i bezdušno ubijala beznadežne bolesnike u bolnici Vožirar na Monparnasu. Nisi verovala da je u meni moguće probuditi i ponovo odnegovati čoveka. Ne zameram ti. Verovatno si u pravu. Zbogom sada. Krećem u pakao. Prvi stepenik: uzimam pištolj. Drugi stepenik: stavljam metak u cev. Treći stepenik: potpisujem se.

„Tvoj Žermen Desparbes...“

ODBRANA I KONAČNI SLOM

Šta kriju novinske vesti? Malo pre nego što je u oktobru 1915. odlučeno da se Srbija napokon slomi i 6. oktobra započelo teško granatiranje Beograda merzerima i Debelim Bertama, prestonička *Politika* je u poslednjem broju štampanom 11. septembra 1915. po starom kalendaru, donela jednu od mnogih vesti o izgubljenim osobama. U dnu četvrte strane tankog izdanja stajalo je: „Gde je nestala gđa Lir? Živila je sama u Valpinskoj ulici broj 3 u Beogradu. Ko zna nešto o njoj, neka javi na adresu Karlo Saradal, Praška banka, Ćuprija.“ Gotovo нико nije primetio ovu vest štampanu nonparelom, a koliko tvrde Ćupričani нико se Karlu Saradalu nije tih dana javio. A i kako bi mogao? Službenik jedne velike banke je otisao na položaj dan pošto je dao oglas, Praška banka već polovinom oktobra zatvorila je vrata i neizmirenim štedišama podelila vrednosne papire sa potpisom direktora banke.

Ipak, možda je neko mogao da javi zabrinutom bratanцу vesti o njegovoj tetki iz Valpinske ulice u Beogradu? Ali, kako je mogao, kad gospođu Lir nikو odista nije video u danima pred konačni slom? Poslednji put ona je primećena, početkom septembra 1915. po starom kalendaru, u šnajderskom salonu Živke D. Spasić u Dunavskoj ulici 22, u času kada je zatvorila zavesu i htela da proba nešto što je dala da se proširi i iskrpi. U salonu je bila samo pomoćnica i onda se zbilo ono što je šnajderka nažalost već viđala. Umesto gospođe Lir, u pregratku za probe pojavila se neka druga žena: umršene kose, ispuštenog pogleda, izgrebanih

ruku. Ova osoba nije, kao pređašnje, čak ni pitala „Gde sam to ja?”, već je samo istrčala i utopila se u šibljak Robijaške bašte.

Nije se uvek dešavalo da pregradak za presvlačenje iza zavesu jednu mušteriju primi, a drugu otpusti, pa ipak pomoćnica je zazirala od proba i kad god je mogla predlagala ženama da se presvlače u uglu kraj šnajderske mašine, ili iza njenih pozamašnih leda, a da u prostor za probe ne zalaze, no gospođa Lir postidela se poderane podsuknje, koju nije dala na prepravku, pa je zavesu za sobom zatvorila... Nestala je zato u drugo vreme kao pre nje i Natalija Babić, bombondžijka, Anka Miličević, penzionerka, Jelka Čavić, hlebarka i Mileva Vojvodić, fijakeristkinja. Prostor iza zavese u Dunavskoj 22, čudnim spletom vremenskih okolnosti, rasipao je ljude po razvejanim budućim godinama, a odande vraćao unezverene podanike boljih budućih vremena, osudivši ih da dan-dva, mesec-dva ili čitav život provedu u grkoj 1915., i idućim godinama. Tako se dogodilo sa gospođom Lir. I zato se niko nije javio na oglas Karla Saradala, kao ni na oglase rođaka koji su tražili prethodne putnice prostora za presvlačenje u šnajderskom salonu Živke D. Spasić.

A gospodi Lir u hiljadu devetsto trideset sedmoj godini, gde ju je hudi slučaj odbacio, isprva beše divno. Bio je mir, bio je meki i topli septembar, bili su neki ljudi u čudnim odelima, u neobičnim automobilima. Brzo se popela uz dunavsku kosu i videla da se na početku Tašmajdana, nekadašnjeg turskog groblja, zida velika crkva. Isprva nije znala gde će, ali već narednog dana, onako starovremski odevena, sa iskrpljenom ali starinskom srmom iskićenom sukњom, našla je svog gospodina koji je počeo da joj se udvara i kupuje sve što joj treba. Izlazila je na Terazije i videla kako će Beograd izgledati dvadeset dve godine kasnije. I sve joj se dopalo, pa je čak i namesnika Pavla krenula da simpatiše. Tako je malo trebalo da gospođa Lir zaboravi i sestrića Karla i čitavo jedno

trudno vreme, kada je nenadano ponovo propala natrag u svoju 1915. godinu.

Ista kabina, ista zavesa i sada razrušeni lokal u Dunavskoj ulici 22.

Izašla je na ulicu u predvečerje 6. oktobra, a nebo je bilo crveno i modro kao da mu je sunce čitav dan zadavalo udarce. Neki unezvereni ljudi trčali su kraj nje i dovikivali se preko njenog ramena, obilazeći ogromne rupe od šrapnела. Pokušala je da im kaže da stanu, da nema razloga da se brinu, da će 1937. svi biti srećni, da će bombone biti veće, automobili prostraniji, gospoda uljudnija, ali ko je mogao da sluša beogradsku Kasandru kad je konačni slom prestonice bio svuda oko njih i oko nje. Tu noć provela je sama, a ujutru 7. oktobra pakao je raširio svoja krila. Više nije ni ona znala kuda će. Počela je i da trči vukolikim Dorćolom.

Gledala je očajničku odbranu Beograda i jedva da je i dalje u sve mogla da poveruje. Na Dunavskom keju sve do strugare i Prometne banke otpor su pružali vojnici nekog ludo hrabrog debeljuškastog majora s crnim brkovima koji su mu upadali u usta. Major je, već promukao, krajnjom snagom vikao, grdio, psovao i bodrio vojнике u isti mah, kao da su čas psi, čas ljudi. Sa druge strane, iz mutne reke izlazili su blatinjavi napadači nalik rečnim nemanima i stisnutih zuba osvajali železnički nasip, Adu Ciganiju, čestar Robijaške bašte, i kao nezvani gosti, restoran Šaran – kafanski sto po kafanski sto. Majorovi ljudi su se povukli, a onda su u podne na neprijatelja pojurili beogradski žandarmi, koje su osvajači iz rečnog gliba bukvalno sasekli i desetkovali. Gospođa Lir znala je da mora da uteši unezverene ljude. Pokušala je ponovo da im kaže da ne tuguju, da će sada pod pritiskom neprijatelja napustiti svoj grad, ali da će se vratiti i da će Beograd onda biti lepši nego pre, da će se na obodu nekadašnjeg groblja zidati velelepna crkva, nad kojom će nebo biti prostranije i mirisati na običnu dečju jesen...

Išla je od ulice do ulice, zalazila u srušene kuće, kada je ponovo izbila na plato kod kafane *Jasenica*. Neki vojnici stajali su postrojeni u tri reda – više mrtvi nego živi – sa puškama zakićenim cvećem iz obližnje cvećare. Videla je onog majora sa brkovima i trbušićem i htela da mu pride. Mislila je da mu kaže da ne viče, da će sve to narod vratiti, da će sve narod pozlatiti... ali beogradska Kasandra gurnuta je u stranu, a major je povikao: „Vojnici, tačno u petnaest časova neprijatelja treba razbiti vašim silnim jurišem, razneti vašim bombama i bajonetima. Obraz Beograda, naše prestonice, mora da bude svetao. Vojnici! Junaci! Vrhovna komanda izbrisala je naš puk iz brojnog stanja. Naš puk je žrtvovan za čast Beograda i Otadžbine. Vi nemate, dakle, da se brinete za živote vaše, oni više ne postoje. Zato napred, u slavu! Za kralja i Otadžbinu! Živeo kralj, živeo Beograd!“ I vojnici su krenuli, uz pesmu kojoj su sva rebra bila slobomljena, uz heroizam što je odavno nadvladao svaki strah od smrti koja je postala realnost s kojom su odavno izmireni.

Bio je 7. oktobar, dan pre nego što će pasti Beograd. A onda je nastupio, krvavi 8, pa nezainteresovani 9. i mukli 10. oktobar. Napustivši Beograd – mesto na kojem se kod drugih naroda nalazi samo karaula, a ne prestonica – srpska vojska nastavila je da se povlači. Kada je 2. Bugarska armija 26. oktobra izbila na Vardar i u Kačaničku klisuru, počela je kiša. Kada su stigli glasovi da se narodni junak Kraljević Marko pojавio kod Pirota, na svom Šarcu, mašući zlatnim mačem, padala je kiša. Kada je Hankin Hardin pozvala Anabel Valden i ostale britanske i škotske bolničarke da napuste Kragujevac i krenu ka jugu, padala je kiša. Kad su se, raščupanih kosâ, kao Hekaba i njene kćeri, pojavile u Kosovskoj Mitrovici, padala je kiša. Kada je poslednji oficir 4. Srpskog puka major Radojica Tatić napustio zaglibljeni Knjaževac, povlačeći se pred nadmoćnim neprijateljem, padala je kiša. Kada je kralj Petar 27. oktobra kod Đera rekao vojnicima da će ostati sa

njima da se bori do konačne pobede ili potpunog poraza – padala je kiša. Kada je kralj dan kasnije, u Ribarskoj Banji, zapisao u svom dnevniku „Nadam se da nas srpski Bog još nečim može iznenaditi“ – padala je kiša. Kada je 31. oktobra stari srpski kralj posetio položaje pukovnika Milivoja Andđelkovića Kajafe kod Lepe Vode – padala je kiša. Kada je kraljevski voz krenuo put Kruševca – padala je strašna kiša. Kada je general Živković javio da su Nemci zauzeli Kraljevo – provalila je teška kiša. Kada je Moravska divizija, kao četa fantoma kojoj na čelu stoje promukle bakarne trube, krenula iz stare Srbije da odbrani parče nove Srbije ili se priključi zbegu – lila je olovna kiša. Kada je 11. novembra pala i Ribarska Banja – kiša nije prestajala. Kada su se ostaci one pobedničke srpske vojske iz 1914. šćućurili u kotlini kraj Prištine – počela je susnežica. Kada je kraljevska porodica poslednji put obedovala sa svojim generalima u otadžbini i kada je tišina bila teža od ijedne reči – susnežica je prešla u sneg.

A onda su svi krenuli ka Prizrenu i dalje u dubinu neizvesne Albanije. Poslednja liturgija i poslednji pogled na prijateljski krajolik... Prva stanica na najtežem od svih puteva bila je Ljum Kula. Na sve strane kraj puta nalazile su se komore, fijakeri, oružje, odbačeni topovski zatvarači, automobili izvaljenih vrata, ljudi sa pogledima samoubica i tovarna stoka obnevidela od gladi i žeđi. U pravnji starog kralja Petra bili su upravnik dvora, pukovnik Kosta Knežević, adutant Đukanović, konjički kapetan Milun Tadić, konačar koji je išao jedan dan ispred kralja, i na kraju kraljev doktor Svetislav Simonović, koji se nikad nije razdvajao od svog kišobранa. Svi su se pitali čemu taj dugački crni kišobran na kršu Albanije, po snegu koji navejava oštrim pahuljama što se pod kragnu zavlače kao stenice, ali doktor Simonović nije mnogo objašnjavao. Nikad se on svojim velikim britanskim kišobranom nije branio od vejavice, nije ga čak ni vrteo kao

neki dokoni gospodin, ali ga iz ruku nije ispuštao. Krenuo je s kišobranom u Albaniju i s njim stigao do Tirane...

Bio je brži od drugih, lakši od drugih, iako je kroz Albaniju vukao trideset kilograma kraljevih lekova i zavoja. Ali, tu je bio kišobran. Kada ga niko nije video, dr Simonović je otvarao amrel, u njegovo krilo pažljivo ređao zavoje, drvene kutije, meleme u staklenim flašama, špriceve i ovalne metalne hirurške čančice. Onda bi ga zatvorio, kačio zaštitnom pantljikom i tek pomalo podnaduli kišobran „progutao“ bi čitav teret. Trideset kilograma lekova i sanitetskog materijala svelo se na jedan grumen ne veći od grumena zlata i težilo svega stotinak grama, sve dok ponovo ne bi otvorio kišobran. Kako se to dogodilo, doktor nije znao, ali je zahvaljivao srećnom slučaju što mu je pomogao u albanskoj golgoti. Tako je prošao put od Ljum Kule, do Spasa, pa dalje ka mestima Fleti, Puki, Fuši Arsi. Gledao je starog kralja kako se muči, druge kako posustaju, video je smrznute vojнике usput, susreo se s nosiljkom za vojvodu Putnika, koja je bila toliko mala da je ličila na neki uspravni kovčeg – dok on nije imao muke. Nikom nije smeо da kaže, niko nije trebalo da posumnja, pa je i sam pomalo jadikovao i uvek pazio da u novi grad stigne pre ili posle drugih.

U Fletu je zaduhan uleteo u han pre pratnje i kada je otvorio kišobran, gotovo ga je uhvatilo komandant vojne stanice Živojin Pavlović Ajfel. U Fuši Arsi kralja je dočekala desetina Esad pašinih vojnika i neki od Arbanasa zaprepašćeno su videli kako se otvara čudesni doktorov kišobran i iz njega ispadala trideset kilograma sanitetskog materijala. Kraljeva grupa prispela je u mesto Lješ 5. decembra 1915. oko jedanaest i samo zahvaljujući kapetanu Muratu Zmijanoviću tajna nije otkrivena. U Medovi i Fuši Kuruji lekovi su „raspakovani“ bez problema, a onda je mali konvoj prispeo u Tiranu.

U starom italijanskom hotelu, gde je kraljeva svita smeštena, doktor Simonović otvorio je kišobran kao pre, ne

sumnjajući ništa. Ne, nije mogao opaziti da je to „prevozno sredstvo“ na putu do konačnog odredišta odjednom postalo lakše, ili da je teret bio i po čemu drukčiji dok je bio zgusnut u jednu čudesnu tačku veličine zlatnog kamena. Zato nije ni pomislio da će, otvorivši ga, odjednom primetiti neke potpuno drukčije lekove. Umesto teških bočica od crvenog stakla, dugačkih špriceva, igala poređanih u metalnim kutijama i kamenih blokova kristala raznih soli, doktor je ugledao uredno poređane neke ampule u neobičnim providnim tablama, sasvim male boćice i špriceve od nekog lakog providnog stakla. Uplašio se: kišobran još jednom zatvorio, pa ga otvorio. Ti novi lekovi i dalje su bili tu, zamenivši stare. Šta da učini s njima? Kao lekar otvorio je jednu ampulu i pomirisao prah koji je zaudarao na plesan, zagledao se u malene špriceve, ali su ga najviše začudile igle tanke kao vlas kose uredno smeštene u neku savitljivu oblogu od njemu nepoznatog takođe providnog materijala.

Možda su ovo bili lekovi daleko delotvorniji od onih koje je poneo; možda su oni mogli bolje da pomognu starom kralju Petru, ali doktor Simonović nije mogao da ih proveri, pa ih se zato bez griže savesti rešio. Preko nekih lekarskih veza, u Tirani je nabavio novih trideset kilograma lekova i sanitetskog materijala iz svog vremena. Kralju nije rekao ništa. Lekove više nije stavljao u kišobran, a sam nikad nije saznao da je bacio zalihe antibiotika, lekova protiv visokog krvnog pritiska, antidepresive, moćne analgetike i malu zalihu aspirina.

Da li bi ove lekove prepoznao jedan lekar sa suprotne zaraćene strane – Hajnrih Aufšnajter? Verovatno ne bi, ne samo zbog toga što je reč o bečkom psihanalitičaru nego i zato što je i ovaj doktor bio dete svoga doba. Bio je sanitetski narednik Aufšnajter i vojnik. U trinaest dana prve okupacije Beograda, tokom 1914. bio je i on gost „prijateljske srpske kuće“ Gavre Crnogorčevića. I on je tada bio vojnik koji još

nije video propast, svoju i tudu, te je i sam još imao potrebe da umiri savest i uteši se što se u okupiranoj Srbiji pretvara da veruje da se upušta u veze s „kćerima“ Gavre Crnogorčevića. Dobro se sećao te kuće: ulazilo se kroz svinjac, pošto bi se preskočila otvorena kanalizacija, ali kada bi namernik otvorio vrata, njegove zaprepašćene oči ugledale bi pravi halickani „diplomatski klub“, sa mnoštvom debelonogih žena koje je domaćin otvoreno ljubio i zvao ih „svojim kćerima“. Tog domaćina Gavru jedan psihoanalitičar za samo trinaest dana 1914. dobro je upoznao: spolja sirov i surov, a iznutra fatalistički siguran da će se posao završiti ubrzo, i tragično po njega.

Bio je to prvi od „ljudi u slepoj ulici“ kako će kasnije svoje štićenike zvati doktor Aufšnajter. Godinu dana kasnije, kada je 1915. ponovo ulazio u Beograd, video je jedan psihoanalitičar još mnoge „ljude u slepoj ulici“. Odredili su ga da sa sveštenikom ide u poslednji obilazak na smrt osudenih i to je jednom psihoanalitičaru bilo sasvim novo iskustvo. Rešio je da o tome napiše rad i pošalje ga najužem krugu psihoanalitičara. Osuđenici su, primetio je, čitav život sveli na nekoliko dana do omče i počeli su da ga žive kao da je reč o jednom novom trodnevnom životu kad treba da učine nešto što u onom običnom, neomeđenom smrtnom kaznom, nikad nisu. Koji nisu videli ni slova, tražili su da čitaju; drugi su kretali da slikaju; treći su počinjali da puše; četvrti vreme koristili da po čitav dan psuju kajzera; peti odbijali hranu i spremni da na onaj svet odu prazna stomaka – i svi su bili uvereni da im je u tri-četiri dana moguće da čine što im se ushte, pošto im se ništa gore od smrтne kazne ne može dogoditi.

Posle nekoliko nedelja, doktor je rad u nastajanju nazvao „Psihologija na smrt osuđenog“. Pisanje rada je okončao lako i ubedljivo ga potkrepio s nekoliko desetina primera obešenih u Beogradu. Dodao je svemu i fotografije na smrt osuđenih i bio siguran da treba da ga pokaže ostalim psiho-

analitičarima. Zatražio je odsustvo, ali nije odmah krenuo na put, jer je čitava vojska morala da sačeka kajzera Vilhelma, koji je dolazio da se prošeta Kalemeđanskom tvrđavom u Beogradu, kao prvi nemački vladar posle Barbarose koji će baciti pogled na ušće Save u Dunav ispod vetrovitog i prkosnog Beograda.

Čim je car prošao, doktor osudenih na smrt odmah se pakuje i ulazi u prvi sanitetski voz koji polazi sa beogradskе železničke stranice na sever. Kada kreće na put da nađe jednog po jednog kolegu psihoanalitičara, počinje zapravo lična drama dr Hajnriha Aufšnajtera. A te lične priče ne bi bilo da doktor na gorkom talagu svoje svesti nije imao osećaj krivice i da nije bio uplašen daleko više nego njegovi osuđenici na smrt. Ništa čudno, rekao bi mu bilo koji psihoanalitičar, ali ono što će se doktoru dogoditi na proputovanju ratnom Evropom postaće predmetom teksta koji će posle Velikog rata napisati jedan od najbližih Frojdovih saradnika Karl Abraham i time, uostalom, samo dopuniti svoj članak pisani u „totemskoj fazi“ iz 1913. godine.

Predmet jednog tragičnog totemskog poistovećenja biće kolega Aufšnajter. A šta je mučilo jednog psihoanalitičara iz Beča, te se i on totemski poistovetio sa smrću? Godina je bila 1913. Bio je kongres psihoanalitičara u Bazelu i svaki od delegata jednog smrtno bolesnog pokreta imao je da se odluči za koga će glasati: za Frojda ili Junga. Aufšnajter je glasao za „neposlušnog sina Junga“, a potom se predomislio. Nikad sebi nije oprostio što se i na čas digao „na oca Frojda“, što je i za trenutak poverovao tom Jungu i dozvolio da ga opčini kao nekog mladića. Tražio je prijem kod profesora i on mu je oprostio, no da li je Hajnrih Aufšnajter oprostio sebi?

Došao je Veliki rat i topovska kanonada zaglušila je sve misli, osim valjda onih koje duboko skrivamo u sebi. Zato je Aufšnajter odmah posle završetka operacija na Balkanskom frontu, dobio odsustvo i sa svojim radom u rukama krenuo

na put – fatalni put na koji nije trebalo da pođe. Kasnije će sve biti detaljno dokumentovano. Sa tekstom „Psihologija na smrt osuđenog“ krenuo je najpre k Frojdovom zameniku Šandoru Ferenciju. Totemski se poistovetivši sa svojom krivicom i indukujući bolesti u себи, kod Ferencija, među mađarskim husarima, oboleo je od perforacije dvanaestopalačnog creva. Mučio se, povraćao, ali je, trpeći velike bolove, ipak nastavio hodočašće: kod drugog člana Frojdovog komiteta, Maksa Ajtingtona, gde mu je konstatovana hronična upala prostate (sa sumnjom na kancer) i naloženo mirovanje. No pacijent je potpisao svoju otpusnu listu i podsetio Ajtingtona i lekare da putovanje mora nastaviti. Tako je – kako pomalac patetično i dakako nepsihoanalitičarski piše, treći Frojdov poverenik Karl Abraham – došao do njega u vojnu bolnicu u Alenštajnu, u Istočnoj Pruskoj. Tu je bolesnik trebalo da se smiri. Doktor Abraham odmah je konstatovao njegovu raniju oboljenja i krenuo sa psihoanalitičarskom terapijom od početka sumnjujući da je reč o totemskim bolestima od kojih pacijent oboli, po pritajenoj sopstvenoj volji. Bolesti su međutim, bile stvarne, a nikako lažne i to je u dr Abrahamu proizvelo drhtavicu pred mogućnošću da otkrije novu kariku u psihološkim mogućnostima bolesnika opterećenog krivicom, to jest prvim zabeleženim kliničkim slučajem da neko razboli samoga sebe.

Ništa od toga nije rekao kolegi Aufšnajteru, već je pokušao da ga što duže zadrži u bolesničkoj postelji i na svom psihoanalitičarskom kauču. Kada je dokumentovao dve bolesti: perforaciju dvanaestopalačnog creva (nazvao ju je „Ferencijeva bolest“ i hroničnu upalu prostate („Ajtingtonova bolest“) i konstatovao treću bolest, cirozu jetre, koju je bolesnik „zaradio“ kod njega („Abrahamova bolest“), pacijent je mogao dalje – ali pod pratnjom. Jedan Abrahamov pomoćnik pratio ga je u stopu i njemu možemo zahvaliti za izveštaj o poslednjim danima jednog psihoanalitičara.

Posle odlaska iz Istočne Pruske, na proputovanju ka krajnjem odredištu, Beču, bolesnik sa tri bolesti morao je da navrati i u Krakov, gde je lokalne vojničke novine uređivao četvrti član Komiteta koji je nosio Frojdov prsten: Oto Rank. Ni kod Ranka bolesnik se nije pravdao, niti izgovarao, što je dodatno potvrdilo samoobolevanje na nesvesnom nivou. I u Krakov je već iscrpljeni Hajnrih Aufšnajter došao da bi prema njegovim rečima i Ranku pokazao svoj rad „Psihologija na smrt osuđenog“. U staroj poljskoj prestonici je ubrzo oboleo i od četvrte bolesti: čira na želucu („Rankova bolest“). Kako je nastavio dalje na dve noge, znano je samo dubinskim strujanjima psihe koja je u stanju da nas održi u uspravnom stanju do časa kad se naše htenje sasvim ne preda.

Put je bolesnik zato iz Krakova nastavio u hitnji. Morao je da učini tako, a ishodište je bilo znano svima: Beč i promrzli i nikad sumorniji doktor Frojd. Ipak, otac psihoanalize ljubazno je primio kolegu Aufšnajtera. Zašto se otac Sigmund i čerka Ana nisu iznenadili pridošlici, nije ostalo nepoznato. Uzrok toplom i skoro bratskom lekarskom prijemu leži u ratnim pismima koja su pretekla bolesnika. Kada je video svog „odbeglog sina“ Frojd je već dobio detaljan izveštaj od Ferencija, Ajtingtona i Ranka, kao i potpunu bolesničku anamnezu koju je sačinio doktor Abraham iz bolnice u Alenštajnu. Naravno da se otac psihoanalize zainteresovao, pa je bolesnika čak odmah primio u svoju hladnu kuću. Zamajavao ga je, što ne upotrebiti taj izraz, da čita njegov rad i da čak ispisuje sugestije svojom rukom, a u stvari je samo pratio bolesnikovo stanje. Čekao je nedelju, možda najviše dve kada je hodočasnika zboleo Zub: prvo jedan, potom još jedan i nazad čitava vilica. Nije bilo potrebno mnogo, pa da se utvrdi da je siroti doktor Aufšnajter dobio i rak na vilici ispod donjeg desnog kutnjaka („Frojdova letalna bolest“).

Kraj je uskoro nastupio, pa novu 1916. jedan psihoanalitičar nije dočekao. Njegovo hodočašće, posle Velikog rata, postaće ugaoni kamen za rad pod naslovom „Psihologija rat-

nog bolesnika", koji je dr Frojd jedva prepustio dr Abrahamu i dopustio mu da ga potpiše svojim imenom, a da Frojd preputstvi samo intimnu posvetu u zaglavljtu.

Ali, to će se dogoditi znatno kasnije, kada Velikom ratu dođe kraj. Uoči nove 1916, ni Abraham ni Frojd nisu znali da li će dočekati narednu godinu, to nije znao ni otac Donovan koji je u novogodišnjoj noći izgubio jednog vojnika. Nije tog mlađića ovog puta bodrio, nije ga nagovarao da se dohvati kuke. Momak je stigao sa ogromnom krvavom rupom na stomaku i bilo je pravo čudo što je uspeo da ga ispovedi. Nije mu bilo prvi put da izgubi vojnika, ali, zaboga, bila je Nova godina. Ta smrt na novogodišnje veče naročito mu je teško pala. Izašao je gologlav ispred brvnare u rovu 92. Škotske regimete i pogledao u nebo. Nikad mu se nije učinilo da jednim pogledom može da obuhvati toliko neba sa tako mnogo zvezda.

Hans Diter Uis za novu 1916. još nije pevao, ali uskoro će propevati, u to ne treba sumnjati.

Gijom Apoliner do nove 1916. nije našao novu dragu.

Štefan Holm nije dočekao novu 1916. godinu. Kolera, koju je najpre osetio kao blag bol u donjem trbuhu, toliko je napredovala da su jedva stigli da ga polože u krevet. Umro je u improvizovanoj sanitetskoj brvnari nadomak rovova. Postelje u baraci ležale su gusto poređane jedna kraj druge, kačklupe na galiji. Jedni bolesnici tresli su se umotani u prljavićebad, neki su bezvoljno jeli, treći povraćali. Mrtvačka lica sive puti sa velikim i ozbiljnim očima čekala su jedino da umru. To više nisu bili vojnici, ni ljudi, već neki nakazni stvorovi koji svojom bolešću plačaju obest onih što su preživeli. Ni Štefan se nije razlikovao. Poslednje reči bile su mu: „Moji vojničku kapu pošaljite u Varšavu.“ Niko nije znao zašto je rekao, pa su kapu poslali kući u Hajdelberg.

Boris Dmitrovič Rizanov sa još dvojicom drugova nspektakularan način uspeo je da pobegne iz nemačkog zarobljeništva, o tome je pisalo *Rusko slovo*. Sasekavši nekolik

dasaka i veslajući običnim lopatama kojima su radili, begunči su prešli preko Malog Belta u Baltičkom moru. Sa danskog ostrva Boge zarobljenici su ispraćeni u Asen, odakle su preko Švedske oputovali u Rusiju.

Feldmaršala Borojevića fon Bojnu milovalo je sunce juga čitavog poslednjeg dana 1915, a on je do ponoći bio u jednoj uniformi, a od ponoći u drugoj. Niko nije primetio kad je zamenio istovetne maršalske mundire i sam sebi (stiskom leve u desnoj šaci) čestitao novu 1916.

Čiča Libion i čiča Kombes dočekali su novu 1916. uz prostitutke, kljaste umetnike i nabeđene žonglere iz unutrašnjosti. Svi su bili veseli, a jedno za drugim odbijali su se zapušaći na tek pridošlim buradima kiselog vina iz Turana.

Žan Kokto je za novogodišnju noć otvorio poslednju konzervu lažne „madagaskar“ govedine. U stvari, pogostio se račićima koji su se topili pod njegovim jezikom, mešajući se s rečima koje je izgovarao samome sebi: „Moram da pronađem onu prljavušu, Kiki s Monparnasa. Svaka joj konzerva para vredi.“

Lilijan Šmit je za Novu godinu ponovo zapevala u jednom berlinskom kabareu. Sada joj nije padalo na pamet da peva „It's a long way to Tipperary“, već je svojim zadebljalim glasom koji je već dobro skliznuo u razočarane altovske dubine, zapevala „Die Wacht am Rhein“.

Fric Haber nije ni primetio da je Nova godina. U 1915. izgubio je ženu Klaru Imervar, ali u novoj godini trebalo je unaprediti cilindre za ispuštanje gasa, bolje obučiti vojnike, izmislići sasvim nov način trovanja avijacijom iz vazduha. Ne, nije imao vremena da pomisli da nova godina smenjuje staru, ali već se spremao da napravi bilans svog života, ne znajući da će ga to skupo koštati.

Lisjen Giran de Sevola u novogodišnjoj noći smislio je kako da spoji sve svoje predratne talente i postao je prvi komandir francuske čete za kamuflažu.

Podmorničar Valter Švajger dočekao je novu 1916. godinu kako i dolikuje – pod vodom, sa svojim zmijama, megalodonima, morskim zmajevima i polipima krakenima. Družina je pevala u novogodišnjoj noći, ili...

Vojnik Đordđe Kiriko nastavio je da slika metafizička platna, i u novogodišnjoj noći zahvaljivao je bogu što od njegova imitatora Karla Rote nije bilo ni traga ni glasa.

Na dan kada se ispráćala stara 1915. godina i dočekivala nova 1916. Amanda Hence postala je najsrećnija i najn-srećnija majka na svetu. Njen sin Hans Hence pred malim auditorijumom seo je za klavir i desnom rukom savršenc odsvirao sve kolorature Šopenove „Uspavanke“, naravno bez melodije koja se svira u basu, jer levom rukom nije umeo da svira klavir, već jedino da piše poeziju na francuskom.

Trinaest dana kasnije, po starom kalendaru, novu 1916. godinu dočekali su i Suhomlinovi. Staro leto ispratili su u kućnom pritvoru u svojoj kući u Kijevu. Nekadašnji ministar rata bezuspšeno je pokušao najpre da podmiti stražare da mu nabave bocu gruzijskog konjaka, potom da prevari svoju ledi Magbet da mu da neki deo belih jedara svoga tela, bilo s krme ili pramca, ali pošto ni u jednom nije uspeo, zaspao je nezadovoljan i novu 1916. dočekao u snu.

Veliki duka je u svom štabu u Tbilisiju, na Kavkazu, sa ruskim kozacima čekao novu godinu i osećao se kao da je u kavezu. Oko njega su bili prosti ljudi, prave ubice koji su jedva za tu jednu noć obrisali krv sa svojih sablji, šaka i šubara. Ali, to je bio Kavkaz i s takvim podanicima je vicekral dočekivao novo leto.

Neurohirurg Sergej Čestuhin je krajem 1915. demobilisan i vraćen u Petrograd. Na frontu je sve više vojnika ubijani Haberovim gasom, pa je za hirurga više posla bilo u njego voj klinici odakle je i kranuo u rat. Sergej i Liza Čestuhin su tako, za novu 1916. još jednom bili zajedno. A da li su bili Liza, kao odbačena, u uglu. Sergej u dovratku. Liza nasmeja

na. Sergej ozbiljan. Liza izmahuje kosom boje bakra i maše rukom kao dete koje sklanja dim cigare. Sergej nastavlja da puši cigare od crnog duvana. Tu sliku Marusja je zapamtila sa dočeka druge ratne godine.

Gospođa Lir nije dočekala novu 1916. Izdahnula je u Nišu, pod topovskom kanonadom, malo pre nego što će Bugari umarširati u grad. Gospođa Lir umrla je na ulici i oko nje su bili užurbani svi i sve. Ljudi su šibali volove, a oko njihovih nogu provlačile su se čekinjave svinje mangulice koje su razdraženo groktale. Prolazili su kraj nje i osiromašeni seljaci, Cigani u čergama, oficiri sa ordenima, hromi vojnici umotani u dronjke, ratni lifieranti sa tašnama pod miškom. Svi oni nekud su odlazili. Pa i gospođa Lir išla je nekud – ali ona dalje sa ovoga sveta.

Živka D. Spasić, beogradska šnajderka, bila je srećna što je uspela da zameni krojačku radnju u Dunavskoj ulici. Tamo se svašta dešavalo, a u salonu na novoj adresi bilo je sve na svom mestu. Salon u Princa Evgenija 26 toliko joj se dopao da ga nije napustila ni kad su joj mušterije postala sve sama uniformisana lica austrougarske vojske, te je posao cvetao i u narednoj 1916. i u sledećim godinama – i niko, baš niko nije nestao kada bi za sobom zatvorio zavesu u prostoru za probu.

Doktor Svetislav Simonović novu godinu dočekao je uz svog kralja, na torpiljerki *Mameluk* na putu iz Brindizija u Solun. Izmisirao je kralja Petra onim starim melemima koje je poznavao, a onda ga je kralj zadržao na sirotinjskoj večeri u kabini prve klase koju je u svom stilu duhovito nazvao: „večera u Ricu“.

Mehmed Jildiz ni novu neverničku 1916. nije obeležio ničim posebnim, osim možda čuđenjem. Nije jednog starog Turčina zbunjivalo to što se na ulicama oseća dah terora i što su zatvori puni sužanja koji su makar reč rekli protiv mlatodurskog komiteta Jedinstvo i napredak. Turska se podigla

216

i uzdigla na teroru i apsanama, i to se uklapalo u trgovčevu očekivanu sliku pravolinjskog sveta pravednika. Ali, kako da objasni što preko Bugarske svakog dana na železničku stanicu ispod Topkapija vozovima stižu nemačke porodice koje se dalje upućuju u mesta u Maloj Aziji odakle su protečrani Jermenii? Da se tamo nasele? Da tamo postanu Anadolci? Kako ti Nemci, Zapadnjaci sa širinom i dubinom, mogu da pomognu Turcima - ljudima bez perspektive?

A možda je to deo te trgovačke 1915. koju je i on, sa dva teška ožiljka na svojoj duši, napuštao? Zašto je još verovao da će trgovina spasiti mlade glave sa svih strana? Zar ga cela 1915. nije u tome razuverila? Zašto ga to nije pokolebalo? Jedno je uspeti se stepenicama Komondo i na mondenskoj Galati pomešati magazu sa jevrejskim, koptskim i sirijskim trgovcima, lažući i sebe i druge da se sa robom prodaju i snovi i status, a nešto drugo ratovati zato da bi se jednim Velikim ratom zaustavili svi sledeći. A možda je on ipak ostario i polako napušta trgovačku scenu i padinu života? Navršio je 76. godinu života i ušao u 59. godinu trgovanja na Bosforu. Ostala mu je još jedna i po do šezdesetog i poslednjeg trgovackog leta iz one turske poslovice. „I sa smrću, i sa životom ipak se mora trgovati“, izgovorio je tiho za sebe efendi i s tom mišlju zaspao. Tako se završila godina jednog trgovca.

Sat je ujutru, prvog dana nove 1916. zvonio. Dućan ujutru ipak nije otvarao, premda je na nebu nad Bosforom granulo divno, iako toplotom škrto sunce prvog dana treće ratne godine.

1916
GODINA KRALJA

DOLINA MRTVIIH

Bilo je jutro 1. januara 1916. po novom kalendaru. Bilo je jutro modro. Bilo je potom jutro plavo, pa najzad mlečno kao da je dečja běnkica prebačena preko plačevnog solunskog neba. Kralj Petar probudio se rano i netremice gledao u zaliv. Progutao je ukus poraza, da ga ne bi osećao u ustima kao pokvaren zub. Sada mu je pogled jednostavno bludeo. Trebalо je da se prene, da tako star, sa mišićima koji su mu se svi već sparуšili i pretvorili u zategnute i nabrekle staračke žile, ponovo krene iz početka. Glavni štab Saveznika bio je u Solunu. Prostrano makedonsko pristanište odavalо je izgled hučne košnice. Plavi zaliv ličio je na ogromnu fabriku gde su se pušili dimnjaci sa dve stotine lада. Ulice su bile prepune nezainteresovanih francuskih, zбunjених engleskih i, iz nepoznatog razloga, ozlojeđenih grčkih vojnika.

Komore su išle za komorama u neprekinutoj koloni: od mora u brda lenjo, pa odmah potom hitro sa brda do mora, kao da nemaju plan, već idu tek da bi se činilo da se nešto pokreće. Okolni visovi behu načičkani belim šatorima. Zebnja je lebdela nad Solunom kao mrtvilo, dovoljno jako da kao anestetik ukloni pogled s jedne druge drame – drame srpske vojske koja se odvijala na obalama Jonskog mora. Kralj je svratio pogled nadole, ka ulici. Sav grčki narod u uniformama zaposeo je kafane, tiskao se pred bioskopima, kupovao južno voće u piljarnicama. Pod njegovom terasom, razgovarali su neki Francuzi i kralj Petar ih je dobro čuo i razumeo. Jedan je kazao „Znate li da tamo iza onih arbanaskih brda umiru

Srbi?“ a drugi odvratio: „Razumećete, mi im ne možemo pomoći. Stvari ovde ne idu najbolje. Grci su protiv nas, iskrcali smo se protiv volje grčkog kralja. Već tri noći Saveznici su na oprezu, pod oružjem. Ne, gospodine, nemoguće je odavde izvući ma i jedan bataljon i poslati ga ka frontu u Makedoniji. Može biti da nas ovde očekuje Vartolomejska noć.“

Više nije slušao. Njegova Vartolomejska noć već je došla i, uz histerične urlike pomahnitale smrti, prošla, ostavivši ga kao tragičkog junaka da živ pati. Sada je provodio novi, nakaradni život-neživot u koji je stupao kao slepac. Prešao je na drugi kraj sobe, zatvorio prozor i tad je nestalo zvukova ulice. Trebalо je ponovo da bude kralj. Trebalо je da zazvoni zvoncem i da primi našeg poslanika i dogovori se oko presejenja iz hotela u koji je iskrcan na jednu noć. Mora da se prene. Mora da pozvoni. Toliki kraljevi bili su u progonstvu. Nije li i sam rastao i stasao u izgnanstvu? Nije li ga mlekom zadojila najpre ugodna ali hladna tudina? Šta je tu novo? Novo je što je celo jedno kraljevstvo u progonstvu. Ne, bolje bi bilo da više ne misli i da zazvoni.

Dohvatio se zvонца, prsti su stegli dršku, šaka se sama protresla, porcelansko klatno je zazvonilo i dan je počeo. Kralj Petar je odlučio da izbegne doček u Solunu, koji su premili predstavnici grčkih i savezničkih vlasti. Naredio je da ga motornim čamcem, koji je izašao pred njega, odvezu pravo u srpski konzulat koji se nalazio na obali i da zgraditi priđu neopaženo – kao da se prevozi neki prevratnik, ili prokletnik, a ne kralj. Kralj je još ranije odlučio da ne ostane u hotelu, već da se preseli u konzulat. Nije želeo pompu, počasnua straža mu je smetala. „Zar grčka država odreče ugovor iz 1913. koji je imala s nama i natera nas u albanske gudure, gde izgubismo toliki svet i prezivesmo albansku golgotu, pa bi sad da pokaže neko poštovanje i počast“, mrmljao je starac za sebe, dok je na obali pukovnik Todorović pokušavao da ubedi nekog omalenog brkatog komandira počasnog voda

VELIKI RAT

da se udalje. Kralj je umoran, ne želi pompu, ponavljao je pukovnik, dok je iza njegovih leđa klizio crni čamac motornog društva, a pojedini grčki vojnici i bez zapovesti stajali u stavu mirno.

Kralj je ipak ušao, ne pogledavši nikog. „Srpski monarh zahvaljuje i izvinjava se“, čuo je iza svojih leđa kralj, dok se gomila sveta koja se okupila ispred srpskog konzulata polako razilazila. Narednih dana kralj i njegova pratnja vratili su se neodložnim poslovima. Onaj drugi život iza života pokazivao je začuđujuću vitalnost u predstavljanju svoje stvarnosne suštine. Belgijski poslanik izgledao je zbilja opipljiv kada je kralju stigao nadohvat ruke; Edvard Bojl, srpski dobrotvor, nudio je, čini se, stvarnu pomoć; božićne čestitke koje će kralj Petar nekoliko dana kasnije dobiti od britanskog kralja, vojvode Orleanskog i Nikole Pašića, stigle su na vrlo uverljivom telegrafskom papiru. Ali, kralj Petar i dalje nije verovao životu i toj sunovratnoj 1916, baš kao što toj istoj godini nije verovao nijedan Turčin.

Možemo ga zvati Nije-beg, iako je sebe zvao Džam Zulad-beg, a zapravo se zvao Vartkes Noradungjan. Povest ovog krutog i upornog turskog policajca počinje u času kad menja veru i u sebi gasi poslednje jermenske žeravice. Mislio je, taj beg, da to čini samo zbog napredovanja u službi, razreda, značkice na reveru na kojoj je stajalo „kanun“ („zakon“), i da nikada neće morati da ispita šta mu je to jermensko ostalo u njemu, ali izašlo je drukčije. Nije se Džam Zulad-beg nimalo dvoumio kad je još 1914, na početku Velikog rata, trebalo optužiti jermenske vojнике za neuspehe kavkaske misije turske vojske i potonji poraz kod Sarikamiša. Zagledao se u sebe i ni u sebi ni na sebi nije video više ništa jermensko. Seo je na obalu Bosfora i uzeo novine kao svaki Turčin. Čita i puši, puši kao Turčin na čibuk, nemim pokretima usana odobravajući reči Enver-paše iz novina: „Jermenii su krivi za turski poraz i šezdeset hiljada pravednika koji su ostali u blatu i snegu

licem ka zemlji. Razoružati zato treba jermenske regrute. Oni su strano telo u našoj armiji.“ Da, da, ponavlja u sebi policajac, odbija dim i na sebi i u sebi vidi da je sve na svom mestu. Zato ide dalje i ne osvrće se.

Nije Nije-beg video ništa čudno kada mu je kao prvom istanbulskom policajcu povereno da cenzuriše jermensku poštu. Nijedno bakelitno dugme na njegovom mundiru nije bilo jermensko. Nije zazirao od toga da bojkotuje jermenske trgovine i radnje. Nije video ništa loše u tome što je u aprilu 1915. likvidirano pet jermenskih vođa. Nije video ništa čime bi opravdao ustanak Jermenova u gradu Vanu i proklinjao je dan kada su Rusi pomogli ustanicima da izdrže opsadu. Terror se potom proširio po čitavoj Turskoj, a naročit ukus dobio je na prestoničkoj kaldrmi. No, Nije-beg se sasvim dobro osećao. Nije mu bilo čudno što je baš njemu poveren zadatak da prati i potom u kućni pritvor šalje jermenske intelektualce sa sve tri strane Istanbula. Zavirio je u svoju dušu i na njenom crnom talagu nije video nijednu jermensku reč koja bi ga opominjala da stane. Ništa mu zato nije bilo neobično ni kada je dojučerašnje jermenske komšije tog leta, 1915, sve poslao u progonstvo. Nije njegovo bilo da pati za njima. Nije suzu pustio kada je čuo da je stotine i hiljade pomrlo na tom putu ka Siriji i Mesopotamiji.

Kada je krajem 1915. Talat-paša objavio: „Rešio sam jermensko pitanje za tri meseca, dok ga sultan Abdulhamid nije mogao rešiti ni za trideset godina“, Nije-beg se osećao Turčinom iznad svega. Zbog revnosne službe pohvaljen je prešao je u viši razred i omogućeno mu je da kupi divnu drvenu kuću na Hisaru. Ništa mu nije bilo neobično kada je ušao u svoj novi dom. Izbacio je sve stvari starih vlasnika, do poslednje krpe i čaršava, da mu ništa ne bi mirisalo na hrišćane i, iz dobrih turskih kuća, otkupio divane, pletene stolice, ogledala u drvenim ramovima, čak i puzavice za dok-sat. Sada je bio nadglednik za čitav vilajet – on, nekadašnji

jermenski pandur sa obale Bosfora. Kako se ono zvao dok je bio Jermenin? Nije mogao da se seti. Nije imao vremena. Poslat je u Trabzon da „poravna teren“ posle „rešenog pitanja u tom gradu“.

Kada je početkom 1916. krenuo na put, mislio je kako ne veruje toj 1916. godini. Činilo mu se da je ona prethodna bila najveća za Turke, jer su se zauvek rešili tih prokletih Jermenova. Ušao je u grad Trabzon, a pred njim je bila dolina mrtvih. Doslovno je hodao po telima, toliko ih je bilo. No Džam Zulad-beg se nije osvrtao. Ponekad bi mu noge upadele u jamu trulog mesa, drobeći kosti, ali Begu nije zaigrao ni damar. Iznenada su se pod njegovim nogama otvarale rupe po kojima su gamizali sivi crvi. Većina leševa njegovih sunarodnika Jermenova bila je pokrivena samo tankim slojem zemlje koju je delimično sprala kiša. Gomile prevratnika bile su ostavljene onako kako su pale u trodnevnoj revoluciji u gradu Trabzonu: u pola pokreta, kao da bi ponovo da ustanu na Tursku i „Mladoturski komitet“, a Džam Zulad-beg nije osećao nikakvu potištenost. Na jednom mestu video je poluoglodane skelete Turčina i Jermenina kako se drže za guše, ruku i nogu spletenih u stisak koji ni nakon smrti nisu puštali. Činilo se da Džam Zulad-beg ne oseća ništa. A onda se okrenuo. Onaj što se nije nimalo dvoumio kad je trebalo optužiti jermenske vojнике za poraz kod Sarikamiša, onaj što nije zazirao da bojkotuje jermenske trgovine i radnje, onaj što je u kućni pritvor smeštao jermenske intelektualce sa sve tri strane Istanbula, onaj što je sve svoje komšije poslao u progonstvo, onaj što svog jermenskog imena nije mogao da se seti, zastao je.

Okrenuo se kao da je nešto zaboravio, eto tek nešto nevažno što je ostavio u prestonici, kao da je smetnuo s umu da u džep stavi burmuticu ili cigaret-rizle. Potom je onom što se nije nimalo dvoumio kad je trebalo optužiti jermenske vojниke za poraz kod Sarikamiša, onome što nije zazirao da

226

bojkotuje jermenske trgovine i radnje, onom što je u kućni pritvor smeštao jermenske intelektualce sa sve tri strane Istanbula, onom što je sve svoje komšije poslao u progonstvo, onom što ni svog jermenskog imena nije mogao da se seti, curnuo samo jedan mlaz znoja niz čelo, kao da se, eto malo oznojio od hodanja po leševima. Zatim mu je na usta navalila pena. Uhvatio se za grlo, oči su počele besno da mu kolutaju kao da će svako iskočiti na svoju stranu, a onda se srušio.

On koji je optužio jermenske vojnike za poraz kod Sarikamiša, on koji je bezbrižno bojkotovao jermenske trgovine i radnje, on koji je u kućni pritvor slao jermenske intelektualce sa sve tri strane Istanbula, on koji je sve svoje komšije poslao u progonstvo, on koji ni svog jermenskog imena nije mogao da se seti – nije izdržao.

Džam Zulad-beg paо je kao poslednja žrtva jermenskog pokolja.

Za Nije-bega Veliki rat se završio kada se u poslednjem času setio svog jermenskog imena: Vartkes Noradungjan, a da li ga je priznao i kao Jermenin prhnuo u nebo, ili je do kraja ostao osmanlija i običan istanbulski pandur, zna jedino Bog, imenom Alah, ili Jehova, svejedno. A 1916. ostala je ravnodušna: nije krivila 1915. za zločine, nije ni sama mislila da bude drugačija.

Gijom Apoliner u francuskim rovovima na Zapađnon frontu saznao je šta je istinski rat. Nije više bilo pisama i pozadine. Ni novih devojaka. Ni pušionica opijuma. Ni lažnih Kineza koji nude napunjene lule opijuma. Ni prekrštenih stidnih dlačica. Ni kapljica menstrualne krvi. Artiljerca sad muči „velika melanholiјa“. Ne toliko zbog klime. Navikao se na kišurine. Navikao se na blato. Navikao se na rovovske drugove pacove. Ne može da podnese štapske budalaštine. Ratni saveti zasedaju neprestano. Uvedeni su preki sudovi. Svaki vojnik ranjen u ruku i sa crnim tragovima oko rane r

zikuje streljanje. Tragovi bi mogli biti od baruta. To bi značilo samoranjanjanje.

Početkom 1916. blizu Suena druga četa 336. pešadijske divizije odbija naređenje da napadne neprijateljske rovove. Ljudi su iscrpljeni. Napad. Kontranapad. Napad. Kontranapad. Novi juriš znači smrt. Nemci su baš zamenili bodljikavu žicu na ničijoj zemlji. Krenuti napred pod takvim okolnostima predstavlja samoubistvo. Suočen s takvom neposlušnošću francuski general zadužen za 336. pešadijsku diviziju misli da ospe topovsku paljbu po svojim rovovima. Na intervenciju svog odanog pukovnika predomišlja se. Zapoveda da se među najmlađima izabere šest kaplara i osamnaest vojnika. Taoce izvode pred ratni savet. Preki sud smesta ih osuđuje na smrt.

Dešava se, tu oko Apolinera, da podoficiri ne biraju taoce. Nekad se oni biraju i kockom. Zatim streljavaju one s najmanje sreće. Potporučnika Apolinera naročito je potresao slučaj potporučnika Šaplana. Šaplan ima dvadeset godina. Mitraljezac je 98. pešadijskog puka. Potporučnik je hrabar. Ima plave oči. I pogled sanjalice. Onaj pogled koji je imao i Apoliner. Kada ga je pesnik upoznao, snovi su već počeli da čile iz zenica mitraljesca Šaplana. Dan kasnije, Šaplanov sektor fronta je napadnut. Mitraljezac je opkoljen. Nisu uspeli da ih zarobe. Izgubljeni vojnici ispalili bi svakih petnaest minuta po jedan rafal, te se Nemcima činilo da imaju dovoljno municije. Ostavljaju ih između mraka i smrти, kraj bodljikavih žica. Kada su ih prenosioći ranjenika najzad pokupili, ranjeni Šaplan izveden je na nosilima pred preki sud. Presuda: smrtna kazna. Uspravili su nosila. Zavezali Šaplana da ne spadne i ispalili mu tri kuršuma u grudi. „Takve stvari demoralisu trupe“, piše Apoliner majci na običnoj vojničkoj dopisnici. Čeka majčinu kartu. Pošta ne dolazi. Verovatno zato što nije bila kupljena u Biroovoj radnji čudesnih ratnih dopisnica.

Pjer Alber Biro je pre Velikog rata bio pesnik i vajar. Bio je samozvani pesnik i niko ga nije priznavao za vajara. Tvr-

dio je, međutim uporno, da ima lice pesnika i telo vajara, a zapravo je bio rahitičan, sa kokošjim prsim, uvek poguren, tako da mu je senka stalno išla ispred koraka, bez obzira na to s koje strane sija sunce. Tokom Velikog rata pokreće nekoliko avangardnih časopisa, ali vidi kako mu oni jedu ušteđevinu. Najduže veruje u časopis *SIC* (*Son, Idées, Couleurs, Formes*), ali sebi ne želi da prizna da je i *SIC*, kao i *Elan*, drugi časopis koji je s dadaistima pokrenuo, zapravo samo paravan za objavljivanje njegovih pesama. Napokon shvata da je to za njega previše. Ipak je on čovek sa sve više bolova u iskrivljenim kostima, i s džepom malog fabrikanta.

Početkom Velikog rata osniva neveliku radionicu koja proizvodi ratne razglednice i trguje njima. Štampa ih o svom trošku i prodaje vojnicima i njihovim porodicama da bi im olakšao prepisku. Biroove razglednice naoko su izgledale kao i sve druge. Imale su na prednjoj strani idealizovanog francuskog vojnika sa cvećem u reveru, s dragom Francuskinjom o boku. Nisu bile kvalitetno odštampane, ali njihova vrednost bila je u nečem drugom. To su bile daleko talentovaniye pošiljke od drugih. Dok je obična prepiska putovala nedeljama, pa i mesecima, Biroove razglednice išle su kac brza ratna pošta, preskačući cenzore, poštanske sortirnice same su se izvlačile iz depoa ženevskog Crvenog krsta u kojem je hiljade pošiljki vojnika, vojnih zarobljenika i njihovih porodica čekalo da ih neko prepozna, pečatira i pošalje.

Brzo su to uočili vojnici, još brže njihove porodice. Ali, da su posebne, na vreme su izgleda shvatile i same razglednice Biće da jedino čika Biro ništa nije primećivao. On, uostalom, nije pratilo poštanski put pošiljki. Živeo je u uverenju da su mu neki mračnjaci dadaisti baš lepo nacrtali vojnik s cvećem u reveru i sa draganom o boku, iako su prezirali figurativno slikarstvo. Mislio je da lice tog univerzalnog vojnika, tog savršeno beskarakternog pravednika sa lica dopisne karte prodaje pošiljke, ali prevario se. Kada nisu ginul

vojnici su po čitave dane slali i primali poštu. Kad nema juriša, pisali su, kad izvuku živu glavu s barikada pisali su, čim skinu masku i čegrtaljke označe da nema opasnosti od gasa – pisali su. Pošto su mnogo pisali, imali su kad da opaze kako Biroove dopisnice stižu na odredište, a ostale ne. Kako to nije uočio i inače marljivi Gijom Apoliner, te je majci, sećamo se, pisao na običnoj hartiji, nije poznato. No, to i nije bitno za ovu priču.

Ovo je priča o tome kako su Biroove karte počele da ispisuju paralelnu istoriju ratovanja, same sebi dopisujući tekst. Dopisnice su prodavane na mnogim mestima na frontu i u pozadini, ali znatan broj njih nestajao je iz magacina. Siroti čikica Biro, mislio je da mu ih kradu vagabundi, ali nije ni pomislio da one magacin napuštaju same. A evo šta se dešavalo. Dok je vojnik bio živ i sam slao dopisnice, Biroove pošiljke bile su podatne i samo su se oslanjale na svoju nesvakidašnju sposobnost da budu dostavljene. Kada bi neki vojnik pогинуо, one su preuzimale inicijativu i nastavile bi da dopisuju njegovu istoriju još mesecima.

„Dobro mi je, malo sam vašljiv, ali ne mari“, počinjale bi, ali kako se dan smrti potpisnika udaljavao, bile su sve sklonije filozofiranju i antiratnoj agitaciji. Sprečavao ih je jedino prostor, ali i to su umele da pobede sve sitnijim slovima i sve većom idejnom lapidarnošću. Jedna grupa najtalentovanijih Biroovih dopisnih karti imala je ovakav put: koristio ih je mitraljezac, potporučnik Anri Šaplan. Pisao je majci dok je bio živ: „Draga Majko, mislim da je poslednji rat uprljao čak i tvoje materinsko krilo.“ Nastavljao je tokom 1914: „Ne veruj, brate, zlim glasovima, nisam pогинуо kod Ipera, izvukao sam se samo sa ožiljcima, jer sam na vreme kupio masku.“ Tu su bile i nevažne note: „Gladan sam, prokletno gladan, neki moji drugovi pržili su pacove. Mogao sam da gledam, nisam se usudio da jedem“ i „Sneg je jutros, majko, pokrio čitav breg kao beli šećer, sve deluje nestvarno. Pada sitno i bez pre-

stanka, pa i kad metak stavljaš u cev zabeli se kao zaslađeni kolačić iz tvoje pećnice“.

A onda je Šaplan streljan, videli smo kako, a dopisnice su nastavile same da se šalju. Majci u Avr stiglo ih je na desetine, i ona je još dugo mislila da joj je sin u životu. Samo je Šaplanov mladi brat posumnjao da nešto ne valja. Od mitraljesca su isprva stizale samo kratke poruke. „Živ sam, ne brinite“, „Bio je veliki juriš na našem sektoru“, pa onda ponovo „Živ sam“, „Živ sam“... Potom su počele da dolaze i dugo očekivane dopisnice s dužim porukama, ali odani brat od sedamnaest godina bio je dovoljno odrastao da bi odmah primetio da, iako je rukopis Šaplanov, jezik nije. Bilo je nezgrapnih gramatičkih pogrešaka, tu i tamo zalutala bi neka čudna reč koju predratna sanjalica nikad nije koristio. Ali, svi su prolazili kroz Veliki rat i ljudi su se u njemu menjali. Tako su mislili mitralješčevi rođaci, a razglednice su nastavile da se šalju same. Šta kazati za poslednje dopisnice iz radionice Pjera Albera Biroa? One su se ispisivale nekim posuvraćenim, krompirastim slovima, na koja više ni akcenti nisu stavljeni. U jednoj od njih stajalo je: „Poslednji bog umro je na krstu i uskrsnućem izgleda spasao jedino samoga sebe. Ništa od naših greha Jošua Hanocri nije uzeo na se, i da mogu s onim Ciganima koji su mu iskovali čavle, ja bih ušao u livnicu i dokovao i taj četvrti koji se pred raspeće izgubio.“ A u poslednjoj poštanskoj dopisnici koja je stigla u Avr, stao je i poslednji lament, nikako dostojan jednog maštara. Pisalo je: „Gde je taj neprikosnoveni Bog? Znadete, ugovori su pisani da bi velika gospoda prekratila vreme i našla razonode, a hartija je hartija, ona mora da trpi sve. Bog je jedna izmišljena ličnost koju su napravili oni kojima je to išlo u račun, kao što im u račun ide i rat, i smrt, i stradanje, i nestanak svih nas.“

Tu je prepiska zamrla. Iz doline mrtvih od Šaplana više nije stigla nijedna samovoljno ispisana dopisnica. Još neko-

liko puta majka i brat slali su na front obdarene Biroove razglednice, ali odgovora više nije bilo. Mnogi drugi francuski vojnici – živi i od pre kratkog vremena mrtvi – nastavljali su da pišu svojima. Sa prepiskom su prestajali samo oni koji bi se, mrtvi, dovoljno udaljili od ovog sveta, te ni magične razglednice više nisu mogle da imitiraju njihov život. Ali, na njihovo mesto stupali su novi vojnici koji pišu, te je čika Biro mislio da je pronašao zlatni gral.

Bilo je, doduše, i vojnika koji se nisu dopisivali, već su imali toliku slobodu kretanja da su sami imitirali talentovane dopisnice i izvlačili se iz svojih jedinica kao da rat ne nosi gotovo nikakvu obavezu. Jedan od najtalentovanijih preletača s fronta u pozadinu bio je Žan Kokto. Morao je da se vrati natrag u civilizaciju. Potrošio je zalihe „madagaskar“ hrane i sad mu je valjalo da još jednom pronađe devojčicu Kiki. U Pariz 1916. došao je s tugom u srcu i rečima na usnama: „Ne, ni nalik Parizu 1915, a onaj iz 1915. opet ni približan Parizu iz 1914.“ Zatim je dodavao: „To je bila berba, 1914...“ Ipak, nije dopuštao da zadugo ostane melanholičan. Više nije ni pomicljaо da nade Pikasa. Sada je s tolikom usrdnošću nastojao da se vidi sa svojom dobrotvorkom, devojčicom-musavušom Kiki. Dovezao se motornim taksijem pred fabriku, još jednom paradno odeven s grimiznim šlemom na glavi, ali tamo se iznenadio.

Kiki više nije bila raspoređena u fabrici hrane. Tražio ju je kao „Kiki“. Kiki, koja Kiki? Kako se preziva ta Kiki? Nije znao da se Kiki u ratnom kartonu vodi pod pravim imenom Alis Ernestine Prin, pa je zato nije ni našao. Na njenom mestu radila je neka priglupa, tvrdokorna i nepopustljiva seljanka iz Provanse. Pokušao je da joj se omili, nije vredelo. Rešio je da je podmiti, ali ona ili nije shvatala vrednost ratnog novca, ili je bila okorelo nepotkupljiva. Na kraju je ukrao desetak konzervi i rizikovao da ga zbog toga izvedu pred preki sud. Otišao je kod jednog privatnog bravara i pokušao da u njima zatvori najbolju govedinu.

Kada je jednu probno otvorio, video je da njegovo meso miriše na motorno ulje, te se svih konzervi rešio.

Na kraju je, dok je još bio u Parizu, čuo da se vojnici otimaju o lek za astmu. Raspitao se šta je tako čudesno s tim lekom i saznao. Lek dr Vilkoksa sastojao se od glicerina, atrofin-sulfata (nevažno) i kokain hidrohlorida (to je bilo bitno) i primenjivao se u svim savezničkim armijama. Odmah se prijavio pariskoj lekarskoj komisiji. Kao nekad u onoj divnoj 1914. kad je gledao kako da se ugoji ne bi li otisao u taj operetski rat, sad je nastojao da se razboli, ali da to ne bude ozbiljno. Jedan od poslednjih prijatelja posavetovao ga je: spavaj sa mokrim krpama oko pleća. Dobićeš drhtavicu i plitki kašalj sličan astmatičnom. Tako je učinio. Tokom dve noći učinilo mu se da mu je teže nego vojnicima pod pljuškovima u rovovima. Trećeg dana počeo je spasonosni kašalj. Komisija mu je prepisala lek.

Kako je rat sada izgledao lepo jednom povratniku na kainu! Više nije bio gladan. Inspiracija se vratila. Pisao je o nebeskim hordama, podzemnim demonima i lepoti majki heroja u crno odev enim. Na Kiki više nije ni pomislio, a devojku-devojčicu nije pronašao zato što je ona promenila fabriku u kojoj je radila. Kiki sada radi na preradi i ponovnom okivanju vojničkih cokula koje se vraćaju na front. Pohabane cokule skidaju se s mrtvih vojnika. Mala Kiki ih dezinfikuje, razmekšava uljem i doteruje čekićem. Novi ratni posao isprva nije ništa bolji od starog. I dalje tavori u najcrnjoj bedi. Za pedeset santima nedeljno mora da popravi pedeset pari: santim po paru čizama. Kiki je usamljena. Sanja o muškarcima, a i ne pomišlja da će odmah nakon Velikog rata postati najslavniji model Monparnasa i ljubavnica mnogih poznatih. Sada, 1916, ona još nije ničija, a želi da pripada nekom jakom muškarцу. Možda onom mršavku sa bež rukavicama, avijatičarskom uniformom i grimiznim šlemom? Ne, ni ona se više ne seća Žana Koktoa.

Kako uzme par cokula, zamišlja ko ih je nosio. Pravi se da nije čula da su skinute s nogu mrtvaca. Pre nego što počne da ih sređuje, nazuje cokule na svoje noge i vidi, vidi sve. Ko je gazio. Gde je gazio. Kako je pao. Stane pred ogledalo, uhvati se za male izrasline nalik malinama na svojim oblim belim prsimu i u odrazu, dublje iza svojih leđa, ugleda svog dragog, možda jednog od onih za kojima i dalje stižu Biroove ilustrovane dopisnice. Ali, ubrzo opaža da je to samo dok su cokule neobrađene, dok joj na traku stižu s telesnim mirisima i tragovima dodira negdašnjih vojnika. Kada ih uzme u rad i opere ih, razmekša, stavi na drvenu mustru i teškim čekićem ponovo oblikuje, cokule izgube sva svojstva svojih vlasnika i ne umeju više da joj ispričaju nijednu priču. Zbog toga uživa u njima dok su pohabane, ali posao ne sme za to vreme da stoji, jer će izgubiti i onih pedeset sua nedeljno, a nije baš tolika balavica da ne zna da će potom početi da umire od gladi.

Kiki zbog toga bira cokule svojih ljubavnika. Više voli plavokose. Nije slaba na idealiste. Ne voli grubijane. Njen tip su brižni, oni koji će voditi računa o njoj i njenim potrebama. Zbog toga svakog novog dana bira među prispešim cokulama i na stranu ostavlja one sa najsimpatičnjom predistorijom. Ostale su samo vojničke čizme. Tuče ih čekićem kao loš policajac; maže ih uljem da smekšaju, kao da je dobar policajac. Na kraju radnog dana završi svojih osam do devet pari cokula.

One koje ne obrađuje drži u ormariću za alat i kao da su neki patuljci zalutali iz udoline mrtvih, zove ih: cokule Žil, cokule Žan, cokule Žak, cokule Žozef, cokule Žakob, cokule Žo... U svakom trenutku omalena devojčica-dečak oble zandnje ima pet do šest ljubavnika. Neki su joj u ormariću danima, drugi su prispeši tek juče. Uči ih suživotu: Žo ne sme biti ljubomoran na Žaka. Žan ne treba da spletkari protiv Žozefa. Svi su tu da bi se našli jedino njoj i, kad ih se zasiti,

vraća ih na traku i obrađuje ih kao druge cokule. Ali, dok su njeni, čizme-ljubavnici ne smeju pripadati nikom do njoj. Ali, ko bi ih preotimao? Obične islužene cokule poginulih vojnika. No, za Kiki, oni su stvarni: imaju lica, ruke, ramena i kad se uzbude nabrekle udove. Na kraju radnog dana, izuze se, i bosa belim tabanima oprezno uđe u cokule. Onda se u praznoj radionici, gde se noću skida gola, odvija snošaj. Ništa nema na sebi osim čizama na nogama. Sedne golom stražnjicom na prljav pod i krene da dahće, da se uvija, hvata se za grudi sa tamnim bradavicama i ječi. Širi Kiki noge, prima u sebe Žozefa, ili Žana, ili Žoa i trza se na podu kao da je padavičarka. Sve prosto izbjiga iz nje: plače, podriguje, prdi... Onda staje, budi se u ovom svetu znojava i mazi cokule kao da su ljubavnici s kojima se zatekla u krevetu i snežnobelim čaršavima.

Kao na traci stiže joj nova obuća. Po isporukama zna da li je bilo zatišje na frontovima, ili je krenula velika ofanziva. Sto cokula je jedno, hiljadu skinutih sa nogu vojnika u jednom danu nešto sasvim drugo. Deset hiljada, koliko je stiglo poslednjeg dana februara 1916, zaprepastilo je čak i ganuću i iznenadenjima nesklonu Kiki. Cokule su mirisale na brzu i zajedničku smrt. Nijedan par nije je privukao da ga odvoji u svoj orman i zato je sve počela da tuče čekićem i maže uljem. Radila je danju. Radila je i noću. Odakle stižu čizme? To se zapitala tek posle nedelju dana. Saznala je da cokule stižu sa modrosivog severa, gde su Nemci napali slabo branjene utvrde i gospodski grad Verden, nadajući se da će ponos namititi Francuze da doturaju nove snage i ginu kao riblja mlađ. Nikad na jednom mestu, zbog samo pet kilometara fronta, nije poginulo toliko vojnika.

Priču o ovom najvećem boju u istoriji ratovanja do 1916. Kiki bi sigurno nazvala „Priča od sto pari cokula“. Mi je možemo nazvati „priča sa stotinu junaka“. Mogla bi se ispričati ovako: bio je 21. februar 1916, malo iza sedam ujutru kada

je, posle nemačke artiljerijske pripreme dostojarne svakog gauča i paljbe bacačima plamena dostoјnim gađenja, počela Verdenska bitka. Nemačka pešadija je jurnula i odredila pravac: utvrđenje Duomon na tri kilometra razdaljine. Svi jurišnici mislili su da će ovu bitku odrediti hrabrost, brillantna taktika i brzo napredovanje, ali odredili su je mrtvi.

Karl Fric (čovek izduženog lica), vojnik Maks Gonhajm (čutljivi skeležija iz grada L.), poručnik Marijus Burdhart (mašinista na velikom točku zabavnog parka), vojnik Teodor Engelman (sa brkovima u stilu cara Vilhelma), fijakerista Anton Kaspar Hezing (koji je u predsmrtnom hropcu video konje), pozlatar Ingeltorp F. Rue (sa zlatnim trunjem pod noktima), vojnik Feliks Bukhart (samotnjak bez ikog svog), narednik Hans Mauzer (zaostao iz boljih vremena), vojnik Teodor Fal. Peter (zaboravni Peter), pijanica Johan Gruber, Oto Herman (niskog nabranog pruskog čela i mišijih očiju), Oto Briks (šeširdžija koji je vojničku kapu sam postavio crvenom svilom), vojnik Frederik Švedler sa metalnim zubima zvani Zig-zag, Osvald Otendorfer (krojač s iglom i crnim koncem u džepu), čipkar Jakob Ul, sodadžija Eduard Šefer i još 12.110 Nemaca iz 3, 7. i 18. armijskog korpusa, poginuli su napadajući Francuze na prvom kilometru.

Vojnik Gaston Marešal s naočarima velike dioptrije, vojnik Ugo Leon Alfons (koji je sanjao da ode na Kapri), bombardžija Pjer Šason, poslastičar Pjer Rulije, poručnik Marin Giljomon (pobednik u tri prava dvoboja), vojnik Anri Barbis (prijavio se u rat da se ne bi otkrilo da je ubio komšiju), Luj Ogist Ferije (koji je negovao crne nagaravljenе brkove), Anri Alfred Lekont (koji nikad ni na koga nije viknuo), Etjen Gaston (koji se pred rat slikao u prugastom odelu s belom ružom u reveru), Meredit Kosino (nevažni slikar-kubista), Žan Luj Mari Enterik (s pogledom samoubice), Pjer Žan Remon For (koga su zvali Bivo), jorgandžija Rober Šarl Guodo, Leon Mari Flameng (čovek koji je stalno držao plaster

na licu), vrljavi Leon Anri Lakroa, Alfred Mulpe (koji se dve nedelje ranije slikao u paradnoj uniformi), Anri Brune Ipolit (dobričina razrokih očiju), najbolji sarač u Šampanji Rober Bivinji i zajedno s njima još 11.470 vojnika 30. francuskog korpusa pогинуло je na prvom kilometru braneći parče blatinjave zemlje oko Verdena.

Pala je noć, a vojnička čast ne dopuštaše nikom da odstupi.

Sledećeg dana na redu je bio drugi kilometar Verdenske bitke.

Vojnik Šarl Tebo (s licem kakvog musketara), fotograf Alber Fransoa Remondi, Emil Dozol (s pogledom običnog seljaka), njegov brat Marijus Dozol (od koga će ostati samo mutna fotografija), Žan Fransoa Antoan Eskidje (večito nasmejani), Žan Batist Polen Koven (s čelom koje mu je čitavo lice vuklo nagore), Adolf Selestén Pegu (sa veselim jamicama oko nasmejanih obraza), Lisjen Rene Luj Ren (čovek sa šest imena od kojih su navedena samo tri), Žozef Antoan Rišar (lep kao filmski glumac), Gijom Kristof Nedelek (otac šestoro dece), prznica Šarl Betan, Marsel Leon Priva (sa pogledom prevratnika), Žan Žorže (razočaran u ovaj svet), Žulijan Maksimilijan Papen (nadmeni kavgadžija), Raul Frederik Ožen Foren Vasa (pao na drugom kilometru noseći mali okrugli lornjon koji je nešto govorio o boljim vremenima), kapetan Rodolf Gepen (parader koji se pred Veliki rat fotografisao u uniformi iz devetnaestog veka), pesnik ekspresionista Meredit Kapinji i još 6.818 Francuza palo je pri neuspěšnoj odbrani drugog kilometra.

Podnarednik August Vilij, Jozef A. Heman (bankar koji je mislio da može svoj život da založi pod interes i otpati i kamatu i glavnici), Emil Klaupreht (poznavalac magijskog kruženja tarot karata koje su predviđale smrt), sitničavi Štefan Molitor, Hajnrich Reter (predratni manufakturist ženskih steznika i rodoljub iznad svega), mucavi Karl Reš, Karl Fri-

drih (sitni fabrikant vinskog sirčeta), Hojniš Viktor Blumer (sin strogog oca, službenik jednog ogromnog osiguravajućeg zavoda), nadobudni Karl Bah, razočarani Rojben Gut, Adolf Zage (upropastitelj nekoliko mlađih žena), Johan Jung (zatočenik divnog devetnaestog veka), debeli Jakob Vajgant, mršavi Kornelijus Šumaher, Jakob Kristijan (dečačkog pogleda, sa zubima ubice), Samuel Hiter (sa ogledalcem u džepu), Zigfrid Hobs i još 5.927 Nemaca nije dočekalo da vidi osvojen drugi kilometar.

Sustupila se neprozirna noć, a svima se učinilo da su krenuli na neko veliko putešestvije, a ne na osvajanje tri kilometra brisane zemlje, no uprkos tome i onaj treći kilometar do tvrđave Duomon tražio je svoje heroje.

Mari Žermen Luj Emil Kauzak (umro sa mišljku kako nikad neće dokazati svoje plemičko poreklo), Dezire Ildefons Lanoj (koji je verovao da logikom može da objasni ovaj rat), Žorž Karon (predratni uništavač glodara, stručnjak za rovovske pacove), Irene Antoan Kontar (sa imenom devojke i pogledom goluba), predratni glumac Luj Gi, njegov mali brat Remon Gi (koji je napisao nekoliko reči na Biroovim ilustrovanim dopisnicama), mlinar Pjer Žiljen Aleksander Letelije (koji je poslednjom misli maštao da nešto dobro pojede), pivar Eliz Felis Bel (s pogledom veseljaka), šibicar i sitni prevarant Ogist Roban, Emil Šarl Tavinjo (gospodin u svemu, gospodski izdahnuo bez jauka), Žorž Mari Ludovik Žil Gineme (zalutao u dvadeseti vek bez ikog svog), Žozef Žorž Mari Geren (kome je deda promenio prezime u *Guérrin* posle francuske pobede nad Prusima 1871), Anri Firmen Reno (južnoafrički rudar koji je preputovao pola sveta da bi pогинuo na trećem kilometru bitke za Verden), Rene Ardi (tri puta preprevio ekvator, a umro na suvom), Arsen Feran (predratni kafedžija) i maleni sodadžija Pjer Žermine pali su na poslednjem kilometru tog velikog puta.

Albreht Jakob (sa slikom svoje drage u unutrašnjem džepu), Vilhelm Lan (zvani Mitraljez, zbog preglasnog hrkanja), podnarednik Rihard Štimer („Matroz Stiemer“, ljubimac svih hamburških kurvi), varalica Jakob Šne, Jakob Štefer (hipo-hondar u ratu izlečen svakog straha od smrti), crkveni dobrotvor Konrad Centler, vojnik Zigfrid Volenveber, Melhior Štajner (koji je neposredno pred rat otkrio lepote sporta „hazena“), sin pruskih grenadira K. J. R. Arnt, Jozef Forster (pre rata borac protiv dogmi građanskog društva), šnajder Johanus Bem (podržavao svaku modu građanskog društva), komedijant Hajnrih Miler, kalkulant Zigmund Jungman, Karl Andreas (ljubitelj ptica i ptičar-amater), vojnik Johan Gruber, Ambrožijus Henkel (klovni u cirkusu pre rata, klovni i za vreme rata), kao i stoti junak ove priče, narednik Nepomuk Šnajder, nisu videli osvajanje prvog utvrdenja u Verdensko bici.

Tako je pala stotina verdenskih junaka. Tako je osvojen utvrđeni grad Duomon, a nemacki vojnici oštrijeg vida, koji na zidinama isticaše imperijalnu nemacku zastavu, još su onamo u izmaglici mogli da vide položaje s kojih su krenuli. Velika je to bila ideja: Francuzi da se namame i da ginu. Do Verdena ostalo je još nova dva kilometra i sledeće pola miliona žrtava.

Punih pet kilometara, do tvrđave Sovil, nemacke jedinice uspele su da osvoje tek do kraja aprila te godine. Svaki od pet kilometara Francuzi su vratili do kraja 1916. Upornim bombardovanjem bojno polje pretvoreno je u gomilu mulja. Bacaci vatri mulj su potom oprljili i pretvorili ga u besmislenu grnčariju. Obe vojske na kraju su se vratile tamo odakle su pošle. Na pet hiljada metara verdenske nizije, između tvrđava Duomon, Vo i Sovil poginulo je sedamsto hiljada vojnika, među njima i sto pari cokula ili sto naših junaka. Velika je to bila ideja, velika zamisao kojom je trebalo da se okonča čitav Veliki rat na Zapadu.

Ali, to se nije dogodilo.

Svetozara Borojevića fon Bojnu i onu bledu avet koju je čuvao ispod svojih prsa, za to vreme mazilo je nežno sunce juga. Smešten u Trstu, feldmaršal je ponovo bio onaj stari austrougarski zapovednik mišnih očiju koji traži jedino disciplinu. Sa devet austrougarskih divizija u Petoj bici na reci Soči porazio je preko dvadeset italijanskih. Ratovanje mu je na tom nevoljnem frontu – slabo napadanom, bezvoljno branjenom – postalo gotovo dosadno. Ušančeni u snegu obronaka Alpa, sa odličnim brdskim snabdevanjem zaprežnim kolima, njegovi vojnici, činilo se, nisu mogli izgubiti svoje položaje, te je svaku novu italijansku ofanzivu Borojević posmatrao kao bolest koja se, nezalečena, stalno vraća da bi potom naglo minula, kako je i došla. Stvari je zato počeo da gleda s lepše strane. U poznu zimu 1916. Kanal Roso presjjavao se u neočekivanim prelivima, kao da je od ulja. Otvorio je prozor i gledao uzvitlane zavese kako se na vetru nadimaju kao duhovi. Smešten na trećem spratu Gopčevićeve palate, mogao je da vidi čarobne boje Kanala, te mu je pogled počesto lutao sa topografskih karti, kroz prozor, na Kanal i dalje na more. Dunuo je jugo i s mora doneo mirise leta. Udahnuo je taj vazduh punim plućima. Nikad nije bio mornar. Skoreo je na suvoj crnici srpske vojne krajine i zato se sada čudio samome sebi: privlače ga akvamarinske dubine, a i taj grad, smešten u udolini ruže vetrova, zove ga da se paradno obuče i izade na ulicu.

Ne, nije se brinuo da bi Trst mogao pasti. Posle pete uslediće šesta ofanziva u 1916, ali Borojević je već na sebe gledao kao na opakog lutkara koji se igra italijanskim mario-netama, te nije video mogućnost da ga ti arlekini i pantaloni na bilo koji način potuku. Budio se svako jutro i video kako austrijski brodovi stoje načičkani u Tršćanskom zalivu kao čelični stražari. Mornari su se tamo dole dovikivali s izronjenih podmornica na brodove i razmenjivali opise svojih omi-

ljenih prostitutki. Sa okolnih brda, onamo sa strane Gorice, stalno se čula potmula tutnjava koju su noću smenjivali jezivi vukoliki glasovi uznemirenih zveri, ali u gradu je bilo živo. Kad god se pored zamka Miramar vozom vraćao s fronta, žurio je da na rivi vidi žute svetiljke koje kao da su napunjene zejtinom i gužvu šetača na ulici Stadion.

Gotovo se zaljubio, ali nije znao u koga. Samo je jedne večeri kazao sebi: „Sada ćete se obući.“ Oprao se vodom iz belog porcelanskog lavora. Voda je mirisala na lavandu, a mundir koji je obukao baš mu je lepo stajao. Stavio je sjajni metalni šlem sa crnim perima na glavu i na poprsje okačio svoje najvažnije ordene. Birao ih je kao što žene odvajaju torbicu i lepezu koja se slaže s haljinom. Najpre je zakačio najstarija odlikovanja („U divnom devetnaestom veku ordeni su bili veći nego u ovom bezgaćanskom dvadesetom“): Orden rumunske zvezde, persijski Orden sunca i lava i Orden gvozdene krune. Potom je nizu starih odlikovanja dodao Viteški krst Leopolda iz 1909, Veliki krst gvozdene krune sa ratnim dekoracijama, Veliki krst ordena Leopolda sa ratnim dekoracijama koje je dobio na početku Velikog rata i Krst za vojne zasluge prvog reda kojim su ga okitili kad se oporavio u onom mučnom sanatorijumu.

Tako doteran, Borojević je krenuo u varoš, ali već u zatvorenim kočijama koje su ga vozile na Trg Borsa, onamo gde mu je stajalo ordenje nešto je počelo da ga svrbi, te je raskopčao bluzu i počeo s nelagodom da se češe. Potom se opet zakopčao, ali onda su ordeni počeli da ga bodu. Izašao je na Trgu Borsa i ispred sebe video mnoge karoce. Gde se uputio? U koga se to zaljubio? Stajao je nesmotreno sam, tu na skveru, kao da on nije glavnokomandujući vojske i kao da ga niko ne poznaje. Graške znoja krenule su da mu se slivaju niz čelo do obraza i brade, a on nije smeо ni da obriše znoj, ni da se počeše.

Nikom se nije javio, niko mu se nije javio. Na brzinu je uzeo drugu zatvorenu kočiju i rekao, gotovo povikao: „Ka-

palati Gopčević!“ Smirio se tek u svojim odajama. Posilnom ništa nije kazao i odmah se presukao za spavanje. Ordenje je prikačio na paradnu uniformu onog Svetozara Borojevića i zarekao se da ih nikad više neće staviti na sebe. Potom su ga mesecima viđali u običnoj vojničkoj uniformi i samo su epolete govorile da je Borojević glavnokomandujući austro-ugarskih snaga na reci Soči. Zavoleli su ga zbog toga niži komandanti i vojska. Bio je 17. mart 1916. kada je feldmaršal pomislio da je poslednji put stavio na sebe svoje ordenje.

Bio je 17. mart 1916. Četiri časa posle podne. Apoliner se udubio u čitanje *Merkir de Fransa*. Svuda oko njega plotuni. Meci se oglašavaju fijukom. Njihov zvuk mu liči na mjauk besnih mačaka koje su zakasnile na februarsko parenje. Okreće nekoliko stranica časopisa. Eksplozija. Fijuk. Udarac u njegov šlem. Lak udar s desne strane u visini slepoočnice. Apoliner opipava glavu. Na šlemu zjapi rupa. Nešto toplo sliva mu se niz obraz. Krv. Njegova krv. Evakuišu ga do prihvatišta. U glavi ima parče granate od 150 milimetara. Glavni lekar 246. puka previja mu glavu. Odvoze ga u kantinu i uspavljaju. Sutradan je izvučeno oštro parče. Sedam sati potporučnik je proveo sa stranim telom u glavi. Sedam sati koji će ga stajati glave.

Posle operacije prebacuju ga u bolnicu u dvorcu Tiljeri. Narednog dana već je budan. Piše ponovo. Prijateljima Ivu Blanku i Maksu Žakobu. Piše: ništa mu nije. Samo je malo umoran. Tri dana kasnije prave mu radiografske snimke. Glavu mu pritiskaju uz veliku hladnu fotografsku ploču. Ne-izdržljivo ga boli slepoočnica. Kažu mu da ne mrda. Ne kažu mu kakvi su rezultati. Šalju ga u bolnicu Val de Gras. Tamo ga posećuju prijatelji Blank i Žakob. Kaže da mu je dobro. Samo mu je leva ruka otežala. Samo povremeno gubi svest. Samo se ne seća poslednjih dana. Pa godina. U depandansu bolnice Val de Gras, u vili „Molijer“ operišu ga ponovo. Podvrgnut je trepanaciji i čišćenju otoka pod lobanjom. Sad ima rupu

u glavi. I koštani poklopac. Jedanaestog aprila 1916. šalje telegram novoj dragoj: Žaklini.

Razdražljivom artiljercu sada treba neurotična draga koja zna šta je nervoza, svoja i tuđa. Potporučnik se vraća u Pariz. Veli da na desnoj slepoočnici ima „kobnu rupu ozvezdalu“ Ponovo se useljava u svoj stan na bulevaru San Žermen. Svi predratni prijatelji primećuju da nije onaj stari. I ranije je bio razdražljiv. Sada je to različito stanje. I ranije je bio sklon da se pobije zbog Francuske. Sada je to drugačije. I ranije je umeo da popije samo malo manje od Modiljamija. Sada piće kao žedna zemlja. Demobilisani vojnik je nespokojan, neveseo, razočaran. To ga ne sprečava da se redovno pojavljuje i besprekorno ispeglanoj uniformi na koju je prikačen Ratni krst. Odlazi tako obučen u „Floru“ i prisustvuje banketima kukavica i svetkovinama izdajnika. Odlazi, ali se ne veseli Tako će činiti sledećih dvadeset sedam meseci.

Toliko je Vilhelmu Albertu Vlođimježu Apolinariju Koštovickom, zvanom Gijom Apoliner još ostalo života: dvadeset sedam meseci.

TAMO DALEKO, NA KRAJ SVETA

Moje ime je Feri Pizano i ja sam ratni dopisnik. Želim svoje čitateljstvo da izvestim o strašnoj tragediji jednog čitavog naroda, propasti koja je otpočela na reci Drim, a završila se među narančinim drvećem i smokvama, kao da je čitava jedna vojska dospela u raj. Srpski narod je jedini koji je u ovom Velikom ratu izgubio domovinu i krenuo u zbeg. Mnogo je u našoj štampi napisano o toj neviđenoj golgoti jednog lutajućeg naroda koji voli Francusku i svoje je oči upro u naša ratišta na Zapadu, kao da njegove muke i posrnuća i ne postoje. Dosta se zna i o našoj neslavnoj ulozi u ovom zbegu, najvećem posle jevrejskog. Oklevasmo, omeravasmo kaprice grčkog kralja i njegovih germanofilnih ministra, dok je jedan narod gladovao, borio se kao avet preko koje je prebačen život i čekao milost velike Francuske koja je za hiljade stigla prekasno. Kad im se učinilo da je kraj golgoti, ona se produžavaše; kad im se učinilo da su mrtvi, budžahu se živi; kad im se učinilo da su živi, pronalazili su ih zavejane u snegu sa osmehom i plavim okom uperenim u tirkizno nebo nad Prokletijama.

Priča jednog običnog srpskog artiljerijskog oficira najbolje će oslikati taj nesvakidašnji put koji se nama, civilizovanim narodima, jedva da opisati. Na polovini puta ka predgrađu Kastrades do koga vodi zidani bulevar carice Jelisavete, nadoh logor koji sam tražio. Tu, kraj kristalnog grčkoga mora, u limunovom lugu, oni što ostadoše od šumadijskih artiljeraca razapeli su šatore. U tom mirisnom hladu

ne beše ničeg što bi ukazivalo da su to artiljeri – ni topova, ni konja. Jedino su slike topova, istetovirane gdegde na njihovim podlakticama, govorile da su ovi živi skeleti u novim engleskim uniformama, nekad bili tobdžije. Njihov starešina, koga sam po savetu prijatelja potražio, kao da je čuo za moj dolazak. Čim me vide, skoči i povika:

– Živela Francuska! – Zatim doda: – Mi smo se, čini mi se, upoznali još pre četiri meseca na Dunavu, u ono doba kada je još postojala Srbija. Besmo zajedno one noći kad paklena švapska vatra zasu srpske položaje. Zajedno, u času odstupanja, bacismo poslednji pogled sa Osovačkog visa na Beograd. Vi ste Feri?

– Ja sam – rekoh – Feri Pizano, dopisnik francuskih novina, a sada čujem da za moje čitaocе imate priču koja ne smeti biti zaboravljena.

– Vraga ne sme, bolje je da je što pre zaboravim, ali ne mogu, ne mogu nikad – odvrati artiljerac i nastavi – Vi mislite ono... kako sam izveo vojnike?

Potvrdih klimanjem glave, te on nastavi:

– Sramota me je, gospodine, da kažem, ali sve ove koje vidite ovde ja sam lažima spasao. O, kako sam ih samo lagao!

Pred nama se, blešteći na umilnome suncu juga, pružila mlaka laguna niže ka moru obrasla u papirus, maslinu i palme, ona ista Odisejeva laguna gde kralj-davljenik zateče Nausikaju, feačku kneginjicu, kako inspira svoje plave kose.

– Kada biste samo znali, gospodine, kako sam ih lagao. Ali to možda i nije bila laž. Ja sam uistinu obmanjivao smrt u njima. Primetih to još na dunavskim položajima. Oštari komad šrapnela u stomaku ranjenika, usta mu cvetaju krvlju, predaje se. Pogled stremi u nebo i čas docnije vojnik umire. Kada ga lekari malo pomere, vidi se da je još živ, ali nema snage da podigne kapke i smrt ga hvata u mrežu i odnosi bestagra. Pokraj jednog takvog moribunda zastao sam i rekao mu „Sine, ti nisi mrtav!“ Samo tako, bez nekog posebnog bajanja

bez ikakve crne magije. Rekoh to u gnevу, glasno, da bi me i ranjenik mogao čuti i onda videh kako mu se vraća pogled u zenice, te se ohrabrih i odmah slagah: „Moraš živeti, jer smo rešeni da Nemce sačekamo na Moravi.“ Ranjenika su odneli, još čitav dan mi smo na peščanim sprudovima sačekivali neke tuđe, strašne ljudi što su izlazili iz blata, i pucali, pucali smo na njih kao na jata skakavaca, tako da sam na ranjenika koga sam lažu oživeo gotovo i zaboravio. Zatim sam, malo pošto smo vi i ja, gospodine, bacili poslednji pogled na naš Beli grad, video to moje mrtvo čeljade. Beše živ i ja se silno ohrabrih. Shvatih da moje laži imaju izgleda neko posebno dejstvo, ali još sam u to morao da se uverim.

– Počeh tako da lažem i svoje vojnike. Nisu svi mogli da se spasu laganjem, ali neki koje je smrt držala jednim zubom – u njima je ona još mogla da se obmane. O, kako će mi biti potrebna ova veština. Kad se povukosmo dublje na jug, na Moravu, i kad i te položaje za nepunu nedelju napustisemo po strašnoj kiši, nastavih da prilazim mnogim svojim polumrtvim vojnicima i govorim im „Ustajte, mrtvi, neprijatelja čemo sačekati na Kosovu.“ I oni, gospodine, ustajahu. Ranjeni se oporavljaše od prostrelnih rana; naši hirurzi čudesno spasavahu čak i one sa otvorenim glavama. Samo oni potpuno osakaćeni, samo oni, gospodine, kojima nisam mogao da podignem ni poslednji pogled, nestajali su zauvek i njih nisam uspevao lažima da spasem. Svi drugi, vraćali su se u stroj i nastavljadi dalje, a tako težak put nas je očekivao.

– Na obali Crnog Drima, reke u koju pobacasmo naše topove, svi su zanemoćali. Tobdžiji je najteže da se rastavi od svog oružja, a kada taj čelik tupo pade na dno hučne reke, plakaše cela moja četa. Svi izgubiše nadu i počeše da posustaju. No, kako koji padne, gospodine, ja se zateknem kraj njega i viknem: „Ustaj, sinko, u Skadru nas čekaju novi topovi. Ustaj, zgazio te Švaba, ako ostaneš da ležiš!“ Nisu odmah svi skakali, sa smrću sam se natezao kao da povla-

čim uže, ali i ja sam se izveštio i pronašao mnoge načine da u njima umiranje zavaram. Jednom sam smrt sačekao u kletvom, drugi put psovkom, treći put grdnjom. I moja vojska se dizala. Mrtvi to behu, a ne živi dok smo prelazili Albaniju. Kako koji od gladi padne, ja priskačem i lažem „Napred, na obali mora čeka nas hrana, obilje hrane, i pića, I našu rakiju tamo već peku Arbanasi samo zbog nas. Ustaj, sinovče, zar da ne probaš našu šljivovicu. Naše rakidžije su nas prestigle samo da bi s Arbanasima kazane za pečenje rakije napravili.“

– Zašto su mi verovali, zbog čega su nastavljeni, ne znam. Činilo mi se da im se stope same pružaju u albanski krš, prelaze klimave mostiće, sklanjaju se u gustiš kad neprijateljski Albanac pripuca. Kad napokon stigosmo na obalu, tamo naravno nema ni hrane, ni naše prepečenice, ali nijedan od mojih vojnika ne optužuje me za laž. Ne, gospodine, ja sam smrt u njima slagao i ona je vrištala i cikala, kidišući da mi makar na obali nekog uzme. Ali, vojnici – oni mi i dalje verovavu, te se nisu ljudili na mene, nego su gotovo tražili novu laž, jer im beše jasno da im se iz utrobe ka podgrlu ponovo penje pužajuća smrt.

– I ja sam lagao. Rekoh im. „Brodovi naše velike savezničce Francuske već su na Otrantu. Bele palube njihove čekaju, a na njima bolničarke i milosrdne sestre koje će ublažiti svaku vašu patnju. Ustajte sinovi, ustajte moji sokolovi!“ A oni, gospodine, ta jedna moja deca iz Šumadije i sa Rudnika, skakali bi i, kao da su baš nešto dobro pojeli, nastavljeni da izdržavaju sedmodnevnu glad i užasan umor koji bi skolio bika, a kamoli čoveka.

– Brodovi su najzad stigli, i tako sam ih, sve obmanjujući smrt u njima, doveo ovamo. Pogledajte ih: jedva malo više živi nego mrtvi. Niko ne peva, niko više ne zna da se smeje, ali živi su. Stotine ih je ovde, a bila bi desetina da u svakom od njih bar nekoliko puta nisam slagao smrt. To je

moja priča, gospodine, a vi je prenesite našim prijateljima Francuzima.

Zvono sa jednog grčkog ženskog manastira na majušnom ostrvu usred lagune, odzvanjalo je kroz miran, mirisan vazduh, pozivom na večernju molitvu. Na horizontu se modro nebo ulivalo u ljubičasto more. Ustade moj artiljerac i krete među svoje vojнике. Dvojica-trojica njih sačekali su ga na ivici limunovog luga, nekako više kao da ga čuvaju nego da ga pozdravljaju. On se pozdravi sa njima i kroz sen otežalih plodova doviknu mi poslednje reči:

– Vidite li ih? Moji vojnici me uhode. Grad Krf je na samo trideset minuta odavde. Jednom htetoh da odem, ali me moji ljudi zaustaviše. Rekoh im: „Pa, ja ću opet doći.“ A oni će: „Ne, mi ti više ne verujemo“, jer toliko sam ih lagao. Strahuju da ih ne napustim... Zbogom, gospodine Pizano.

To reče i ode u svoj logor, a ja vam, francuski čitaoci, dugujem kraj priče. Ovaj pasus pišem dve nedelje kasnije. Moram da vas izvestim da onog dobrog čoveka što je lagao smrt u svojim vojnicima više nema među živima. Drugovi su ga poslednje kobne večeri ipak pustili da ode i proveseli se u gradu Krfu. Nikog nisu poslali s njim, a on je, vele, u taverni na krfskoj esplanadi popio samo jedan uzo kada se srušio na sto i potom pao sa stolice. Njegovo srce od zlata nije izdržalo. Nisam bio s njim. Od Grka u gradu malo sam toga saznao, jer oni slabo govore francuski, a ja grčki nimalo. Gotovo ništa posve pouzdano ne znam o smrti artiljerca. Stoga sada pomišljam: u poslednjem času možda je otvorio oči, ali kraj njega ne beše nikog da slaže i njegovu smrt.

*
*   *

Francuski čitaoci, moje mesto i dalje je u Heladi, jednoj koliko srećnoj toliko nesrećnoj zemlji. Srećna je Grčka zbog

svojih bogova: akvamarinskih dubina Jegejskog i Jonskog mora, zbog svog štedrog sunca i bistrih reka koje vlaže večno žednu kvrgavu zemlju najjužnijeg Balkana, ali nesrećna zbog svojih ljudi koji sluđeni ponašanjem jednog neodgovornog i samovoljnog monarha i njegove poltronske svite, u prijateljima gledaju neprijatelje, a u neprijatelje se uzdaju kao u izbavitelje grčke stvari i krune.

Takva atmosfera oseća se na ulicama Soluna, takva gnojava krv struji peloponeskim kopnom, to se, na svaki način bolesno stanje, oseća čak i u čestaru i maslinjacima Svetog gore, gde bi samo pobožna misao trebalo da struji, kao kada se iz otvorene šake tiho prosipa beli pesak.

U toj hudoj zemlji utočište je našlo jedno izbegličko pleme. Umiraše Srbi na putu ka umilnoj Grčkoj, ali to nije ništa novo kazaće neko: i Čivuti ostajahu u pesku svojih uspomena kada su posle rušenja Hrama krenuli u večni zbeg. Nestajaše s vojnicima čitav jedan narod: stari i deca, porodilje i nerotkinje no, kazaće kogod da ni to nije najnovije: ciganske čerge – porodice i čitava plemena – tako su izašle sa crvene zemlje Indije da se u postojbinu nikad ne vrate. No, francuski čitaoci, želim da vas izvestim o nečemu zbilja nečuvenom. Sa čitavim narodom, sa poslednjom tvrdom košticom poražene vojske, u zbeg je krenuo i jedan monarh, Kralj Petar od Karađorđevića, koji nije tražio ni voz, ni jeroplan, već kao da je jedan od vojnika, kreće na put svojom staračkom stopom, od mesta do mesta, preko Prokletija Albanije.

Ta starina danas je našla privremeni i varljivi mir na ostrvu Eubeja. Napravio je sebi mali i preskromni dvor u banji u Halkisu i tu me je primio. Gotovo da nisam mogao da ga prepoznam: vidno mršav, nosio je uniformu kao da ju je pozajmio od nekog srećnijeg kralja koji beše daleko puniji od njega. Preko osušenog lica pustio je gustu bradu za koju mi reče da je ne brije zbog tuge za otadžbinom. Razgovarali smo uljudnih tridesetak minuta na francuskom kao da smo dva

Francuza, a zatim me kralj prebací do svoje svite koja će mi objasniti kako dela najmanji dvor na svetu.

Mnoge kraljeve ljude od poverenja čuh, i saznah kako teško žive u tom, kako ga kralj naziva „životu posle života“, ali najposle me najviše iznenadi priča kraljevog lekara. Tog čudnog gospodina zatekoh kako na osunčanoj verandi pakuje kofere i polazi.

– Moram otići, gospodine – reče mi – jer više nisam u kraljevoj milosti. Nije mi drago, ali valjda i sam snosim odgovornost za otpust.

Kraj terase, krvudavim drumom koji je vodio u brdo, prolazila su trojica grčkih sveštenika i brojanicama brojala molitve koje uz put bezglasno izgovarahu. Negde iz daljine do nas stiže utešni miris vanile i cimeta, kao da neka devojka peče kolač za svog dragog, dok su se na horizontu već navlačili oblaci što su dolazili ravno iz predvečerja.

– Biće da sam ja, gospodine, ipak zalutao u neke svoje snove – reče mi doktor Simonović.

– Šta se dogodilo – upitah. – Meni se možete poveriti.

– Da, ja vas znam. Vi ste ratni dopisnik Feri Pizano. Tako ste lepo pisali o našoj mnogonapačenoj domovini.

Potpurdno klimnuh glavom, a on nastavi kao da kreće mnogo izdaleka i kao da priči neće biti kraja.

– Vidite, kralj ima veoma lak san. Izgubio se u prostoru, ne veruje više u vreme koje mu je na raspolaganju. Ume tako da se probudi u pola noći i da poviće: „Hej, ima li koga živog u kući?“ Svi koji bismo se zatekli u njegovoj blizini, odgovarali bismo uglas: „Tu smo, vaše veličanstvo.“ Tada bi on zapodenuo neki nevažni noćni razgovor: „Šta smo rekli za sutra?“, pitao bi. „Da javimo dvorskom blagajniku u Atinu da pošalje 6.000 dinara u Ženevu za Dobru Ružića“, odgovorio bi adutant Đukanović. „A-ha. Idi lezi“, kazao bi stari kralj i ponovo pao u san.

– Tako jedne, tako druge noći. Iz noći u noć sve gore i gore. U prvo vreme smo se svi trzali iz sna i trčali ka volje-

nome kralju, a onda nas sve to toliko iznuri da se dogovorimo da kraj kraljeve odaje stražari onaj u kojeg veličanstvo ima najviše poverenja. Najpre to beše, prirodno, adūtant Đukanović, ali noći su prolazile, a ovaj poverljivi čovek već nije mogao da izdrži toliko bez sna, pa ga zameni poslanik Balugdžić. Kad diplomatske obaveze ovom čoveku odrekoše mogućnost da noću stražari kraj kralja, smeni ga ordonans Ilić, pukovnik Todorović, pa najposle ja.

– Kao lekar smatrah da treba da ostanem trajnije kraj monarha, a kako od detinjstva imadoh lak san, učini mi se da stražarenje kraj njegovog veličanstva neće biti težak posao, no prevario sam se, dobri gospodine. Kralj se budio najpre dvaput, pa triput, pa najposle toliko puta koliko nisam mogao ni razbrojiti. „Hej, ko je tu?“, vikaše, a ja odgovarah: „Doktor Simonović, vama na usluzi veličanstvo.“ „A-ha, dobro, lezi.“ Pa onda ponovo: „Ljudi, ima l' koga kraj mene“, a ja iznova: „Tu sam, ja, doktor Simonović“, a on „A-ja, dobro, na spavanje“, i tako u nedogled. Posle sedam noći, želeše da me smene, ali ja odlučno odbih, jer kao lekar videh da kraljevo stanje sve više poprima bolesne odlike koje njegov lekar mora prvi da opazi.

– Ostadoh na mrtvoj snoviđenjskoj straži, ali s vremenom prestadoh da se razlikujem od svog bolesnika. Kako me je kralj budio iz noći u noć, naučih se veštini rimskih patricija: ne budih se potpuno iz sna, već u plitkom polusnu, kao da sanjam, odgovarah mu na pitanja rutinski. „Šta ono još naredismo za sutra?“, pita monarh, a ja odgovarah bez reda, ređajući prava imena uz izmišljene zadaće. „Da pišemo Vesniću u Pariz da upiše francuski ratni zajam za iznos od 30.000 franaka“, govorio sam kao u bunilu.

– I šta je onda bilo? – upitah već nestrpljivo.

– Odmah ču vam kazati, gospodine – odvrati ovaj tih i predani čovek. – Kada me je kralj već toliko namučio, ne mogah više da spajam prave ljude, lažne zadatke i uzalud-

nu nadu, iz mene progovori jedna moja opsesija nastala za vreme golgotе kroz Albaniju. Ja sam, tada, gospodine, u svom prtljagu primetio nešto čudno. Kad ga zatvarah, u nje- ga ostavljah svoje lekove, svoje meleme, i sve medikamente našeg doba. Kad bih ga na odredištu otvorio, video sam da su se unutra našli novi, čudni lekovi. Behu tamo neke ampule, majušne, različitih boja, pa neki čudni praškovi koji mirisahu na bud, špricevi od nesalomivog providnog stakla meni nepoznatog porekla, a vas, gospodine, molim da mi poverujete i ne pomislite kako sam sišao s uma još tamo u gudurama Albanije. Da nisam postao nišči umom, potvrдиće vam i ovo: ne odustajah da razgledam ove nove lekove, ali odlučno odbijah da ih upotrebim na bilo kome. Zatvarao sam svoj čudesni prtljac i otvarao ga sve dok u njemu ne bih primetio samo svoje lekarije, a ta igra mog lekarskog prtljaga, hvala Bogu, prestade kad stupismo na grčko tle.

– Sada se hitro vraćam na noći, gospodine. Kralj me je toliko iznurio da sam, kako kazah, već bio u nemogućnosti da mu ikako realistično odgovaram. Moja tehnika plitkog buđenja od mene, pre nego od mog monarha, napravi bolesnika i ja sam, čestiti gospodine, na obična dvorska pitanja počeo da mu odgovaram lekarskim rečnikom, prepisujući mu lekove koje nikako nisam htio da primenim. Čuh najposle sebe kako govorim: „Veličanstvo, vaša grudobolja se da tretirati antibioticima širokoga spektra koji će...“ Šta su to antibiotici, i kakvog to spektra, ja ni do danas ne znam odgovoriti. A kralj nastavljaše da se budi, i ja da mu prepisujem neke čudne terapije. „Moj kralju“, govorah, „upalu porebarnih mišića najbolje je tretirati diklofenom, ali taj lek hoće da ode na očni živac ako se predugo koristi...“ Šta je to „diklofen“, nisam znao, ali kralj uoči da sam rastrojen, pa juče naredi pukovniku Todoroviću da me otpusti iz službe, „jer mu ne treba враћ, nego pouzdani lekar koji ume današnjom medicinom lečiti“. Tako je od reči do reči rekao i zato se pakujem i idem.

Grčki bog Eol podigao je vetar sa zapada. Oluja je došla iznenada i razduvala miris cimeta i vanile. Levci prašine videli su se kako vitlaju kopnom, i uznemiruju riblju mlad u plićaku, baš kao da smo nas dvojica na kavkaskoj steni, a Zeys diže strašnu olju da nas, kao Prometeje, zastraši.

– Najgore od svega, gospodine, jeste sledeće: ja mislim da su ti lekovi stvarni i da bi oni zbilja mogli pomoći mom vođenom kralju. Ali, sada moram da podem. A kuda, ne znam. U čiju službu, kad zemlje nemam. U koju tuđinu, kad mi je ona u srcu. Zbogom, gospodine Pizano.

I lekar je otiašao. Vele da se taj dobri čovek u Solunu propio i sve što je u kraljevoj službi zaradio, na žene i alkohol potrošio. Tu mu se gubi svaki trag. Jedni govoraše da je onamo preko vihorastog Otranta rizikovao glavu i izbegavši nemacke submarene, brodom *Laura* prešao u Italiju, a drugi dodavaše da je čudnim lekovima koje je ponovo pronašao, u gradiću Ediposu, gde se sklonio, pokušao da leči samoga sebe, ali da je umro. Ne znam šta je od ovoga tačno, puk govori, uostalom, svašta, a najmanji dvor na svetu ima novog lekara: nekog mladića, plavih očiju, i tako tihog glasa da ga ni najbliža okolina ne može čuti šta govori.

*
*   *

Pti Parizjen (prema pisanju agencija sa Istočnog fronta)

Na dalekom Istočnom frontu izvedeni su novi nemački napadi bojnim otrovom iz aviona. Nevidljivi vojnik hlorin strašnog lekara Frica Habera, pokazao je da voli da leti, da voli da pada i da još bolje guši iz vazduha nego sa zemlje kada se na naše vojнике kraj Ipera puštao iz zemaljskih cilindara. Ogroman broj ruskih vojnika poginuo je, a za strašnošću hemičara-smrt sve je bilo uspešno do jedne noći. Pričaju za robljenici iz njegove jedinice što su pali u ruke ruskim vojni

cima neobičnu priču. Doktor Haber usnio je jedan san. Video je svoj žutozeleni oblak hlorina. Oblak je mirisao na mešavinu bibera i ananasa. Odvojio se od velikog kumulusa kraj Ipera, koji je pogušio regimete naših i kolonijalnih vojnika 1915. Taj oblak, koji je dr Haber navodno sanjao, prešao je put od Ipera do Lila, od Lila do Monsa, od Monsa do Šarleroa, od Šarleroa do San Kventina, od San Kentena ka Sedanu, pa zatim prema Mecu. Kod Sarbrikena otrovni kumulus u doktorovom snu ušao je u Nemačku i nastavio kroz Felceršku šumu pravo prema Karlsrueu. Poteran visokim vazdušnim strujanjima uz Rajnu, sišao je niže prema zemlji i prohujao pored Bad Bergcabema i Oberhauzena. Kada je prešao jezero Knilinger, već je bio nadomak Karlsruea i trebalo mu je sasvim malo da pronađe kuću hemičara-smrti Frica Habera, baš u času kada je doktorova žena Klara Imervar izašla u baštu.

Hemičar-smrt je, sanjujući, vele zarobljeni vojnici, sva ova mesta svojim ustima izgovorio. Već je vrištao kada je u snu video da u baštu izlazi njegova prelepa žena sa očima uhvaćene zveri i pištoljem u ruci. Ugledao ju je, pričaju, kako prislanja cev kraj srca, ali kako ne uspeva da opali. Žuti kumulus raspršio se nad njenom glavom. I sve mu je odmah postalo jasno. Vele očevici da su suve usne tog hemičara-smrti vikale „Klara, Klara“, kada se probudio. Nismo uspeli da saznamo od čega je zapravo umrla Haberova žena, ali ako ju je snašla baš takva smrt, zacelo su i on i ona to zasluzili, jer samo zveri među hemičarima mogu smisliti tako strašnog ubicu kakav je hlorin-bertolit.

*
*   *

Ja sam Feri Pizano, ratni dopisnik. Hteo bih vam opisati Grčku i Grke, francuski čitaoci. Pod štedrim suncem Jegeja

obitava jedan čudan, posuvraćen, ka unutra okrenut narod. Heleni žive u stražnjim dvorištima, dok su deca predugo uz skute staramajki i kad odrastu, i večno čutljivi i zamišljeni s cigarom lošeg duhana među Zubima u starosti. Jedan tako, hiljade tako, te se ne treba čuditi što su u ova vremena Grci zbumjeni, te vas jedni odzada po plećima prijateljski lupkaju, a drugi bi vas spreda u grudi udarili. Kralj Konstantin. Kraljica Sofija od Hoencolerna. Smenjeni prvi ministar Venizelos. Germanofilni pukovnik Palis. Prevrtljivi načelnik štaba grčke vojske Joanis Metaksas. To su lica savremene Grčke, koja bi da bude na savezničkoj strani, a da ostane neutralna za sve poslove s Turskom i Austrijom. Zato je u Grčkoj leta 1916. sve živo, a opet tako mrtvo. Buđenje je tu više otimanje od odmora, nego ustajanje. Već od prvog momenta obuzima vas čuđenje da ste živi.

A kad izadete na ulicu, svuda oko vas je onaj život koji srpski monarch u razgovoru za francuske čitaocu nazivaše „izdajničkim“: Jevreji hitaju da otvore svoje dućane, a Bugari i Grci nekud žure, jer Salonika i tog dana treba da odigra ulogu grada na raskrsnici koji za svakoga zemana nešto mora zaraditi i na dobru u odnosu na čitav svet uveče biti. Ovaj praktični duh prenosi se i na ostrva, te i ostrvljani povazdan gledaše šta je to dobro, a šta nije za njih.

Na Krfu, ostrvu patnje, ostrvu smrti, prihvatiše Srbe, iako je njihov broj udvostručio stanovništvo tog zelenog hrbata u Jonskom moru. Mislili su domoroci najpre ovako: jadnike pomažu Francuzi i Englezi, a sa novim uniformama stići će i analog da im se naprave nova sledovanja koja se nigde drugde do na ostrvu ne mogu pripraviti. Ali, uza ovaj nadasve praktičan stav, zavoleše krfski Heleni prostodušne srpske kosture, proplakaše nad njihovom sudbinom i jedan kvadrant tihoga mora kraj ostrvceta Vido odvojiše čak i za njihovo groblje, jer toliki su postrandali od slabosti i zaraznih bolesti, da su kao trupla bez duše u grobnu plavu tišinu morali biti polagani.

Činilo se lokalnim Grcima da ništa od Srba najposle neće ostati, te da će jedan za drugim pomreti, ali podiže se jedan seljački narod, uspravi na noge, jer je u sebi smrt napokon slagao, i stade da se vaspostavlja i jedna mala ostrvska država koja se prozvala Srbija. Popunile su se jedinice tri armije, sastavila se ponovo predratna vlada, a sva ministarstva preselila se na ostrvo, da tu, u gradu Krfu, naprave privid prestonice, uprave i čitavog jednog života koji ostaviše „tamo daleko“, kako ispevaše u jednoj od svojih najlepših pesama.

Ali čudne su se stvari dešavale. S ministrima dođoše i činovnici, a oni sa sobom, kao sve birokrate, ponesoše i pečate i štambilje, te počeše da se dopisuju. Jedno ministarstvo piše drugom samo dve ulice dalje, a srpski derani trče i nose pisma otvarajući ih usput i čitajući ih naglas. Šta to piše Ministarstvo narodne privrede gospodinu Miloradu Draškoviću, ministru građevina, kad su i dobra i građevine ostali u porobljenoj zemlji, Bog će ga znati? Šta ugovaraju, šta predlažu, kakve zakone bi da donose? To su najbolje znala deca-izbeglice koja dobije uloge kurira. No, deca kao deca. Suviše se unela u ovu igru.

Baš juče mi jedan gospodin, srpski trećepozivac što čudom izbeže smrt, inače čovek pozitivnih ideja, koji ne izmišjava i ne uvodi ništa opskurno, ispriča ovu priču.

– Đavo je odneo šalu, gospodine Pizano – kaza mi.

– U vezi s čim, gospodine? – odvratih mu na francuskom koji je dobro razumeo i prilično vešto govorio.

– Deca su se zaigrala, eto... – Zastade, zapali loš duhan i kao neki Grk poče da puši odbijajući dimove i ne vadeći cigaru iz usta. – Trčali, bili bezobrazni, otvarali ministarsku poštu....

– A i ta ministarstva, složiće se... – pokušah da dodam.

– ...Razume se, znam šta ćete kazati: šta pišu, kome pišu, kad je Srbija spala na veličinu jednog rajskega ostrva u Jonskom moru?

– Nego, šta se, gospodine, dogodilo s decom?

– Stvar je predaleko otišla, a mi odrasli, zabavljeni sopstvenim umiranjima, to nismo na vreme primetili i jedan deran je bezmalo umoren. Igrala se deca. Najpre samo otvarahu poštu, a potom počeše da je naglas izvikuju po ulicama, lokalnim meštanima i malim Grčićima u šarenim pantalonama, koji ih ionako ništa nisu razumeli. Al', onda odoše i korak dalje. Na onoj plaži, ta znate je, lepa, peščana, malo izvan mesta Krfa, napraviše oni svoju vladu: dečju vladu. Nikog nije bilo da ih u igri zaustavi. Isprva je to i nalikovalo običnoj igri: sva se deca igraju kraljeva, ali ovi naši derani počeše da uzimaju uloge prestolonaslednika Aleksandra, njegovog oca, starog kralja Petra, prvog ministra Pašića, te najposle i svih ministara po ministarstvima raštrkanim u gradu. I beše deca, moj gospodine, videla i smrt i telesno raspadanje, pa nikad ponovo decom i nisu mogla biti.

– Nasta bitka oko toga ko će šta biti. I kao i ovo naše grozno društvo što se vazda nadbija samo snagom, a nikad pa meću i veštinama, i ti naši dečaci počeše da se biju do krvi modrica i oteklih žlezda dečijih. Niko na njih, onako musave nije pazio, te нико nije primetio njihove povrede, a trebalo je. Uloge se u tom dečjem teatru ne dobijahu podelom, već na premoći golih, jedva uhranjenih dečjih mišica. Deca nekako utvrдиše da je prvi ministar bolje biti nego običan ministar, a prestolonaslednik bolje nego prvi ministar. Onda onaj najjači, za sad vam ne govorim imena, postade Aleksandar, drugi po snazi Pašić, treći po snazi stari kralj Petar, a ostali, takođe posle krvavih bojava, uzeše na sebe uloge gospode Pačua Ninčića i ostalih ministara.

– Vraćahu se potom ti dečaci u grad, uzimahu ministarsku poštu i odmah je otvarahu. Nosili su je prvo na plažu raspravljadi o svakoj pošiljki s onoliko pismenosti i pamet

koliko su imali, pa je tek onda odnosili u ministarstva. Buhnili se činovnici iz ministarstava pošiljalaca i ministarstava primalaca što se vladina pošta sporo isporučuje, ali kako su znali da ionako ništa važno ne pišu, ostadoše samo na gundanju, što deci omogući da počnu s pravljenjem paralelne vlade u kojoj se donose krive odluke i preka rešenja.

– A kako vi to sve saznadoste i kako decu sprečiste u najgorem, gospodine?

– Ah, kako sam saznao? Jeden moj, da tako kažem, usvojenik, musavko, mršavko bez ikog svog postao je „ministar prosvete i crkvenih dela Davidović“ i on mi je sve ispričao. A stvar je, gospodine Pizano, vrlo brzo postala ozbiljna. Dečak „Nikola Pašić“ beše neki plahoviti Rudničanin. On je svoju ulogu ozbiljno shvatio, te bi svakog dana ponekog za primer izdevetao, tek da nikom ne padne na pamet da zaigra njegovu ulogu. A beše i pretendenata. Onaj moj švrća nije ni pomislio da dogura dalje od „ministra Davidovića“, ali bilo je naprasitih momaka od četrnaest koji su mislili da bi baš oni imali da budu prestolonaslednici i prvi ministri.

– Tome u prilog išla je i pošta koju su otvarali. Malo su oni razumeli od državnih poslova, ali čitali su reči „opasnost“, „pogibelj“, pa onda „smrt“, opet „smrt“, te „bolest“, ponovo „bolest“... i sve to podiglo je temperaturu na ionako bolesnom dečjem organizmu. Da bi preuzeo ulogu Nikole Pašića jedan divlji deran iz Prizrena slomio je ruku i ključnu kost predašnjem „Nikoli Pašiću“, onom malom Rudničaninu, i zapretio mu da nikom ne sme reći, jer će ga ubiti. Predašnji je, kao neki ranjeni lav, poslušao i pokorno uzeo ulogu ministra inostranih dela Balugdžića, sa koje je novi „Nikola Pašić“ avanzovao u prvog ministra. Ali, to ne beše kraj. „Prestolonaslednik“, neki dečko iz Barajeva, odbio je nekoliko nasrtaja, pa i „Stari kralj Petar“ (igrao ga je nekadašnji čobanin sa Homolja) ne beše nimalo blag u odbrani svog dostojanstva.

– Kada se stvar, kako mi kažemo, malo utolegla i taj muvљi panteon se stabilisao, poče da stiže pošta iz srpske prestonice Krfa, koja unese novi nemir i razdor u dečju vladu. Videše, naime, dečaci, da se onaj pravi Aleksandar ozbiljno sukobio sa stvarnim prvim ministrom Pašićem, pa pomislile da kada je tako u velikom svetu, mora biti i kod njih. Onaj Prizrenac „Nikola Pašić“, poče ispod oka da gleda malog Barajevca koji je igrao ulogu prestolonaslednika. Da su bolja pisma stala da stižu iz hotela *Bela Venecija*, gde je bilo sedište srpske vlade, sve bi se nekako smirilo, ali Aleksandar je u pošti velikih opominjao Pašića i tražio od njega da mu detaljno opiše šta je radio i s kim se susretao u prvim mesecima 1916, a naš ti Bajo odgovara na jedanaest sitno kucanih strana.

– Mali su sve to shvatili groteskno i iskrivljivali kako samo deca umeju. Najposle, odlučiše da se to dvovlašće ima završiti. Zakazaše tuču između „Nikole Pašića“ i „prestolonaslednika“. I ostali „ministri“ podeliše se, pa su „Jovanović“, „Đuričić“ i „Paču“ spremali „premijera“ a „Marinković“, „Ninčić“, „Drašković“ i moj „Davidović“ „budućeg kralja“ za bitku iz koje jedan dečak živ nije trebalo da izade. Zakazaše dvoboј kao da su odrasli, skinuše se do gola, i počeše da se tuku, moj gospodine, tako besprizorno, uz jezivo navijanje okupljene gomile mališana, da je to bilo strašno. Reče mi moj mali da su se udarali šakama i pesnicama, grebali, nasrtali i jedan drugom oči pokušavali da izvade i mošnice da istrgnu. Cičali su, kričali kao ptiči obojica, kada stvar kreti po zlu za „Nikolu Pašića“. „Prestolonaslednik“ ga pribi u hrid i gurajući ga na oštro stenje poče da mu skida kožu leđa, dok je spreda palac zabio u njegovo levo oko namera da mu ga izvadi. U poslednji čas stigoše neki grčki čobani razvadiše decu...

– Dečak Prizrenac je, eno, sad u našoj bolnici na onoj strani Krfa, a dečak u priručnom zatvoru u gradu. Prvom dečaku ni spasavaju, a sa maloletnim zatvorenikom ne znaju šta da

rade: plače jadnik i veli da je to sve bila samo igra. To vam je priča, moj gospodine, koju je takođe ispričao ovaj rat.

Moj ti se trećepozivac okreće, ispljunu cigaru koja je dogorela i otide. Za vreme dok je dogorela jedna cigareta, čuh najstrašniju dečju priču iz ovog rata. Pogledah oko sebe: smokve su se svojim prastitim listovima povile sve do moje glave, a otežali ljubičasti plodovi zaličiše mi na prebijena lica dečija.

Kasnije sam se u gradu o dečjoj muvlijoj komuni raspitao i kod Grka. Jedan od njih mi, kao tipični Helen, reče:

– Srpska posla, kirie, Srbi su divan narod: od njih imamo i zadovoljstvo i korist. Mnogi su se s njima orodili. Zaceleo ste čuli za Joanisa Gazisa, gazdu hotela *Bela Venecija*. E, on vam je svoju mehanu sa pansionom napravio sedištem Srpske vlade, a čujem da će i treću kćer za Srbina da uda. Ali uprkos tome, mi Heleni, moj kirie, te Srbe ne razumemo. Ne znamo mi da li su oni živi, a ako jesu, kako su uopšte živi. To vam je problem...

Kad završih razgovor s ovim Grkom, koji je kao i onaj moj srpski trećepozivac pušio loš duhan ne vadeći cigaru iz usta, pogledah u nebo. Oblaci su na nebu plovili kao fregate poterane vетром, a ja pomislih na to koliko će biti potrebno da se sve rane i ožiljci ovog strašnog rata kojem se kraj ne nazire, obrišu i ponište.

*
* * *

Naredba 327-PR-1916.
Uprava Beograda

Kako je Beograd bezmalo napušten, a preostalo stanovništvo neprijateljski raspoloženo prema našoj vojsci, naređuje se officirima i vojnicima Dvojne monarhije da se koriste

sledećim zanatskim radnjama i magazama u Beogradu. Za nabavke malih potrepština isključivo Kolonijalna trgovina „Grnčarevića, Krstića & Co“ na Savskom pristaništu, jer je vlasnik valjan zanatlija i ne vara na meri. Za obućarske i saračke popravke, i za marvu i za ljudstvo, obućarska i saračka radnja braće Markovića. Za preparate za negu i higijenu kozmetičko preduzeće Dušana M. Jankovića, jer je her Janković simpatizer krune i prima jednako austrougarski kao i zaplenjeni srpski novac. Za duvan i cigaret-rizlu koristiti se duvandžijskom radnjom Milisava Rakonjca na dunavskom keju, a za krojačke usluge isključivo radnjom Živke D. Spasić u nekadašnjoj ulici Princa Evgenija 26, zato što navedena šnajderka sarađuje direktno sa stovarištem štofova i krojačkog pribora „Mijatović, Jovanović i drug“ i stoga što je naklonjena našim oficirima i čak je i nemački jezik savladala u znatnoj meri. Sve što je naznačeno u ovoj depeši ima se smatrati naređenjem, a ne preporukom.

Dr Švarc, svojeručno
upravitelj varoši Beogradske

Sledi pečat Uprave Beograda

*
*   *

– Gospodine, gospodine, čujte i moju priču! – neko me je vukao za rukav i nije mi dao da prođem. Oko mene je bila ponovo Salonika, veliki grad trgovaca, grad u kojem posle Venizelosovog ustanka u severnoj Grčkoj sada beše mnogo bolja atmosfera nego pre mesec dana. Saveznici se sa nemačkim starim grčkim premijerom dogovoriše da se veći deo nemačkih i trupa Dvojne monarhije veže za novi južni, Solunski front, da bi se nesrećnim trupama mojih sunarod-

nika na Zapadnom frontu dalo bar malo predaha. Grčkom kralju Konstantinu ostaviše mogućnost da abdicira, ili da, sa oružjem u ruci, kao oni stari grčki kraljevi, u begu napusti Atinu. Čim je kralj odlučio da napusti zemlju, svuda se osetilo olakšanje i potom neka, ničim neizazvana radost koja je proizišla iz tog olakšanja, te su i oni Čivuti i Bugari veselije izvikivali cene svojih proizvoda, prolaznici gazili sigurnijim hodom, a ugljeni dimovi iz dimnjaka savezničkih torpiljerki veselo se dizali pravo u nebo. Tim pre me je začudio težak glas namernika koji me je vukao za rukav i nešto govorio i pre nego što sam se okrenuo.

– Vi ste Feri, Feri Pizano, ratni dopisnik, tako ste lepo za *Pariski žurnal* pisali o mom namučenom srpskom narodu. Pa i ono s našom dečurlijom... neka se pročitalo kod vas, mada smo to morali da rešimo sami. Nego, *monsieur*, da li biste da prenesete i moju priču, priču nimalo izmišljenu o životu i divnoj smrti jednog Srbina u vašoj zemlji Francuskoj?

Pristadoh. Zainteresovalo me je ono „o divnoj smrti“. Zar smrt može biti lepa? Čuh da se u smrzavanje tone kao u najlepše skončanje i da je mrtvacu najposle čak i toplo.

– Ne znam za lepu smrt – rekoh – da se vaš sunarodnik nije, po čemu, smrzao. Strašna je bila zima petnaesta na šesnaestu?

– Ne, ne – odvrati taj neobični čovek spečenoga čela, sa upalim obrazima i brkovima koji su čudno pratili neobične krvine njegovog lica. Poče da mlatara tankim i izrazito dugačkim rukama, a sve na njemu beše tako mršavo i zaleđljano da mi se učini nalik vodenoj vrbi pod naletima vetra.

– Moj vam je pobratim, gospodine, umro od mira.

– Od kakvog mira?

– Prošao je albansku golgotu, u Draču ga bombardovali nemački jeroplani, sav napet došao u Francusku, smirio se napokon i umro.

– A šta je, moliću, tu zanimljivo za novinsku priču?

– Pa ovo, gospodine. Slušajte redom.

I stade da pripoveda.

– Moj siroti pobratim Dimitrije Lekić, pre ukrcavanja naše vojske za Krf, zbog bolesti i naročite slabosti, sa još desetoricom vojnika i oficira, pre drugih se pridruži jednom većem bolesničkom konvoju i bi prebačen za Brindizi. Odatle ga pošalju na oporavak u Francusku, u mestače Eks le Ben.

– Znam to mesto, slatka varošica.

– Slatka, slatka, monsieur, ali čujte šta se Dimitriju dogodilo. Dode on u to mestače, saznade da sam ja na Krfu, i poče da mi piše. Stiže meni prva dopisnica, ilustrovana dopisnica francuska iz manufakture nekog čića Biroa: na licu te dopisnice francuski vojnik sa strukom cveća u rukama i devojkom o boku. Veli pobratim u prvoj pošti: „Danas je drugi dan kako se nas pedeset dvoje Srba (što muških, što ženskih) nalazi u ovoj lepoj varošici koju zovu Eks le Ben. Leti ova varoš postane pravi grad, jer na jednog meštanina dođe i do deset turista. Sada smo turisti i mi Srbi koji brojimo svoje dane i mislimo o slobini mile nam otadžbine, tešći se srčanim prijemom ovih divnih ljudi.“ Pa zatim dodaje u drugoj dopisnici: „Mi imamo sve što nam treba (doručak, ručak, večeru, stan) i ništa nam ne dadu da plaćamo. Gde god krenemo ne primaju nam novac. U početku su nam rekli da je to stoga što dinari još nisu obuhvaćeni dekretom Francuskog ministarstva finansija. Pa dok to ne bude, vele nasmejani domaćini, oni će nam davati ili „na crtu“, ili čak na „veresiju.“ A onda dopisnice nastavljuju da stižu, a mom pobri beše sve neprijatnije.

– Izvinite, šta vam je to po-bra-tim ili po-bra-a?

– To vam je nešto kao vama venčani kum, razumete?

– Da svakako, nastavite

– Sneveselio mi se, dakle, pobratim, a što, pitam se ja. Živi kô grof Gizl, svi ga časte, a njemu neprijatno. No, piše on meni: domaćini sve ljubazniji. Ujutru pobratim izade,

doručak besplatan; u podne upeče zvezda, pivo besplatno; popodne prigladni, a na sto mu iznesu jarebice a uz njih i kuvana jarebičja jaja, i to besplatno; uveče muzika svira, pri-maš ne mora da se časti: svira pesmu za pesmom besplatno. Znate, gospodine, postalo mu već neprijatno. Nedelju dana tako, dve naredne sve po starom. Treće sedmice on odluči da počne da plaća. Preko Crvenog krsta stiglo mu neko ranjeničko sledovanje u zlatu i on odluči da ga promeni za franke i obavezno počne da isplaćuje svoje račune. Ali, domaćini ne samo što neće za to da čuju, već postanu i neprijatni. Isprva ne mnogo, samo ga odgurivahu od šaltera i izgovarahu se da ne znaju „čistoću zlata“. Čujte: ne znaju čistoću zlata, ta nju i svaki piljarski pomoćnik ugrizom zlatnika ume da proveri.

– Prvog dana po pristizanju ranjeničkog sledovanja ne uspe Dimitrije, dakle, da zameni novac. Ostade sa zlatnicima u džepu, a procesija se nastavljaše: i tog jutra besplatan doručak, u podne 'ladno pivo, popodne prepelica namesto jarebice, uveče muzika svira do iza ponoći, i sve to bez pare. Legne pobratim ipak ne mnogo dockan i ujutru ti se još jednom pojavi pred bankom. Sada su već bili neprijatniji. Vikali su na njega: „Vi, Srbi, ne znate za gostoprимstvo. Vi nas vašim zlatnim novcem vredate! Da je bar srebrni, pa da ga razmenimo...“ O svemu tome on mi je pisao i jadao mi se koliko je uzmogao da na one Biroove razglednice napiše, a ja se smejah. Da sam se bar, gospodine, ujeo za jezik, jer nedugo zatim stiže mi zvanična pošta iz gradića Eks la Ben: podnarednik Dimitrije Lekić, umro tog i tog dana, od komplikacije sa žuticom. Prema datumu koji navedoše vlasti, izade da mi je pobratim mogao napisati tek ona prva dva pisma u kojima mi je opisao varošicu i naznačio mi da „dinari još nisu obuhvaćeni dekretom francuskog ministarstva finansija“. A ko je onda pisao ostale dopisnice, gospodine?

Neznanac spremno izvadi iz džepa svežanj Biroovih razglednica i stade da maše njima pred mojim licem kao da je

neki kavгадžija koji bi, tu na ulici, pred trgovcima i narodom, sa mnom da se potuče.

– Čekajte – ipak rekoh – ne mislite valjda da su se Biroove razglednice same pisale?

– Ne znam, gospodine, ja sam samo sarač i ne razumem se mnogo u vradžbine, ali zacelo mislim da je ovo priča za francuske novine. Želite možda dopisnice? Sve pisane Dimitrijevom rukom, posle njegove smrti. Hoćete da vam ih neko od naših prevede?

– Nije potrebno, hvala, verujem vam na reč, a i u vašim rukama zacelo se nalazi tuce, a ne tek samo dve Biroove dopisnice.

I namernik ustade, zaleluja paukovski tanušnim nogama kao da bi korake od sedam milja da pruži, a ja ostadoh upitan. Salonika je zacelo živnula, pomislih, kad i ovakvi šetaju ulicama.

ČUDESNA SREDSTVA I DRUGI ELIKSIRI

„Draga ptičice sa Benina“, tako je jedno od pisama napisano na početku 1916. i upućeno Pikasu, započeo Lisjen Giran de Sevola, nekadašnji scenograf u avangardnim pozorištima, nekadašnji radio-telegrafista, nekadašnji mag koji je u snu video kako se guše francuski vojnici kod Ipera, nekadašnji inscenator prvog i poslednjeg pozorišnog komada u rovovima 1914. Treba najpre utvrditi da je Sevola bio živ. Nije, dakle, pisao na Biroovim razglednicama koje su se samoispisivale posle smrti vojnika, nego je napisao pune dve strane papira svojom rukom. U pismu se Sevola pomalo hvalisao Pablitu, u čemu nikako nije bio jedini, na nekoliko mesta laskao mu je preko svake mere i na kraju spomenuo ono najvažnije: pitao ga je da li ptičica sa udaljenog Benina najzad želi da se uključi u Veliki rat – i to kao kubista u kamuflažnoj sekciji!

Probe sa prikrivanjem topova počele su odmah po izbijanju Velikog rata. Neki dekorater kome ime nije upamćeno došao je na ideju da top i njegove poslužitelje sakrije pod platnom koje je obojio bojama okolne makije i listova francuskog drveća u jesen. Proba je načinjena na položajima pored Tule. Štab je naredio jednom avionu da nadleti i izvidi mesto gde su bili kamuflirani vojnici s topom velikog kalibra. Avijatičar nije primetio ništa osim niske makije i divnih platana sa listovima u boji jeseni. Ali, malo potom, naišla je oluja i prvo

kamuflažno platno odnela pravo do neprijateljskih rovova, u kojima srećom po Francuze nisu shvatili čemu služi taj šareno obojeni prekrivač pun rupa.

Nekoliko meseci kasnije Sevola je sa svojih položaja u Pon a Musonu radio-putem poslao depešu Vrhovnoj komandi. Sa svojim scenografskim iskustvom i priličnom maštovitošću, predložio je revoluciju u kamuflaži: bojenje samih oruđa i lica vojnika, oko kojih će se postaviti drvene pojate o koje će se okačiti šareno oslikane plohe od čvrstog materijala što neće olako odleteti u neprijateljske rovove. Zato je De Sevola pisao Pikasu, ali ne zna se da li mu je „ptičica sa Benina“ na ono pismo s početka 1916. odgovorila. No, Sevola je s Pikatom ili bez njega napredovao.

S početka 1916. osniva prvu jedinicu za maskiranje u istoriji ratovanja. Tridesetorica dobrovoljaca oblače svetloplave uniforme sa zlatnožutim kameleonom na rukavu, izvezenim na crvenoj osnovi. Sevola poziva i ostale kubiste, a oni mu se javljaju na raport. Trideset dobrovoljaca postaje trideset narednika u četi alkoholičara kojima je još na pameti klosterliker koji ne smeju da piju jer je švapsko piće – četi sastavljenoj od umetnika dekoratera. Kakva je to novina bila za sve artiste sa pariskog taloga. Ti slikari smatrani pobornicima „švapske umetnosti“, umetnici u službi raznih Udea i Tanhojzera – svi oni sada rade za dobro otadžbine Francuske! I ne samo to. Svi odreda kunu se da su u duši bili i ostali kubisti, i sada počinju da oslikavaju prve ratne plohe u nekada prokaženom stilu ukrštanja petougaonika i kvadrata. Slike kojima je pre Velikog rata najčešće zamerano da ne liče ama baš ni na šta pod kapom nebeskom, u trenucima neposredne opasnosti pokazuju se kao jedine koje su slične svemu! Kamuflaža je najpre krenula u šarenim bojama. Ta „arlekinska prikrivanja“, kako je Sevolin rad nazvao ratni heroj Apoliner, donela su prvoj kamuflažnoj jedinici početna priznanja, ali jednom predratnom scenaristi ni izbliza se nije

činilo da je dosegao cilj. Sad je bio trenutak da se proslavi, kad to nije uspeo ni na Monmartru, ni na Monparnasu. Ovo je, mislio je, trenutak u kojem će postati prvi umetnik koji slika životom, ili još pre: smrću.

Kuda će ga odluka da prve francuske kamuflaže učini što životnjim odvesti, saznaće se uskoro. Arlekinska prikrivanja bila su početak, jer je komandiru Sevoli jedna ideja sustizala drugu. Sledeći korak nazvao je „dislociranom kamuflažom“. Naum je bio jednostavan: prave jedinice francuske vojske i dalje kamuflirati arlekinskim bojama i drvenim pregradama u boji lišća i žbunova, ali uz to napraviti i lažne položaje s lažnim vojnicima koji će neprijatelja primorati da bombarduje sliku, a ne njenu suštinu. Dosetljivo, kazali su neki umorni generali. Reklo bi se skoro filozofski, ukoliko to nije preterano kazati za jednu jezivu ideju koja će vrlo brzo biti napuštena.

Dakle, dislocirana kamuflaža. Nedeljama je komandir Sevola gazio blatinjavim drumovima iza fronta; pratili su ga veliki modri oblaci kada se oklopnim automobilima dovozio u Vrhovni štab francuske vojske i onim generalima s velikim podočnjacima objašnjavao svoje napredne ideje. Na kraju je dislocirana kamuflaža odobrena. Sada je posao dobilo još dve hiljade čića Libionovih mušterija, što on nikako nije odravao. Svi oni bili su neuspeli vajari, na brzinu regrutovani iz redova starovremskih akademičara i novovremskih kandidata Salona nezavisnih. Ličili su na dugobrade, raspojedane, pomalo nevaspitane i razmažene trećepozivce, ali svi su postali karakterni vajari figurativnog stila koji su sada vajali glave lažnih vojnika na lažnim položajima.

Na nekoliko lokacija kod Boa de Loža, Tule i Pon a Musona, usred deteliništa po kojem su trčali zečevi, prave se čitavi veštački rovovi u dužini od nekoliko kilometara. Nemačka artiljerija tuče „kantama uglja“ i isprva pogaća većinom masku ljudskog lika i ponekog sirotog zeca. Ljudstvo ostaje ne-

dirnuto. Sevola je van sebe od sreće, ali nemački artiljeri u trećoj godini rata ni izbliza nisu tako uredni i precizni. Granate ubrzo padaju i po pravim vojnicima. Jedan dan tako, drugi isto. Sevolini vajari naporno prave nove lažne položaje, ali komandir prve kamuflažne jedinice zna da prepostavljeni neće biti zadovoljni. Dvadeset prvog maja 1916. dogovoren je vatreno zatišje. Nosači ranjenika izašli su na izrovanu ničiju zemlju, kao na elizabetinsku pozornicu, da poput Šekspirovih junaka pronađu i odvuku svoje mrtve sa scene. Komandiru prve kamuflažne jedinice kratko zatišje omogućilo je da obide svoje lažne položaje, kada je ugledao mrtva tela i zastao.

Ne, nije njega smrt zaprepastila: video ju je u toliko ogoljenih oblika da bi mogao da popuni čitav herbarijum smrti. Nešto drugo ga je zaustavilo u koraku. Ne razlikujući život od smrti, nosači ranjenika skupljali su sve na šta su naišli. Zajedno sa njegovim raskomadanim manekenima od štuko maltera, tu su bile i stvarne, ljudske krvave glave, ruke i potkolenice u vojničkim cokulama.. Komandir Sevola je odmah uputio pismo prepostavljenoj komandi. Intonirao ga je kao neki Spartanac rečima: „Evo prilike da i naši mrtvi drugovi nastave da se bore protiv neprijatelja“, a smislio je zapravo da na lažne položaje, umesto lutki postavi glave i ostatke tela stvarnih vojnika! Prepariraće ih, tvrdio je. Neće zaudarati, nikom neće smetati. Kada ispune sudbinu i drugi put poginu, vratiće ih rođacima da ih sahrane kao heroje koji su dva puta dali život za Francusku i zaslužili dva ordena za hrabrost!

Bilo je to nečuveno, ali na francuskim položajima godina 1916. otrovom je nahranila vojnike i oficire. Da je to bila 1914, da je u starešinama još ostalo predratnog čoveštva, ideja bi bila odbačena sa gađenjem. Sevola bi bio kažnjen, jedinica zgubidana raspuštena, ali sada je ideja – bar u prvom momentu – odobrena uz pohvale.

Jezivi su bili novi „metafizički položaji“ francuske vojske. Nije pomagalo ni to što ih je Sevola zvao „čudesnim sred-

stvom“ odbrane. Glave i ostaci tela sa Boa de Loža prebačeni su na položaje kod Tule, a oni sa Tule na lažne rovove kod Pon a Musona samo da vojnici ne bi gledali iskežena lica, zlatne zube u vilicama i slomljene ruke svojih prepariranih sadruga koji su sada, kao oni Lakedemonjani, gledali u lice svojoj drugoj smrti. Ali, vojnicima je ipak bilo neprijatno, uprkos tome što su ih štitili nepoznati mrtvi saborci. Hteli ne hteli, zamišljali su svoju smrt: rastrgne ih granata kod Tule, a onda im osušena glava ode na lažne položaje kod Boa de Loža, a ruka i noge kod Pon a Musona. Čak i tako rastrojenim i lišenim nade, živim vojnicima je pripala muka od takvog prikrivanja, ali niža komanda je, iz pukog udvorištva višoj, hvalila rad prve kamuflažne jedinice i u izveštajima ponosno smanjivala sopstvene gubitke. Nezadovoljstvo je, za to vreme, bilo sve veće, ali je kraj gotskim kamuflažnim nastojanjima zapravo učinila nemačka artiljerija. Tukla je nasumice, po tri i četiri dana, kao pre. Stotine su dale život po prvi put za Republiku, stotine i po drugi put, tako da uskoro niko nije video razlog da se sa strahotnim prikrivanjem položaja nastavi. Tela poslednjih Spartanaca nekako su spojena i vraćena kući. Trećepozivci vajari i kubisti, na veselje čića Libiona i čića Kombesa, otpravljeni su natrag u Pariz, a Lisjen Giran de Sevola preselio se u potpunu anonimnost, kao da je i sam po prvi i drugi put dao život za otadžbinu.

Od jednog drugog vojnika, sa nemačke strane, još se zatevalo da nešto učini za svoju otadžbinu. Od Hansa Ditera Uisa i dalje se očekivalo da zapeva i da se kao vojnik, na tipično nemački način, pridruži plemenitoj nemačkoj stvari u Velikom ratu. Ali, slavni pevač na početku 1916. i dalje nije imao glasa. Možda je Elza, koja se zbog njega otrovala u onom davnom devetnaestom veku tome kriva? Ili možda nije. Ne treba da peva, sve mu je govorilo, ali i maestro je bio Nemac i ono nemačko u njemu vuklo ga je da pokuša, da ne odustaje. Čuo je da u vojnim bolnicama još spominju njegovo

ime, da vojnici umiru s pričom o pevanju na Božić između rovova, na imanju kod Avjona. Zbog toga je pronašao svoju ratnu saradnicu Teodoru fon Štade, veliku sopranistkinju iz Lajpciga, s kojom je još 1914. pevao za prestolonaslednika.

Nije toliko važno gde su se videli. Nije toliko bitno kako ga je tešila. Nije ni za kakvo spominjanje kreštavo javljanje maestrovih prepuklih glasnica kada su probali da pevaju zajedno. Za poslednji pokušaj maestra Uisa da zapeva, od značaja je to što mu je Teodora preporučila nekog laringologa onamo preko landver kanala, koji je imao privatnu praksu lečio samo probranu klijentelu.

Preporučila mu ga je. Šta je mogao da izgubi?

Sledećeg dana vidimo velikog Uisa, kako izlazi iz grada i hvata seoski put koji zaostaje iza poslednjih gradskih kuća. Neke ptice lete visoko na nebū kao da bi da pobegnu sa Zemlje, ali on ih ne vidi. Zastaje pred jednom zgradom od crvene opeke i osvrće se kao da je on tu sumnjiv, a ne lekar kojem dolazi. Drži nešto pod rukom, umotano u masnu hartiju.

Okružen bočnim kanalom, sakriven šuštavom trstikom i lokvanjima berlinske vodoplavne nizije, radi doktor Štraube i svoje usluge naplaćuje samo u guskama i gušćoj masti. Šta Uis traži kod tog ogromnog čoveka kome se na okrugлом licu ni brčići, čini se, ne mogu dobro pričvrstiti, te liče na crne leptirove koji će ovočas odleteti?

– Nemam više poverenja u novac – kaže taj doktor – ta ovo je 1916, a mi, oprostite, gubimo rat. Sada verujem jedino dobroj berlinskog guski. Šta imate za mene? Aaa, jako pola kilograma gušćeg loja, dva bataka, ne mirišu baš najbolje, i malo iznutrica. Nije bog zna šta, nije, ali, ovo je, oprostite, 1916. Pa, prihvatom. Evo vašeg napitka: pijte ga tri puta dnevno. Ta haj’te, ne mislite valjda da treba da vas pregledam? Ta, molim vas, ovo je 1916. Odranije sam obavešten o vašoj boljetici, a toliko sam vas puta slušao da mi možete verovati da sam vas već više puta pregledao u berlinskoj Doj-

če operi. Haj’te, tri puta na dan. Nazdravlje i ugodno vam pevanje.

Uis uzima napitak i piye ga tri puta dnevno. Napitak smrdi na koren tanisa. Isprva se ne dešava ništa. Pevaču je žao delova guske koju je s mukom prekupio i dao ih doktoru, no zatim, jednog običnog utorka, sam od sebe, vraća mu se glas. Kako je samo Hans Diter Uis bio srećan, koliko se, zbilja izdajnički, ponovo osećao kao vojnik. Za dan ili svega dva mogao je ponovo da peva čitav svoj repertoar, ali onda... Najveći lirski bariton nemačkih scena kao da počinje da mutira. Glas mu je postao viši. Za nedelju ili dve prešao je u gornji glasovni fah, u tenorske baritone. To je to, pomišlja preneražen: to je taj zaborav. Ostaje mu opera, neistraženo polje tenorskih uloga i zaborav na onu jednu: Don Đovanija koju sa novim grlo nikad više neće zapevati.

Povukao se vojnik Uis potpuno sa ulice i zatvorio u svoju kuću. Nikom se nije javio, ni lekaru, ni prepostavljenima. Počeo je da uči nove uloge kao mahnit. Kako je samo lepo, kao novopečeni tenor, za sebe samog otpevao ulogu Monteverdijevog Orfeja, pa odmah potom Samsona i Florestana. Pomislio je da će sada napraviti novu karijeru kao dramski tenor, no glas je nastavio da mu se izvija i postaje još piskaviji. Deseti dan pošto je ponovo propevao, prešao je u još viši fah i postao buffo tenor, pa i to ga je učinilo srećnim. Pevao je iznova ono što nikad nije mogao. Ponovo Mocart i uloga Don Bazilija, pa Wagnerov Mime i toliko toga, ali ne zadugo. Posle dve nedelje od kako je propevao, stigao je do još višeg faha lirskog tenora. Sada su ga čekale uloge Andrea Šenijea, Tamina u Čarobnoj fruli i Fausta, ali on je najzad poželeo da nastupa i na klavir stavio note Mocartovog Rekvijema. Nije samo Berlin bio zapanjen, već čitava Nemačka sve do robova na Zapadnom frontu, kada je nekadašnji bariton Hans Diter Uis zapevao „Tuba mirum“ iz Mocartovog Rekvijema, kao pravi nemački lirski tenor. Kolebanja maestrovog glasa

pripisana su ratu i nepoznatim uticajima stresa, a njegov nastup u Dojče operi, kao u ona mirna vremena, ponovo je ispraćen ovacijama. Samo jedan slušalac nije tapšao. Bio je to neki ogromni čovek kome se na okruglom licu ni brčići čini se, ne mogu dobro pričvrstiti, te liče na crne leptirove. Taj čovek sa leptirovima na licu samo se osmehnuo i izašao iz sale Dojče opere na Ulicu Unter den Linden.

Istog dana kada je Uis završio svoj poslednji nastup pred ljudskom publikom, kralj Petar Karađorđević želeo je nešto da upiše u svoj dnevnik. Zastao je, ruka mu je stala nad prvom nedovršenom rečenicom. Ispisao je: „Mi, kraljevi i carevi, najkrivljiji smo...“ i digao pero s hartije. Mislio je kako Veliki rat treba da završe monarsi i kako bi godina 1916 mogla biti godina kraljeva, samo kad bi vladari želeli da provire iz svile i hermelina. Gotovo svi su u ranjenoj Evropi u rodu: stričevi udaraju na bratacne, očevi na čerke udate u tuđini, dedovima su unuci krvni neprijatelji... Gde su emisari, oni punački sumnjivci u debelim bundama, da prenesu prinčevska pisma carevima sa suprotne zaraćene strane? Sve to želeo je da zapiše u svoj dnevnik, ali je zastao. Nije li i on u srcu krio najteže zamerke na rođaka, italijanskog kralja Vitorija Emanuela III, nije li kralja Nikolu, svog tasta smatrao za fariseja, obmanjivača i komedijanta? Da li je ipak bilo preterano verovati da je 1916. godina kraljeva? A šta je sa velikom Francuskom Republikom?

U toj zabezebnutoj Republici civili su lako mislenošći nastavljali da se bore protiv rata. U junu 1916. u galeriji po red salona modnog kreatora Pola Poarea održava se Salon D'Anten. Salon d'Anten nalazi se na kraju prelepne aleje koja preseca vrtove nalik versajskim. Tu Andre Salmon okuplja francuske i strane umetnike i podseća ih na solidarnost. Okupljeni predstavljaju krem neregrutovanih i demobilisanih do Pikasa stoji Matis, a do njih Leže, nedavno demobilisar italijanski vojnik Đordđe de Kiriko, zatim Severini, Kisling

VELIKI RAT

Van Dongen i Maks Žakob. Na počasnom mestu stoji Gijom Apoliner sa čalmom oko glave.

Andre Salmon uzima reč i pokušava da više, ne bi li nadsačao buku. Kada se gomila najzad umiri, odnekud počinju da se čuju nemačke reči. Niko ne zna ko ih govori, jednostavno se čuju kao eho francuskih... Salmon pokušava da više, ali svi se osvrću. Nemir prerasta u nered, a trka i gaženje okupljenih gotovo preti da umori krem francuske preživele moderne umetnosti... Salon D'Anten je propao, a u pomenjui teško da je iko primetio da su na jednom zidu prvi put izložene Pikasove „Avinjonske gospodice“. Kada su se svi našli napolju, u prostoriju gde su odzvanjale nemačke reči vratio se jedino Pablo Ruiz. Skinuo je svoju sliku sa zida i bez reči je odneo. Ionako nije mislio da je izlaže... Dok je sa slikom prolazio divnim perivojima kraj salona kreatora Poarea, neko je rekao „gadno su se poigrali s nama“.

A sutradan je francuska prestonička štampa prenela pogrešnu vest jednog žurnalistu početnika da je Salon čuveng kreatora Poarea otkazan i da su se, umesto da potvrde solidarnost, umetnici potukli! Nekoliko redova napisano je o tome i ništa više. U istim novinama daleko više mesta tog dana dato je otkriće čudesnog eliksira. Čuveni francuski hirurg Aleksis Karel i hemičar Pol Daken pronašli su novo antiseptičko sredstvo koje je i pored vrlo brzog uništavanja mikroba u isti mah ostalo sasvim neškodljivo za tkiva čovečjeg tela. Ogledi su vršeni u Kampenskoj bolnici i, prema rečima propagande, dali su neverovatne rezultate. Sastavljeni delovi tog sredstva bili su voda, hloro jedinjenje čija se formula čuvala kao tajna, soda i borna kiselina. Lek je veoma uspešno primenjen na vojnicima. Ono što nije prenela štampa, ostalo je vojna tajna: onima na kojima je oprobano sredstvo, zarasle su telesne, a otvorile se druge rane. Da li slučajno, ili kao plod špijunaže, do veoma sličnog recepta za čudesno antiseptičko sredstvo za zaceljivanje

rana došli su i mađarski hirurzi Sekelji i Kiš. O tome je pisala mađarska štampa, ali je i ona prečutala da je i kod vojnika Dvojne monarhije primećeno čudno ponašanje. I soldatima s ove strane rovova rane su zaceljivale, ali su se javljali neочекivani mentalni poremećaji.

Glumac Bela Duranci, rodom iz Subotice, vojnik mađarske husarske regimente, bolje je govorio nemački nego mađarski. Glumio je Hamleta 1897. u Minhenu i svi su prepričavali njegovo „Sein oder Nichtsein, das ist hier die Frage“ [,Biti ili' ne biti, pitanje je sad"]. Kada je nastupio rat, počeo je da ga shvata kao veliku predstavu u kojoj ide iz uloge u ulogu. Dok je sedeo u rovu i čekao neprijateljsku ofanzivu, glumio je Magbeta koji očekuje da se digne šuma; kad je prvi put iz blizine ubio nekog francuskog mladića, igrao je Ričarda III; kad je istrčavao iz rovova s bajonetom nataknutim na pušku, glumio je, zna se, Hamleta, kad je teško ranjen u bok dospeo u bolnicu, i tad je, sav krvav, glumio Julija Cezara.

Ono što je, međutim, bitno za ovu priču jeste da je povreda Bele Durancija tretirana novim čudesnim sredstvom za zarastanje rana profesora Sekeljija i Kiša. Tkivo probodeno bajonetom zaista je zarasio za tri dana, ali onda je vojnik Duranci počeo da se oseća razgaljeno. Nije bilo naziva za tu bolest, a sve je u početku bilo zabavno i njemu samom. Beli se činilo da su mu neka lica poznata. Kada bi se približio video bi da se prevario. U početku je mislio da viđa komandire dok su oni bili u izvidnicama; potom zapovednike koji nogom nisu kročili iz svojih štabova stotinu kilometara uđeni od fronta. I to se nastavljalo iz dana u dan. Poslali su ga da prenese neku poruku, a on bi išao duž rovova i sa razdaljine od deset metara učinilo mu se da vidi nekog iz rodnih Subotice. Viknuo bi, ali kada bi se vojnik osvrnuo, primeti bi da to nije njegov drug iz mladosti. Izvinio bi se i krenuo dalje, ali mu se već na sledećem proširenju rova, u nekor „hotelu“, pričinjavalo da vidi pokojnu braću i drugove sa po-

lja suncokreta. Prilazio bi im, nije mogao a da ne proveri, ali bi se za svakog ispostavilo da se prevario. I nije to bilo toliko ozbiljno, dok nisu počeli da mu se prividaju poznati ljudi u mađarskim rovovima, a on više ni iz blizine nije mogao da utvrdi da se vara.

Jednog običnog vojnika bi zaustavio i pitao ga: „Vi ste, mora biti, Hajnrih Landau, čuveni Per Gint iz Hamburškog nemačkog teatra?“, drugom je poručio „Isti ste Karol Vitek, najčuveniji sarač na čitavom severu“... Oni lekari koji su mu dali čudesno sredstvo i pomogli mu da se oporavi, došli su zato da ga pregledaju. Doktor Kiš stigao je čutljiv sa svojim mlađim saradnicima. Nije primetio kako divno izjutra pevači rajske ptice. Odmah se uputio do nasmejanog bolesnika. Doktori su videli da nešto nije u redu, ali u lekarskom zapisniku nisu konstatovali da Beli Duranciju nešto fali i zato što su hteli da poboljšaju učinak svoga leka i zasluže orden koji su mislili da im pripada. Zbog toga su vojnika Durancija ostavili u rovovima. Mislili su: „Neka mu se učini i sam Franja Josif, on i dalje ima dve ruke za pucanje“, i otišli. Što su mu pozeleli, to se i dogodilo.

Duranci je malo potom u mađarskim rovovima ugledao samog imperatora Franju Josifa. Setio se kako ga je kao dete video u poplavljrenom Segedinu 1879. Imperator je prolazio šajkom kraj poplavljenika koji su sedeli na krovovima svojih kuća. Voda je bila glibno žuta i zaudarala na crkotinu i zarazu. Car je, gojazan, sedeo na pramcu uvijen u krvno i ponavljao jedine reči na mađarskom koje je znao: „Minden jó, minden szép“ („Sve je dobro, sve je lepo“). Sada mu se za svako lice učinilo da je car sa licem iz 1879. Zaustavljao je i okretao zato jednog za drugim narednike i vojnike s dužom bradom i vikao „Minden jó, minden szép“, kada su ga na kraju ipak prebacili u jedan sanatorijum u blizini Marburga. Tu je Bela proveo ostatak Velikog rata u pravom izobilju, jer su ga negovali sve sami prinčevi, poznati glumci evropskih

teatara, a i sam imperator, sa licem iz 1879, počesto mu je dolazio u posetu.

Tih dana i podmornički kapetan Valter Švajger brodovozrtve zamenjivao je raznim pojavama, mada on nije lečen čudesnim sredstvom profesora Kiša iz Budimpešte. Zaronio je podmornicu, u praskozorje, kao svaku put pored obala Danske, i na otvorenom moru već u 10.02 video dim na horizontu. Požurio je ka tom mestu, ali kada se njegova podmornica približila, video je da gusti crni dim ne potiče od uglja s nekog broda, već da se diže sa same površine. Opsovac je i pomislio da je neka nemačka podmornica stigla pre njega i lađu potopila. Pod površinom, međutim, nije video trupinu broda koji tone. Samo dim sa površine. Nigde dimnjaka... Nije dozvolio da ga to zbuni. Nastavio je dalje i u 12.49 još jednom mu se pričinilo da nešto vidi na atlantskom horizontu, ali ni to nije bio brod, već možda neka od njegovih nemani koja se bezbrižno praćaknula po površini, gledajući svoj odraz u mirnoj površini okeana. Kasnije popodne dogodilo se isto. U 17.54 ponovo je viknuo „Brod na površini“, ali to nije bila meta, pa onda isto u 19.22 i 20.46. Na kraju je u brodski dnevnik podmornice U20 nevoljno zapisao da tog dana nije bilo ratnih dejstava, izdao naredbu da plovilo po noći roni plitko da se ne bi uzbudio neki od podvodnih zmajeva i pridružio se posadi u kuhanji.

U Marburgu i na Atlantiku je tako, uprkos svemu, ipak bilo veselo; u Istanbulu nije. Jeste, poginuo je i treći šegrt trgovca Jildiza, onaj najbistriji koga je ikad imao, njegov novopečeni knjigovoda. Regrutovan je u Mesopotamiji i pisao mu je do poslednjeg dana na vojničkim kartama iz Nurezino-vje radnje: „Mili gazda, danas smo stigli nadomak crvenog grada Šaibe. Pokušali smo napad na njihove dimnjake, ali je na gvozdenoj crvenoj zemlji mnogo pravednika izginulo i doista u ropstvo palo. Ja sam, slava Alahu, ostao neokrznut i sa svojima“, „Dragi moj gazda, dobri moj oče, zbog poraza kod

Šaibe i na reci Hamisiji, danas se u bolnici u Bagdadu ubio naš komandant Aškeri-beg, što nas je sve grdro pogodilo“, „Dragi oče, povlačimo se ka reci Tigar. Naš novi komandant Nurudin – slava Alahu i njegovom Proroku – svima nam uliva sigurnost“, „Mili gazda, danas je odbrani Bagdada stigla u pomoć sveža turska vojska Mehmeda Fazil-paše. Svi smo se ljubili kao braća“, „Cenjeni oče, ratna sreća okrenula se na našu stranu, Britance smo saterali u grad Kar. Ne damo nevernicima ni vodu ni hranu“.

A onda su karte prestale da stižu. Da je šegrt pisao na Birovim umesto na Nurezinovim vojničkim kartama, sigurno bi i posle smrti još dopisivao „Živ sam!“, „Živ sam!“, ali ove dopisnice nisu bile toliko talentovane. Šegrt, nesuđeni knjigovoda, napisao je zapravo još samo jednu kartu svojom rukom, ali ju je cenzura zadržala. A onda je pao na opkopima Kara. Niko sada Jildizu nije imao potrebe da javlja: ni ljudi, ni fama. Šegrt se potrudio da ga sam obavesti: kad prestane da piše, biće kraj. I bio je. Kraj. Još jedno svetlo u dučanu svoje duše trgovac je ugasio. Sada su mu ostala samo dvojica njegovih trgovčića koje je voleo kao decu: mili dugajlija što ih je pesmom i smehom sve razgaljivao nalazio se u Palestini, a ono dete, 1897. godište, u Arabiji. Oni mu pak ne pišu. Nisu ni pismeni. Kako će saznati za njihov kraj? Javiće mu. Vrata će biti otvorena. Ne vredi da ih zaključava kad će vest preko tri zida preskočiti i kroz tri brave proći. A možda će preživeti? Vratiće se, sada se nada, otvorice ponovo radnju koja već zadugo stoji zatvorena i opet će biti kao nekad, samo što se crveni začini koji su predstavljali nevernike, više nikad neće prodavati bolje od zelenih koji su igrali ulogu vernika... Ili je, možda, sve uzalud. Primice se 1917. godina koju sa zebnjom čeka. Šezdeseta godina trgovanja jednog pravednika. Zašto mora da bude rob jedne izreke? Narednog dana prestaće da misli o tome...

Narednog dana osvanuo je 1. jul 1916. godine po novom kalendaru. Tačno u sedam sati i dvadeset minuta odjeknu-

la je mina od 18.000 kilograma trinitrotoluola. Eksplozija je bila znak da otpočne druga najveća bitka na Zapadnom frontu u toj godini: bitka na reci Somi. Kao i Verdenska, i ova bitka u glavama generala imala je da učini kraj Velikom ratu i ratovanju uopšte, ali dogodilo se suprotno. Stari rimski put od Albera do Bapomea posut je leševima vojnika s obe strane, a francuski i britanski generali ponovo su zanemarili izdržljivost nemačkih vojnika i snagu njihovih rovova i novih odbrambenih jedinica – bunkera. Samo na malom delu fronta, na južnom delu rimskog puta, odbrana je probijena. Pali su gradovi Erbekur, Biskor, Asvilije, a desetak nemačkih bunkera sa posadama ostalo je na ničijoj zemlji. Francuzi su procenili da bi osvajanje bunkera bilo beskorisno gubljenje života, pa su ih na toj vodoplavnoj rovini ostavili izolovane, nastavljući prođor prema gradovima na severu. Svaki bunker okružen je sa dvadesetak francuskih vojnika koji su ušančeni provocirali neprijatelja da ispuca svu svoju municiju, pojede zalihe hrane i popije rezerve vode, te da se predaju.

U jednom od tih bunkera, odakle se i dalje pucalo po neprijatelju, zatekao se vojnik Aleksandar Vitek, sin Karola Viteka, najslavnijeg sarača na čitavom severu srpske Vojvodine. Kada je video da je s posadom bunkera okružen i da mu je smrt neizbežna, Vitek se odlučio na pisanje testamenta. Započeo ga je ovako: „Ja, Aleksandar Vitek, iz Subotice, pri zdravoj pameti, rešio sam da ostavim sve što imam, iako u ovom času ništa nemam.“ I nastavio: „Sin sam čuvenog sarača Karola Viteka, ali Stari radnju još nije prebacio na moje ime, tako da je ne mogu ostaviti nikom. Imam dve godine studija arhitekture u Cirihi, koje ostavljam svojim bradatim profesorima koji me nikad nisu zapazili. Imam tri brata i dve sestre kojima ne mogu podariti ništa drugo do čuške i nepravde koje sam im, kao stariji brat, izdašno poklanjao. Kad malo bolje razmislim, od zemaljskih stvari imam samo jednog konja zelenka, ali o njemu ču kasnije. Osim tog konjčeta

ostala mi je samo budućnost. Nju nameravam da ostavim ovom poslednjom voljom. Danas smo trojica mojih drugova i ja pojeli poslednje rezerve hrane i počeli da pijemo svoju mokraću, pa mislim da je krajnji čas da na ovoj hartiji razdelim svoju budućnost.

„A sada ono što ostavljam: Imam pesničkog dara i nameраво sam da pišem pesme, ali nijednu nisam započeo a kamoli dovršio. Sve svoje nenapisane pesme ostavljam jednoj Mileni iz Lipice koju sam upoznao u Cirihi. Njoj posvećujem i nenapisane pesme 'Straža', 'Vojnik u ratu ne sme da plače' i 'Zorom sam se u veče pretvorio'. Kada se završi ovaj strašni rat, mislio sam da završim studije arhitekture – njih sada unapred ostavljam svom drugu Františku da ih on dovrši. Imao sam još velikih planova. Kao arhitekt mislio sam da ostavim traga u mnogim gradovima. Zgradu neizgrađene staklene baštе za tropsko bilje darujem rodnom gradu, Crkvu Franje Asiškog sa tornjem sa satom zaveštavam gradu Segedinu, zgradu opštine Beogradu, a Parizu, kuda je slava trebalo da me odvede, ostavljam zgrade novog hotela na Seni, staklenu građevinu novog paviljona za svetsku izložbu i luk nove železničke stanice 'Gar nord'.

„Toliko o zgradama. Sada o mladosti i starosti. Mladost sam htio da provedem u Nici, zrele godine u Parizu, a starost u Njujorku, a sada vidim da ništa od toga neće biti. Mladost svoju zato ostavljam suncu juga, svoju zrelost metalnim prepletima tornjeva i Gimarašovih ulazaka u pariski metro, a starost neboderima novog sveta u kojima će se sakrivati moj duh. Mislio sam i da se oženim. Svu svoju decu: tri divna sina u mornarskim odelcima i dve plemenito bledunjave devojčice ostavljam jednoj ženi koju nisam upoznao. Ne, ne, to nije Milena, kojoj ostavljam poeziju, to je jedna popustljiva, pametna i strpljiva žena koju nisam upoznao i nisam stigao da isprosim. S njom je bilo određeno da dobijem decu i njoj sada svu svoju nerodenu decu i ostavljam.

„Sada sam spreman za smrt. Nije mi bilo suđeno da skončam 1916. u ovom bunkeru koji miriše na bud, i što je još gore, na nas vojнике. Trebalo je da živim do 1968, da vidim napredak nauke, nove materijale u zidanju velikih građevina i prosperitet ljudskog roda, koji će se desiti kad ovaj Veliki rat stavi tačku na sva ljudska ratovanja. Godinu kada je trebalo da umrem od starosti, okružen unucima i učenicima, poklanjam mладима i studentima, i želim im da je provedu buntovno, kako im i priliči.

„I još samo nekoliko sitnica. Hteo sam da nabavim putnički kovčeg 'luj viton' i njega u ovom času ostavljam svom najmlademu bratu, da s njim oputuje svet. Želeo sam da kupim golubijeplavi cilindar i štap kod 'Loka' u Londonu, i njih sada testamentom prepisujem srednjem bratu da postane gospodin na glasu. Hteo sam i burmuticu i u njoj indijski duvan za šmrkanje; nju ostavljam starom ocu. To bi bilo sve. A, da – konj zelenko, moja jedina materijalna svojina. Konj zelenko pobegao mi je malo pre nego što sam regrutovan. Ako se ne nađe, ostavljam ga crkvi, a ako se pronađe, neka pripadne mom milom sestriću Stanislavu.“

Možda je vojnik Dvojne monarhije koji je zaveštao svoju budućnost još nešto želeo da ostavi, ali došao je red na njega da zauzme mesto nišandžije. Jedan precizni hitac spolja, ravnog kroz otvor bunkera, pogodio je strelca čim je uzeo oružje u ruke, pa je oporuka Aleksandra Viteka tog trenutka počela da se ostvaruje. Na zvuk pucnja, ptice rugalice poletele su tik iznad zemlje i kreštanjem oponašale dečji plač. Gromade oblaka tiho su prolazile nebom kao da koračaju dodirujući zemlju. Pale su krupne kapi kiše... U trenutku kad se vojnik Vitek srušio, nad bunkerom koji će se uskoro predati, nadletoeo je avion.

Ništa nije primetio pilot Manfred fon Rihthofen, ničim nije mogao pomoći izolovanim nemačkim bunkerima, pa si njegova naređenja glasila da pazi na neprijatelja na nebu

Taj mladi pilot, već pomalo nadmenog držanja, donedavno je bio konjički oficir u Prvom ulanskom puku „Kajzer Aleksander III“. U prvim godinama Velikog rata učestvovao je u borbama na Istočnom frontu kao izviđač, ali pošto je konjica već u drugoj ratnoj godini izgubila namenu, posle dugog perioda obavljanja dosadnih poslova podneo je zahtev da stupi u novo nemačko vazduhoplovstvo. Prepostavljenom oficiru napisao je: „Gospodine, nisam pošao u rat da skupljam jaja po kućama. Molim vas da mi odobrite zahtev da pređem u avijaciju.“ Zahtev mu je odobren i krajem maja 1915. prebačen je u jedinicu stacioniranu u letačkoj bazi u Montu na Zapadnom frontu. Sada je preleteo zonu ratnog dejstva na reci Somi i među oblacima primetio jedan francuski avion. Otvorio je vatru sa dvesta metara i oborio svoju prvu žrtvu iznad Some. Vratio je svoj aparat „albatros B 2“ nazad u bazu, a pokraj travnate piste prva koja ga je sačekala bila je njegova draga. Čim je izašao iz aviona nagradila ga je poljupcem. Kada je svoje tople usne spustila na njegove hladne i pomoredre usnice, sujeverni letač znao je da je sve u redu.

ZABLUDA ŠIROKA KAO RUSIJA

A fon B, tako je glasio njegov konspirativni nadimak. Bio je načelnik Kundshaftergruppe, strarešina cenzora za srpske zarobljenike. Smatralo se da najbolje poznaje psihu Srba. Govorio je: „Od Južnih Slovena, u Srba je najjače razvijen kult porodičnog života.“ Zato je pokrenuo akciju: „pišite cirilicom“, kojom je ratne zarobljenike pozivao da pišu matičnim pismom. Potom je utvrdio: „Srbin najteže podnosi zarobljeništvo i odvojenost od familije, te žudi za što češćim pismenim saobraćajem.“

A fon B još 1915. ima plan. Pretpostavljenoj komandi prilaže pismo kapetana Milana Z. Stojiljkovića iz zarobljeništva u Radafalviju u kojem kapetan piše da je preko istih slova pisao olovkom ista tokom dve nedelje, samo da bi jedno pismo što češće pisao pre nego što ga pošalje. Po pošiljkama zatvorenika A fon B će u zimu 1915. pronaći tačne položaje srpske vojske. Akcija počinje u januaru 1915. pod šifrovanim imenom „Überläufer“ („Prebeglice“). Kao dobar organizator, A fon B oformljuje timove prevodilaca, kaligrafa i psihologa. Sve počinje lecima koji se dele Srbima u izbegličkim logorima. „Pišite cirilicom.“ I zarobljenici presavijaju tabak. U početku se boje cenzure, pa oprezno pišu. Pokušavaju da makar zavijeno saopšte stanje u kojem se nalaze. „Osećam se kao Salija Jašarević iz Niša“, piše jedan. „Ovamo je okolina nalik na okolinu Čika Bogosava, još gora, a ne bolja“, dodaje drugi. „Ovamo živim ka' miš u tikvu“ zaključuje treći, ali sve to ne zanima cenzora A fon B-a.

Sa svojim ljudima on traži poštu koju vojnici i oficiri pišu vojscu u Srbiji. Takve pošiljke konfiskuje *grupa za sortiranje* i predaje *grupi za imitiranje*. A fon B tvrdi: „Srpski vojnik vanredno je tačan. On uvek beleži mesto gde se nalazi.“ Mreža se baca, a riba sama treba da se uplete. *Grupa za imitiranje* preuzima interesantne vojničke dopisnice. Na osnovu pravih ispisuje lažne, istim rukopisom i cirilicom. Na kraju im dodaje obično nekoliko redaka: „U pismu ti poslah 20 kruna, ali se pošta vratila. Piši gde si?“ „Pobro, od tebe ni glasa, gde si s vojskom?“ „Gde se nalaziš, već sam ti dvadeset dopisnica uputio, a odgovora nema?“ Lažne karte su potom prljane, mrljane, provlačene čak i kroz vojničke šinjele srpskih vojnika da bi i miris i izgled bili pravi.

Uspeh je već u letu 1915. bio neočekivan. Preko tri stotine dopisnica dobilo je odgovore iz Srbije, a vojnici su uvek tačno pisali svoje položaje. Nikola Dragutinović, 1. četa, 1. bataljon, 14. puk, rezerva Ub; Mile Lj. Milenković 1. četa, 2. bataljon, 3. puk 3. poziva, kosa planine Rudnik; Ranko P. Pavlović, reflektorsko odeljenje, stara tvrđava Smederevo; Mija M. Pešić, 4. četa, 1. bataljon, 20. puk, Timočka divizija, Mladenovac. Niška i beogradska cenzura neuredno su radije svoj posao, pa je A fon B u septembru 1915. imao čitavu mrežu srpskih položaja izvedenu na osnovu dopisnica. Tačne položaje vojske u otadžbini odale su stotine, pa nije red za neopreznost optužiti samo jednog Nikolu, jednog Mileta, jednog Ranka i Miliju, pogotovo što su svi oni uskoro postali pokojni braneći svoju zemlju.

A onda je s jeseni 1915. počeo napad.

Padala je kiša: kada je 8. oktobra napušten Beograd, kada je 2. Bugarska armija 26. oktobra izbila na Vardar i u Kačaničku klisuru, kada je poslednji oficir 4. Srpskog puka major Radojica Tatić napustio zaglibljeni Knjaževac, kada je general Živković javio da su Nemci zauzeli Kraljevo, kada je Moravska divizija, kao četa fantoma, krenula iz nove Srbije

da odbrani parče stare Srbije, kada su se ostaci srpske vojske šćućurili u kotlini kraj Prištine u uzaludnoj nadi da će se na Kosovu polju spojiti sa saveznicima iz Soluna, kada je kraljevska porodica poslednji put obedovala sa svojim generalima u otadžbini i kada su se iz Prizrena svi dali u zbeg.

Padala je kiša kada je prvim vozom A fon B. prispeo u Beograd. Zgazio je sa perona pravo u blato. Ni cokule nije obrisao.

Prvo što je uradio bilo je da ode u sortirno odeljenje savske pošte i tamo zapleni deset džakova vojničkih pisama i dopisnica. Neki crni beogradski gavranovi kreštali su na prozoru. Džakovi su stajali kao poslednja odbrana okrenuta na sever prema neprijatelju. Ptice su odletele. Poštanske vreće nisu pružale otpor. Sledеćih dana u nekadašnjoj kafani *Kasina* obnavljaju se sva tri odeljenja „kundshaftergruppe“. Oni talentovani prevodioci, psiholozi i stručnjaci za srpsku čiriličnu jedan za drugim stižu vojnim transportima do Beograda. Jedna akcija je završena, ali nova, još veća, počinje. Za akciju „Überläufer“ A fon B dobio je gvozdeni krst drugog reda, ali nije htio da stane. Nova akcija dobila je naziv „Hochverraeter“ („Veleizdajnik“).

Cilj „kundshaftergruppe“ sada su srpski zarobljenici iz redova austrougarske vojske, stacionirani u Rusiji. Za te veleizdajnike pravi se čitava alternativna istorija i ispisuje na lažnim dopisnicama srpskih vojnika iz otadžbine.

Počinje se s laganjem. Ne, nije padala kiša. Bila je divna miholjska jesen posle ratova u 1914. Srpska odbrana prestonice popustila je, doduše, posle trodnevnih borbi i povukla se na položaje ka Aleksandrovcu, da bi ojačala srpsko desno krilo koje se sukobilo s Bugarima. Utvrđeni su potom položaji na severnom frontu linijama Loznica–Valjevo–Ljig–Lapovo i istočnom po liniji Knjaževac–Bela Palanka–Surđulica–Kumanovo–Prilep. Posle tri nedelje ogorčenih borbi napušteni su ipak gradovi u istočnoj Srbiji, ali sve su to bila strategijska

odstupanja da bi se sabrale vojske iz nove i stare Srbije koje su se kod Bitolja spojile sa savezničkim armijama. Prezimila je ta ogromna združena armada i na Kosovu polju, kao pre 527 godina, čekala neprijatelja pred odlučujući boj u 1916. godini.

Čitava ova lažna istorija ispisana je na vojničkim kartama jednostavnim jezikom: „Pobratime, povlačim se iz Knjaževca sa svom vojskom i oruđima“, „Striče Svetozare, Niš sada liči na veliku prestonicu, čitav jedan vojnički grad. Neprijatelj ne sme da nas napadne, a mi već spremamo strateško odstupanje na linije uz reku Ibar“, „Drakuliću, sivi tiću, plakasmo svi, ljubismo se kao žene, kad se spojimo sa francuskom i grčkom vojskom iz Salonike i izvojevasmo prve pobeđe nad Bugarima kod Kačanika“, „Brate Stanojko, šta čekate, zimu ovde zimujemo, vas iz Rusije čekamo“, „Kosovo nas, Milutine, sve čeka, nećete valjda vi iz Rusije Brankovići da budete. Bežite iz zarobljeništva, il' pitajte braću Ruse da vas puste“.

Karte se poslate u Nižni Novgorod, Tokorent, Odesu, Kazan i Rostov na Donu. Ko god je od prečanskih austrougarskih Srba studirao na visokoj školi u Srbiji, ko god je ikad bio i u jednoj srbijanskoj partiji, ko god je imao rođaka južno od Save, ko god je imao pocrima u Šapcu, ko god je imao ikakvu vezu sa Srbijom, u ruskom zarobljeništvu je primio bar nekoliko karata iz radionice A fon B-a. Kakvo je samo veselje bilo u dalekoj Rusiji. Zatvorenički list *Glas juga* upisivao je nove vojnike čitave zime 1916. U Odesi su formirana tri bataljona, a ruski kontraobaveštajci nisu znali zašto da rastuže ljude koje je A fon B tako razveselio. Ali, onda su primećeni pravi ciljevi akcije „Hochverraeter“.

Srbi su postali kao roj mušica. Disciplina u logorima teško se održavala, a zatvorenici su od prijateljski nastrojenih Rusa tražili oružje i tvrdili da će dići seljačku bunu alatkama kojima su radili, ako ne budu naoružani. Svi su hteli u Srbiju. Na Kosovo! Srbi su pretili Srbima odanim carskoj kruni koji

ne žele da se upišu u dobrovoljačke brigade. Uznemirili su se češki, slovački, slovenački i nemački zarobljenici. Hrvati su prelazili u pravoslavlje i upisivali se u nove fantomske jedinice. Uza sve, došlo je kratko i omamljujuće leto, koje u ruskoj stepi polegne kao otrovni oblak. Kada su se crvene čašice maka povile ka zemlji i kada su pali prvi otkosi, među zatvorenicima-beraćima maka došlo je do čudnih pojava. Ubrano bilje ispušтало je miomiris koji je izazivao vrtoglavicu i među ratnim zarobljenicima samo pojačao čežnju i nervozu. Svi su u ruskoj vojsci znali da Srbije više nema, da se osakaćena srpska vojska nije spojila sa Saveznicima i da se povukla na maleno jonsko ostrvo Krf – svi su to znali osim zarobljenika koji su od A fon B-a dobijali sveže vesti o tome kako se vojska oruža, marva timari, oružje čisti i regrutti iz Rusije čekaju za novi boj na Kosovu.

Kako da im kažu? Ko da im kaže? Ako se zatvorenicima uskrati opijajuća prepiska sa davno pokojnim Srbima iz otadžbine, nastaje revolucija u radnim logorima; ako i divizija dobro naoružanih vojnika uđe u logore i počne istinu da govori, teško da će im iko poverovati i živu glavu iz tog užavrelog dobrovoljačkog grotla izvući... Zbog toga je preduzet kontranapad, sa mesta odakle je napad i krenuo: u pismima. Akcija je dobila naziv „Sumašedšij“ („S uma sišavši“). Jedna laž morala je biti zamjenjena drugom. Ruski kontraobaveštajci lovili su sve A fon B-ove dopisnice i obrazovali sopstvena odeljenja za krivotvorene. Na tekstovima su radili viđeni psiholozi i crkveni kaligrafi iz Petrograda i Jekaterinburga. Zarobljenicima se, kao istinskim bolesnicima, nije odmah mogla reći istina. Zbog toga su i lažne dopisnice – prepis lažnih dopisnica iz Beograda – krenule od lažnog Boja na Kosovu.

Za to vreme, umišljenim srpskim brigadama dobrovoljac obećano je oružje koje nikad neće stići. Među vojнике su poslati obaveštajci obučeni u uniforme železničkih službenika

koji su se sa samoproglašenim komandirima bataljona dogovarali o izmišljenim transportima preko Rumunije i zaštićenih koridora krozistočnu Srbiju, sve do Kosova. Istovremeno dopisnice pisane u Odesi i u Jekaterinburgu postupno su prenosile sve crne vesti. Boj se ipak zametnuo: dobrovoljci nisu uspeli da se prebace. Sila se vojna digla na vojnu silu – ljudi na ljudе, konji na konje, čelik na čelik – i to beše najveći boj u istoriji ratovanja. Pet mitskih dana trajaše avgustovski kosovski boj po najvećoj žezi koju je 1916. videla. Među kravavim kosovskim božurima živote su ostavile desetine hiljada, pale su i glave sva tri austrougarska, jednog nemačkog i dva bugarska generala, ali je združena saveznička armija počela da odstupa dolinom Vardara, prema Grčkoj...

Kako je planirana laž polako zadobijala obrise istine, nesuđeni kosovski vojnici bili su sve apatičniji i skloniji samoubistvima. Išli su logorima u Odesi, Rostovu na Donu i Nižnjem Novgorodu s pogledima propalih i oronulih ljudi, ali ona čutljiva disciplina, najpoželjnija u zatvoreničkim logorima, ponovo je uspostavljena i sve nacije u ruskom zarobljeništvu još jednom su se primirile i utišale. Za sve je optužena Rumunija, koja „nije dozvolila“ prolaz novih srpskih konvoja ka Kosovu polju, a svaki zarobljenik mislio je kako bi baš on promenio tok novije istorije da je samo uspeo da uzme pušku u ruke.

Kada je uhvaćeno nekoliko ruskih prepisa lažnih dopisnica iz Beograda, A fon B je shvatio da je dopisivanju lažnim pismima došao kraj. Austrougarska komanda je akciju „Veleizdajnik“ ocenila kao polovični uspeh, a A fon B nije dobio i Krst Marije Terezije.

Ruska komanda je uspeh akcije „Sumašedšij“ označila kao polovičan, jer su lažne dopisnice „izvele“ poraženu srpsku vojsku na ostrvo Krf, ali istina o dvostruko laži sve do 1917. mnogima neće biti poznata, pa ni reakcija sto hiljada Srbija koji su iz ruskog zarobljeništva mislili da spasu Srbiju. Red

je u radnim logorima uspostavljen, što je bilo najvažnije, ali dva drska ubistva govorila su da temperatura na telu ratnih zarobljenika nikako nije spala. Nekoliko nedelja pošto je „izgubljen“ novi boj na Kosovu, dok je ono teško stepsko leto još pritiskalo zarobljene duše, u Odesi je pronađen mrtav zarobljenik Marko Nikolin, koji je odbio da se upiše u srpske dobrovoljačke jedinice. U Odesi je ubijen i jedan Rus. Ime mu je bilo Boris Dmitrovič Rizanov. Bio je ratni heroj, preživeli iz zimske bitke kod Mazurskih jezera i zarobljenik koji je o novoj 1916. ručno izrađenim čamcem pobegao iz zarobljeništva u severnoj Nemačkoj. Rizanov je obučavao srpske dobrovoljce i bio njihov čovek za vezu. Ko ga je ubio i zašto nije se saznalo. Za Borisa Dmitrovića Veliki rat završio se u sporednoj lučkoj ulici, odmah do stražnjeg ulaza u bistro *Carica*. Primetila su ga trojica mornara, prilično pijana, koji nisu ni opazili da je ubijen. Mislili su da je mrtav pijan kao oni, a ne samo mrtav.

Tih letnjih dana 1916. komanda ratnih zarobljenika beležila je i lepše događaje. Na Konzervatorijumu u Odesi trebalo je da održi koncert jedan ratni zarobljenik, predratni nemački pijanista. Ime tog klaviriste bilo je Paul Vitgenštajn. Umetniku je amputirana desna ruka, ali on nije klonuo duhom. Čim se oporavio i naučio ruski toliko da medu stražarima pronađe zaljubljenike u muziku, dobio je blaži tretman i omogućeno mu je da ponovo vežba na konzervatorijumu. I maestro Vitgenštajn je još jednom zasukao rukav. Sve svoje omiljene komade ispočetka je svirao kao da ih izvodi sa dve ruke, jedino što mu je leva šaka sa prstima svirala tonove, a desna se pomerala samo iz ramena i svirala tonove čujne samo za pijanistu. Kada je video da to nema smisla i da levoj ruci nije preteklo mnogo muzike, Vitgenštajn je uz pomoć nekih profesora konzervatorijuma, koji su okretali glave i plakali dok su ga slušali kako sakat svira, preradio neke komade tako da ih može odsvirati samo levom rukom. Vežbac

je s cigaretom u ustima, pušeći je kao Grk ne vadeći je iz usta. Udarao je besno po klavijaturi po čitave dane, da bi na kraju odlučio da za 1. avgust 1916. zakaže nastup u Maloj sali Konzervatorijuma.

Mnogi su ga ubedivali da priredi koncert u Velikoj sali i sedne za daleko bolji koncertni „petrof“, ali zarobljenik je to odbio rečima: „za jednorukog pijanistu i Mala sala je previše“. Koncert je počeo uljudno, muzikom Čajkovskog, a nastavio je nemačkim klasicima Bramsom i Betovenom. U sali su bili nemački zarobljenici, njihovi čuvari i mnogi građani Odese, koji su u novinama videli najavu koncerta. Oni profesori konzervatorijuma smenjivali su se na sceni okrećući Vitgenštajnu note i belom maramicom brisali zaostale suze iz uglova očiju. Svi su na kraju vikali „bravo“ i „hoćemo još“, ali pijanista je stao pred publiku i jednim širokim pokretom leve ruke je utišao. Kazao je kako u slavu svoje amputirane desnice na bis želi da odsvira samo deo za levu ruku jednog *Valcera* i *Uspavanke* Frederika Šopena. Izvinio se publici što muzika neće biti najlepša, jer će čuti mahom harmonsku pratnju, ali nije znao da jedan amater, koji je postigao znatnu lokalnu slavu, u istom trenutku u Alte operi u Frankfurtu seda za klavir i publici najavljuje sviranje desnom rukom u slavu levice u ruskom zarobljeništvu – levice pijaniste Paula Vitgenštajna.

U času kada nemački zarobljenik Vitgenštajn počinje da svira levom, Hans Hence u istom času svira desnom. Jedan Šopenov *Valcer*, pa *Uspavanka*. Neki predratni kritičari u Frankfurtu prepoznaju rad Vitgenštajnovih prstiju i to žele da kažu majci posle koncerta, ali ona žuri u zadnje prostorije Alte opere gde pronalazi mrtvog sina. Kraj opuštenog tela stoji oproštajna poruka: „Majko, rešio sam da dragome Bogu vratim ruke koje nisu moje...“

Smrt je tako, na jednom mestu, u Alte operi u Frankfurtu, napravila najstrašniji prizor, ali njen domet bio je sasvim

ograničen. Po kaldrmisanim ulicama oko Alte opere šetali su besciljno trećepozivci i šepali teški ranjenici otpušteni sa fronta i nisu znali šta se u koncertnoj dvorani dešava. Ako se odmaknemo još malo dalje, susrećemo se sa nekim drugim životom. Još dalje, zvuk smeđa i veselog kucanja čašama kadar je da nadvlada svaku tragiku života.

U Ženevi Nemci, Rusi, Englezi, Francuzi zajedno ručavaju, zajedno igraju, guraju se u kursalonu, za kockarskim stolovima, a zatim jure da gledaju poslednju raskalašnu parisku modnu reviju kolekcije za novu 1916. Noću, duž jezera, blešte svetlosti kao svici koje govore da u ovom delu Evrope mir nikad neće posustati. Muzikanti u crvenim kaputićima izvode najveselije melodije, ali je muzika zaglušena smehom i razgovorom žena u ekstravagantnim toaletama. Muškarci u frakovima im dobačuju: „Pazi kuda hodaš, da mi ne izblatnjavaš lampase pantalone.“ Pod plinskim svetiljkama koje prelivaju žutu svetlost na šetalište duž jezera, premeštaju se s noge na nogu preslobodne devojke s pariskih bulevardova ljubavi. Nude se za šaku sua, tek nešto skuplje od čašice apsinta, ali mušterija nema previše. Novca niko nema mnogo, ali zato se prazni džepovi obilato nadoknađuju viškom dobre volje i histerično iskrivljenim usnama koje se smeju kao da je svaki put poslednji.

Bilo kakvo spominjanje najvećeg sukoba u istoriji čovečanstva, ovde se smatra lošim odgojem i ispoljavanjem pogrešnog tona u prisustvu dama. Samo neki tmurni ljudi kvare veselo društvo i pričaju o nekakvoj revoluciji. To su socijalisti, ratni prebegari, kukavice koje se medu kukavicama osećaju sasvim dobro. Manjak heroizma nadoknaduju viškom zakulisnosti. Sastaju se za stolovima, poručuju pastis, sambuku i klosterliker (time pokazuju da ne pripadaju nijednoj strani u ratu), živo izmahuju rukama i u svakom slučaju se približi, pa i u konobaru, gledaju stranca dostojnog da se odmeri opasnim pogledima koji kao da kažu „ako išta ovoča odaš, naći će te mrtvog“!

Drugi gosti ih ne vole dok se ne opiju. Obilaze ih kao ruske divljake, ali kad se podnapije, ovaj skup se čudnovato izmeni. Čela se razvedre, usta razvuku u osmeh, jedna cigara se pali, a druga puši. To društvo tada postaje najbučnije, najradosnije, najlakomislenije. Plaću, smeju se i grle ti Rusi bez otadžbine sa svakim ko ude u kafanu, pa i s onima kojima su slali ubistvene poglede i ponavljaju „njet, njet“, kao da su se samo šalili i nikad nikom nisu mislili da naude. Tmurni i trezni socijalisti pričaju o turobnoj, a pijani o veseloj revoluciji i šta će sve postići u nekom novom besklasnem društvu. To veselo i mrgodno društvo janusa sa dva lika čine Vladimir Ilič Lenjin koji se iz Pariza preselio u Ženevu, teško žaleći za svojim udobnim stanom u ulici Mari Roz. Tu su i Martov, Ilja Erenburg koji radi kao prevodilac bogatim ruskim izbeglicama i Lav Trocki koji piše kao dopisnik za časopis *Kijevskaja misl*.

Svake večeri je isto. Kad alkohol dobro navodni suvu ljudsku dušu, ustaje Ilja Erenburg.

– Kamaradi, kamaradi – viče, pa zastaje. Zateturao se. Hvata se za sto. Muzika svira tuš. – Svi smo mi zapravo socijaliste, jer svi želimo da se ovaj košmarni rat što pre okonča. („Oho“ – viče neko sa desne strane.) A kad se završi, šta ćemo? Istim putem? Da gojimo careve i predsednike. Neee! Napravićemo novo društvo u kojem će svaki trudbenik imati prava koliko i vladar. (Povici: „Ne u Francuskoj“, „Ne u Nemačkoj“) Ali, da u Rosiji! Tamo će naš radnik, drugovi, svakog dana oblačiti po par novih cipela. Toliko ćemo ih imati da će ih uveče bacati. Novi model, za novi dan, tako će glasiti parola. (Povici: „Još sa tom pričom“) A stare cipele, šta ćemo s njima? Njih ćemo slati u sirote zemlje Azije, za godinu-dve obući ćemo celu Kinu i Indokinu, sa Mongolijom. Jeste, kamaradi...

Sutradan, ponovo isto. Još jednom drug Ilja:

– Kamaradi, nova priča... tiše malo, nova priča. U Rusiji će, kamaradi, svako imati najpre auto, pa kad on izade iz mode,

svoj lični dirižabl. Jeste: di-ri-žabl! Jedna porodica po novi celine svake petoljetke. Svi će baloni, naravno, biti državni i davani na upotrebu, ali neće ih dobijati prvo funkcioneri, nego najobičniji radnik. Biće ih toliko da će morati da se naprave nebeski autoputevi. Svaki trudbenik će posle napornog rada sesti u svoj balon i ustremiti se u nebo. U sutan ćemo ih na horizontu videti na stotine. Biće to najlepši sumraci u Evropi.

Povici iz gomile: „E, to je nemoguće“, dok drugi viču: „Hoćemo još“. Ilja Erenburg, međutim, seda natrag na mesto kao džak koga odbace preko ograde broda. Sa pričama je za to veče kraj, ali idu naredni dani, nove večeri, i svake će biti isto, sve do jedne kada će se dogoditi nešto nimalo očekivano, što će, ruku na srce, samo nakratko pokvariti raspoloženje okupljenih.

Dok je i tog dana u poznu miholjsku jesen rusko društvo u kafani postajalo sve bučnije, dok ih gosti mole da pričaju još šarenih i veselih priča o besklasnom društvu, ulazi jedan vagabund. Liči na pijanicu netipičnu za bezbrižnu Ženevu. Nosi kačket nabijen na nos i ima sive upale obraze kao da je ustao iz groba. Ilja Erenburg i te večeri ustaje. Diže prst uvis kao gromobran. Spreman je da počne, ali pridošlica kaže tihim, ali dovoljno jasnim glasom da ga svako čuje:

– Neće u socijalističkoj Rusiji biti novih cipela, neće biti cepelina, svi će biti siroti i zastrašeni. Sanjaće o šećeru, a čaj sladiti saharinom dok im se ne smuči i jednog ga jutra ne zaslade strihninom. Ovog druga ovde, Vladmira Iljiča, koji će biti prvi predsednik Prezidijuma, smeniće drug Čelični iz Gruzije i krenuće represalije. Sudija za vešanje Višinski kaže: „Proučavajući istražni postupak, video sam da ste poricali ilegalnu delatnost.“ Jeden od hiljada optuženih Muralov odgovorice: „Mislim da postoje tri razloga koja su me terala da poričem. Počeću od svog karaktera. Ja sam vrlo zapaljiv čovek, lako se uvredim. Kada su me uhapsili, naljutio sam se Drugi razlog je moja privrženost Trockom...“

Na trenutak u kafani vlada muk, kada se za jednim stolom u dubini nasmeje prvi, pa zatim još jedan i još jedan gost. Trenutak docnije grohotom se smeje čitava kafana i ponovo traži ružičaste slike besklasnog društva. Reč najzad uzima Ilja Erenburg. Kaže najpre ozbiljno:

– Ne dozvoljavam da ovde iko vređa druga Trockog. On je prvi među nama, revolucionarima i socijalistima – Zastaje, nasmeje se kao da se ništa nije desilo i priča skasku: sudar dirižabala jedva je izbegnut na otvorenom nebu iznad Rusije. Dogodilo se to zbog pregustog saobraćaja na socijalističkom nebu. Bio je to prvi dan kada nisu uspostavljeni samo saobraćajni zakoni na zemlji, nego i u vazduhu. Posle tога su mnogi rekli, bolje da siđemo na zemlju i od države pozajmimo svak svoj tramvaj...

Razdragana priča je tako napravila najbučniju atmosferu u jednoj ženevskoj kafani. No, kao i smrti, i doseg žagora bio je ograničen. Po kaldrmisanim ulicama uz kafanu *Le Man* šetkale su se neke tihe devojke, nadajući se kavaljeru za to veče, dok je hladni vetar sa jezera već najavljavao kraj kratkog švajcarskog miholjskog leta. Ako se odmaknemo jošdale od bučnog lokala gde se pričaju socijalistički snovi, tišina i nepoverenje postaće kadri da ubiju svaku veselost. Jedan, nekada slavni i takođe bučni, bračni par sada je živeo svoje posne dane u kućnom pritvoru. General-gubernator Suhomlinov, nekadašnji ekspert za konjicu koja je u 1916. nepovratno izgubila važnost za Veliki rat, nekadašnji crvenokosi i crvenobrki zavodnik iz Teatra Solovceva, sada je smešten u kućni pritvor. Njegova Katjenjka, nekadašnja družbenica austrijskog špijuna Altšulera, provodila je s njim čemerne dane.

Nikada ona, zarekla se sebi, neće pristati da ponovo vodi dosadan gubernijski život kao sa prvim mužem, spahijom Butevićem. Zato sada i dalje izigrava nekakvu smešnu špijunku. Pregledala je sve fioke, odredila vrednost svakom dokumentu koji više nije imao nikakve važnosti i sada je po-

čela da uhodi sopstvenog muža, jer je još mislila da će sled njegovih navika biti od velike koristi austrijskoj strani, kada se njen Suhomlinov vrati na visoki položaj u rusku vojsku. Ali, Vladimir Aleksandrovič Suhomlinov više nije imao никакve važne navike, pa je Katjenjka počela da vodi uistinu besmislen dnevnik. U njemu je za 12. oktobar 1916. ostalo upisano: „Noćas hrkao sve do pola tri. Onda se okrenuo na leđa i počeo da govori. Precizno sam zapisala šta je rekao. Kazao je: 'Konji trče po stepi. Naidu na reku. Dave se. Gubice vire nad vodom. Naredniče, naredniče, ati ti se udaviše...'“ Potom zapis za naredni dan: „Posle tri nedelje promenio gaće, Bogu hvala. Obukao čarape i zategao ih štrufnama kao da će napolje medu ljude; začešljao brkove – to je od velike važnosti...“ Pa naredni: „Ponovo hrkao, ali ništa nije govorio u snu“, pa sledeći...

Ali, nema smisla na ovom mestu prenositi sve lističe iz dnevnika Jekaterine Suhomlinove. Već i ovo biće dovoljno i pravoj i protivnoj strani da sasvim zaboravi na oboje. Istorija, pa i roman, primećuju jedino ono važno. Zato treba da se preselimo dublje u Aziju. Još jedan, nekad veliki čovek, nastojao je da zaboravi oštrozube snove. Izguran u Tbilisi, sa titulom vicekralja, Nikolaj Nikolajević „Veliki duka“ vidi kako mu odjednom okoštavaju prsti. Gleda u svoje nokte koji od normalne ružičaste, prelaze u modru, pa potom u bakarnu i na kraju u zlatnu boju. Jedan za drugim. Palac. Kažiprst. Srednji prst. Domali i mali prst na obe ruke. Liči sebi na nekog induškog gurua s tim zlatnim i već podugačkim noktima. Podiže ruke uvis i zagleda nokte kao da je u nekom ženskom salonu. Sve ga to, očigledno ne brine sve dok ne primeti da se metalno okoštavanje njegovih šaka širi na članke i da jedan za drugim prsti postaju metalni.

Naglo se trza i zna da je to san. Izvlači prste ispod jastuka i na mestima gde je bio metal, vidi da mu kapa krv. Njegova ili tuđa? Skače do porcelanskog lavora i otvara poklopac

Brzo trlja ruke velikim tvrdim sapunom od svinjskog sala. Sapunica koju teško pravi, meša se s rujnom bojom krvi koja prelazi u vodu lavora i širi se kao crvene zmijuljice po vodi. Onda se opet trza i shvata da se nalazi u svom štabu u Tbilisu. Gleda u ruke na kojima ne primećuje nikakve promene. Ustaje. Otvara poklopac šarenog lavora i lagano sapuna šake. Nije ga brinulo što sanja, samo to što je propao u dva sna, sada ga je učinilo napetim. Toliko je umoran ili toliko nezadovoljan, da dva puta mora da usni i dva puta da se trza iz noćnih mora? Nije znao da li je to istina, ali je zabrinut. Poziva ordonansa i zakazuje sastanak štaba Istočne vojske, sa izveštajima sa fronta za taj dan. Daleko je od prestonice, misli, predaleko od svoje žene Milice, suviše udaljen od bilo kakve važne dužnosti. Skrajnut je sa papirnom krunom na kojoj piše „vicekralj Rossije“. A ta kruna nikad neće okoštati i pretvoriti se u zlatnu. Da je u Petrogradu ili Mogiljevu, sve bi bilo drukčije, pomišlja, a možda se vara. Na Kavkazu je vazduh svež ali neobjašnjivo težak, zasićen besprimernim zločinima nedostojnim ruske imperijalne vojske, a u prestonici vazduh je zugosljiv, otežao od podmuklih zavera i konačnih odluka.

U Moskvi, Kronštatu i Petrogradu se zadah propasti, od-sudnih odluka i spasavanja poslednjih dana nadvio nad ulicama i kanalima kao zapah truleži i ukus prolaznosti stvari. Pod noćnim svetiljkama trče neke utvare: pola ljudi, pola ideje. Rasap onih odanih prati raspad sistema, pa odgovorni ljudi, namrštena čela i stisnutih usana, svršavaju poslove i imaju utisak da će se po rezultatu njihovog rada razlikovati triumf od propasti. Sve tako, od ranog jutra do večeri, visi o koncu. Pobeda ili potpuni poraz. Svetlost pravoslavlja na kapiji Evrope ili mrak Azije i Levant koji stalno vuče naniže. A sutra je novi dan. Demoni vire iza svakog ugla, a na putu stoji toliko prepreka da ni najuporniji zaštitnici krune ne mogu da predvide njenu budućnost. Onaj ko najistrajnije smeta,

ko najdrski preti i negira sve zove se Raspućin ili „Naš prijatelj“, kako ga naziva carica. Naš prijatelj je, međutim, prijatelj jedino germanске carice i možda cara. Svima ostalima je smrtna pretnja i treba ga ukloniti. Orgije, nemoral, lažno lečenje carevića Alekseja od hemofilije, blamaža dvora i preko toga pogrešni saveti guraju imperiju sa kijevskih vrata Evrope, pravo na kapidžik Azije. Odani ljudi zato odlučuju da ubiju Raspućina. Odluka je doneta. Lica su namrštena. Ishod ovog posla ponovo će odrediti razliku između trijumfa i propasti.

Dan odluke zakazan je za 16. decembar 1916. po starom kalendaru. Mnogo šestica u jednom datumu. Računajući i devetku, naopaku šesticu, čak tri, ali posao valja završiti, jer i za ovaj nema drugih da ga dokrajče do onih koji su se na zaveru digli. Glava grupe je princ Jusupov. Čudna pojava, transvestit, osoba koja po svojoj kući često ide obučena u žensku odeću. Jusupov je bio jedini preživeli sin najbogatije žene Rusije, princeze Zenaide, i ništa mu nije nedostajalo. Raspućina je krišom već pokušao da otruje. Cijanid mu, međutim, nije nadio. Pokazalo se da je „Božji čovek“ uz večeru običavao da pojede i malo cijanida. Tako je, još od 1909, uzimao mrvu po mrvu cijanida i s vremenom postao imun na najvećeg ubicu devetnaestog veka.

U drugom pokušaju će zato biti ubijen četiri puta. Sve to može da se učini u Rusiji – i više od toga. Neko se može ubiti i pet i šest puta, ali Jusupova posećuje stari prijatelj sa Oksforda. Kaže mu da britanska kruna želi da učestvuje bar u jednom od četiri ritualna ubistva da bi se tako učvrstilo savezništvo dve zemlje u Velikom ratu. Jusupov pristaje i „prijatelj sa Oksforda“ šalje potrebna uputstva u Britaniju. Traži da se u Rusiju pošalje iskusni atentator i tako i biva.

U istoriji ova priča počinje jedne hladne noći, kada na snegoviti kristal petrogradske kaldrme izlaze ugrejane zavorene kočije koje odlaze da dovedu Raspućina u Jusupov-

ljevu palatu kraj Neve, pod izgovorom da je Jusupovljevoj ženi Irini hitno potrebna pomoć „vrelih ruku“ velikog Starca.

Na ovom mestu, međutim, priča počinje daleko ranije, u času kad iskusni britanski atentator Osvald Rajner sa jednim pletenim koferom kreće na put iz Londona za Rusiju, put dug i u mirna vremena, a u ratna, zbog izbegavanja ratnih dejstava, još duži. No, Rajneru ništa ne smeta. Biće to najduži put s najmanje prtljaga. Rajner nosi zimsku i letnju presvlaku, pastu za zube, sapun za brijanje s četkom, sliku jedne mlade žene u ovalnom medaljonu i izaslanika britanske krune – revolver vebli .455 koji treba da ostavi posetnicu sa Ostrva u Raspućinovom telu.

Polazi 11. decembra 1916. po starom ili na Badnji dan po novom kalendaru, bez veselja, bez ikakvog ispraćaja sa londonske stanice Viktorija. Od Londona do Dovera putuje britanskom železnicom. Gleda kroz prozor vagona neumornu kišu koja zaspila škrto britansko rastinje. U Doveru ga ne čeka niko njegov. Menja prevozno sredstvo: iz voza ulazi u lađu i kreće na put kroz tirkizni kanal Lamanš na sever Španije, putem kojim je britanska armada pod Nelsonom porazila špansku flotu. U Španiji govori na španskom. Kupuje kartu za Barselonu. Opet je u vozu koji se sporo probija kroz narandžastu Španiju. Gleda drveta otežala od plodova pomorandži koje niko ne bere. Iz Barselone uzima drugi voz za Azurnu obalu. Jednu stariju ženu i njenu unuku tečno laže na španskom. U Nici ulazi u autobus. Vozaču plaća gotovinom, zahvaljuje mu na francuskom koji je Rajneru očigledno mnogo slabiji od španskog. U autobusu zato čuti. Gleda u plavi hrbat Mediterana i ne oseća ništa: ni zadovoljstvo, ni sentiment, ni tugu, kad mu se pogled utapa u morska prostranstva. U mestačetu Ventimile ulazi u Italiju. Prelazi po treći put na voz koji ga nosi kroz pitomu Toskanu boje rde i dalje na kvrgavi jug. U Brindiziju se još jednom ukrcava na brod i preko Krfa, gde je prespavao jednu noć i ni sa kim se

nije upuštao u razgovor, nastavlja za Solun. Tamo najzad od britanskih diplomata ponovo čuje engleski. Čekaju ga kola. Nimalo upadljiv automobil sa visokim prednjim staklom i rasklapajućim krovom, ima jednu važnu osobinu: poseduje dva para tablica, grčkih i bugarskih. Agent kreće odmah na to, ni u kom slučaju jednostavno putovanje. Kod mesta Kavala automobilista skida stare tablice. Dok vozač menja tablice, agent zamenjuje letnju za zimsku odeću. Ni jedan ni drugi ništa ne govore, ni na engleskom, ni na bilo kom drugom jeziku. Automobil ponovo kreće i kroz noć vozi još sedam sati. Zaustavlja se na obali Crnog mora. Tu se agent pred jutro, kod mesta Carevo, ukrcava na rusku torpiljerku *Aleksandar III* koja ga odvozi do Odese. Odatle autobusom, zaklonjen ostalim običnim russkim putnicima, stiže do Kijeva. Menja dva autobusa kojima ide kroz zapadnu Ukrajinu, pa onda hvata treći kojim stiže do Petrograda.

Bio je 16. decembar 1916, po starom kalendaru, malo pre ponoći, kada ga zagrejana zatvorena kočija uvodi u praznično osvetljenu Jusupovljevu palatu u kojoj se već nalazi Raspućin. Britanac drvenim stepenicama silazi u podrum. Cvrče stepenici pod njegovim užurbanim stopama. Božji čovek već je dva puta ubijen: ponovo je otrovan daleko većom dozom cijanida, potom izboden raznim oštrim predmetima (viljuškama, noževima, razbijenim staklom). Red je da ga predstavnik britanske krune ubije treći put. Agent Rajner ništa ne govori. Vadi vebli .455 i ispaljuje jedan kuršum u Raspućinovu glavu. Vraća oružje u pleteni putni kofer. Rukuje se s malim zavereničkim komitetom, iako nikog ne poznaje. Osim domaćina, tu su: u ime krune veliki knez Dmitrij Pavlović, u ime vojske oficir Sergej Suhotin, u ime politike Vladimir Puriškević, član Dume, i u ime medicine doktor Stanislaus Lazovert, preobučen u slugu.

Lekar Lazovert konstatuje neminovnu smrt, ali Raspućina ipak treba ubiti i četvrti put. Zaverenici vuku Raspući-

novo telo po podu. Bičevi njegove kose i brade zapliću se u rese teških tepiha. Oni ih čupaju i vuku ga kao vepra dalje. Na izlazu Rusi idu ka Petrovskom mostu da utope „Božjeg čoveka“ i tako ga četvrti put ubiju, a agent Rajner se odmah upućuje kući.

Na put polazi bez ikakvog ispraćaja još iste noći, po zatvorenim ruskoj noći koja kao da nikad neće videti dan. Zagrejana kočija princa Jusupova odvozi ga do autobusa. Zaklonjen ostalim običnim russkim putnicima, prvim autobusom Rajner stiže do Ukrajine. Tu preseda na drugi autobus koji ga vozi kroz uspavana ukrajinska mesta, gde među zgužvanim licima putnika dočekuje zapadnjačku Novu godinu. Menja treći autobus, koji ga odvozi do Odese, gde se ukrcava u rusku torpiljerku *Aleksandar III*, koja ga prebacuje do bugarske obale. Na obali Crnog mora, kod mesta Carevo, agent prelazi u automobil. Nimalo upadljiva kola sa visokim prednjim staklom i krovom na rasklapanje imaju jednu važnu osobinu: poseduju dva para tablica, bugarskih i grčkih. Vozač pali motor i njih dvojica kreću odmah na to, ni u kom slučaju jednostavno putovanje. Kod Kavale automobilista skida stare tablice. Dok vozač menja tablice, agent zamenjuje zimsku za letnju odeću. Ni jedan ni drugi ništa ne govore, ni na engleskom, ni na bilo kom drugom jeziku. Automobil ponovo kreće i kroz noć vozi još sedam sati do Soluna. Tamo napokon od britanskih diplomata ponovo čuje engleski. U Solunu ulazi u još jedno vozilo. U Vulgameniju po drugi put je na brodu. Preko Krfa, gde je prespavao jednu noć i ni sa kim se nije upuštao u razgovor, nastavlja ka vratima Jadranskog mora. U Brindiziju prvi put na povratak ulazi u voz koji vijuga kroz kvrgavi pejzaž juga Italije ka pitomoj Toskani boje rđe i dalje na sever. Kod mestašceta Ventimile ulazi u Francusku. Ukrcava se u autobus za Nicu. Vozaču plaća gotovinom, zahvaljuje mu na francuskom koji je Rajneru mnogo slabiji od španskog. U autobusu zato čuti. Gleda u

plavi hrbat Mediterana i ne oseća ništa: ni zadovoljstvo, ni sentiment, ni tugu kad mu se pogled utapa u morska prostranstva. U Nici kupuje kartu za Barselonu. Opet je u vozu koji se sporo probija kroz narandžastu Španiju. Gleda drveta otežala od plodova pomorandži koje niko ne bere. U Španiji govori na španskom. Jednu mlađu ženu i njenu nećakinju tečno laže na španskom. Iz Barselone uzima drugi voz za sever Španije. Tamo je po treći put na lađi. Sa severa Španije, putem kojim je britanska armada pod admiralom Nelsonom porazila špansku flotu, on plovi tirkiznim kanalom Lamanš. U Doveru ga ne čeka niko njegov. Od Dovera do Londona putuje britanskom železnicom. Gleda kroz prozor vagona neumornu kišu koja zasipa škrto britansko rastinje. Na kraju ovog puta stiže na stanicu Viktorija. Na peronu nema slavlja. Rajnera ne dočekuje niko.

Bilo je veče. Bio je 6. januar po novom i Badnji dan po starom kalendaru, kada se agent Rajner uputio svojoj kući u Rojal Hospital Roudu. Tamo je iz pletenog kofera izvadio svoju zimsku preobuku, praznu pastu za zube, skoro potrošen sapun za brijanje, četku, revolver vebli .455 i sliku mlađe žene u malom srebrnom ovalu. Sliku je poljubio, zimsku preobuku spremio za pranje, oružje očistio i zaspao. U kući u Rojal Hospital Roudu bila je svuda tišina, te se agent Rajner – posle puta od šesnaest dana, puta prevaljenog samo zbog jednog metka – do jutra nije ni okrenuo.

A pet dana ranije u Petrogradu je pronađeno Raspućinovo telo. Tri uniformisana lica izvukla su ga ispod leda ispod mosta ka Petrovskom ostrvu, a neko se u prolazu zapitao: „Ko će to reći carici?“ Niko nije plakao, niko nije ni uzdahnuo. Svi su gledali kako da se s naduvenom telesinom koju su vukli što pre sklone s leda koji je lako mogao da pukne i sve ih odvuče na dno. Kada su se dohvatali obale, neki momci su odjurili po lekara. Dogodilo se da je to bio Sergej Vasiljevič Čestuhin, ratni neurohirurg. Dok je on pregledao mrtvo telo,

u doktorovoj kući na Runovskom keju, Marusja je ustala i došla do tetke Margarite Nikolajevne. Kazala je: „Mama je izgleda zaspala. Ne mogu da je probudim.“ Tetka je otrčala do ugla sobe i našla beživotno telo Lize Čestuhin. Kriknula je i kao da kuću ne deli s čuvenim lekarem, povikala „Pozovite doktora!“ Sergej Čestuhin utvrđio je smrt nekada moćnog caričinog prijatelja veoma brzo, a onda je jedan čovek u bundi od samurovine, s velikom šubarom na glavi, prišao i na uvo mu šapnuo: „Potrebni ste, doktore, i u vašoj kući. Ovde je moja kočija.“ Nije mnogo vremena bilo potrebno kočijašu da potera dva konja i stigne do Runovskog keja, ali Lizočki više nije moglo da se pomogne, pa je Sergej utvrđio drugu smrt u tom danu – smrt svoje bakarnokose žene, ratnog heroja Jelisavete Lize Čestuhin. Poslednji put je zatvorio njene oči boje sipinog mastila. Nije zaplakao kada je upisao razlog smrti. Nije plakao kada je Marusji kazao da će mama sada malo duže sniti. Nije briznuo u plač kada je rekao da ide malo da se odmori u svoju sobu. Tek kad je zatvorio vrata, Sergej je počeo da udara pesnicama u krevet, tako da njegove udarce niko ne čuje, i da jeca. Kleknuo je onda uz postelju i pomolio se Bogu za Lizočku. Na kraju je u molitvama spomenuo i ime Grigorija Raspućina.

Mislio je da su njih dvoje – Raspućin i Liza – ipak zajedno, kao toliki slučajni znanci, izašli pred Boga, pa da u molitvama treba oboje da ih spomene.

KAPLARI, KAPELANI I KRMANOŠI

MANFRED FON RIHTHOFEN U ZIMU 1916. postao je Crveni baron. Posle pogibije učitelja Osvalda Belkea, koja mu je veoma teško pala, napravio je svoju letačku grupu, formaciju kod nemačkih vojnika poznatu kao „leteći cirkus“. Disciplina koju je Crveni baron sproveo među svojim letačima bila je sasvim suprotna živim i nimalo složnim bojama kojima su bili ofarbani novi nemački jednosedи. Rihthofen je tražio potpuno posvećenje, dugotrajno planiranje i bespogovornu odanost. Letači su znali da stoje nad kartama po nekoliko sati i da raspravljavaju. Svakog francuskog i britanskog protivnika znali su po imenu, malim sklonostima i slabim stranama. Računali su i na operativne podatke, ni meteorološke prilike nisu se prepustale slučaju, ali...

Letačka grupa „Letećeg cirkusa“ je na kraju izlazila na poljanu kraj svojih aviona gde su ih poređane, kao prave pruske žene, čekale njihove devojke. Svaki avijatičar imao je ratnu ljubav. Ko nije imao devojku da ga poljubi pre leta, nije mogao pripadati grupi Manfreda fon Rihthofena. Beše to gotovo ritual. Letači bi prišli avionima, kao konjima pred trku, a draga bi svakome stajala uz desno krilo. Složno kao prava jedinica, letači su uzimali u zagrljav svoje devojke koje su ih dugo ljubile. Čula se tu i tamo cika, coktanje i smeh. Poljupci su znali da traju i po nekoliko minuta, a onda su se poslušne Pruskinje udaljavale od aviona, smerujući se međusobno i prepričavajući kojem su od njihovih dragana bile najhladnije usne, a piloti su tek onda, po nači-

nu na koji su ih ljubile donosili konačnu odluku o strategiji za taj dan...

Istorijska ova poljubaca izgleda je otpočela kada se Crveni baron na velikim visinama suočio sa avionom Lanoja Džordža Hokera vođe 24. Britanske eskadrile i nekadašnjeg ljubavnika „Svrake“ Lilijan Smit. Dva najbolja pilota svog vremena čitavih pet sati izbegavali su i ciljali jedan drugog. Hoker je pucao iz mitraljeza i iz ručnog pištolja bez kojeg nikada nije polazio na let; Rihthofen je odgovarao svojim brzometnim mitraljezom. Kada je na kraju, kačeći točkovima krošnje drveća, tik nad zemljom uspeo da ga obori, Crveni baron se u svojoj bazi u Ostendeu kleo drugovima i svom bratu da je njegova draga čitava borbu najavila svojim poljupcima.

Od tada su se svi piloti ritualno ljubili sa svojim dragama, a za njihovu praznovericu nije smeо da zna niko izvan eskadrile, pa ni prepostavljena komanda. Koliko se samo veselila nemačka pešadija viđajući ih iznad Verdena ili Some kako šareno obojeni lete kroz napukline neba i oblačiće neprijateljske topovske paljbe sa zemlje, i niko nije znaо da lupinge i cikcak izbegavanja Prusa određuju njihove verne Pruskinje.

Jednog sumornog popodneva, u decembru 1916, i kaplar Hitler Adolf, jedan od tri preživela kurira 16. Bavarske listovske rezervne pukovnije na severnofrancuskom frontu kraj Furnesa, primetio je „Leteći cirkus“ na nebu i salutirao avionima po vojnički. Onda se udubio u čitanje prve knjige koju je tokom Velikog rata nabavio. Bio je to autorski vodič kroz Berlin Maksa Ozborna, nabedenog ratnog reportera, sataniste amatera i prestoničkog intelektualca opšte prakse. Ozborn je pred sam rat, s uočljivim autoritetom neznanice, zatražio od berlinskog izdavača da objavi „svoј“ pogled na nemačku prestonicu u kojoj će grčka strogost Prusa stonavati tik uz besramnost berlinskih dođoša. Njegov Berlin sada

je toliko okupirao mladog kaplara, da je odmah odlučio da sazna ko je taj Ozborn. Što je intelektualac koji spaja nespojivo odmah ga je privuklo, što je satanista nije ga zbulilo, kada je saznao da je ratni reporter, bez oklevanja se potrudio da nabavi novine u kojima je Ozborn pisao.

Kada je nabavio reviju pomalo pompeznog naslova *Reiter in deutscher Nacht* (*Jahač u nemačkoj noći*), tek onda je Hitler bio zaplijusnut pravim ratnim slikama koje kao da su od gline i otpalog ljudskog mesa bile vajane. „Nemački vojnici, pod šiljatim šlemovima i s bajonetima okrenutim u nebo deluju mi kao zakasnelo otelotvorene kopljanika sišlih sa fresaka 16. veka“, piše Ozborn u jednom broju revije *Reiter in deutscher Nacht*, a kaplar prosto ne može da dočeka da mu se do severnofrancuskog fronta doturi sledeći broj. Najzad stiže dugoočekivana revija. Ozborn piše: „Bacači plamena koji kroz oblak dima bljuju vatru liče mi na one požare kojima su naše časne vojvode 17. veka čistile zemlju od nevernika i neznanica, a glasnik koji kroz zagušljivo praskozorje hitro, u cikcak, juri poljem na svom vrancu – i on i prelepa životinja pod gas-maskom – čine mi se nalik prizoru koji je ispaio iz zgloba neke slike Hieronimusa Boša.“

Zbog takvih napisu vredelo se boriti, pa i umreti, te je Hitler počeo da misli kako je Ozborn negde u blizini, kako i u njega gleda, te će i o njemu napisati nešto tako opijajuće. Od tada je uvek imao svog pratioca, svog boga koji ga je nadgledao, pa je zato smatrao da u svakoj prilici mora da bude dostojan Ozbornovih patriotskih rubrika pisanih za prestonički list. Kada mu je ponuđen čin, Hitler ga je odbio – zato da bi Ozborn to saznao i o tome izvestio. Stigao mu je jedan, zatim drugi broj revije koju je pratio, ali teksta o njegovom herojskom odbijanju čina nije bilo. Zato je Hitler zamislio kako bi o tome pisao Ozborn: „Mladi kaplar, kome se posle herojske dostave najvažnije pošte dodeljuje viši čin, a on ga odbija uz reči 'Samo sam obavlja svoju dužnost', liči mi na

Barbarosinog viteza u Siriji, koji na ulazu u Damask odbija poklone sužanja i desnicom ih blagoslovi kao nove hrišćane“... O, kako se jednom običnom maldegangeru (kuriru) sada zavrtno u glavi. Lažni Ozborn beše bolji od pravog. Na reviju je prestao da se pretplaćuje, a svoje panegirike o sebi samom počeo da piše u sveščicu. Na naslovnoj strani napisao je „Ratni memoari“ i u potpisu Maks Ozborn.

Sada je sve izgledalo mnogo lepše i plemenitije. Po bojnom polju kretali su se vitezovi, njihovi pomoćnici, oružari i kovači mačeva. Kada je trebalo da prenese i najmanje važnu poruku obeleženu samo jednim „X“, Hitler bi sedao na konja i tražio pogledom sveprisutnog frontovskog reportera. Kada ga ne bi našao, poruku je preneo, a onda u svoje „Ratne memoare“ upisao: „Propeta figura ata, otvorena gubica životinje i beli stisnuti zubi konja i jahača koji prenosi poruku čine mi se kao prizor iz neke Wagnerove opere koju sam nedavno gledao u Bajrojtu.“ No, poslovi su postajali sve dosadniji i besmisleniji. Kada se poslednjih nedelja 1916. zbog teške kiše ništa nije dešavalo na frontu, Hitler je sa još jednim kurirom poslat da u okolnim selima nađe nove madrace za vojsku. Sela iza linije fronta bila su napuštena, a nemački vojnici dali su im imena dostoјna mašte izopačenih ratnika: Prokleta koliba, Pećnica, Mrtva svinja... Baš u Pećnicu krenuli su kuriri Hans Lipert i Adolf Hitler. Lov je bio uspešan. U jednoj vlastelinskoj kući, našli su dva dušeka u podrumu sa sasvim malo tragova plesni i bez stenica.

U povratku se dogodila ovakva scena: maldeganger Hitler nosi oba dušeka, pošto maldeganger Lipert ima viši čin. Upravo onaj čin koji je Hitler odbio ne bi li ga primetio frontovski dopisnik Maks Ozborn. Hitler se znoji pod dušecima, a Lipert ima dovoljno vremena da govori o svemu što mu padne na pamet. Lipert govori o jednoj prostitutki iz Hamburga koju je posle smrti sahranio čitav lučki grad. Hitler razmišlja kako će i ovaj nevredni i ponižavajući posao lepo

opisati u svojoj sveščici u kojoj beleži Ozbornove reči. Lipert potom zvižducka putem. Prolaze dva kurira kroz selo Pećnica i upućuju se ka rovovima, kada Lipert, onako za sebe, kaže: „Adolfe, nisi čuo, poginuo je onaj ratni dopisnik Maks Ozborn. Nije da nije umeo da piše, ali malo mi je dojadio što me je stalno pratio i poredio me s nekim vitezovima i časnim vojvodama.“ Hitler čuti. Lipert nastavlja da pljucka uz put. Dušeci su napokon isporučeni. Maldeganger Hitler, još znojav, uzima svoju sveščicu u ruke. Je li se zbungio? Da li je zažalio za svojim bogom Ozbornom? Ne... Nešto divno upisao je o tome kako su dvojica kurira herojski mesecima snabdevali čitavu vojsku 16. Listovskog puka...

Divan je bio nemački jezik na kojem je kaplar Hitler pisao još mnoge „Ozbornove note“ u svom albumu. Takvim nemačkim želela je da piše i govori i Živka šnajderka u okupiranom Beogradu, ali jezici joj nisu išli baš najbolje. Posao je za to vreme krenuo sasvim dobro. Živka je bila još lepa i, onako plećata i plavokosa, ličila čak na neku Nemcu severnjakinju. Rat na njoj nije ostavio traga, a okupaciju je olako posmatrala kao srećan slučaj i priliku da se i njoj nešto povoljno dogodi. U salon u Ulici princa Evgenija dolazila su joj sve sama uniformisana lica, a pošto ju je upravitelj grada Švarc ukazom preporučio kao povlašćeni krojački salon, mušterija je bilo sve više. I svi do jednog Živki su se činili kao gospoda: više zabludeala deca lepih manira nego vojnici spremni da ubiju. Mnogi su dolazili u njen salon kajući se zbog neiskazanih zločina o kojima ona ništa nije smela da zna. Neki su čak i plakali dok im je ušivala uniformu, ili menjala postavu zimskog kaputa. Naročito joj se dopao jedan husar, koji joj je stalno dolazio iscepao džepa. Taman bi jedan zašila, on bi iscepao drugi i evo ga ponovo, na vratima njenog salona. Zvoni zvoncem i nasmejan sa svojim zečjim Zubima i usnama pokazuje na džep... Zbog tog husara naučila je svoju prvu nemačku reč *Tasche, džep*, zbog njega će joj se kasnije čitav

život promeniti. Taj husar zvao se... no, to možda na ovom mestu i nije tako važno.

Ljudi pamte samo imena velikih, onih koji su osvetljeni jarkom svetlošću na sceni, na primer. Takva je u Londonu bila Flori Ford. Bila je srećna ova muzikal pevačica kada je povoljni slučaj oterao iz Londona njenu jedinu pravu konkurentkinju Lilijan Smit. Sada joj ta „punjena svraka“ sa staklastim plavim očima više nije stajala na putu uspeha i ona je preko noći postala najpopularnija pevačica pesme „It's a long way to Tipperary“. Bila je to prilika da se u 1916. učvrsti na pozorišnoj sceni Londona i – da najzad počne da ističe sve englesko na sebi.

Ne bi to bilo ništa neobično da gospođa Ford nije bila Australijanka... Rođena je kao Flora Mej Augusta Flanagan 1875. u Ficroju u Australiji, odakle su dolazili dobri konji i dobri konjušari. I njen otac i braća znali su sve o konjima i hteli da je udaju za nekog iz svog društva, ali Flori je imala veće planove za sebe. Kada je 1897. krenula za London, sa sobom je ponela i malo zlatne prašine australijske prerije. Neko bi na to bio ponosan, ona ipak ne. Prašinu je pronašla na dnu putnog kovčega i odmah pozvala nekog da je očisti.

Posle toga Flori Ford uzima časove engleskog da bi promenila svoj naglasak i početkom dvadesetog veka čini joj se da se otarasila poslednjih australijskih nanosa u sebi. Drži se zato kao Engleskinja iznad svega. Tokom Velikog rata Flori Ford ima lep stan na drugom spratu kuće na Royal Hospital Roudou. Nikad nije upoznala atentatora Rajnera koji je stanovaо u istoj ulici, ali se zato poznaće sa svim muzičkim izbeglicama u Londonu. Ežena Isaja i mladog Artura Rubinštajna stalno zove u goste. Pred publikom najčešće peva pesme „Oh, what a Lovely War“ i „Daisy Bell“, ali misli da najlepše izvodi ratni hit „It's a long way to Tipperary“... No, tu je bila i velika konkurentkinja koja je očigledno imala više uspeha.

Kada je Lilijan Smit, prema Flori Ford srećnim sticajem okolnosti, uhvaćena i 1915. godine osramoćena kao prikrivena Nemica, jedna „prava Engleskinja“ održala je mnogo dobrovornih koncerata. Videla je priliku da se istakne i kao istinska diva za novine izjavila kako ne shvata da iko može tako da osramoti svoju domovinu koju ona voli iznad svega.

Tako je postala i prva među patriotkinjama. A pesma „It's a long way to Tipperary“ ostala je na njenim usnama sve do jedne večeri kada je neki nepoznati obožavalac gotovo nenadano otvorio vrata njene garderobe. Vrata nisu bila zaključana, kao i obično. Hodnik je bio prazan, što je bilo neobično. Niko joj kasnije nije mogao kazati kako je stranac ušao u pozorište. Neznanac je stao u dovratak. Zaslepljena svetlošću sijalica oko svog velikog ogledala, Flori je samo videla njegovu ogromnu siluetu koja je popunila gotovo čitav dovratak i dva crna brka na njegovom izbrazdanom licu. Nepoznati je kazao zagonetno: „Vi samo pevajte tu pesmu gospodo, i večeras. Samo pevajte tu vašu pesmu 'Tiperrerry' to će biti najbolje.“ Potom je izašao. Nikom se nije javio. Niko ga nije video kad je izlazio, a Flori Ford se uplašila. Odmah je primetila da nepoznati nije valjano govorio engleski.

Nije Flori shvatila da je pridošlica zapravo bio neki pijanac koji se nije baš najbolje izražavao na engleskom zato što mu je i dalje maternji jezik bio galski. Ona je još bila pod utiskom razotkrivanja Lili Smit i zato nije čudno što je pomislila kako je neko i nju uvukao u špijunsku aferu. Te večeri pevala je poznati patriotski hit, ali je ispod snopova reflektora samo merkala šta se dešava u sali. Jedan gospodin iz sedmog reda čudno je ustao i pomerio čitavu polovinu reda da bi izašao. Neko dete neprestano je plakalo i vikalo „mama“, dok su i majku i razmaženu devojčicu ostali učutkivali. Jedan gospodin sa galerije upadljivo je držao durbin i nije ga skretao s nje...

Šta je sve to trebalo da znači i kakva je njena uloga u zakulisnoj igri? „Samo vi pevajte tu vašu pesmu 'Tiperrerry', to će

biti najbolje“, čula je reči onih usana na grozno izbrazdanom licu, a u sali gde je nastupala toliko toga je nastavilo da se dešava, zapravo sve ono što, obasjana svetlostima pozornice, ranije nije primećivala. Dva mladića (učinilo joj se da nisu domaći momci) sašaptavali su se u trećem redu kao da ih njen nastup ne zanima. Imala je dobra dva sata da ih odmeri, iako su reflektori bili upereni u nju. Došli su i sledeće večeri, pa sledeće. Uvek su bili različito obučeni i sedeli čas jedan levo od nje, čas drugi.

Posle nedelju dana beše sigurna da su je onaj nepoznati i ova dvojica uvukli u zaveru. Kako da spasse sve englesko u sebi? Da se sama upusti u raskrinkavanje zavere, za to nije imala snage. Da se obrati Skotland jardu, pa to je trebalo da učini prve večeri, a ne da nastavi da peva... Razmislila je i donela jedinu pravu, „englesku“ odluku. Bio je izuzetno hladan dan i londonske ptice pred poslednjim škrtim suncem pravile su strelaste zaokrete po nebnu. Flori Ford izašla je na scenu 17. decembra 1916. i kazala da više neće pevati pesmu „It's a long way to Tipperary“. Nije rekla razlog, nije slagala ni da je umorna, a publika je na njenu odluku reagovala bučno. Vikali su: „samo još večeras“ i „kako možete, mi smo platili kartu“, ali je Flori samo merkala onu dvojicu. Da li su i oni dobacivali? Jesu li na brzinu izlazili iz sale? Nikako. Samo su sedeli i bezizražajnih lica čekali svoju pesmu, koju je ona odlučila da više ne zapeva.

Tako je bilo te večeri, tako i sledeće. Bio je još jedan hladan londonski dan bez magle, ali ptica više nije bilo. Flori Ford održala je obećanje, a pesma „It's a long way to Tipperary“ i u 1916. godini uzela je svoju žrtvu. Ona prva žrtva te zločeste pesme gotovo da je zaboravljena, a ni ova druga, ruku na srce, neće još dugo biti popularna. Lilijan Smit, zapravo Lilijan Šmit, prebačena je u Nemačku. Razmena špijuna činila se kao srećan ishod za nju, a orden i znatna slava špijunke brzo su je vratili na berlinske podijume i doneli joj

mnogo napisu u novinama, pa i jedan vrlo zapaljiv članak u reviji *Reiter in deutscher Nacht* ratnog reportera Maksa Ozborna koji je napisao malo pre nego što će kod mesta Zajklana Svinja poginuti na severnofrancuskom ratištu.

Nije, dakle frau Šmit palo teško da ponovo izgradi karijeru varijete-pevačice. Svoj mali varijete potpuri obavezno je završavala „Pesmom mržnje na Englesku“. Za to vreme još samo neko vreme za sebe je pevala „It's a long way to Tipperary“, ali potiho da je нико ne čuje, dok je na sceni, naravno, briljirala u „Pesmi mržnje na Englesku“. Nije bila loša ni ta pesma. Nemci su je voleli, koliko Englezi „Tipperary“, a Šmitova je znala kako da svojim, već malo otežalim somotskim glasom pobudi najdublja pruska patriotska osećanja. Ali, volela je ona i druge ratne hitove: „Straža na Rajni“, „O, Strasburg, o, Strasburg“, „Gott, Kaiser, Vaterland“ i rado ih je pevala sve do jedne večeri kada je neki nepoznati obožavalac gotovo nenadano otvorio vrata njene garderobe. Vrata nisu bila zaključana, kao obično. Hodnik je bio prazan, što je bilo neobično. Osvetljena sijalicama oko svog ogledala, Šmitova je samo videla njegovu ogromnu siluetu koja je popunila gotovo čitav dovratak i dva crna brka na njegovom izbradanom licu. Nepoznati je bio oficir višeg ranga. Nije mislio da se zadržava. Kazao je samo: „Vi ćete, gospođo, od sada pevati samo 'Pesmu mržnje na Englesku', jeste li razumeli? Tako će biti najbolje.“ Potom je izašao. Nikom se nije javio.

Sledeće večeri Frau Šmit u programu zajedničke varijetske večeri nekoliko nemačkih pevača, vidi svoje ime samo uz „Pesmu mržnje na Englesku“. Nije mogla da bira. Pošto se vratila, s vremenom je shvatila da je ne smatraju potpunom Nemicom. Kao da se tokom godina koje je provela u Engleskoj inficirala englestvom koje nije mogla da spere sa sebe. A pogibeljni posao koji je obavljala? A orden koji je dobila? Svuda oko nje bio je rat. Zasluge su se lako zaboravljale, a dužnosti su se u faterlandu još shvatale ozbiljno.

„Vi ćete, gospođo, od sada pevati samo 'Pesmu mržnje na Englesku', jeste li razumeli?“

Razume. Gotovo salutira. Iz večeri u veče peva „Pesmu mržnje na Englesku“. Sve joj teže pada, ali kao artista u cirkusu, svako veče mora iznova i iznova da nastupa. Piše pisma pretpostavljenoj komandi i moli da joj dopuste da osmisli patriotski šou u kojem će smenjivati nekoliko programa. Predlog je odbijen. Moli potom da joj se dozvoli mali potpuri od sedam najomiljenijih pesama, preporučuje se da ih peva vojnicima na frontu, u bolnicama gde se leče moribundi. I to joj ne odobravaju. Preklinje na kraju da makar povremeno – eto, jednom mesečno – otpeva „Stražu na Rajni“. Kada joj i to odbijaju, konačno shvata: nije razmenjena, nije se vratila u Nemačku. Završila je zapravo u paklu gde je stalno ponavljanje jedne te iste pesme njena jedina kazna.

Kako i dolikuje umetnicama, Lilijan Smit umrla je na sceni, nakon poslednjeg nastupa. Otpevala je „Pesmu mržnje na Englesku“, skrstila noge kao balerina i spustila se u duboki naklon odakle se nije digla. Poslednje što je čula bio je frenetični aplauz publike, koju od reflektora koji su joj bili u lice, nije ni videla...

Mnogo smrti u to vreme, na kraju 1916. poklapalo se. Nisu samo Liza Čestuhin i Raspućin u isto vreme otišli Bogu na istinu. Na nebo su odlazile hiljade u isto vreme, pa se tako desilo da su istog minuta i iste sekunde umrli kabaretska pevačica Lilijan Smit i otac Donovan, kapelan Treće čete, Drugog bataljon 92. Škotske divizije, ali njegova smrt nije bila pred publikom, nije bila okružena glorijama, iako je odsustvo zanimanja za oba tela posle smrti bilo gotovo isto. Lilijan Šmit iste večeri prebačena je u berlinsku mrtvačnicu, gde nije čestito ni pregledana. Telo oca Donovana prebačeno je u vojnu bolnicu gde ga patolozi nisu čestito ni pregledali. Bio je rat, ne možemo im zameriti. Ko je umro, bio je mrtav. Ko je bio mrtav, jednostavno se brisao iz brojnog stanja. Po-

sle smrti Lilijan Šmit, nijednoj drugoj nemačkoj pevačici nisu naredili da peva jedino „Pesmu mržnje na Englesku“. A zašto su samo njoj, ni to nisu objasnili. Publika je još neko vreme pričala o njenom somotastom glasu i heroizmu u Londonu, ali onda je tačno deset hiljada dvesta šezdeset troje ljudi, koji su je uživo čuli posle povratka u Nemačku počelo da je zaboravlja. Posle smrti oca Donovana, neki mladi škotski kapelan zauzeo je njegovo mesto, ali on je čutljivo otpravljao mrtve vojnike na onaj svet i nikog nije povlačio kukom dugačkom šest lakata za izvlačenje ranjenika sa ničije zemlje. Tačno tri hiljade dvesta jedanaest škotskih vojnika sećalo se božićne večeri 1914. kada je otac Donovan služio misu za oficire sve tri armije, na farmi kod Avjona. Ali, bio je rat. Od tri hiljade dvesta jedanaest vojnika, novu 1915. dočekalo je njih dve hiljade sedamsto pedeset, a novu 1916, posle ogorčene bitke na Somi, samo njih devetsto jedanaest. Ponekad bi se tih malo više od devetsto jadnika setilo oca Donovana, ali polovina je malo posle njegove smrti počela da mu zamenjuje ime, pa da ga zove „otac Dankan“ i „otac Donerti“. Polovina od deset hiljada dvesta šezdeset posetilaca varijetea u Berlinu počela je da meša i ime Lilijan Šmit, pa su je zvali „Lilijan Straube“, pa čak i „Lilijan Strauss“. Onda je vreme nastavilo da teče. Kada se Veliki rat bude okončao, ostaće samo dvojica škotskih vojnika koji će se jasno sećati oca Donovana i svega što je učinio, i samo tri porodice koje će još pričati o autoritarnom altovskom glasu ratne heroine i njenomime neće mešati sa drugima – jer tako završavaju heroji.

Kukavicama je lakše: oni barem na sećanje i ne računaju. Ovo je priča o najvećem strašljivcu Velikog rata. Ime Marko Crmk pomalo se rimovalo sa smrt. Teško bismo opisali tog mladića koji sada, krajem 1916, drži ugarski šlem na glavi i odbrojava poslednje sate života. Bio je on u prvim godinama dvadesetog veka sve pomalo, baš kao što je sve pomalo bilo i vreme u kojem je živeo. Imao je jakog oca koji je od njega

očekivao da bude pravi hrvatski domobran. Imao je košnicu u glavi koja je tražila da postane revolucionar. Strah mu je stanovao u glavi, a srljanje svoj dom našlo u ravnim tabanima. Između ranjive pete i sanjive glave telo Marka Crmka bilo je spojeno krhkim kostima, gumastim mišićima i tankim tetivama.

Ali ne bi rahitični Marko Crmk, građen kao malo očuvaniji kostur iz nekog morfološkog kabinetra, bio neobičan da se još kao mladić nije podelio na pola: ludo hrabra krmanoška polovina vabila je kukavičku. Bila je to shizofrenija, ali poodmakla i nelečena zbog bolesti čitavog veka oko njega, dosegla je tragične istorijske razmere. Sve je počelo 1897. kada Marko spaljuje mađarsku zastavu. Nije znao zašto je to učinio: Mađarsku je mrzeo, ali nikad ne bi tako nešto učinio da nije čuo naredbu „spali stijeg“. Glas je bio njegov, strah je takođe bio njegov. Smrtno uplašen, i u isto vreme nimalo neodlučan, skinuo je zeleno-crvenu zastavu i spalio je, zbog čega je osuđen na šest meseci teškog zatvora u Lepoglavi.

Kleo se kasnije da je pokušavao samog sebe da spreči, ali nije uspeo, dok uticajni otac, dva puta kandidat za hrvatskoga podbana, sinovljevu bolest leči na jedini mogući način: vadi ga iz Lepoglave i upisuje na mađarska vojna učilišta. Godine provedene u Mađarskoj honvedskoj školi u Pečuju i mađarskoj vojnoj akademiji Ludoviceum u Budimpešti, nauko izgledaju nezanimljive za ovu priču, ali atmosfera mađarskih vojnih učilišta ostavila je trajni beleg i uticala na prva politička i književna opredeljenja ovog polutana. Za to vreme nije spavala ni krmanoška, ni kukavička polovina. Nastojao je Marko da se reši jedne ili druge: vidimo to po tome što je u honvedskoj školi naizmenično kažnjavan i pohvaljivan, ali tih godina, sve do 1912, nije se dogodio brodolom. Onda je mladi ugarski kadet dobio odsustvo i – otpustovao u Srbiju.

Marko Crmk će kasnije zapisati: „Taj izlet u Beograd, kamo sam otišao bez identiteta, bez punoljetnosti i bez tisuća

birokratskih formalnosti poduzeo sam s ciljem da ponudim svoje usluge Srbiji. Ali, kakve usluge, Kriste kralju. Ja, nesvršeni ugarski vojnik, sin dvostrukog kandidata za podbana, k tomu dakle, neuspješan i nasleđem i budućnošću.“ Nema šta, krmanoška polovina ponovo je nadvladala kukavičku. Molila je jedna polovina Marka Crnka drugu gorostasnu polovinu Marka Crnka da ga ostavi na miru, ali bezuspešno. Boravak u ustaničkoj Srbiji završio se propašću, jer je svuda dočekan sa sumnjom. Posmatran je. Praćen je. Zatvoren je. Ispitivan je. Deportovan je natrag u Ugarsku. Nakon povratka u Ludoviceum i samostalno podnetih dokaza o navedenom putovanju (bez ikakvog oklevanja, ali i kajanja), sprovedena je interna istraga. Rezultat je bio šestodnevni strogi zatvor i mnogobrojne druge kazne. Verovatno je upravo ovaj izlet presudio da ravnateljstvo akademije odobri kadetu Crnku službenu odsutnost u martu 1913.

U tom razdoblju dogodio se i drugi Markov kontakt sa Srbijom. Naime, krmanoška polovina je zahtevala da kadet preko Soluna oputuje u tek oslobođeno Skoplje, gde je drugi put ponudio usluge srpskoj vojsci. No, i ovog puta je optužen za špijunažu i stražarno sproveden u Beograd. Tri dana kukavička polovina molila je da ga ne puštaju iz turske apsane u Topčideru i da ga ostave u Srbiji, tri dana je kao pas lizao nož, ali onda su ga dereglijom ipak prebacili u Zemun i na osnovu poternice predali austrougarskoj pograničnoj policiji kao vojnog begunca.

Tako će se nakon nevoljnog dvostrukog životnog iskustva u Srbiji najzad slomiti njegova mladalačka idealizovanja Srbije kao „Pijemonta oslobođenja i ujedinjenja“ i Marko Crnko će se vratiti u Zagreb. Sada je sam. Porodice više nema. Otac ga se odrekao preko novina. Niko ga od podanika dána neće ga se odrekao preko novina. Niko ga od stanovnika noći nije upisao na svoje među svoje. Niko ga od stanovnika noći nije upisao na svoje liste. Suočenog sa gubitkom idealja, sustigla ga je i glad. I tu bi bio kraj priči, da i vreme u kojem je živeo nije imalo i svoju

krmanošku i kukavičku polovinu. Marko nije mogao da stavi šajkaču na glavu i postane redov Moravske divizije, ali će i takav kakav je, u rat ipak morati.

Za Marka Crnka Veliki rat počeo je kada je u jednoj kavani na Tuškancu video stotine čaša kako se razbijaju o zid. Pao je u zagrljav izbezumljenoj svetini i zajedno s njom čitavo to veče strasno mrzeo Srbiju. Treba zamisliti: on! U povratku je razbio izlog dvema radnjama za koje je pogrešno pomislio da ih drže Srbi. Sutradan se zbog svega gorko kajao i zaricao sebi da će postati nečujan kao tat, da će gaziti u sopstvene stope, samo da u godini 1914. ostavi što manje tragova koji bi ga mogli odati i preporučiti ratnim sirenama. Ali, prevario se Crnko, čije se ime rimovalo sa smrti.

Na početku rata nekadašnji honved nije odmah mobilisan, te je i celu 1915. uspeo da ostane civil. Tek u julu 1915. mobilisan je u Pričuvnoj časničkoj školi u Zagrebu, da bi od 1. avgusta bio prebačen u Domobransku pukovniju gde je, u skladu sa vojnom naobrazbom, raspoređen na jedno od nižih zapovednih mesta i zadatkom da obučava regrute koji se spremaju na „poslednji ispit pred neprijateljem“. On, nekadašnji piroman, zatvorenik u Lepoglavi, srpski „spion“ i vojni zatvorenik! Ali, kukavička ratna polovina bila je zadovoljna što Marko nije video ni gas, ni bajonet, ni metak, i tako odnešla kratkotrajnu pobedu nad krmanoškom. Da li je ova druga sila u telu i umu Marka Crnka spavala za to vreme? Nikako, ali morala je malo da pričeka. Do pred kraj 1916. kukavica Crnko se od prekomande na bojišnicu spasava dijagnozom tuberkuloze. Stvarna ili izmišljena, manje je važno na ovom mestu. Leži u bolnici u Lovranu i čim lekari primećuju da su se drhtavice malo povukle, šalju ga na Istočni front, u Galiciju. Brusilovljeva ofanziva bila je u toku i Dvojnoj monarhiji bio je potreban svaki par ruku, pa i Crnkovih.

Putuje prekrcanim vojničkim vozom. Vojnici oko njega stoje, puše, sede naizmenično jedan drugom u krilu, suda-

raju se pri najmanjem pokušaju da promene svoje mesto i izvinjavaju se jedan drugom kao građanski žutokljunci. U kuhu se Cmrk već čudno oseća. Ona mračna njegova polovina ustaje sa gorkog taloga i Marko polako ulazi u fazu heroizma. Šta je mislo, šta je čekao – čuje sebe tuđeg – sad je čas da se proslavi! Izlazi iz voza gotovo iznesen na rukama novih vojnika koji su kod njega imali da polažu „poslednji ispit pred neprijateljem“. Ne može da se prepozna. Ima svoj „razred“, svoje mlade polaznike koji u njega gledaju kao u boga. Da li da im kaže nešto o svojim izletima u Srbiju? Ne sme. Pravi se da je vođa. Samog sebe u to uverava. Čeka, međutim, i vreba samo dan prvih borbi, ali dosadne kiše u Galiciji produžiće njegov život još nepotrebnih dvadeset dana. Za to vreme bezuspešno nastoji da umiri svoju krmanošku polovinu.

Moli. Cvili. Pati. Preklinje.

Niko to ne opaža. Po teškoj hladnoći, o Božiću 1916. naređuju juriš. Prvi iskače „vođa razreda“ Cmrk. Vrišti kao da ne zna šta će sa sobom. Neke crne ptice ustremljuju se na njega kao da bi da mu slete na glavu. Prelazi nekih desetak metara ničije zemlje mlatarajući rukama kao nakarada. Onda odjednom zastaje. Pogoden je samo jednim metkom koji je sve prekratio. Prekršta noge kao da je balerina i pada u duboki naklon iz kojeg se neće podići. Umire u sedećem položaju, a ne kao mnogi, u ležećem. Poslednje što oko sebe vidi jesu oni gavranovi. Lete u velikim krugovima iznad zaleđene galiciske zemlje i grakću kao da žele da opevaju jednog heroja...

A hiljadu pet stotina kilometara na severozapad, pokojnog cara Franju Josifa nasleđio je poslednji austrougarski monarh: Karlo I. Kao novom krmanošu dinastije koja će vladati hiljadu godina, predaju mu sva znamenja krune i jedan rat... Očekuje se da rat dobije.

Ništa strašno. Jeden rat.

Novi vladari uvek dobiju po jedan rat u nasleđe. Karlo je, međutim, zastrašen. I on ima svoju krmanošku i kuka-

vičku polovinu. I njegovi narodi, sluti, isti su takvi. Smeška se. Trudi se da bude pribran na sahrani cara Franje Josifa i potom na svom krunisanju. Stupa ulicama Beča sa kajzerinom Zitom i malim nadvojvodom Otom, ali ne gleda u masu. Pogled mu bludi po sivim fasadama Beča. Na prozorima vidi natiskane glave svojih podanika, koje mu liče na blede tikve. Ne misli ništa. Neki konji sa crnim kićankama, crne kočije i pratnja pod šlemovima s crnim perima – svi mu liče na pokisle gavranove, baš nalik onima iz Galicije. Stoji potom ispred kapele u podnožju ogromnog brda načinjenog od venaca i cveća običnih ljudi. Odlazi sa sahrane u pratnji nekih ljudi koji mu zaudaraju po vlazi. Prima se krune i skiptra, ali odbijaju da koristi odaje starog imperatora u dvorcima Hofburg i Belvedere. Naseljava se u prostorijama koje su nekad koristili prvi sekretari dvora. Ni tu ne može da se požali na raskoš, ali njemu se spava. On je strašno umoran i mora da legne.

Da li je zaspao ili nije, ne zna. Ustaje kao da je čio i sa svim ispavan. U noćnoj haljini seda na rub svog kreveta. Ne maša se za zvonce, ne izvlači noćnu posudu ispod kreveta. Gleda. Neko mu dolazi u goste. Prvo prepoznaje prestolonaslednika Rudolfa, koji se ubio u onom ipak lepšem devetnaestom veku. Za njim ulazi pokojna carica Elizabeta Bavarska zvana Sisi; tu su, na kraju, izrešetani, prestolonaslednik Ferdinand i hercoginja Hohenberg. Da li pridošlice plaču? Da li jauču? Ne. Više šušte kao zamahnuti čaršavi u letu. Nešto hoće da mu kažu, ali glas ih izdaje. Smrtno beli, goli, tako jadno građeni, sa nanosima sala koje kao da je poput džakova ravno za kosti zakačeno, kreću se ukrug oko njegovog kreveta, ali on se ne plaši. Sa njihovih usana pokušava da pročita ono što mu žele reći. Ali šta je to? Carica Elizabeta Bavarska ima najmanja usta ali ih najrazgovetnije otvara. Nastoji da je zaustavi, ali ona se otrže i nastavlja sa drugima da kruži oko njegove postelje. Moraće da je sačekuje i u letu hvata pokrete usana dok svi igraju bahanalski

ples i stalno zabacuju glave i okreću ih tako da ne može da pročita ništa s njihovih usana. Ali, neka se potrudi. Oni ionako, kao satiri, neumorno ponavljaju jedan te isti refren. Carica Elizabeta sada se okrenula, usta su joj zgodno okrenuta k njemu. Ona kaže... Šta kaže? Izgovara neki datum: „Jedanaesti novembar hiljadu devetsto osamnaeste!“ Sad gleda i druga usta. Da, Ferdinand ponavlja isto, i hercoginja Hoenberg, i prestolonaslednik Rudolf. To je, pomišlja Karlo, dan kada mora da prezivi pokušaj ubistva. Ništa drugo. Sve pokojne velmože upozoravaju ga na isto.

Budi se, ili možda nije ni sanjao? Nikog sada nema oko njega. Dohvata se zvonceta bez razmišljanja. Traži da mu dovedu nekog zvezdočatca. Najbolji su u Bavarskoj. Ima ih na hiljade. Gotovo da su otvorili radnje po ulicama i svim vojnicima i njihovim majkama predviđaju datum smrti ili srećnog izbavljenja. Traži najboljeg, dok se doskorašnji potčinjeni cara Franje Josifa zbumjeno zgledaju. Dvojica putuju sve do sumnjivih četvrti u Minhenu i odande dovode jednog maga koji im je preporučen s više strana. Ime mu je Franc Hartman i o sebi ima daleko lepše mišljenje nego njegova okolina, koja ga zove „Prljavi Franc“. Hartman tvrdi da je okultni zanat ispeka u Madrasu, da se 1907. vratio u Nemačku gde je samo svojom moći, uprkos zlim jezicima, obezbedio sebi mesto u teozofskim društvinama. On je, veli, prvi, ma šta drugi pričali. Sebe zove Franc od Bavarske, kao da je neki knez. Kneza izvode pred cara i Franc od Bavarske pažljivo sluša ono što će car reći samo njemu. Zvezdočatac se potom povlači sa svojim astralnim kartama i ostalim pomagalima. Posle sedam sati pobedonosno izlazi iz odaje u koju je odveden i veselo konstatiše: „Veličanstvo, to je dan kada će pokušati da vas ubiju, ali vi ćete prezivati taj atentat, koji će se desiti 11. novembra 1918. Sve ostalo ne treba da vas brine. Dotad će naše zemlje već pobediti u Velikom ratu. Nemate razloga za brigu, kažem vam.“

Nekoliko dana kasnije dolazi nova godina. Karlo I čeka je u belom dvorcu Belvedere. Pogled mu se otima niz zelenu aleju, niže ka gradu. Okružen je podanicima koji za njegovim stolom piju i jedu kao da im je poslednji put. Čak i generali halapljivo guraju u usta zalogaje hladne čuretine pre nego što su progutali prethodne. Nije, međutim, mnogo zabrinut. On ne shvata da su čak i najviši državni službenici i komandanti gladni. Pred samu novu 1917. malo je čak i veseo, bezrazložno svakako. Tako je poslednji austrijski car dočekao novu 1917.

Tu novu 1917. čića Libion i čića Kombes dočekali su uzracije. Desetine uniformisanih žandarma na biciklima došli su pred njihove lokale i počeli da hapse na smrt uvredene umetnike koji su se baš opili za slobodu francuskome narodu. Ni čića Libionu, ni čića Kombesu nije bilo žao tih nakaza od umetnika. Doći će već sutra oni koje prve puste iz pritvora, a ostali čim primirišu slobodu. Zainteresovali su se da li je racija samo u njihovim kafanama. Odmah su poslali momke, koji su se na pola puta između dve kafane gotovo sudarili, da provere da li je isto i kod suparnika. Odahnule su kafedžije kada su čule da su žandari na biciklima posetili istovremeno oba lokalja: i čića Libionov i čića Kombesov. Onda je sve u redu. To je deo dočeka nove 1917, rekli su u sebi, i oko tri časa iza ponoći zatvorili lokale za to veče.

Za glumca Belu Durancija Veliki rat se završio o Novoj 1917. kada ga je poslednji put posetio car Franja Josif. Imperator je imao svoj poznati lik iz 1879. godine, sa raščešljanim svilenim brkovima. Doviknuo mu je s vrata njegove sobe glasno, a opet dovoljno tiho da ne probudi druge umobolne: „Minden jó“, na šta mu je Duranci užvratio s „Minden szép“ i pao u san iz kog se neće probuditi.

Gijom Apoliner za Novu 1917. godinu priredio je jednu od sedeljki u svom stanu na Bulevaru Sen Žermen. Sedeo je u sredini veselog skupa, sa čalmom na glavi kao da je neki

sultan, i pričao šaljive priče. U skladu s modom treće ratne godine, svi okupljeni pušili su na gipsane lule. Oko njega su se nalazili samo neznačajni od njega, oni koje je zvao „mladi“ i „inteligentni“. Bio je tu i Đorđe Kiriko. Smejao se Apolinero vim šalama i zabrinuo kada se „sultan“ pred ponoć povukac zbog iznemoglosti.

Žan Kokto, nekadašnji vojnik avijatičarske jedinice kod Bizinije, pa pariske intendanture i sanitetske jedinice po komandom Etjena de Bomona, novu 1917. dočekao je bezrazložno veselo. Zarekao se da će to biti praksa i narednih novih godina, makar Veliki rat trajao deceniju. Uvek će veseo dočekati novu godinu. Obećanje dato sebi ispunio je.

Devojka-devojčica Kiki je za Novu godinu bila promiskuitetna. Na podu radionice vodila je ljubav sa tri para čizama i na kraju se osećala jedino iscrpljenom i ispražnjrenom.

Fric Haber prespavao je Novu 1917. Nije imao nikakvih misli i ništa nije sanjao.

I Svetozar Borojević fon Bojna u snu je dočekao 1917. Na sebi je imao pižamu. Obe uniforme ostale su u ormanu i bez svoga nosioca odlično se zabavile dočekujući novu 1917

Lisjen Giran de Sevola, posle propasti krvavih kamuflažnih položaja, prestao je da bude stvaran, pa je i to kako je dočekao 1917. postalo potpuno nevažno.

Hans Diter Uis je novu 1917. dočekao sam. Ni sa kim nije razgovarao, jer je izgubio glas. Zapravo, on glas nije izgubio, ali njegovo grlo nastavilo je da se oglašava sve piskavije, tako da mu je zvuk izašao iz opsega ljudskog slухa. Bio je to kraj jedne karijere. Ili možda nije...

Valtera Švajgera, nasuprot tome, nije napustio glas. To što je izgubio i drugu podmornicu nije ga bilo briga. Njegova ajkula U20 koja je potopila *Luzitaniju* nasukala se 4. novembra 1916. kraj obala Danske. Zapovednik Švajger je iskrcao podmorničare, minirao plovilo, odmerio debelo more i digao U20 u vazduh. U luci L. dali su mu odmah novu podmornicu,

po njega pokazaće se fatalno plovilo U88, u kojem je nastavio po starom. I za novu 1917. zatvorio se u svoju kabinu i urlao iz sveg glasa. Dosta je popio, mimo pravila pomorske službe i dostojanstva odlikovanog oficira. Nikog nije pustio k sebi. Nadvikivao se s grbavim morskim dnom sve do jutra, kada je zaspao i u snu dočekao 1917 – svoju poslednju godinu.

A fon B novu godinu dočekao je u Beču. Kao visoki službenik k.u.k. monarhije, i on je bio u povorci koja je ispratila voljenog cara Franca Jozefa. Negde sa strane gledao je novog imperatora Karla I i mislio koliko je on nedostojan carske krune.

Crveni baron dočekao je 1917. sa dragom u naručju. Od Badnje večeri 1916. do prvih dana nove 1917. nije bilo letova ni na jednoj strani. Zato je tek na dočeku nove godine mogao sa draganom da se ljubi na najrazličitije načine, a da to nema nikakvog značaja za nove letačke planove.

Maldeganger 16. Bavarske rezervne listovske pukovnije Adolf Hitler novu godinu dočekao je ranjen u bolnici Bilic kraj Berlina. Za njegovo čudesno izbavljenje bio je zaslužan jedan pas. Pas je bio mešanac, neposlušan i glup; vojnici su se smeiali maldegangeru, a Hitler tukao psa. U času kad je granata rovovske haubice poletela ka nemačkim rovovima i zapištala kroz vazduh, kurir Hitler je potrčao da uhvati neposlušno štene. Bomba je odjeknula i svi su poginuli osim Hitlera. I glupi avlijaner bio je mrtav. Sada je Hitler lagao bolesnike pričajući sage o psu koji se isprečio ispred njega i izbavio ga od sigurne smrti. Vojnici su mu se smeiali i dobacivali mu: „Pas ti je, Adi, možda pred nosem i jedeš ga u čorbi“, a Hitler nije htio da ih sluša. Umesto svadi, okrenuo se sveščici Maksa Ozborna u koju je zapisao: „Nemački vojnici koji u rovovima, mokri do gole kože, pod kabanicama s kapuljačama, sa vernim psima čuvarama uza se, dočekuju novu 1917. godinu, čine mi se kao ukleti Holanđani koji pevaju 'Kroz buru i nevreme na otvorenom moru plovimo mi'.“

Pevačica Flori Ford ni za novu 1917. nije zapevala „It's a long way to Tipperary“, iako su je mnogi molili. U jednom trenutku pomislila je da otpeva tu kobnu pesmu, ali onda joj je neki neznanac, jedan od okupljenih u restoranu „Koc Skota“, gde je izšla na doček, namignuo i to ju je potpuno pomelo. Napustila je doček pre ponoći, te je i ona bila jedna od onih koji su novu 1917. dočekali u krevetu.

Trinaest dana kasnije, Suhomlinov je novu 1917. godinu po julijanskom kalendaru dočekao u snu, ali Suhomlinova nije spavala. Popisala je sve čarape nekadašnjeg kijevskog general-gubernatora Vladimira Aleksandrovića. Napisala je „Dvanaest pari crnih čarapa, samo dvanaest pari! Od tog četiri pari svilenih i pet pari poderanih. Podvlačim: dvanaes pari!“

Živka šnajderka proslavila je prvo „švapsku“ pa „srpsku“ Novu godinu u svom salonu u Ulici Princa Evgenija 26. O dočeku „švapske Nove godine“ nema se šta ispričati. Skoro da se nema šta reći ni o njenom dočeku „srpske Nove godine“ I 1. januara po julijanskom kalendaru bila je sama. Gadno je povraćala. Ujutru je prvi put pomislila da je trudna. Otac je mogao biti samo jedan: oficir sa bušnim džepom...

Sergej Čestuhin za Novu godinu dugo je ljubio crku Mađarsku. Toliko ju je grlio i grejao da je ona brzo zaspala u njegovom naručju.

Veliki duka primio je za Novu godinu posetu svoje žene Milice koja je do Kavkaza putovala čitavih sedam dana da bi se videla sa „vicekraljem Rusije“. Milica je došla u pratnji sestre Stane, kao da ne dolazi na doček nove godine, već na neki dvoboj. Nije ipak uspela da zapodene porodičnu svadbu jer ju je Nikolaj svaki put učutkivao odsečnim pokretom ruke i rečima: „Ta Nova godina je, Stano. Slavimo!“

Mehmed Jildiz je, nekako o neverničkoj Novoj godini, odlučio da izade iz svoje tišine i iz svojeg polumračnog i gotovo uvek zatvorenog dućana koji je već počeo da liči na jazbinu

sa raznobojnim začinima razbacanim kao blago u prahu. Nazvao je to provirivanje na ulicu „izlaženjem iz sebe samog“. Ulazio je u svoju poslednju trgovacku godinu, šezdesetu, pa je mogao i da se opusti. Sebi je sada odredio da uđe među svet i postane druželjubivi Turčin. Traženje novih prijatelja započeo je u kafani, preko šoljice čaja od jasmina. Tu se upoznao s dvojicom staraca njemu nalik. Jedan je stalno čutao, a drugi samo pričao. Onaj što je govorio bez prestanka sebe je zvao Hajim Veseljak. Imao je neverovatno zvonak glas i coktav jezik taj Hajim, te su reči koje su iz njegovih usta izlazile, ličile na latice kamilice. Govorio je Jildizu kako jedva čeka pobedu ili poraz u Velikom ratu. Pobedu zato što će je Istanbul dočekati neverovatnim veseljem na sve tri strane grada, sa zastavama, konjima, sviljenim čaršavima koji će se spuštati niz minarete kao da su džinovske šalvare, cvetovima lotosa koji će se spuštati na vodu Zlatnog roga. Ali, zašto i poraz? Zato, odgovarao je razdragani Hajim, što će onda sve to dočekati okupatorske trupe, ali će pompa i neko istočnjačko ganuće biti još naglašeniji. „A veselje je veselje“, dodavao je Hajim Veseljak, „uzaludno i u pobedi i u porazu...“ „Da“, ravnodušno je na te reči svoga novog prijatelja odgovarao trgovac začinima i ponovo izlazio na ulicu. Tamo ga je kiša sačekivala kao da ga tuče s neba. Zadizao je kragnu vunenog kaputa i dublje naticao fes na čelo. Sad je imao dva prijatelja iz čajdžinice: onog čutljivog kome ni ime ne zna i Hajima Veseljaka. Na ulici je neuviđavno presreo još jednog ili dvojicu, tako da je sada prebrojao četiri nova prijatelja. Postrojio ih je u svojoj pravolinijskoj svesti tako da izviruju jedan iza drugog kao profili opsećeni od kartona. Četiri nova prijatelja, a on je uprkos tome bio nesrećan...

Kralj Petar dočekao je novu 1917. po julijanskom kalendaru ponovo u Solunu. Odande odakle je krenuo sada se vratio zbog bojazni da južna Grčka ne ostane odsečena u srđanskom ratu. Noć u pobunjenom gradu bila je tiha. Kada

je zbrojio godinu 1916, konstatovao je samo obične stvari; otpustio je lekara, svadao se sa kuvarom, nije uspeo da dobije veštog šofera, sa sinom Aleksandrom se nije video gotovo čitavu godinu, na kraju je i unutar Grčke još jednom postao izbeglica koji se evakuiše francuskom torpiljerkom. Da li je to dostoјno jednog kralja koji je mislio da bi 1916. mogla biti godina kraljeva, koji bi rodbinskim vezama mogli završiti Veliki rat? Pre nego što ode na počinak još mora da pogleda odgovore na novogodišnje telegrame. Poslanik Balugdžić trebalo je da sutradan, 14. januara, po novom kalendaru, pošalje brzojave britanskom kralju Džordžu V, holandskoj kraljici Vilhelmini, belgijskom kralju Albertu i italijanskom suverenu Vitoriju Emanuelu III, koji su kralju Srbije čestitali Novu 1917. Da otvori telegrame i sam napiše tekst. Možda da napiše samo jednu reč: „dosta“. Ne, to nije mogao. Odgovori moraju biti kurtoazni. Kraljevi su ipak samo krunisane marionete na koncima zlog lutkara, pomislio je, obukao se u noćnu košulju i legao. Brzojavi su ostali na stolu nepogledani... Tako se završila godina jednog kralja bez kraljevstva.

Prvi dan nove godine osvanuo je u Solunu sa šumom palminog drveća. Neko je otvorio žaluzine dok je kralj spavao. Sinulo je sunce, a more u zalivu delovalo je prozirno kao vodeni kristal. Ali, kralj Petar nije bio raspoložen. Brada mu je bila sve duža, oči sve više upale, kao da su žeravice koje progorevaju sebi put sve dublje u meso lica, pa je novi lekar pokušao da pronađe starog da se posavetuju. Niie uspeo i to ga je dodatno zabrinulo.

1917
GODINA CARA

IZDAJA, KUKAVIČLUK I LAŽ

Te noći inje je, kao oštar šećer, popadalo po kapama, go-lim glavama, i dušama ljudi. U petrogradskoj Ohrani žbiri su dočekali novu 1917. godinu uz velike lonce crnog čaja. Nezadovoljnici koje su uhodili i hapsili, iste noći ispaljivali su plotune napetog veselja i zaricali se jedni drugima da će u novoj 1917. biti spremni da veruju svim klevetama i uvreda-ma. Svuda oko temperatura se spustila na minus dvadeset šest stepeni. Po ulicama su se motali neki prljavi, maleni psi nalik lisicama, slični lasicama ili jazavcima tražeći kuda bi se zavukli. Između pasâ, do najbližih zaklona hitali su ljudi: hodajući, pa padajući i bauljajući četvoronoške kao da su lisice, ili lasice, ili jazavci...

U pismu caru, koje je dugo pisao nižući neka posuvraćena slova, veliki knez Aleksandar naveo je: „Mase nisu revolu-cionarne, ali svako nepomišljeno naređenje ili zabrana gura ih ka taboru levice. Zašto je u ovim okolnostima tako teško zamisliti da bi nekoliko carevih reči odmah moglo promeniti sve?“ Pismo je potom savio dvaput, pa ga zgužvao i bacio.

Zašto je tako teško zamisliti da bi careva reč sve pome-nila? Car Nikolaj se prvog dana nove 1917. u svom krevetu u Carskom selu probudio sam. Inje je preko noći ukrasilo prozor kao onda kad je bio dete. Kameno sunce zasijalo je po snegovitim brežuljcima, ostrom svetlošću bez topote, ali i to je unelo neku živost u ljude. Prvih dana nove godine na dvoru je bilo vrlo bučno. Smenjivale su se delegacije, odani ljudi, carska braća i stričevi. I svi su od Nikolaja tražili jednu,

dve ili nekoliko reči upućenih masama koje bi mogle promeniti situaciju. No, kako je bilo teško zamisliti da ih Nikolaj izgovori...

Posle Raspućinove smrti, od dana kada su tog svetog čovjeka, onako raščupanog, pomodrela naduvena lica izvukli iz Male Nevke, car je zapao u stanje neke čudne i zabrinjavajuće letargije. Život je trgnuo, pokrenuo se kao dugačka kompozicija voza u koji nije stigao da se popne i sada je gledao dane koji kao prozori i kupeći promiču kraj njega: svaki osvetljen, svaki s tuđim putnicima unutra. Jedna reč promenila bi sve, ali on nije u kompoziciji, prozori voza u pokretu su zatvoreni, te bi car, vičući s perona, zapravo uzaludno naprezao grlo, a glas mu niko ne bi čuo. Zato je bilo tako teško i prepostaviti da Nikolaj progovori masama. A onda, tu je bilo i mnogo čega čudnog što mu je sklanjalo misli. Početak 1917. u Carskom selu obeležili su mirovni posrednici. Izlazili su pred cara kao navijene lutke, ili zli volšebrnici iz ruskih bajki. Januar četvrte ratne godine označio je početak nudeњa separatnih mirova. Rat je svim stranama došao kao nož pod grlo i svi su svima predlagali posebne uslove koji bi na njihovim frontovima okončali Veliki rat. Četiri pokušaja načinila je tada Nemačka. Četiri ljudske lutke poslate su pred lice cara i sve su mu nudile separatni mir i spas imperije. Izlazili su pred njega kao junaci u komadu u kojem se predstavljaju i upoznaju sa publikom.

Najpre nekakav Josif Koliško. Odeo od tvida zategnutu tankim kaišem na žaketu; nervozno premeštanje s noge na nogu i pogled latalice – pravi portret Rusa u inostranstvu. Koliško je imao kosu žutu kao slama, usne malinove boje, napućene i previše pune za muškarca, i pogled čije kretanje očni živac nije sasvim kontrolisao. Dok je gledao cara, oči su se Kolišku širile, pogled bežao u stranu, a usta mljacksona reči kao slad. Taj rastrzani neurotik caru se predstavio kao novinar, saradnik ruskih listova u inostranstvu *Graždanin* i

Rusko slovo. Tvrđio je da održava bliske veze sa švedskim bankarima. A tu su – ni to ne treba zaboraviti – posebni kontakti sa nemačkim industrijskim magnatima. Došao je da u ime Huga Štinersa, najmoćnijeg od njih, ponudi mir i nemačku obnovu Rusije... Car je odgovorio, ili nije; nije bilo važno, jer i magnat Štiners, svi švedski bankari, pa i taj mir, bili su od papira i kudelje napravljeni i tutkalom tuđih želja ulepšeni.

Otpario je Koliška ne zadržavši ga ni na ručku, ali nekoliko dana kasnije pred imperatora je izašao novi posrednik, zapravo posrednica. Zove se Marija Vasiljčikova. Građena je poput kruške: šiljasta glava širi se u pune testaste obraze, debeli vrat nastavlja se u ogromne i mlohave grudi koje joj padaju sve do stomaka što se spaja sa vrećastom zadnjicom. Okreće se pred carem da bi je video obučenu u suknje i umotanu u marame kao pravu Ruskinju, a njeni debeli guzovi ocrtavaju joj se pod suknjom baš kao zadebljalo dno ogromne crvene kruške. Vasiljčikova potom skida maramu s glave; jeste, zaplakala je; podsetila je Nikolaja da je pre odlaska na svoje imanje u Klajn Vartenštajnu, pre Velikog rata bila omiljena dvorska dama i carice i kneginje Jelisavete. Moli cara da uz bezbrojne lovore, doda još i venac besmrtnosti, a onda bez uvijanja dodaje da mu u ime nemačke krune nudi Dardanele i viziju njihovog dobijanja bez pomoći Engleske i Francuske. Ona – Vasiljčikova...

Nikolaj, međutim i ne stiže da misli o njoj, jer već je u teatru posrednika na sceni novi lik: Danac Hans Nils Andersen. Stoji pred carem ponosan, prav kao kočijaški bič, s očima plavim i pogledom punjene ptice. Ima naočare za čitanje, za paradu, za zimu... Izlazi pred imperatora brišući stakla onih za putovanje po ruskoj provinciji. „Strašna je zima“, kaže, „stakla su mi se potpuno zamaglila.“ Sklanja zato putni okvir i na nos stavlja paradne okrugle naočare, pa ih skida čim nešto hoće da pročita caru. Na nos, za čitanje, stavlja treći okvir, pa i njega

menja za četvrti čim posluga unese čaj. Četiri para naočara, pomicala car: za voz i mužike, za audijenciju, čitanje i za crni čaj! Da li u unutrašnjem džepu krije i peti i šesti okvir? Hans Nils Andersen je direktor Istočnoazijske kompanije, državni savetnik i, kako sebe ocenjuje, razumni političar nezavisne kraljevine Danske. Odavno ga je poznavao a, tvrdi, i cenila Nikolajeva carica-majka, poreklo Dankinja i zato on uza se nosi bratsko pismo danskog kralja Kristijana Desetog upućeno ruskom caru. Andersen ponosno vadi pismo, lomi pečate, pa menja naočare za čaj za naočare za čitanje. Pismo je srdačno, pa i Nikolaj toplo odgovara, znajući da tu nije kraj.

Četvrti posrednik je hamburški bankar Mark Vartburg. Ovaj Nemac švedskog porekla ima obraze kao naduvane svilene balone prošarane crvenim žilicama. Teško diše; ima visok krvni pritisak; ne podnosi zimu. Rusku, naročito. Pred cara izlazi u kožnom mantilu preko kojeg je prebacio dve dugodlake bunde koje mu padaju do donova čizama. Gojazan u telu, sa krznom polarne lisice i samurovine preko sebe, liči na nekog stepskog medveda. Skida se pred carem: najpre samurovinu, pa lisicu, i na kraju, uz malo oklevanja, i kožni mantil. Kod vas je toplo, veličanstvo, kaže na nemačkom koji imperator dobro razume, a onda izlaže situaciju kao da je neki ministar, a ne bankar. Engleska je izazvala Veliki rat i samo je ona kriva. Na isti način su ruske pobeđe iz 1878. otišle u prah čim se pojaviла engleska flota u Mramornom moru. Teritorijalni problemi lako će se regulisati između Nemačkog i Ruskog carstva. Poljska da ostane zasebna država, Rusiji nek pripadnu jug i istok sve do granica sa Srbijom, a nemačkoj baltičkoj Kurlandiji. Na carevo pitanje: „Šta će biti sa Letoncima?“ Vartburg odgovara „O Letoncima nije vredno govoriti – to je sitnica!“ Car ponavlja za sebe na ruskom: „O Letoncima niko ne mora da brine“ i otpravlja četvrtog mirovnog posrednika, ali živi u strahu da to nije kraj i da je 1917 određena da bude godina cara i njegovih emisara.

Vara se, kao što su se mnogi varali u Velikom ratu. U četvrtoj godini rata priče o moći Dunavske carevine lome zube na uličnoj kraldrmi. Svakog meseca smanjuje se sledovanje hleba, šećer je dovoljan samo za srećnike. Monarhija u tom stanju postaje vanredno privlačan prostor za teozofe i šarlataane svih vrsta. I sam dvor bio je okupiran njima još od onog tumačenja sna novog monarha u novembru prethodne godine, kada je jedan sumnjivi predskazivač sudsbine iz Bavarske prorekao da će novi car miliona preživeti pokušaj ubistva 11. novembra 1918. Da, bilo je tako predskazano i nikako se nije moglo dogoditi da je teozof pogrešio.

Sada je njega i njegovu neočešljano sabraću trebalo ponovo pronaći. U Dvojnoj carevini piše se najvažnije pismo čija slova treba zaštititi i znamenit i neznamenit sredstvima. Trebalo je to da bude obično pismo, ni po čemu drugačije od ostalih. Ali, tim pismom imala je da se odluči sudsina miliona. Carica Zita, daleko energičnija od svog pospanog muža, odlučila je da napiše pismo svom bratu, princu Sikstu od Burbon-Parme, koji je, kao belgijski oficir, bio na službi u francuskoj vojsci. U pismu je trebalo predložiti završetak Velikog rata, makar i pod sramnim okolnostima po k. u. k. monarhiju, jer to je bio jedini način da se spasi dvor i kruna. Sanjivi Karlo I, uz svesrdno posredovanje žene, nudio je i Alzas i Lorenu, i još neke zemlje, kao da je neodgovorni srednjovekovni vlastelin. Pismo je trebalo da odnesu poverljive ruke caričine majke Marije Antonije, ali šta ako papir sa ponižavajućim mirovnim uslovima padne u ruke neprijatelju, šta ako ga oficir Sikst, koga Zita nije videla više od decenije, preda u ruke francuskom premijeru, kao što bi svaki lojalni oficir učinio?

Pismo se zato moralo zaštititi, ali kako ga napisati u šiframa, kad je to značilo da uz caričinu majku mora da ide i šifrant? Ona jednom, on drugom kočijom – uhvatiće ih na putu. Ne, pismo se moralo odbraniti na drugi način. Rešenje je bilo tipično nemačko i dva odana čoveka krune ponovo su

se uputila na sever u potragu za okultistima. U zakrabuljem Minhen. U opskurnu Ulicu princa regenta gde su predskazi vači i gatare otvorili dućane i izbacili nemačke viseće table prema ulici. Šareni svet sa debelim podočnjacima i kamenom u stomaku muva se tim ulicama. Traži svoju sudbinu kao da je izgubljeni novčić. Među njima su i dva izaslanika austrougarskog dvora. Odmah su se dali u potragu za starim poznanikom iz 1916. Francom Hartmanom, „Knezom Francom od Bavarske“, ali ubrzo saznavaju da je umoren pod nerasvetljenim okolnostima. Posle najslavnijeg proročanstva u Beču, stvari su po kneza izgleda krenule naopako. Nije uspeo da predvidi i svoj kraj. Pronašli su ga u jednoj oronuloj sivoj zgradici, mrtvog i tako isprljanog da je u smrti potvrdio nadimak „Prljavi Franc“.

Izaslanici dvora zato moraju pronaći nekog drugog. Kažu im da je „Prljavi Franc“ imao učenika. Uz nešto muke, pronalaze jednog razrokog mladića. Ime mu je Hugo Folrat. Ponosni je član teozofskih sekti „Univerzalno bratstvo“, „Braća svetlosti“ i „Mazdaznan pokret“. Osnovao je časopis „Astrologische Rundschau“, koji se najpre pojavio pod brojem dvanaest, preskočivši čitavih jedanaest brojeva! Kaže da je okultista od zanata i da se učitelj spremao da mu ispiše majstorsko pismo malo pre nego što su ga ubili. Odmah je prihvatio posao.

Na putu čuti, ne otkriva svoje namere neupućenima. Tek na dvoru izašao je sa svojim brilljantnim planom. Folrat je kajzerini ponudio „nevidljivo mastilo“ koje briše slova kada ga dodirnu francuske ruke. Zašto francuske ruke? Na koji način mastilo može prepoznati dlanove Francuza? Lepo, odgovorio je ovaj čovek nekoliko puta presavijen na unutra svaki dlan znoji se na različit način. Na magičnim slovima je da sama prepoznaju znoj francuskih dlanova i da se odmah obrišu čim ih dodirne francuska ruka! A Sikst, šta ako su njegovi dlanovi znojavi? Sikst je drugo. Folrat će uzeti uzorak

znoja carice Zite i po njemu će znati i kako joj se znoji brat, belgijski oficir u francuskoj vojsci. Slova se neće obrisati na njegov znoj!

Takva ponuda nikako se ne odbija. Teozof od zanata, kome je nekoliko dana nedostajalo da dobije i „majstorsko pismo“, povlači se u posebne odaje, sa već ispisanim pismom. Tri dana ne uzima hranu i vodu koje mu se ostavljaju pred vratima kao nekom gubavcu. Povremeno se iz sobe čuju jaci, uzdisaji i neuvjeđavna buka. Drugog dana kroz otvor pod vratima probija se žuti pramen čudnog dima, nalik bojnom otrovu bertolitu, ali to nije otrov koji ubija, jer kroz nekoliko sati Folrat izlazi sam i traži od vladarke da mu pruži desni dlan. Uzima joj uzorak znoja i malo potom pobedonosno izlazi s pismom. Veli da je sigurno. Uzima platu po ugovoru za izvršen rad i odmah se upućuje na sever, u mračnu Bavarsku, ali carica nije umirena. Traži još jednu zaštitu.

Drugi teozof je prispeo iz jurodive Saksonije i đavolskog grada Lajpciga. Tvrđio je da je naukovao u Faustovoj krčmi. Zove se Karl Bandler-Praht i jedini uslov da pomogne bio je da se dvor nikada ne obrati prevarantu Hugu Folratu koji mu je oteo izdavačka prava za veći deo knjiga znamenitog Alena Lea... Ko je Leo i zašto su prava na njegova dela toliko važna, niko nije znao, ali tronu odani ljudi odmah su slagali da pismo ništa nije imalo sa Folratom i, naravno, nisu se uzbudili kada je Bandler-Praht kazao: „Ako me lažete, ja ћu to odmah videti i onda ništa od posla“. Naravno, nije primetio da je pismo već bilo u Folratovim rukama, pa je i povredljivi naučenjak iz krčme ponudio svoje dobre usluge: slova su se nakon njegove magije pretvarala u nerazgonetljive krivulje kada bi pismu pristupio neko sa zlim mislima... Kako slova mogu osetiti podle misli, više niko nije pitao. Carica je bila zlovoljna, a dvorski evnusi znali su da je to čas da pokažu svoju bespogovornu poslušnost. I ovaj teozof nad pismom je kadio i vrištao dva dana. Za razliku od svog arhineprijetelja

Folrata, ovaj je jeo sve što su mu ostavljali pred vratima i često proždrljivo tražio i dodatak. Posao je, već dobro podgojen, završio posle jedne sedmice. I on je na kraju kazao da je pismo posle njega sigurno. Uzeo je nepristojno veliki novac i odmah krenuo natrag u opskurnu Saksomiju i vražje lajpciške podrume.

Da li su dve okultne zaštite bile dovoljne? Ne, pismo je ponuđeno i razboritim podanicima imperije, a oni su videli da moraju nekako da ga opreme; bilo kako, samo da histerična kajzerina bude zadovoljna. Pismo je zato prostajalo u generalštabu još nedelju dana. Niko iz vrhovnog štaba nije bio sklon praznovericama, pa je pismo jednostavno ostavljeno na stolu jednog generala sa srebrnim brkovima. Posle pristojnog broja dana, vojska je kazala da je pismo sa vojne strane – bezbedno.

Odmah potom odneseno je i A fon B-u, koji je morao da doda malo kontrašpijunske mađije. Šta je mogao da učini ovaj valjani podanik carevine, koji je prethodne godine odigrao nerešeno veliku utakmicu sa ruskom kontraobaveštajnom službom? Pismo je i kod njega, kao i kod onog generala, stajalo ostavljeno na stolu nekoliko dana, a onda je vraćeno kajzerini sa navodom „opremljeno i od Kundshaftergruppe“.

Posle svega, najvažnije pismo za Dunavsku carevinu moglo je na put i u početku nije imalo poteškoća. Dvadeset četvrtog marta 1917. carica je zagrlila majku i nešto joj rekla, majka ništa nije odgovorila, već je odmah ušla u kočiju. Dva dana kasnije srela se sa bratancem Sikstom. Pismo je predato. Pročitano. Poručnik Sikst pustio je jednu suzu. Ili nije. Ali onda je pismo dospelo u tuđe ruke. Kada ga je Sikst kao lojalni vojnik, predao Francuzima, nijedno slovo nije se obrisalo u dodiru sa zlim francuskim rukama. Kada je pismo najzad dobio Žorž Klemanso, nijedna reč nije se pretvorila u nerazgonetljivu krivulju, a ovaj uticajni Francuz je, treba verovati, imao zlih misli dok se dvoumio šta s ovim krunskim

dokazom veleizdaje da učini. Kada je, posle napada s bečkog dvora, da Francuska tajno traži primirje, novi premijer Francuske odlučio da pismo objavi, zaštita iz Ministarstva rata nije se pokazala delatnom. Kada je izašao *Figaro* s Karlovim pismom na prvoj strani, ništa nije mogla da učini ni zaštita Kundshaftergruppe... Bečki dvor okrivljen je da podriva savezništvo sa Nemačkom, te je car Karlo morao da učini mnogo ustupaka ne bi li smekšao ratoborne severne susede. Sve je na kraju pomalo bilo sramota, iako neke više od drugih.

Nekoliko dana pošto se doznao da je francuska štampa obelodanila carevo pismo A fon B došao je na posao kao i obično. Nikom se nije poverio. Izgledalo je da za njega i njegovu špijunsku grupu počinje još jedan običan dan. Ali, A fon B odlučio je da pokvari mir potčinjenima. Izvadio je pištolj i stavio ga kraj belog papira. Za prvog među austrijskim špijunima Veliki rat se završio kad je otpočeo pisanje oproštajnog pisma rečima: „Odgovoran prema sebi i monarhiji...“, a onda zastao. Brzo je podigao oružje i bez oklevanja ispalio jedan metak u srce. Kapljice njegove krvi dodale su poslednji argument za samoubistvo odanog podanika carstva. Tri gustocrvene kapi pale su upravo kraj reči „prema sebi i monarhiji“...

Svi planovi o primirju tako su propali. Ništa zemaljsko i nesaznajno do mira nije moglo da dovede, pa je rat stupio na mesto neodlučnih i krenuo da divlja kao oluja koja iznenada kreće s vedrog zapadnog neba. Na Atlantiku je počeo bespošredni podmornički rat. Britanija je naredila da svi njeni brodovi plove u konvojima, a nove podvodne mine potapale su plitko utonule nemačke podmornice i izbacivale visoko u vazduh ostatke metalra, uglja i raščerećenih ljudi. U nekoliko navrata, početkom te godine, mine su eksplodirale i blizu podmornice U88 ordenovanog podmorničara Švajgera, ali njegovo plovilo spasili su još jednom velike zmije, megalodoni džinovskih ralja, morski zmajevi i legendarni polipi krake-

ni. Niko od posade ni ovog puta nije video nemani, ali Švajger je manevrisao kao pomahnitao, i u mnogo navrata zaista se učinilo da je podmornicu uhvatila neka džinovska ruka i mu-njevitno je pomerila u stranu ili dublje na dno malo pre nego što će kanta eksploziva napraviti vazdušni džep velik kao kit. „Šta sam vam rekao“, urlao je kapetan, sada već gotovo stalno pijan, „imamo pomoći svih zmajeva!“ A na to mu je posada, pomalo unezvereno, kao u nekom pripevu odgovarala: „Da, kapetane, imamo pomoći svih zmajeva i zmija“...

Bila je to magija, magija koja je pod vodom, pre nego na suvu, davala dobre rezultate. A tamo na kopnu, Nemci su na Zapadnom frontu čudnovato, bez borbi, tog proleća ustuknuli ka dugo zidanoj Zigfridovoj liniji. Nije u tome bilo neke magije, ali ono što će se dogoditi u napuštenom Bopamu, tražiće još jednom pomoći vradžbina. Biće da je svemu bilo krivo to povlačenje. „Stari Fric“, kako su Englezi nazivali Nemce, povukao se ipak naglo. Kao plavna voda koja za sobom ostavi mnogo ljudskog mulja. Bilo je čudno Englezima i Škotlandžanima da šetaju razrušenim gradovima. Prokleta koliba, Pećnica, Mrtva Svinja – čitali su nemačke nazive gradova Gomekur i Miramont. Neprijatelj je držao front kraj Malog Akijeta i Bukonija. Rovovi su vodili između gradova Pi i Miramont, a sve drugo bilo je prepusteno Saveznicima. U tim mrtvim gradovima svašta su videli vojnici: odbačene madrace, ispijene flaše crvenog francuskog vina, pa i stihove ispisane masnom bojom neurednih vojnika: „Schnell und gut ist unser Schuss, Deutscher Artilleristen Grus“ („Brzo i tačno naše je pucanje, najlepši to je pozdrav nemačkih artiljeraca“), ali ništa se ne može uporediti s onim na šta su Škotlandžani naišli u jednoj kući u Bopamu.

Grad je bio gotovo potpuno razrušen granatama Francuz i Britanaca. Put kojim su gazili vojnici imao je kratere i dv metra duboke. Sa neba je padala neka prljava kiša i uvlačil se pod kragne i u čizme. Škotskim vojnicima, koje je neka

blagosljao kapelnik Donovan, ni mačka nije preprečila put i, već kada su pomislili da je mesto potpuno napušteno, prime-tili su iza jednog prozora ženu sa troje dece. Žena je pogled uprla nekud u daljinu, deca su joj se privila uz bok. Bila je mrtva i ona i njena deca, ili nije? Oprezno su se neznanki približili mladi Škotlandžani. Gledali su je, dodirivali, mirisali kao da su oni kuje, a ona plen. Ona je mirisala na sandalo-vinu, a njena deca na majčino mleko... Na kraju su videli da diše. I ona i deca disali su kao da su više mrtvi nego živi: jedan dah na nekoliko minuta, pa ipak to je bilo disanje i to je bio život.

Žena-maska bila je ni tužna ni vesela. Pogled očiju preko kojih se nisu spuštali kapci upravila je preda se i svakom ko bi stao ispred njenog otvorenog prozora činilo se da gleda u njega i nešto želi da mu kaže. Ovo je ostavilo jak utisak na „hajlandske mladiće“ iz 92. Škotske regimente. Videli su smrt na sto načina i odrekli se svih predratnih zabluda, ali to je i za njih bilo nešto novo. Neki su se mrtvo-živoj ženi s decom uskoro ispovedali, drugi su pred njom plakali, treći su joj raznim imenima oslovljavali decu da vide da li će joj očni živac bar malo zaigrati na neko od imena. Onda su u ludoj ljubavi prema njoj pokušali da je nahrane, jer su se uplašili da će neuhranjena svakako skončati od gladi, ali nije im pošlo za rukom da joj uguraju nijedan zalogaj hrane ili barem gutljaj. Usta su joj stajala stisnuta, decu je čvrsto uhvatila i hrana kao da im nije bila potrebna. Ostali su Škotlandžani uznju još čitavu sedmicu i videli da ne kopni, da ne nestaje iz života čak i kad se ne hrani.

To ih je ohrabrilo. Krenuli su put okolnih razrušenih građdova koji su im donedavno ulivali strah, i među podanicima Britanske imperije počeli da se raspituju za vraćeve koji bi mogli da pomognu ženi s decom koju su toliko zavoleli. Šamanice traže među vojnicima s Orijenta. Oni znaju svakakve veštine, a živi, onamo u Indiji, liče na mrtve, dok mnogi mrtvi

oživljavaju na oči živih. Nekoliko škotskih vojnika posećuje zato saborce iz Druge konjičke indijske divizije koji stalno drže oborene poglede. Vide čutljive sa glavama na kojima su zavijeni prašnjivo-krvavi turbani. Među njima pronađe se nekoliko vojnika iz okoline Bombaja koji su kod kuće, tamo preko sedam mora, na crvenoj indijskoj zemlji posutoj zmi-jama otrovnicama, bili vračevi.

Jednog od njih, koji im je najtoplijie preporučen, doveđe do porodice iz Bopala i ti Indusi od četrdeset pet kilograma opuštene kože na iskrivljenim kostima, ti Indijci na kojima visi uniforma Britanske imperije, obilaze zaledenu porodicu. Potom ih i oni mirišu. Kažu: mirišu na sandalovinu, to je dobar znak. Zatim pevaju neke pesme oko njih i ponovo ih mirišu. Onda kažu: i dalje mirišu na sandalovinu, to je loš znak. Na kraju odustaju.

Ubrzo potom vojnici moraju dalje. Vojsci je dat znak za pokret. Stotinu vojnika, jedan za drugim, opravštaju se od majke s troje dece, a ona ih gleda netremice i ne pušta nijednu suzu ni kada je ljube, ni kad joj zadavaju cveće, ni kada je mole, ni kad uz njeni krilo cvile. Ne protivi se žena-maska ni da joj Indijci preko pleća prebacuju vence i njoj i deci iscrtaju crvenu tačku na licu.

Vojnici zatim moraju dalje. Ostavljaju majku s decom. Žena je, i dalje, živa. Ili nije. Čeka oslobođenje ili konačnu smrt. Britanci i njihovi poslušni Indijci, zalutali šamani u tuđem ratu, ponovo moraju da udare na „Starog Frica“. Na Zapadu s magijom, ništa novo. U Centralnoj Evropi isto tako. Mogu li vratžbine nešto u Rusiji, zemlji koja još pliva na opa-kim emocijama i okružena je divljim narodima koji maštaju jedino o tome da je unište?

Posle onih mnogih audijencija, car Nikolaj je napustio Carsko selo i oputovao u Glavni štab. Je li bilo čudno što je krenuo na taj poslednji put pred svrgnuće? Nikako, car je na front otišao 22. februara gotovo bežeći od raznih emisara

mahnitosti svoje žene, koja je Raspućina, i mrtvog, nastavila da zaziva. Na rumunskom frontu obišao je izglađnelu ali, činilo mu se, još odanu vojsku i ipak zadovoljan krenuo natrag kući, poslednji put ušavši u specijalnu kompoziciju voza kao car.

U noći između 27. i 28. februara iz Mogiljeva su u pravcu Carskog Sela i Petrograda krenula dva okloplna voza. Pet kilometara ispred išla je kompozicija dvorske svite, a za njom carski voz. I te poslednje večeri poslednji ruski car zaspao je u svom vagonu okružen adžantima i dvorskim ministrima. Uznemirujuća poruka generala Dubenskog o nemirima u prestonici u carski je voz prispela već tokom noći. Kompozicija je ipak prošla lihoslavljevsku i bologojevsku stanicu, ulazeći sve dublje u rusku noć i zaledenu zemlju koju su kontrolisali revolucionari. Cara niko ne pomišlja da probudi, njegovom veličanstvu se to još nije smelo saopštiti. Već sledećeg dana on će postati zatvorenik...

Ali u toj presudnoj noći on je još car. Budu se i seća se svojih, ne tako davnih predstava: on stoji na peronu, a nekavka strana kompozicija promiće i sobom nosi svetlosti svojih kupea. Ne stiže da progovori, jer sve njegovo u tom vozumu promiće veoma brzo... Sada se caru čini da sve njegovo ostaje za njim: gleda kroz prozor, sakriven u mraku kao tat i rukavom briše zamagljeno okno: uspavana stanica Mala Višera, pa stanica Stara Rusa i konačno provinčijski Pskov. Gledao je sanjiv kroz prozor tu kristalnu noć što svetluca na nebu i zemlji kao iluminirana, kada su pokucali na vrata. Rekli su: „Vaše veličanstvo, stigla je poruka iz voza-prethodnika. Kažu da dalje od Tosna vozovi neće proći. Lubanj je već pod kontrolom revolucionarnih snaga. General Dubenski predlaže zaustavljanje u starom gradu Pskovu i povezivanje sa snagama generala Ruskog, s kojima ćete krenuti na prestonicu.“

A onda je sve počelo da se odvija veoma brzo. Dve noći i jedan dan u carskom vozumu prošli su kao san, kao olovna

noćna mora u kojoj loše vesti pretiču jedna drugu. Narednog dana uveče car je abdicirao u korist svog brata Mihaila Aleksandrovića i postao zatvorenik koji je u svoj dnevnik upisao: „Noćas krećem iz Pskova potišten zbog onog što sam doživeo. Unaokolo izdaja, kukavičluk i laž.“

I krenuo je. Najpre vozom, od jedne do druge stanice, kao da ne ide unapred, već večito ukrug da se najzad izgubi i ne sazna u kom se delu Rusije nalazi. Pošto je ipak na kraju stigao u Carsko Selo, svrgnutog vladara sačekao je iznenađujući primer ljudske bede. Kad je sišao na stanicu, njegovi dvorani i oficiri razbežali su se pred njim, ne oklevajući ni časa. Čuvši da je car abdicirao, bojali su se da će nekog od njih prepoznati i zatražiti da ostane u njegovoj pravnji. Umesto da ga prihvate tople reči i ruke, zatvorenika su sačekala trojica neznanaca: jedan je bio dežmekast, druga dvojica visoki. Cara su prevezli blindiranim automobilom u koji je kroz prorez za šofera ulazilo tek malo svetla. Vozio je onaj debeli, dok su ga dvojica mršavih okružili na zadnjem sedištu. Nikolaj je uspeo da vidi prazne ulice, kamenčiće koji lete pod točkovi ma automobila i povremeno grupe ljudi koji su presecali put automobilu krećući se kao lisice, ili lasice, ili jazavci.

Ušao je u palatu i zatekao caricu obučenu u crnu kotoru opatice sa belom kragnom. Kazao joj je: „Alik, više nisi carevna.“ Kazala mu je: „Naše vreme tek dolazi. Sedi, da pozovemo našeg prijatelja sa nebesa. Nema više našeg dobrog prvog policijaca Protopopova da zavrti sto kao ranije, ali tu smo još mi.“ Car je želeo nešto da kaže, ali ga carica učutkuje. „Znam“, kaže, „hteo si da me oteraš na francusku riviju, i čak si, moj Nikolas, pregovarao sa onim gojaznim francuskim ambasadorom Paleologom, ali praštam ti, mili moj, praštam ti...“

U istom trenutku u sobu, kao po komandi, ušle su Ana Virubova, velika dvorska dama Nariškina i zatečene sluškinje. Virubova ima velike crne podočnjake naborane kao

zavese od brokata; madam Nariškina vuče podvaljak pod gojaznim licem i gotovo ništa ne vidi od skrame katarakte na ova oka; sluškinje deluju na smrt zastrašene. Carevna stoji u sredini i ne prihvata odbijanje. Ćutke je pružila ruku i ka Nikolaju. Treba jednostavno da odgovori i prihvati se njene ledene šake. Želi da je odbije, ali sada ne vidi razloga da dalje izostaje iz „okultnog ministarstva“, kako su caričin krug svi zvali. Prizivači duhova uhvatili su se za ruke. Nikolaja je dohvatila carevna s jedne i Nariškina s druge strane. Sve žene zatvorile su oči. Zavesa spuštena preko prozora miče se i u sobu ulazi tračak svetlosti. Ništa Nikolaj ne čuje iz tog sveta duhova, ali žene ječe i viču „da, da“ i „jeste, jeste“. Zvuk kojeg nema carica je uobičila u reči. Progovara dubokim glasom kao da je promukla: „Vratićete se... O, vratićete se. Ruski tron zauvek pripada Romanovima. Prihvatiće presto podle lasice Vladimirovići, ali će ga brzo predati natrag Nikolajevićima...“

„Šta još kažeš, prijatelju“, više carica svojim glasom kao da doziva u vetrar. „Šta još imaš da nam poručiš? Daj nam više svetla, više svetla, prijatelju...“ I svetlo se pojavljuje, ali ne okultnom rukom, već pokretom jednog čoveka koga okupljeni, navikli na mrak, u početku teško prepoznaju. „Tražili ste još svetla“, kaže nadmeni glas, nimalo nalik zvuku opsena i prolazi čitavu prostoriju da zatvori vrata iza sebe. Tešku zavesu smakao je Aleksandar Kerenski, novi ministar pravde. Sluškinjama i dvorskim damama odsečno je pokazao da napustite prostoriju. Car i carica ostaju sami s njim. Čim su ostali samo njih troje, pridošlica ljubi carevni ruku i nudi je da sedne. Ona mu prkosno, onim prozuklim „glasom duha“ kaže: „Ne morate me nuditi mestom u mom rođenom dvoru.“ Car gleda Kerenskog, gura caricu u fotelju i nastoji da izgladi situaciju. „Vi ste sjajan mladić“, kaže, iako ne zna da li onim mladić vreda Kerenskog, kome ne može da proceni godine, „žao mi je što se ranije nisam više oslanjao na vaše usluge... Nećete nam nauditi?“ Kerenski se smeši. Osmeh ne-

kako predugo ostaje okačen o njegove jagodice. Iznenada se uozbilji i pusti smešak da nestane kao da je neka sablast na njegovom licu. Potom objavljuje glasno: bivši car i carica biće razdvojeni i viđaće se samo za vreme obeda... Tako je počelo carevo zatočeništvo: bezizlazno, bespogovorno, neminovno zato što je pod prozorima carske palate i dalje ključala revolucija. A Rusija je, onamo, samo malo dalje od palate, procvetala stotinama boja. Sve sklonjeno, potisnuto i zakulisno izašlo je na ulicu da svojim glasom objavi da je živo, da ima šta da kaže i zna kako da prepozna budućnost Rusije. Sve staro, odano caru, nije pobeglo u podrume i podavilo se u Nevi, već je izvuklo kićene kavkaske sablje i zavitlalo njima.

U Tauridskoj palati, stecištu novih političkih kretanja prestonice, mileli su ljudi kao mravi: jedni bedno odeveni, drugi uštirkanih kragni. Ko je bio načelnik i dalje se držao kao takav; savetnik nije mislio da prestane da bude savetnik. Niko nije ni pomislio da pusti stari činovnički rang Petra Velikog, iako je tektonska promena zahvatila i ljudsko kopno i ljudsku vodu, i sve stala da meša u očajničkom preplitanju i lomljavi svega znanog.

Svuda su se držali govorili: u fabrikama, u cirkusima, na ulicama. Pozorišta su i dalje radila i publika se svako veče okupljala u njima kao da se tokom dana ništa ne dešava. Caristički orlovi bili su skinuti sa svečanih loža, a neki mlađi pitomci carskog paževskog korpusa, zalutali u novom vremenu, i dalje su pre predstava ustajali i salutirali praznoj loži kao da je car još тамо... Dani su bili sasvim drukčiji od pitomih teatarskih noći. Ulicama su patrolirali svirepi policijski koji su voleli da čitaju; ubijali su protivnike carizma koji su voleli da čitaju. Vojnici Dvanaeste armije, zaglavljeni na blatnom frontu kraj Rige očajnički su tražili da im se dostave knjige da bi imali šta da čitaju...

Pročitaj nešto, pa ubijaj; posle masovnog pokolja, obavezno nešto pročitaj. *Nula dies sine linea...* U takvim okolno-

stima popustila je pažnja svakom. Nestale su brane, stare zasluge, stari gresi i stara dugovanja. U lepoj kući Suhomlinović podignutoj kraj Crkve „Na krvi“, posle dva godine ukločili su se stražari. Razbežali su se? Verovatno su i oni mislili da treba da doprinesu revoluciji, ili stradaju od njene ruke kao srečni nesrećnici jednog velikog vremena. Kako bilo, na vratima kuće nekadašnjeg ministra vojnog Suhomlinova od prvog marta više nisu stajali stražari. Napolju je bilo pozorište, i u kući je bila neka vrsta teatra. Suhomlinov i Suhomlinova nisu čuli da je nastupila revolucija u Petrogradu ili, pravo govoreći, nisu razumeli dosege prevrata, jer je njihov svet unutar zidova kućnog pritvora počeo čudno da prelama i krivi onaj spoljni prilagođavajući ga unutrašnjem prostoru svilenih čarapa i neopranih gaća.

Kada su čuvari pred njihovom nekad lepom kućom pobegli i pošto je metež stigao i na njihov prag – ponuđena im je sloboda. Vrata su se otvorila sama. Nakon dve godine, nikog od stražara nije bilo pred njima, ali ulaznom dovratku je prišla Suhomlinova. Nekadašnja prelepa službenica imala je sada umršenu kosu, iskolačene oči i grudi veće nego ikad na kojima su se ocrtavale dve krupne bradavice. Vreme pariskih krema za smekšavanje bradavica i generaličke uniforme davno je prošlo. Suhomlinova je izašla pred kuću baš u času kada je grupa ljudi protričala kraj nje poput podivljalih pasa u begu. Dvojica su je udarila u rame i ona je pala na pločnik. Pridigla se, pogledala je kanal koji se presijavao na jutarnjem suncu kao da umesto vode teče rastopljeni metal. Ugledala je u daljini Crkvu „Na krvi“ obavijenu u izmaglicu kao u krvno polarne lisice. Primetila je i izbezumljene prolaznike koji su kidisali na neku od radnji u kojoj se još moglo naći brašno i – zatvorila vrata.

Njen svet bio je nešto drugo. Najveća špijunka i u orahovoј ljusci mogla je biti kraljica špijunki samo da nema ružnih snova... Zaključala je za sobom vrata, i videla muža kako je, nalik

raščupanom crvenokosom i crvenobrkom Zevsu, sanjiv sišao u donje predvorje. „Kakva je to buka, Katjenjka“, pitao ju je. „Ništa“, rekla je ona, „neki usplahireni ljudi trče ovamo-onamo. Ko bi ih znao šta traže u tom velikom svetu. Nama ovde ne mogu ništa. Zato ćemo mi, niili, i dalje ostati u kući. Strašno me boli glava i ružno sanjam. Da li bi mi izmasirao tabane...“

Nisu svi ipak mislili da je kućni prag „najviša planina na svetu“. Doktor Čestuhin osetio se nesigurno u svojoj kući na Runovskom keju. Pomišljao je i on da ostane tamo gde mu je sve poznato, ali stan je bio okrenut ka kanalu i ulici, i kada je rafal ispaljen iz blizine polupao sva okna, odlučio je da se preseli. Gde, nije znao? Pomislio je, kao svaki stari Rus, da ode u hotel. Eto tako, kao da je na Kapriju ili u Parizu. Kad vas žena izbací iz stana, vi odete u hotel s ljubavnicom. U godini 1917. žena je bila revolucija, a u hotelu ga nije čekala nikakva ljubavnica. Ratni heroj, doktor Čestuhin uzeo je Marusju na ruke i povukao za sobom prestrašenu tetku Margaretu i služavku Nastju, koja je u pleteno koferče stigla da stavi tek nešto malo stvari za sve njih. Potrčali su, sklanjali se od kuršuma nastojali da usred revolucije gledaju svoja posla i nekako stigli do hotela *Astorija* na Isakovskom trgu naspram katedrale.

Hotel *Astorija*, sa svim svojim zaposlenima, bio je jedno od čudnih zdanja koje je živelo neobičan trodnevni život u koji će se uključiti doktor i cela njegova porodica. Čitava zgrada postala je kao brod sa pet spratova. Niko od hotelskih radnika više nije išao kući, već je hotel postao dom svih zaposlenih u njemu – preobraženih i prosvetljenih. Kako su se dogovorili, kako su se organizovali na tih nekoliko dana da funkcionišu kao jedna velika samoupravljačka klopka za goste, teško je reći. Revolucija je tome kriva, zasigurno, revolucija koja iz svakog čoveka izvlači ono najbolje i meša ga s najgorim, kao što se krv, u stanju teške infekcije meša sa gnojem.

U takav hotel *Astorija* stupio je doktor Čestuhin. Pobeg-

je s ulice, gotovo upao u hotel i posruuo. Zastao je kraj kružnih vrata, uspravio se i poslednjim ostacima nekadašnjeg dostojanstva zagladio kosu, smirio Marusjin plač i došao do recepcije: upravo kao da je na Kapriju, ili u Veneciji. Udario je dlanom o zvonce i pred ljubaznim službenikom popunio pristupnicu u hotel. Kazao je da će ostati nekoliko dana, a na pomalo neuviđavno pitanje „Da li gospodin ima dovoljno novca?“ samo mahnuo rukom, što je, začudo, recepcionera ubedilo da je doktor punih džepova.

Nije to bilo netačno, a sav novac koji je sa sobom poneo biće potreban doktoru u narednih nekoliko dana, jer je *Astacija* radila kao jedan veliki kolektiv koji hvata i iznuruje posrnule duše. Sve u hotelu moralo se plaćati, a gosti su, hteli ne hteli, bili prinuđeni da izigravaju turiste na visokoj nozi. Hoćete da sidete na doručak? Ne, nikako, banket sala gde se doručkuje okrenuta je k ulici i u prizemlju je, i zato nije sigurna. Doručak ste prinuđeni da poručite u sobi, a to košta šest rubalja. U podne je isto s ručkom, uveče s večerom. Kada pred spavanje želite da očistite sami cipele, ni to ne možete, jer u hotelu cipele čiste samo tri momka koji jedini drže četke. Volja vam ili ne, morate pozvati jednog od njih da vam očisti obuću i to će platiti tri rublje po paru cipela. Četvoro u doktorovoj sobi, dvanaest rubalja. Ako pak ne želite da očistite cipele, i tad će vam momak ljubazno zazvoniti na vrata i doviknuti: „Gospodine, vreme je za čišćenje cipela... Gospodine, otvorite, vreme je da date svoje cipele na čišćenje.“ Kada otvorite vrata, pitaće vas, naravno, koliko vas je u sobi. Dok su u *Astoriji*, svi moraju čistiti cipele, čak i Marusja svoje cipelice, takav je običaj i takve su higijenske navike kojih se u ovom hotelu pridržavaju striktno.

Isto je i sa svim drugim stvarima: sa razređenim crvenim čajem od hibiskusa koji košta jednu rublju po osobi i mora da se piye, kao da je lek, najmanje jednom dnevno, novom posteliinom koja se menja dnevno i košta dve rublje, čak i

sa bilo kakvim pitanjem upućenim recepcioneru a koje košta dvadeset kopejki, znao on ili ne znao odgovor. Ko izdrži, ostaje u hotelu, računi se plaćaju u podne i u osam uveče. Izvolite gospodine, drago nam je gospodo. Doviđenja gospodine, drago nam je što ste bili gost hotela *Astorija*. Ovo je bilo poslednje što je i doktor Čestuhin čuo kada je posle tri dana provedena u ovom pijavičkom hotelu, potrošio sav novac i odlučio da se vrati u svoju kuću na Runovskom keju.

Ali tri dana su prošla i revolucija se razbuktala kao vatra koju ne gasi niko, te se povratak kući pretvorio u celodnevno posrtanje, trčanje i skretanje u bočne ulice koje su koliko vodile Runovskom keju, isto toliko begunce udaljavale od njega. Odmah na izlasku iz hotela, doktor je, kao pobožni hrišćanin, htio da uđe u Isakovsku katedralu, ali mu je tu na ulazu jedan starac kazao: „Ne ulazite svi, nije to prizor za dečje oči.“ Potom mu je šapnuo, kao da je doktor tom crkvenjaku jedini prijatelj na svetu, da su, nema ni deset minuta, iz katedrale izašli kozaci sa krvavim rukama i sabljama. U glavnom brodu su zatekli dvadeset policajaca odanih prevratu i republici, kako, posle trodnevnog patroliranja, spavaju snom mrtvih. Zašli su tiho, policajci su bili toliko umorni da se nisu ni probudili. Krenuli su među njih i svakom zavrtali vrat ili sabljom sekli grkljan. Mnogi nisu ni shvatili da su umoreni. Samo bi izdahnuli i kriknuli kao neko prase koje se kolje pred Božić. Niko nije ustao, niko od spavača nije ni pokušao da se odbrani...

„Ne ulazite ni vi, gospodine“, ponavlja taj dobri čovek, ali Čestuhin odvraća: „Ja sam lekar, možda ipak ima preživelih.“ Margariti ostavlja Marusju i ulazi u katedralu. Prizor koji vidi liči mu na neko uljano platno: voštana tela i usirena krv koja kao da je gustom bojom nanesena na leševe. Najpre hoda među telima, a onda trči i kao u bunilu ih okreće. Kroz visoke prozore katedrale probila se plavičasta svetlost i pomešala s rujsnom bojom krvii i belim kragnama policajaca. Tela su

troma i kruta, iako još vruća kao da u policajcima i dalje ima i života i snova. Jednog je pogledao – mrtav je; drugog, trećeg, desetog, svakog... Sve je kao na slici: na krutim prstima sija prsten pečatnjak, iz razjapljenih usta svetluca zlatan Zub žrtve... Kozaci su obavili krvavi posao bez zadrške. Nikog živog nisu iza sebe ostavili. Miris usirene krvi diže se do kupole i toliko je težak da ga nijedan hirurg ne može izdržati. Doktor beži, posrće, izlazi ponovo na trg ispred Isakovske katedrale. Kaže kratko: „Ovde nije bilo posla za mene, hajdemo dalje.“ Crkvenjaku ostavlja neku paricu, dok mu je u nosu još zapah mrtvih.

Ne sme, međutim, da posustane, ne sme da bude slab. Stegao je Marusu i oštro skrenuo sa trga u Malu konjušarsku ulicu gde je ugledao čudan prizor. Pred jednom kućom, na malom travnjaku pored ulaza sahranjuju jednog odanog oficira. Okupljenih nema mnogo, ali su zakrčili ulicu. „Si čas, si čas“ („Sad ćemo“), ponavljaju doktoru i njegovoj pratnji, kao da će tek nešto malo zaustaviti saobraćaj zbog sahrane. Čak dva popa čitaju molitvu dvodnevnom heroju petrogradske ulice. Zastaje i doktor, skida šešir. Sluša sveštenike koji kao da ga šamaraju onim „slava tebje Gospodi“, „čistaja i neporočnaja“ i „vaprosti mu sva sagrešenija“, i dođe mu da zaplače i histerično se nasmeje u isto vreme. Ali, ne usuđuje se ni jedno ni drugo, jer ostali saborci neznanog junaka već ga posmatraju kao jednog od svojih i čak mu dobacuju: „Bio je sjajan čovek i hrabar ratnik.“ „Da bio je to ratnik“, odgovara im doktor i nekako uspeva da se izvuče i nastavi da trči dalje. Čitavo popodne izbegava rafalnu paljbu i pojedinačne kuršume. Sada on, tetka i služavka više ne vuku ni pleteno koferče, jer su ga ostavili kada mu je pukla drška još tamo na Licejnom prospektu.

Svi su predveče već bili umorni toliko da bi legli na ulicu i prepustili se plimi nereda, ali malo, još malo snage bilo im je potrebno da se vrate u svoj dom. Posle mnogo lutanja najzad

su uspeli da ugledaju Runovski kej i svoju kuću. Vrata su bila razvaljena, stan opljačkan i po njemu sve ispreturnano. Ušli su. Hteli su da zaplaču, ali nisu imali snage. Pokajali su se, naravno, što su uopšte polazili u susret revoluciji. Margarita i Nastasja krenule su odmah da raščićavaju lom, a doktor je još jednom privio dete na grudi i prvi put utonuo u dubok san. Bio je ponovo kod kuće i to je bilo najvažnije.

Kući je najzad trebalo da krene i Veliki duka, koji se na Kavkazu, kao vicekralj Rusije nikad nije osećao ugodno. U prvim mesecima nove 1917, međutim, i dalje je bio odani vojnik carevine. Spremao je ofanzivu na Kavkazu, sanjao o izgradnji pruge Rusija–Gruzija, kada je čuo za abdikaciju brata i vest da je ponovo postavljen za glavnokomandujućeg ruskim snagama u Velikom ratu.

Da li je nešto rekao, to znaju samo najbliži. Da li je zažalio za bratom, zna jedino on. Oficiri iz njegovog štaba videli su ga kako se sprema mirno i bez ikakvog trzaja na licu železnih bora. Treba da krene u Mogiljev i preuzeme komandu. Dug je to put i u mirnodopska vremena – iz Azije u Evropu. Pakuje te tek nešto malo stvari. Ipak je on vojnik. Komandovaće – tako sada još ne zna – ruskim bosonogim snagama manje od deset dana, pa mu više opreme na tom putu i ne treba.

NJIIHOVO VREME JE ISTEKLO

„Oče moj oče“, ponavljao je za sebe trgovac orijentalnim i evropskim začinima Mehmed Jildiz. „Oče, moj nepravedni oče, moj proročki oče, moj usamljeni oče, moj nevernički oče, moj oče koji si iskočio iz zgloba – prošlo je šezdeset godina kako sam i ja trgovac na istanbulskoj kaldrmi. Došla je 1917. i ja moram na put. Sećaš se kako se kod nas kaže: šest decenija provodi u Istanbulu trgovac, ako hoće da se zadrži i svoj obrt učvrsti...“

„A šest vekova“, kao da je Melimed čuo svog oca Šefketa, „zašto za nas Jildize ne bi bila mera šest vekova? Turska izreka veli, šest stoljeća u Istanbulu se zadržava vernik, Turčin, i njegovi potomci ako žele da im generacije uđu u drvo, vodu i krvotok vodenog grada?“

„Oče, moj oče“, dodavao je na to trgovac začinima, „ti si kriv, ti si razbio kalup za nas namenjen. Sećaš se krzna? Nudio si robu kao prorok, a ne kao trgovac; kao nevernik, a ne kao Turčin. Ličio si na Sirijce, ljude iz kamena; na Iračane, ljude iz međurečja; na Jevreje, ljude iz pustinje. Ostao si sam. Ničiji. Tuđ. Jevreji te nisu hteli među svoje, Sirijci su pred tobom okretali glavu na ulici, ljudi iz međurečja pravili su se da te ne poznaju. Turci su te iz svog esnafa izbacili...“

„Ali, ti si, sine“, kao da je stari Šefket Jildiz ponovo odgovarao, „sve to popravio. Prodao si krznarsku radnju, napustio čivutsko društvo nevernika i poslednji put se spustio niz zaledene stepenice Komodo. Postao si Turčin do poslednje sede vlasti u glavi. I pet šegrtu si primio u radnju kao pravi

Turčin. I zavoleo si ih kao sinove, poput pravog Turčina. U Veliki rat si ih poslao kao svaki Turčin. I klanjao si i nadao se potom kao istinski Turčin. I svaku dubinu si posmatrao dvodimenzionalno kao pravi Turčin. I lažljivi dnevnik *Tanin* si čitao svako jutro preko čaja, kao Turčin. I još misliš da padišah pravedni živi na Zlatnom rogu i svako jutro izlazi da pomazi svoje krotke slavuje nenaviknute na rani oštari sneg! Zar nisi svojih šest decenija trgovanja za sve ove godine već prodao deset puta i načinio od njih šest vekova? Zar to nije bio smisao mog ubijanja kada si me pustio da okopnim i bolestan skapam kao neko pseto?"

"Ne, oče moj, oče", odgovarao bi Jildiz mlađi, „tvoj usud, tvoje zapadnjačko stranstvovanje uvuklo mi se u kosu, pod kožu, u krvotok. Nisam uspeo. Prodavao sam, varao na meri, dodavao na meri – i nije vredelo. Nije nama Jildizima dato šest vekova u Istanbulu, već samo šest decenija. Juče sam napunio sedamdeset šest godina života i navršio šezdeset godina trgovanja. Sada čekam, čekam konačne vesti i sve sam veseliji. To je siguran znak da dolazi najgore..."

Ovako je jedan trgovac razgovarao sa senima svoga oca, a to najgore upravo je nailazilo. Nekim ljudima, većinom nevernicima, dođe kraj sa lošim vestima, onim pravim, koji igraju zalažući sve svoje, čas istekne sa dobrim znamenjima... Kraj za jednog trgovca evropskim i orijentalnim začinima... Kraj za jednog trgovca evropskim i orijentalnim začinima stigao je sa povoljnim glasovima sa ratišta. Frontovima za Turke napredovali na ona dva mesta gde se trgovac još jedino za Veliki rat interesovao. Nije ga više zanimalo, da zna ništa o pokretima vojski na Galipolju, jer tamo je padao njegov drugi šegrt, Šefketov brat Orhan, nije mislio da se zanima za Mesopotamiju, jer tamo je, na opkopima crvenog grada Kara, izgubio svog trećeg šegrtčića, svog nesuđenog računovođu...

Sada je u svojim novinama *Tanin*, očima hitro preletao sve vesti na drugim frontovima, zanimajući se jedino za dve linije ratovanja pravednika i nevernika. A odatle, sa ta dva kraja sveta, baš su u prvim mesecima 1917. krenule da stižu samo dobre vesti! U Persiji krajem 1916. ubio se kaurski zapovednik grof Kaunic, a u Palestini ruska armija je posle nemira u Rusiji polako nestajala, kao živi ljudi u životom blatu... I veselio se Jildiz na ove vesti, ali osmeh na njegovim usnama bio je tek spoljašnja grimasa, onaj uljudni patriotizam koji su žezeли mladoturski diktatori koje je on zvao pravednima. Beše zato Jildiz nezanimljiv žbirima koji su uvek kao senka pili jedan čaj previše za susednim stolom zadimljene čajdžinice. Starac sa Zlatnog roga družio se sa sličnima sebi, ali je imao svega nekoliko prijatelja, koji su uglavnom dremali dok im je on pričao poučne priče o istoriji velikog padišaha. Bili su to oni „novi prijatelji“ koje je Jildiz upisao kao svoje na kraju 1916. godine. Tako je došla 1917, a Jildiz se kao neki lutak i dalje osmehivao. Upućivao je pogled u stranu, prazno gledao na svoje nove poznanike i smeškao se. Nije hteo, nije smeo da razmišlja o kraju, jer će kraj ionako misliti o njemu.

I tako je i bilo. Došla bitka u Gazi 26. marta 1917. i njemu je stigao glas da mu je poginuo četvrti šegrt. Da li je trgovac mogao da zaplače, da li je trebalo da se rastuži? Ne, osmeh mu nije sišao sa lica. Njegov šegrt Nagin, njegov mili dugajlija sa zvonkim osmehom kojim im je sve brižne misli razgonio, poginuo je braneći Jerusalim, pupak sveta. Pa što da se ne nasmeje, što da ga i smrt njegovog četvrtog šegreta ne razveseli? On, Nagin, stoji na prilazima gradu koji na svom ruhu ima hrišćanske, jevrejske i muslimanske ukrase. Ne da prolaz britanskim nevernicima, a iz grada do branilaca dolaze boje i mirisi kao orijentalne igračice. Samo se odbrana Istanbula može porebiti sa odbranom Jerusalima, jer samo pod tim gradom, kao pod Istanbulom, idu tako hučne podzemne neverničke reke i jedino još na tom prevoju zemljine

kore one su tako blizu površine da svakog časa mogu preplaviti grad drugom verom, drugom bojom i drugim mirisima. Datij život da turska boja ostane vladajuća u Jerusalimu, pa nije li to najlepše? Možda je samo Naginovo bedno skončanje moglo da ga ogorči. Pregazilo ga je neko metalno čudo koje ostrvski kauri Britanci zovu tenk. Pretvorilo ga je u džak krvi i mesa, nisu znali gde mu je glava, a gde bela peta... Ne, ne – odbijao je da poveruje Jildiz – on je samo poginuo, tek tako, nije se znalo kako, na opkopima grada, nad divljim vodama. Pao je na putu ka gradu koji je i zbog Naginove smrti još malo, makar još na čas ostao turski.

Tako je mislio Mehmed Jildiz, zavaravajući sebe da se osmehom i novim partijama domina sa usnulim novim dvo-dimenzionalnim prijateljima, ili čeretanjem s onim Hajimom Veseljakom, može odagnati neumitni kraj. Ali, 1917. tražila je svoje i dobila je. Bila je, setimo se, šezdeseta godina trgovanja i ona se ni u snu nije mogla zameniti za veći deo prvog od šest vekova Jildizovih u Istanbulu. Samo dan – jedan dan kasnije, Jildizu su javili da mu je poginuo i peti, poslednji šegrt. Ubili su ga poslednji lojalni kozaci iz Kubana, na onom frontu gde su Rusi ophrvani revolucijom, nestajali i zauvek se povlačili iz Velikog rata. Tamo je pao najmlađi šegrt, dete, 1897. godište, njegov najmlađi kalfa. Posekli su ga kao poslednju žrtvu isti ruski kozaci – kozaci-očajnici – što su još koji dan ili koji sat klali zato što su poslati čak u Arabiju i svojim sabljama ne mogu da pomognu caru u prestonici.

To je bio kraj. Nestalo je osmeха sa trgovcevog lica. Glasnije je ponovio imena svojih šegrtata: crvenokosi Šefket Fiškeči poginuo u gradu Ostipu na Kavkazu kada ga je kozačka sablja presekla napola u nekoj pustari; Orhan Fiškeči, njegov crnokosi brat, poginuo na Galipolju, umoren preciznim hitcem sa australijske strane, baš u času kad je sanjao najlepšu snove; Omer Kutluer umro od skorbuta pod utvrđama ovozvodzene zemlje grada Kara; Nagin Turkolu pao na prila

zima Jerusalimu; najmlađi kalfa, nepismeni Omer Aktan posećen – požnjeven sabljom poslednjih lojalnili kozaka iz Kubana...

Kiša je ponovo počinjala u Istanbulu – gradu pravednika dograđenom, ukrašenom i utvrđenom na divljim neverničkim podzemnim rekama, gradu koji samo treba da zaspiti tvrdim snom na jednu noć i da se probudi kao hrišćanski, vizantijski... Kap po kap, život po život, kao da je ponovo poručivala kiša – teško da je tu bilo šta moglo više da se odtrguje... Da li da se preda? Da li da Mehmed Jildiz rasproda celu radnju budžašto? Da pokuša? Da se cenjka? Da zakine na meri? Da proba da utekne?

Ne, pogasila su se sva svetla u njegovom ostarelom telu. Sada vidimo tog trgovca orijentalnim začinima kako se spremi za put. Svakog od šegreta u mislima zavija u bledozeleunu tkaninu i spušta u jamu svog sećanja. Pakuje pet kovčega. Prepakuje ubrzo najpotrebnije stvari u tri kovčega. Stoji. Misli. Smanjuje prtljag na jedan kovčeg. Odbacuje i tu poslednju putničku bagažu i uzima samo jednu priručnu torbicu od šarenog kamilje kože, pa i u nju gotovo da ne meće ništa. Stavlja ključ u bravu. Vrata ipak ne zaključava. Nešto zaliha začina ostavlja propalicama ili provalnicima. Poslednji put gleda na most preko Bosfora i na kulu Galata. Tamo su negde stepenice Komodo niz koje je sišao kada je raskinuo svaku vezu sa čivutskim trgovcima. Evo ga sada kako silazi niz Zlatni rog. Odlazi. U nepoznato. Njegovo vreme je isteklo. Šest decenija trgovanja završiće se sa šest smrti. Ima li neuspešnijeg trgovca od njega? Staje. Okreće se...

Veliki rat za Melimeda Jildiza završio se kada je nestao iz života i ušao u priču. Jedni kažu da je efendi Jildizu srce prepuklo na kočijaškoj stanicji na Bosforu. Vele ti prvi da se srušio kao džak, kao tužno telo koje je vesela duša napokon napustila. Drugi govore da je otisao u nepoznato, negde daleko da u svojoj sedamdeset šestoj godini dotraje u tom

životu-neživotu, životu posle života, životu nakon šezdeset sjajnih godina trgovanja u Istanbulu. Treći tvrde da ništa nije mislio, da se nikom nije javio i da je sada, negde daleko od Velikog rata, srećan među nevernicima, dok steže onu jedinu torbicu od kamilje kože koju je sa sobom poneo.

I prvi i drugi i treći slažu se u jednom: niko nikad više nije čuo za Mehmeda Jildiza, trgovca orientalnim i evropskim začinima.

I pre svog kraja, Veliki rat se za jednog uspešnog trgovca u Istanbulu tako okončao; i pre svog početka, on je u Njujorku već uveliko trajao. Jutarnji udarac o zvonce njujorškog hotela *Astor* označavao je još jedan sjajan dan za brojne Nemce koji su se u tom hotelu skupljali. *Astor* je bio stecište sitnih riba i krupnih zverki sa nemačkim prezimenima, svih onih koji nisu štedeli snage da pomognu *Vaterlandu* i ubede Ameriku da nikada ne uđe u Veliki rat. Bio je 5. april 1917. i deset miliona američkih Nemaca i Nemica i tog jutra su se pitali šta bi danas mogli da urade za otadžbinu, a ne šta bi otadžbina mogla da učini za njih. Već u ranim jutarnjim časovima u hotel je ušao kartograf dr Vili Bertling. S Adolfom Pavenstem, osnivačem njujorškog lista *Staats Zeitung*, pregledao je karte Belgije koje je nameravao da objavi u svojim novinama. Prema tim brižljivo lažiranim mapama, Belgija nije bila osvojena, već „pravedno podeljena“ među velikim silama tako da kralj Albert tu više nema šta da traži. Obojica su pogledali planove i složili se da će to odvratiti Amerikance od ulaska u rat.

Samo sat i četvrt kasnije u uljudni pušački salon hotela *Astor* ušao je dr Hugo Munsterberg i zauzeo mesto ispod velike osušene barakude. Zagladio je crne nagaravljene brkove i osvrnuo se oko sebe kao čovek zadovoljan sobom. Munstenberg je bio doktor-lobotom rodom iz Masačusetsa, briljantni đak Kalifornijskog univerziteta, ali osoba duboko ogrežla u šovinizam s početka dvadesetog veka. Susret sa

otkrićima doktora Lombrozoa o oblicima lobanje koji određuju kriminalce ili prevratnike, promenio je i profesionalni život dr Munstenberga. Od 1907. on zato traga za „tipičnim oblicima lobanja“, a svoja znanja stavlja na službu Nemačkoj još pre 1914. Sada je došao do konačnog otkrića o tome da se oblici glave „tipičnog Amerikanca“ sasvim poklapaju s parametrima lobanja „tipičnog Nemca“ i svoja saznanja želi da podeli sa ambasadorom Nemačke u Washingtonu grofom Fon Bernstorfom. Dva čoveka sreću se oko deset ujutru. Rukuju se i potom dugo gledaju nacrte mrtvačkih glava. Slažu se na kraju da je to dobro i da će to ubediti Amerikance da ne ulaze u rat.

Oko podneva još jednom zvoni zvonce u hotelu *Astor*. U Njujork je stigao Valter Dresler, Amerikanac, šef berlinskog novinskog biroa. On putuje slobodno, iako je pod pristrom. I on je brilljantni đak ovdašnjeg Džulijarda. Pred Veliki rat bio je direktor tražene škole za nemačke dečake u Virdžiniji. Sada misli da je njegovo mesto u Evropi, kraj Kajzera. U *Astoru* treba da se sretne s jednim nesrećnim čovekom, Robertom Fajom. Po imenu ne bi se reklo da je ovaj prevratnik nemačkog porekla, ali po želji da uništi Britance to svakako jeste. Faj će Dresleru pokazati nacrt najrazornije bombe koju je „ljudski um dosad smislio“. Kada je Dresler pozvonio zvonce i na nemačkom zatražio jednokrevetu sobu na jednu noć, Faj se već premeštao s noge na nogu u muzičkom salonu, gde je mala banda svirala nemačke ratne hitove. Sreli su se čim se važni čovek iz Berlina malo osvežio u svojoj sobi.

Dresler je odmah prepoznao Faja sa fotografije. Mršavo lice, kratki brkovi, izrazit nos koji baca senku preko polovine vilice i te oči koje bacaju pogled pun mržnje i zavisti prema svemu oko sebe. Faj skida sive rukavice i odlaže štap kao lažni gospodin. Kaže da je u svojoj skrivenoj laboratoriji u Bronksu dovršio skicu bombe koju treba ukrcati u

trgovački brod pod lažnom franko oznakom. Sastav bombe je: 25 funti TNT-a, 25 šipki dinamita, 150 funti hlorida potaše, dvesta cilindara za bombe i 400 razlomljenih metalnih otpadaka. U stavljanju ove ne tako male bombe na neki od brodova treba da im pomogne Paul Kenig koji je i tog dana stigao u hotel da donese važne informacije sa njujorških dokova. Tri čoveka nastavila su da pričaju, dok je muzika sve jače svirala *Gott, Kaiser, Vaterland*. Složili su se na kraju da će potapanje brodova Fajevim bombama ozlojediti Amerikance, ali da ih to ipak neće naterati da se odluče da uđu u rat. „Kad nisu zaratili posle *Luzitanije*“, kaže Dresler i šeretski se smeje, „zašto bi i sada“. Smeju se sva trojica i od konobara poručuju po tompus koji svaki, zadovoljan sobom, puši u tišini.

U jedan sat po podne vreme je ručku za Evropljane. Američke navike da se ruča kasnije popodne u *Astor*u нико ne poštuje, pa mnogo kašika i viljušaka zvecka o tanjire dok se jede bavarska čorba i špikovani alpski zec i sve zaliva rajnskim rizlingom. U pola tri po podne, malo posle ručka, u hotel stiže još jedan neobičan čovek: Rihard Štegler. On je stručnjak za nevidljiva mastila. Probao je sa limunovim sokom, čuo da Englezi pišu pisma spermom i sve to ujedinio u jednu formulu, uz tajne dodatke koji su znani samo njemu. Sada formulu želi da predstavi prvom atašeu nemačke ambasade, koji stiže na sastanak s jednim čovekom iz šifrantskog odeljenja. Sva trojica gledaju kako radi Šteglerovo nevidljivo mastilo i zadovoljni su rezultatima. Potom, kao saradnici koj nemaju tajni jedan pred drugim, govore o mreži stanica bežične telegrafije na oba američka kontinenta i o čuvenom Englesko-nemačkom rečniku (retko izdanje iz 1826) koji služi kao šifrarnik za poruke bežične telegrafije. Iako je Štegler Amerikanac rođen u Oregonu, i on se zajedno s đvojicom Nemaca slatko smeje nad američkom glupošću koja nikako ne može da provali kodove. Sva trojica uvereni su da će

zlatno vreme špijuniranja potrajati sve do konačne pobede Nemačke koju će Amerika dočekati kao neutralna zemlja...

Kada se ovaj sastanak završio, već je bilo kasno popodne. U šest po podne neka posla u hotelu *Astor* imao je prevodilac Karl A. Fir. Ni sa kim se nije sreo. Došao je da u sobi 212, koju je za stalno iznajmila nemačka ambasada, nešto prevede. Posao je završio oko sedam i još malo ostao u sobi. Sišao je potom i u glavnom holu mimošao se s Hansom fon Vedelom i njegovom ženom. Bilo je blizu osam kada se ovaj par falsifikatora susreo s nekim čovekom kome nisu znali ime. Tom neznancu koji je govorio nemački sa američkim naglaskom predali su dvadeset dva krivotvorena pasoša, a pridošlica ih je uzeo i odmah nestao, najkraćim putem presecajući glavni hol hotela. Bračni par poručio je apsint. Još neko vreme izgledali su kao obični Amerikanci koji su došli da se okrepe posle uspešnog radnog dana: on sa borsalino šeširom kojim se hladi, ona podgojena kao Amerikanke obučena u cvetu haljinu koja još više ističe njene bokove. Posle devet uveče žena je pitala muža: „Hansi, da li će biti rata?“ „Nein“, odgovorio joj je muž bez ikakvog oklevanja i nastavio da pije apsint kao čovek kome je savest sasvim mirna.

Pred ponoć bilo je vreme za poslednji poslovni susret tog dana. Predstavnici američko-nemačke producentske kuće *American Correspondent Film Company* izvestili su o broju propagandnih filmskih žurnala iz *Vaterlanda* koje su emitivali u svojim bioskopima u Masačusetsu. Broj publike koja ih je videla ispunjavao ih je ponosom i svi u tom veselom ponoćnom društvu bili su sigurni da rata na američkoj strani nikada neće biti. Poslednji put zvonce je u hotelu *Astor* zazvonilo u jedan sat iza ponoći i time je završen još jedan uspešan dan za Nemce u Americi. Sutra će se recepcionersko zvonce ponovo oglasiti i šarena družina ljudi sa nemirnom prošlošću i mirnom savešću počeće da šeta holovima hotela, ili neće... Sestog aprila 1917. u zoru, predsednik Amerike

360

objavio je da su Sjedinjene Američke Države proglašile ratno stanje s Nemačkom i to je bio kraj.

Vaterland – znali su u duši svi Nemci u Americi – neće izdržati rat još i sa Amerikom. Vreme nemačke špijunaže i propagande zauvek je prošlo. A svi Nemci još petog aprila toliko su se trudili da do toga ne dođe, i niko nije video krivicu na svojoj strani što je Amerika ušla u Veliki rat, te je i šestog aprila 1917. filmadžijama, falsifikatorima, bombašima, šifrantima, kartografima, lobotomima, prevodiocima, urednicima novina i saboterima sa dokova Njujorka savešt i dalje ostala mirna.

„Mirne savesti spremam ovaj komad o trošku čića Biroa“, kazao je Gijom Apoliner i dodao, „čića je poslednja budala. Nakupio se para prodajući one svoje ratne razglednice, pa što da mu ih ne uzmem.“

Bilo je to još jedno divno vreme za Apolinera. Bilo je ono i strašno u isto vreme. Najnovija devojka Rubi rekla mu je da je trudna. Dete ipak neće nikad roditi. Rubi je tako odlučila. Nesrećni otac zato se okreće pozorištu. U teatru Rene-Mobel na Monmartru hoće da postavi komad *Tiresijine dojke*. Ideju za komad dao mu je Pjer Alber Biro. Onaj mali manufakturist čudesnih vojničkih karti koje su se same dopisivale i posle smrti vojnika. Sedeli su njih dvojica zajedno još potkraj 1916. Pesnik i ljubavnik tada mu preporučuje komad o Tereziji koja menja pol i postaje Tiresija, pa kao tebanski prorok uspostavlja vlast nad ljudima. Glup zaplet. I artiljerac misli tako. Čića Biro je, međutim, oduševljen. Što gluplje to bolje misli Apoliner. Pa, da radimo.

Pozorište je zakupljeno. Glumci plaćeni unapred. Pisac prerađuje komad. Čića je oduševljen. Žene moraju sve da budu nage na sceni. Biro pljeska. Jedan snošaj na kraju komada privukao bi golobradu publiku. Čića razvratno odobrava. Niz ačenja i šegačenja s muzikom i pucanjem dovući će pariski umetnički šljam i izvući mu poslednju paru iz džepa da plati

kartu. Manufakturist u ulozi producenta značajno klima glavom. Što gore, to bolje. Avangardno. Idemo na probe.

Reditelj i pisac na probama stalno govori o pacifizmu, a u sebi misli na defetizam. Zna, zna da je njegovo vreme prošlo. Ratu više ne veruje. Gde su ona vremena kad je dva puta morao na regrutaciju? Sada ga strašno boli glava i živi svoju poslednju godinu dana. Što gore, to bolje. Probe mu se svode na psovačine. Ko ne želi da se skine, leti iz podele. Ko se skine, neka odmah zapeva sa proscenijuma, zato da bi lepa pijanistkinja koju odmerava i zamišlja kao svoju sledeću dragu, imala posla.

Kada je komad najzad uvežban, na scenu izlazi čića Biro.

– Šta da napišem na plakatu?

– Samo naslov: *Tiresijine dojke*, odgovara pesnik i nadobudni reditelj.

– Suvše kratko. Publika će pomisliti da je to neka kubička drama, a to nije patriotski.

– Teraj se bestraga.

– Gijome, Gijome, ti mi dođeš kao sin. Ne govori tako s poočimom. Šta da napišemo?

– Napišimo govnarska drama... Ili ne: nadnaturalistička drama, ili nadrealistička drama.

Jedan pokret tako je rođen. Jedna drama sa golotinjom, pucanjem, pevanjem i snošajem na kraju doživelja je neuspeh u toj 1917. godini. Povodom komada nadigla se silna dreka. Svi preživeli umetnici bili su na premijeri. Breton je došao u društvo povratnika Koktoa. Andre je bio nezadovoljan tanušnom lirikom komada, ali, što je Žan Kokto bio ozlojeđen! Na kraju drugog čina ustao je s revolverom u ruci i krenuo ka dirigentu. Repetirao je pištolj i tražio da zaustavi igranje *Tiresijinih dojki*. Muzika je na trenutak stala, ali onda je publika pomislila da u tom komadu mora biti da ima nešto kad neki sitni neznanac u ispeglanoj uniformi francuske vojske želi da zaustavi igranje s pištoljem u ruci, pa su Kokto ne-

kako izgurali u stranu i smrtno bledom dirigentu naložili da sa izvođenjem nastavi. Breton je izveo tog urednog vojnika napolje, a Kokto se osmehivao.

– Što nisi pucao, budalo? – dreknuo je Breton.

– Nisam ni mislio da ubijem evnuha s belim štapićem. Vidi, pištolj je bio prazan.

– Ali da si ga ubio, to bi bila najbolja kritika i svi bi te primetili...

– U zatvoru. Ovako će postati slavniji od *Tiresijinih dojki*.

– Ti si, Žan, budala – doviknuo je Breton.

– Ne, ja sam laž koja govori istinu! – odvratio mu je Kokto i uputio se najkraćim putem ka Seni.

Ostali su, naravno, posle ovog uspešno neuspešnog komađa pojurili kod čića Kombesa u *Klozeri de lila* i kod čića Libiona u *Rotond*. Bila je to jedna od retkih večeri koja je ličila na nekadašnje. Većina drugih nije bila ni nalik onima iz zlatnih vremena 1914. i 1915. U tim dokonim noćima, kad nije bilo neke skaredne premijere, dvojica čića sedeli su za šankom i dosađivali se. Baš juče čića Libion se gladio po debelim sedim brkovima i razmišljao: kad se poslednji put neko popeo na sto i održao govor, koliko je prošlo od kad se neko nije upišao niz nogavicu (eh, to su bila vremena), kad je poslednji put neko izvadio revolver i povikao „sve će vas pobiti“, a okupljeni netom popadali pod stolove, pre koliko godina je čuo povik *Boches!* (*Švabe!*) Ne, misli on, njegovo vreme je prošlo. Slično je razmišljao i čića Kombes. Baš juče je u svom baru posmatrao jednu zahodsku muvu ne naročito čistih nožica. Polako se pela po čistim čašama za šampanjac, a čića Kombes nije ni pomislio da je umlati. Što prlja čaše, nema veze. Ko bi sad uopšte poručio dom perinjon iz 1909. i pomislio da je to bila dobra berba? Ne, i čića Kombes misli da je njegovo vreme prošlo.

Ali to ne misli devojčica-žena Kiki sa Monparnasa. Dala je otkaz u fabrici konzervi, neće više da radi ni u čizmarnici

jer je opterećuju mnogi mrtvi koji je vole svojim paučinastim rukama. Čula je da je Amerika ušla u rat. Videla je kako se čitav Pariz veseli mašući francuskim i američkim zastavicama. Rat je, misli, došao kraju. Ona, međutim, ne misli da je njeno vreme prošlo, već obrnuto da tek dolazi. Kao da u životu igra komad *Tiresijine dojke*, shvata da je dosta bilo s muškim šeširom i širokim ogrtačem. Ona mora da se obnaži, mora da se skine i gola krene kroz život. Želi da zarađuje svojim telom, ali ne pada joj na pamet da bude prostitutka. Ona je vanbračno dete, ali ima majku koja ju je naučila moralu! Ići će gola i biće model, ali će stalno držati do sebe i na jednom mestu će raditi, a na drugom uzimati novac. Tako ni sebi ni drugima neće ličiti na kurtizanu.

Ta nova namiguša ulazi u *Rotond*. Izgleda veličanstveno: mešavina grčke kariatide i dečije igračke. Zauzima samo sto (Skaredno!), pali cigaretu (Nečuveno! Dama!), prekršta noge, zadiže haljinu tako da svi vide kako joj se butine produžuju u zadnjicu i praćena zadirkivanjem, poručuje apsint (Nemačko piće!). Čića Libion kaže: „Nema apsint, služimo samo francuska pića“, a za šankom pita slikara Kislinga ko je ova nova vrckavica. Kisling mu odgovara tobože u poverenju. Izvija ruku iza usta i okreće se ka čići, ali toliko glasno kaže „to ti je jedna popišulja-radodajka“ da ga čuju i prolaznici na ulici. Svi se smeju, ali Kiki zna da je prvi slikar njen. Ostaje do kasno uveče, a Kisling joj je sve bliži. Najpre je za šankom. Potom za susednim stolom. Na kraju traži malo vatre od pušačice i priđružuje joj se. Odlaze njegovoju kući. Slikar peva ulicom dok ga s prozora gađaju praznim konzervama... Čitavu tu noć on stenje nad Kiki, a za nju je to nešto novo. Dve godine nije vodila ljubav s ljudskim telom. Nema više Žana, Žaka i Žila, duhova iz čizama, da s njima vodi ljubav. Sada je tu jedan pravi slikar. Ne može se reći da je veliki ljubavnik, ali ona ipak doživljava vrhunac. Ili samo glumi.

Od sledećeg dana njih dvoje su nerazdvojni. Kiki postaje Kislingov model, ali ne uzima za poziranje nikakvu naknadu. Ljubav vodi, ali ni nju ne naplaćuje. Plan ostvaruje kad upozna svog sledećeg zaštitnika. To je najčuveniji Japanac u Parizu, slikar Fužita. Sudbina ih je spojila prilikom jedne racije kod čića Libiona. Policajci na biciklima napravili su desant na kafanu tražeći boljevike koji piju kod čića. Libion se krsti. On ne zna ni za kakve boljevike ili menjjevike, svi su oni za njega bitange. Posleđni iz kafane izlaze Kiki i Fužita. On je u svilenom belom kimonu i to toliko zbumnjuje policajce da ga ne stavlaju u maricu. Taj u „haljinici“ tvrdi da je Kiki s njim, te ni ona nije uhapšena. Ona стоји na pariskom pločniku: kiša joj je malo nakvasila kosu i butine. Haljina joj se prilepila za grudi. Izgleda zanosno. Fužita ne skreće pogled s nje kao pravi istočnjak. Uzalud Kisling iz marice očajno zavija kao pas kojeg odvode u kafileriju: „Kiki, ti si moja! Kiki!“ Ona je postala Fužitina.

Dva dana kasnije puštaju Kislinga iz pritvora, a Kiki se susreće s njim. Ne stavlja mu odmah do znanja da više nije s njim. Može ona, navodno, da bude model i za dva slikara odjednom, ali... Ali, sad joj treba lova... nešto je utanjila... teška su vremena. I Kisling joj pruža novac. Dan za danom ona naplaćuje sve što je s njim radila, ali mu se ne vraća. Kislingovo vreme je isteklo. Sada je s Fužitom, kome ništa ne traži. Pozira mu gola. Japanac joj objašnjava pozu 26 i pozu 37 tradicionalnog japanskog vođenja ljubavi. Pokazuje joj neku knjigu sa lascivnim japanskim akvarelima, u kojoj muškarci imaju ogromne udove, a žene neverovatno maljave međunožja. Njih dvoje, ne skidajući pogled s knjige, vode ljubav i po nekoliko puta dnevno. Kiki više ne zna gde su joj noge: širi ih uvis, raskrećuje nadole, isteže u stranu. Japanac je veliki ljubavnik u malom telu, ali i to će morati da plati kada ga milosnica napusti... Za sada je sve u redu. Njih dvoje vode ljubav ujutru, u podne, popodne, a kad nema zabava

kasno uveče. Kada sunce nisko pada po slikarevom ateljeu, čini se Kiki da vode ljubav i njihova pomamna tela i njihove izbezumljene dugačke senke po zidu. Ne plaše je ni senke, ni slutnje da bi mogla dobiti sifilis, tragični pečat svih raspusnih...

Jednog drugog izbeglicu, međutim, plaše njegove senke. On nije raspusan. Nema ljubavnici. Tih je. U otadžbini je ostavio ženu, sina i čerku. Vladislav Petković Dis u Parizu je te 1917. bio samo senka sebe samog. Šetao je Ulicom Monž u kojoj je imao skučeni stančić, a njegova sen koja se penjala sve do balkonâ na prvom spratu, bila je znatno duža nego kod ostalih prolaznika. Kako to niko nije primetio? Posmatrao je tu svoju tamnu nakazu koja se kao neka člankovita ogromna buba vukla s njim, i hitao iz uske Ulice Monž na Bulevar Monparnas gde je svetlosti bilo više, a pločnik bio širi. Tamo je bio nešto mirniji, ali nije se zadržavao među nervoznim automobilima koji kao da su svi trubili samo njemu, već je žurio ka Luksemburškom parku i jednoj metalnoj skulpturi. Majka je prigrnila dvoje dece koja su mu ličila na njegovog Mutimira i Gordana.

Žurio je i tog dana jedan pesnik umršene kovrdžave kose da vidi metalnu majku s decom, jer mu je neki neznanac, nije mogao da se seti ko, kazao da će metalna porodica uskoro biti pretopljena, jer je Francuskoj Republici bio potreban sav metal za granate. „Teška su vremena došla, gospodine“, kazao mu je taj nepoznati, „i sam se rastužim nad ovom majkom s decom. A vi tamo, u Srbiji, imate isto sina i čerku? Žao mi je...“ Pesnik nije odgovarao, nije ni pomislio da ovu bakarnu porodicu spase, kad ni svoju nije mogao. Svakog dana žurio je u park i bio srećan kad je familiju još jednom video na okupu. „Još ovaj dan“, ponavljao je u sebi, „još danas, a kad vas uklone, idem kući, svojima.“

Čitavo proleće porodica iz Luksemburškog parka ipak je ostala na okupu, a onda su nestali, baš kako je čuvar parka i

nagovestio. Na mestu u travi где су стајали, остала је само фле-ка. Ништа nije остављено: ni мајка с decom, ni постамент. Све је однесено да се претопи у ратним ливничама и то је био знак да се крене кући. Vladislav Petković Dis вratio се у стан у Улици Монž и кренуо да ставља ствари у малени плетени ковчег. Није тај избеглица имао mnogo тога да пonesе. Rešio је да спакује sve што је цело и valjano iskrpljeno: неколико кошулja, dugačkih гаћa, čarapa i slamnati šešir, kada se desilo нешто што му се у почетку nije činilo neobičnim. Stvari je spakovao uveče. Stanodavki platio stančić poslednjim novcem који му се zatekao i čak joj neшто sua ostao dužan i legao u krevet spreman да već sutradan napusti Ulicu Monž. Ujutru je pogledao koferčić i video da su sve stvari mokre, као да је неко ноћу prolio čitav bokal воде за умivanje преко njih. Nije ga ovo заčudilo. Soba s kupatilom bila је толико мала и tako често је prokišnjavala да је могуће да је i сада било тако. Izašao је на улицу, okrenuo dlanove нагore и pogledao u nisko sivo париско небо. Sunca nije било, али ни kiše. Raspitivao сe kod stanodavke i она му је казала да је čvrsto zaspala te ноћи и ништа nije čula. Zamolio ју је да остане још koji dan da osuši stvari i она му је ljubazno dozvolila, iako joj je остao dužan неколико novčića.

Celog tog dana pesnik je prostirao кошулje, pantalone i dugačke гаћe na malom francuskom balkonu, kačio ih drvenim štipaljkama i krivio главу, pogledом тražeći веролов мно сунце. Dan je proveo u redakciji *La patrie Serbe*, где је узимао учешће у ученим разговорима. Redakciju je посетио izvesni dr Al. Purković i gromoglasno branio своје mišljenje. Dis ga је чуо како говори: „Svi su oni, мој Dragomire, hulje“ ponavljaо je taj brkati neznanac, „žrtve su svojih ambicija nesavladivih unutrašnjih prohteva. То су ljudi који teže vlast i мало воде računa о nesreći narodnoj.“ A Dragomir Ikonić urednik часописа, odgovarao mu је на isti način. Pomalo је i pesnik dodavaо, ali је само mislio o tome da li su mu osušile кошулje od grubog platna i debele zimske гаћe.

Predveče je ponovo отишао u Ulicu Monž i bio задовољан што му је већ суv. Složio га је још једном u koferčić i lupio se po čelu. Odlučio сe да se vrati kući, a никог nije обавестio о tome. Ne може сe тек tako iskrasti из једног života i отићи, па makar bio i izbeglički. Možda mu сe zato veš vlaži. Mora da postane društveniji. Napisao је два pisma за своje prijatelje izbeglice iz Pti Dala. Pariske prijatelje o svojoj одлuci обавестиće već sutra. Legao је da spava, a sledećег jutra ponovo га је čekalo neprijatno iznenadenje. Veš mu је opet bio vlažan. Još jednom га је razvukao duž terasice i pomislio да о tome napiše pesmu. Treba da kaže за put svojima. Dva pisma за Pti Dal је одаслав, u redakciji se poverio да hoće natrag. Ikonić га је нешто мало odgovarao, a onda se začudio kad га је pesnik zamolio да se prebacи na спавање u redakciju часописа i poverio mu сe da mu је preobuka svako jutro mokra, iako је он суву стави u koferčić prethodne večeri. „To ti je valjda zbog vlage, мој Dis. U ova vremena svi ti париски stančići су vlažni, само smo сe mi na то navikli, te то i ne primećujemo. Ako ti je zakupnina истекла i nisi je obnovio, dakako da možeš preći ovde i osušiti своје гаћe.“

Dis je tako i učinio, само што је већ i nakon сушења u redakciji lista *La patrie Serbe* ujutru ponovo bio mokar. Sada је то Ikonić već nazvao „misterijom“, ali pesnik је morao na put. Kazao је: „Dragi, odlazim. Novac мојима не стиže, а i ja ne mogu više izdržati u tudini.“ I kренуо је. Preko Marselja, Rima i Napulja, pravo u susret svojoj smrti. Ukrcao сe на brod *Italija* који је u devet uveče 15. maja 1917. по julijanskom kalendaru испловљавао за Krf. На броду stvari više nije vadio iz kovčežića. Nije ni pokušао да ih razapinje на donjoj palubi za siromahe. Nadao сe da ћe na Krfu mlečno sunce juga osušiti i njega i njegove кошулje i гаћe, ali prevario сe. U jutro 17. maja po starom kalendaru, brod *Italija* torpedован је на debelom moru. Putnici su vrištali, još мало pre потонућa sveštenici se molili s malobrojном pastvom. Brodsko

zvonce je zvonilo, a putnici koji su znali da plivaju, prvi su pohitali da se dohvate koluta za spasavanje. Jedan pesnik upao je u hladnu vodu i nije ni pokušao da zapliva, jer to nikad nije naučio. Kraj njega je bio njegov kovčežić koji mu je najzad rekao zašto je veš u njemu stalno bio mokar. Pesnik se još malo praćakao kao riblja mlađ, a onda potonuo. Propadao je polako kao džak soli, dok je desnom rukom kolutao kao da po nevidljivom papiru piše neki laki blankvers. Poslednje što je pomislio bilo je da ništa ne može da se meri s morskom tišinom.

Sledećeg dana njegovo telo je isplivalo nadomak grada Krfa. Za Vladislava Petkovića Disa Veliki rat se završio kad su ga pronašli neki dečaci. U džepu je imao drahmu i po jedne rezervne polomljene naočare. Kovčežić s mokrom preobukom нико nije našao zato što rat troši ljude i sve ljudsko, neljude i sve neljudsko, i niko ne zna šta se sve odbacuje i troši, odjednom, da se više nikad ne spomene.

U Rusiji su se trošili i ljudi i neljudi. Republika je vrla u krvi, znoju, nadanjima, rečima i razočaranjima. Vlada i ministarstva izdavali su ukaze koje su svi zvali „nakazima“. Zemlja je bila prgava, kvrgava i neorganizovana. Vlast se nije mogla sprovesti već na deset kilometara izvan prestonice. Divlji kozaci, gnevni što nisu mogli da sačuvaju carizam, pretili su svojim sabljama i pričljivima i čutljivima. Na Donu je osnovana kozačka republika koja je krvlju ispisala sopstvene zakone drukčije od petrogradskih. Kozaci su razjurili Sovjete u Rostovu na Donu, a u Harkovu su posekli pobunjene rudare iz ugljenokopa kao da su Turci, rasparavši mnoge begunce sabljama od vrata do međunožja. Na putevima je vladao teror; u bočnim ulicama pljačkaši, a na trgovima reči. Vraćali su se opunomoćeni vojnici s fronta da bi nešto kazali, Tauridska palata, predstavnštvo nove vlade, bila je puna rečima do vrha, onih nežnih kao što su „житие“ i „явление“, i onih oštrenih kakva je „сырость“. Reči su isle u kolonama i Nevski

prospektom, šetalištima kraj Crkve „Na krvi“, šetalištem uz Malu Nevku i svako je, uprkos potpunom obezvređivanju reči, mislio da bi jedna – samo jedna prava reč – mogla spaсти celu situaciju.

O svemu ovome zatvorenik Nikolaj Romanov jedva da je išta znao. Katkad bi neko od stražara rekao ponešto, ponekad bi retki posetioci doneli vesti, ali Nikolaju se činilo da je njegov brod isplvio na otvorenu pučinu i da tamo sve redje dobija glasove s kopna. Zato je sve više radio u vrtu, malo govorio i trudio se da što više spava. U snovima mu se dešavalo nešto čudno. Sanjao je on sebe, ali ne kao da je živ, već kao da je san drugih. Kako se to dogodilo, nije znao da kaže. Bili su to neki ljudi koji su ga sanjali bez sumnje u budućnosti. Najpre je jedne noći usnio kako ga sanja neka monahinja Marija Ivanovna. Video je u svom, to jest u Marijinom snu, kuću u provinciji i neke grube stražare koji kao zveri piju votku čitavu noć iz čaša stolovača. Čuo je kako se spremaju da ubiju zatočenu carsku porodicu i video je u Marijinom snu i sebe kako čutke jede ribu za stolom i nada se da će se udaviti nekom koščicom kao svaka kukavica. Onda su ih jedne noći u Marijinom snu trgnuli i poveli dole u podrum. Tvrdili su da ih prebacuju u podumske prostorije iz sigurnosnih razloga. Video je car sebe kako silazi i nosi carevića Alekseja koji je bio suviše slab da bi hodao. Ugledao je u tom tuđem snu potom one divlje ljude iz prizemlja kuće, lica crvenih od votke, kako ulaze i uperuju puške i pištolje u njih. Nije mogao da veruje: Marija u snu očigledno nije mogla da prihvati smrt carske porodice. Pištolji su škljocali kao da su prazni, puške su se zaglavljivale, a njih su, kako biva u snu, spasavale u poslednjem trenutku poljske snage odane generalu Denikinu. Koje je to mesto bilo? Koja kuća? To iz sna kaluderice Marije Ivanovne nije mogao saznati, jer ona se budila uvek u istom trenutku i tada je car mogao saznati i nešto od njenog stvarnog života. Bila je neka čudna godina

u budućnosti: možda 1928. ili 1933. Marija je bila časna sestra u ruskom manastiru u Beogradu i svake noći je uporno sanjala cara.

Ali nije samo njen san Nikolaj Romanov uhvatio poput nekog snoviđenjskog prijemnika. Cara je sanjao i jedan ruski amalin na železničkoj stanici u Beču. Tu je bio i nekadašnji njegov vojnik na Istočnom frontu. Pa jedan razvratni ruski sin koji nije prežalio nepregledna roditeljska polja u Staroj Rusi i vreme provodio u Veneciji s nekom na smrt bolesnom Italijankom. Potom jedan bivši spahijski vojnik koji je, onamo u budućnosti, kao izbeglica igrao u zadimljenim kafanama Pariza kazačok između stolova, pa razni kljasti i prikraćeni ljudi koji su vodili izbegličke listove, kretali se u sumnjivim društвima i voleli opasne žene. I svi oni živeli su u budućnosti i sanjali cara. Beše čudno i ovo: svi kao da su sanjali isti, tek neznatno promjenjeni san. Jedna kuća. Ubrzo je dobro upoznao njen izgled i raspored prostorija. U njoj carska porodica. Povučen u sebe, car obrađuje malo imanje. Ćutke lupka viljuškom i iz rasparenih tanjira jede ribu koja se oseća na buđ. Neki divlji ljudi koji ih čuvaju zverski se opijaju i snovima tih sanjača iz budućnosti kažu da cara hoće da ubiju, ali neće velike kneginjice... Potom je noć bez mesečine. Iz vukolike gore iznad kuće zavijaju zveri. Vojnici odvode carsku porodicu ćutke, ili upadaju u njihove sobe, buše perine (svuda leti perje kao sitan sneg), lome drvene ikone i čitaju Nilovo *Antihrista*, caričinu omiljenu knjigu, i cere se kao hijene. Potom podrum. Uvek taj podrum! Odvode ih pod izgovorom da ih tamo premeštaju zbog njihove bezbednosti. Čas docnije ih snovima urednika, razvratnika, igrača kazačoka i monahinja: pištolji i puške ne mogu da opale. Lome se. Zakazuju. Škljaju. Pretpostavljeni se deru na egzekutore. Ubice plaču. Ili caju. Pretpostavljeni se deru na egzekutore. Ubice plaču. Ili ne plaču. Njih spasavaju odane snage belogardejaca. Sanjač iz budućnosti bude se i vrište... Ne, zavaravao se zatvorer car: ako nas ovi jurodivi ljudi valjano sanjaju u budućnost

nas neće ubiti i naše vreme nije isteklo... To ga je donekle ohrabrilovo u njegovoј zatvorenosti, ali varao se poslednji ruski monarh...

Njegove ubice zapečaćenim vagonom nemačkih železnica krenule su iz Ciriha. Više od decenije prošlo je od kako su oni, danju tmurni, a noću veseli boljševici izbegli iz Rusije. Sada su, u martu 1917, osetili da je došao čas da se vrate u nervoznu i rastrzanu otadžbinu. Ali, kako stići do Rusije kroz čitavu zaraćenu Nemačku? Engleska i Francuska nisu ni pomislile da pomognu prebegarima i upute ih u Rusiju putem preko narandžaste Španije, kojim su 1916. godine slali atentatora Osvalda Rajnera, ubicu u ime britanske krune. Zato je pomoć morala da bude potražena od Nemačke. To što mali boljševički komitet sa Ženevskog jezera i iz Ciriha traži prolaz od ruskog neprijatelja, to vesele revolucionare, koji su sanjali o promeni jednog para cipela dnevno, nije pokolebalo. Oni su, uostalom, bili protiv rata, iznad rata. Hteli su da ga zaustave i bili su dobar ljudski teret na nemačkim železnicama. Njihova molba, upućena preko švajcarskog socijaliste Frica Platena, zato je prihvaćena. Četrdeset ljudi sa porodicama i prtljagom krenuće u dva zapečaćena vagona koji će, sledom tačnih nemačkih redova vožnje, biti priključivani državnim vozovima železnica Baden-Badena, Virtemberga i Hesena. Putnici putuju inkognito. Ne smeju da izlaze iz vagona, na putu im nije dozvoljeno da bilo koga primaju u posetu. Boljševici su uslove prihvatili i počeli da pakuju stvari u svoje putne kovčege. Nikom se ujutru u koferima nije pronalazila vlažna preobuka i niko, osim jednog putnika, neće posumnjati da se u Rusiju trebalo vratiti.

Najvažniji put vozom zakazan je u pet i deset izjutra 24. marta 1917. Svi Lenjinovi mornari, kao oni Odisejevi, došli su na zakazan sastanak sa sudbinom u Cirihi. Na put su krenuli ruski, švajcarski i austrijski boljševici, a među njima i Austrijanac Karl Radek, jedini koji posle tog desetodnevnog

puta više neće biti isti. Sve se to dogodilo zbog jednog dečaka – dečaka kakvog je Radek želeo da ima za sina. Čim je voz sa raspevanim putnicima raspoređenim u dvadeset kupea prve, druge i treće klase, prešao švajcarsko-nemački granicu, persone non grata videle su šta znači rat. Pet godina oni su proveli kao uljudne, siromašne ali valjano iskrpljene izbeglice: pijući kafu sa šlagom u jeftinim prašnjavim kafeima Švajcarske. Sada je došao čas da kroz prozor kupea vide lice Velikog rata. Sa obe strane pruge ugledali su crknute konje i magarce razjapljenih zapenjenih gubica; na peronima malih stanica gde su se zaustavljadi nisu mogli da vide nijednog muškarca; na jednoj usputnoj stanici gomila je navalila na prozor iza kojeg su sedeće drugarice Zina Zinovjeva i Nađa Krupska samo zato što su iza stakla kupea primetili polovinu izmrvljenog belog hleba; nemačke noći kroz koje su se probijali svetlele su hiljadama zvezda i stalnim potmulinom odsevom koji je pratila nejasna grmljavina u daljinji.

Niko tome, međutim, kao da nije htio da prida značaj, u zapečaćenim vagonima vladala je nategnuta veselost. Nađe je kuvala čaj na starom švedskom špiritusnom štednjaku, Lenin je čitao, ili je žustro raspravljaо s drugovima na nemackom, ruskom i francuskom. Kao da je na put krenul družina biologa ili istoričara umetnosti, putnici su se divili lepotama crnih severnonemačkih šuma i zelenom kristal vijugave reke Nekar. Oduševljivali su ih srednjovekovni nemacki gradovi kraj kojih su prolazili i koji su ih, mrki i osmideni, pozdravljali mračnjačkim naklonima fasada u prolazi.

Svi su bili radosni; svi su, kao antički mornari, bili sigurni u put, iako niko nije znao kako izgleda suprotna obala. Sam je drug Radek bio potišten. Nastojao je i on u početku da se razgovodi s drugima, nije se ustezao da se prihvati gitare i pesme, ali je stalno provirivao kroz prozor. I sve to zbog jednog dečaka. Primetio ga je najpre na stanici u Rotvajlu, gde je kao da je odrastao, gurao velika stanična kolica prepuna pi-

ljaga odočnelih putnika. Kako ga je jedan austrijski boljševik uočio u toj noći, daleko iza ponoći, gledajući ga iza plavičastog stakla zapečaćenog vagona? Dečak je bio nežan, veoma mršav, s pegama oko nosa, plačevnog i kavgadžijskog pogleda u isto vreme, kao jedno od one prerano odrasle dece. Da li mu se učinilo da bi tako želeo da izgleda njegov sin, ili ga je dirnulo što je tovar koji je na peronu vukao, višestruko nadmašivao njegovu sićušnu pojavu? Nije znao da kaže.

Voz je stajao čitavo pola sata, a on je gledao tog dečaka kako gura kolica napred-nazad, jedva ih pokreće i nabacuje kofere koji su mu usput ispali. Ko je taj dečak i čime ga je dirnuo u toj noći? Nije to mogao znati, ali voz je trgnuo i on je bio siguran da će se ovaj prizor umešati među ostale neprijatnosti iz zaraćene Nemačke. Ali već na sledećoj stanici u Vormsu, mogao je da se zakune, tu je ponovo bio isti dečak. Sada je stajao sam, kao da je nekog čekao. Kako je uspeo da se prebaci istom brzinom kojom je išla i državna železnica Baden-Baden? Ili je to neki njegov blizanac. Hteo je Radek da otvorи prozor i da mu dovikne, ali voz je već krenuo, a on je čekao sledeće zaustavljanje u starom gradu Štutgartu, gde je opet video istog dečaka. Jauknuo je, i rukom prekrio usta da ga ostali ne čuju. Dečak je bio ranjen, oslanjao se o štaku. Isto lice, iste pegice oko nosa, ali na licu pogled malog napuštenog šteneta. Dečak je stajao sam, spreman da se odrekne svoje prebrzo zadobijene ozbiljnosti i da pobegne pod majčinu suknu, ali nikog nije bilo ko bi mu pritekao u pomoć iz kompozicije kojom su se vozili i boljševici pa ni iz okolnih vagona nemackih i švajcarskih železnica. Zar nema ostalih putnika? Gde je majka tog dečaka, pitao se drug Radek, kada je voz sa dva zapečaćena vagona nastavio put.

Frankfurt, Karlsruhe, Manhajm, Berlin stanica Fridrihstraße i uvek isti dečak, samo u novoj ulozi. Dokon je gleda kao džeparoš, plače kao da je izgubljen, vuče ponovo prtljac, ili je u modricama... Radek je bio srećan kada su revolucionari

najzad stigli na severnu obalu i pobegli iz Nemačke. U Švedskoj nije video nikakvog dečaka, kao ni u snežnoj Finskoj, ali ga je zato dečak istog lica sačekao na železničkoj stamici u Petrogradu. Bio je to on – onaj nemački dečak! Sa pegicama po licu, istim pogledom plavih očiju i s prerano osvojenom ozbiljnošću. Ovaj novi-stari dečak sada se predstavio kao Rus.

– Dobar dan, druže Radek, ja vas poznajem – rekao je i ozbiljno mu pružio ruku da se rukuju.

– A odakle se mi poznajemo? – odgovorio je austrijski boljevik na lošem ruskom i stisnuo mu malenu šaku kao muškarcu.

– Rekli su mi da vas sačekam i brinem se o vama dok se ne snađete.

– Ti nemaš ništa s nemačkim dečacima u Rotvajlu, Karlsrueu, Stuttgartu i u svim drugim gradovima Nemačke?

– Ne razumem, druže Radek. Ja mrzim Nemce. Šta ste to videli tamo u Nemačkoj?

– Ništa, ništa – progovorio je Karl Radek i pomislio kako je njegovo vreme prošlo. Zagrljio je ovog ruskog dečaka kao da grli sve nemačke i shvatio da više ništa neće biti isto kao do tada. Tri godine posle svetskog rata, Karl Radek će još jednom biti izbeglica. Grmeće protiv Lenjina i boljevika nazivajući ih u američkim novinama „bacilima sveta“ i nikome neće kazati da se prva pukotina u njegovim revolucionarnim pogledima pojavila kada mu se učinilo da svaki nemački i svaki ruski grad ima po jednog istovetnog plavokosog dečaka koji čeka samo njega.

Radeka je, doduše, barem neko čekao. Kada je, međutim, kompozicija sa dva zapečaćena vagona prolazila kroz Karlsruhe, u svojoj je kući hemičar Fric Haber, otac svih gotskih lekara, sedeо sam. Bio je udovac, sina je poslao na vojnu školu. Dobio je nekoliko dana dopusta da proda staru porodičnu kuću koja je još mirisala na njegovu Klaru Imerval.

hemičar-smrt sada je mislio kako je doba njegovih uspeha prošlo. Još je bio onaj stari, još je mislio da u miru naučnik pripada celom svetu, a u ratu samo svojoj naciji, ali je na sebe već podugo gledao kao na mrtvog čoveka. Razmišljaо je naučnički: koliko procenata je mrtav?

Kada mu je umrla žena, umrlo je – da vidi – trideset dva procента njega. Kada je video kakve su razorne posledice hlorina, nije se mnogo potresao: ipak ga je umrlo još šest odsto. Kada ga nisu unapredili iz čina kapetana u čin sanitetskog majora, zbog teške uvrede koja mu je nanesena, umrlo je još dva procenta njega, a to zajedno u 1917. godini čini četrdeset odsto mrtvog Habera!

A šta je sa predviđanjima? Na ruskom frontu polako nestaje jedan divlji i nemačkoj časti nimalo dostoјan goloruki protivnik. Tom je vešću deo njega od šezdeset odsto živnog, ali zato stvari – kapetan Haber je to dobro znao – nisu dobro stajale na Zapadu. Povlačenje na Zigfridovu liniju, napuštanje gradova Bopama, Ipera i Peronea vodi u neminovni i umuneshvatljivi poraz nemačke strane u Velikom ratu. To je u njemu – da pogleda! – ubilo još najmanje sedam odsto života. Nesreća i bezvoljnost ljudi u zaledu učinili su sa svoje strane svoje. Ranjenici u bolnicama koji se veselo leče po pola godine, takođe su ga ozlojedili. Ti nedostojni i nepatriotski Nemci, svi zajedno, ubili su još čitavih pet procenata njega, tako da je Fric Haber, hemičar svoga tela, mogao reći da u 1917. živi još samo četrdeset osam odsto njega. Jeste, manje od polovine njega je živo. Njegovo vreme je isteklo, misli, ali vara se... Još će značajnih delova živog Fricha Habera umreti u 1918. godini!

SMRT NE NOSI ČASOVNIK

Svuda gola zemlja. Bakarna, prašnjava grčka zemlja po kojoj su davno gazile noge u sandalama grčkih antičkih herroja, a sada hodaju cokule grčkih vojnika što umalo nisu udarili jedan na drugog. Poneko kvrgavo drvo u zaleđu i vetar koji podiže levke prašine. Nigde ljudi: onih veselih, raspevanih... Kralju Petru činilo se da je u 1917. na kraju ostao sam. Ostavljen, prepušten svojim bolestima, on je jasno video kako život ulazi u kompoziciju voza, a on – baš kako se činilo i poslednjem ruskom caru – na peronu stoji sam i nastoji da prepozna siluete u vagonima u pokretu. Nije stari kralj vodio rat ni u 1914; verovao je tronu odanim ljudima u 1915; godine 1916. sasvim je prepustio ratovanje sinu, pa ipak nije se nadao da će mu ljudi toliko okrenuti leđa u 1917. Da, i kralj sada misli da je njegovo vreme isteklo. Kome da kaže, kome da se poveri? Bežao je, menjao mesta stanovanja: bio na Eubeji, u Solunu, u Vodeni, pa se opet vratio u Atinu. Sada mu kažu kako je Grčka konačno svim srcem na strani Saveznika, kako je kralj Konstantin već daleko u nekoj prijatnoj ali tupoj tuđini.

A šta je sa 1916, godinom kraljeva? Njen bilans je više nego tužan. Konstantin je imenitelj za to. I Nikolaj II. A ko sledeći? On. „Ulazim u svoju poslednju godinu“, zapisao je kralj Petar u svoj dnevnik. Nikog od ljudi više stari kralj nije čekao, već jedino bolesti i smrt. Na bolesti je gledao kao na pakosne neprijateljice, na smrt kao na veliko zvono na kupoli njegove crkve na Oplencu. Samo još da dočeka da vidi

Srbiju, a ako i ne uspe, sve je završio. Čudno je kako je pred kraj života, hteo ne hteo, čovek sve završio. I što je samo započeo, završio je; što nije ni započeo, već je završio. Trgnut u pola posla... pa i to je pred smrt završio. Smrt očigledno ne nosi časovnik... Tako je kralj govorio svom novom lekaru, a on ga je slušao i kao i drugi nastojao da se s njim ne upušta u rasprave, što je u onoj vatrenoj, duboko zapretenoj mlađačkoj žeravici u duši starog kralja izazivalo jedino srdžbu koju nije nalazio snage da pokaže.

Eto, više ga ni za šta ne pitaju. Vidi kako ga retki gosti slušaju, a pogled krišom bacaju na svoje ručne časovnike. Bili su mu u poseti ministar predsednik Nikola Pašić i predsednik Jugoslovenskog odbora Dragomir Janković. Pašić je obavestio kralja Petra o držanju Saveznika prema Srbiji, a Janković govorio o ideji ujedinjenja Južnih Slovena tako da su mu se obrazi zajapurili dok je izgovarao „Jugoslavija, Jugoslavija“... I sve je izgledalo kao poseta sa smislom i suštinom, ali onda je kralj otpratio goste i, ne zna zašto, izašao u šetnju. Mislio je da su posetnici već otišli, da već rade svoje poslove, kada je ugledao dvojicu emisara u atinskoj luci. Izaslanici su čekali lađu i obojica su nervoznim koracima šetali, ali svaki za sebe. Kralj je prošao na korak od jednog, pa se potom gotovo očešao ramenom o drugog i nijedan ga nije primetio. Bili su mu tako blizu da su mogli rukom da ga dotaknu, ali čim su okrenuli glavu, on za njih više nije postojao. Janković je gledao u daljinu kao da on prvi mora da ugleda brod, a Pašić je govorio nešto sebi u bradu. Onda je lada stigla i oni su otišli, a taj utisak da kralj postoji za posetioce jedino dok im je glava okrenuta k njemu samo se pojačao.

Nedelju dana kasnije kod njega je došao ministar vojni, general Terzić. Gledao ga je svojim toplim, ali prevrtljivim očima i nešto ga očevidno lagao. Oprostio se posle svoje posete, sa kraljem, u njegovim gornjim odajama i sišao u prizemlje kraljeve atinske kuće. Tu je đeneral čekao zapregu,

filijlo crne brkove i nešto psovao za sebe. Kralj je sišao za njim istim stepenicama i primakao mu se s leđa, a ministar ga nije ni čuo ni osetio, već je nastavio da govori nešto sebi u bradu. Vratio se zato kralj natrag, izašao na zadnja vrata u prizemlju, prošao kraj grmova bugenvilija oko kuće i izbio na pošljunčanu stazu sa prednje strane kuće da bi nevaljali posetilac mogao lako da ga opazi. Kočija je stigla, vojni ministar Terzić je u nju ušao, a kralj je iz prikrajka mahao posetiocu koji ga više nije primećivao.

Da, pomislio je posle toga kralj, vide me samo dok im je glava okrenuta k meni. A onda se žure, gledaju u ručne časovnike, raspravljuju se s nevidljivim sabesednicima i odlaze dalje. Proverio je još jednom ili dvaput s novim posetiocima, i bilo je isto.

„Dopisnice bi trebalo da mi pišu, toliko im značim“, zapisao je kralj u svom dnevniku, ne shvatajući da je došlo teško vreme u jednoj tudioj zemlji, vreme prvih pobeda na Kajmakčalanu, ali i prvih sumnji i zavera. One aveti koje su peške prošle Albaniju sada su ojačale, a sa zdravim telesnim sokovima venama je počelo da im kola i samoljublje, i revanšizam, i osvetnički karakter. Tako niži oficiri, tako viši, tako članovi Vlade, tako sam regent. Mnogo starih rana otvoreno je u Solunu 1917, mnoštvo prošlovekovnih svađa nastavljeno, mnogo ideja ostalo je nedovršeno, pa su na suvoj grčkoj zemlji razni pomislili da ih treba ostvariti.

Onaj koji je već dugo smetao, onaj koji je imao veći uticaj na vojsku od svih oficira, onaj što je osnovao udruženje „Crna ruka“ zvao se Dragutin Dimitrijević Apis. Aleksandar je odavno mislio da ga skloni. U razgovoru s Pašićem spomenuo je Apisa, u dogоворима o budućim planovima gotovo ga je ispsovao pred Vrhovnom komandom, a onda se, posle atentata koji je preživeo u okolini Soluna, vratio u grad ljut i u svom stilu, kao da lomi grančicu, kazao: „Da svršimo s tim.“

Za pučnje na regenta optužen je Apis i još stotinu dvadeset četiri oficira. Proces je zakazan u nemirnom Solunu, uz negodovanje komandanata svih stranih armija i ponovo podizanje temperature na telu jednog doskora bolesnog grada. Suđenje u kasarni Treće armije koje je započelo 28. maja 1917, vodio je general Mirko Milosavljević, ali ovo nije priča o tom krutom i lojalnom oficiru. Na procesu se pojavilo mnogo podoficira i njihovih pretpostavljenih i svi su potvrdili optužbu, ali ovo nije pripovest ni o tim zastrašenim i karjeri odanim svedocima. Na smrt je isprva osuđeno devet, pa na kraju samo tri oficira i civila, ali priča koja sledi samo je o jednom od osudenih na smrt: artiljerijskom majoru Ljubi Vuloviću. Ova pripovest slična je jednoj ugarskoj priči iz devetnaestog veka, koja je čudnim putevima stigla i do nas, priči o majci koja je htela da osnaži sinovljevu hrabrost pred pogubljenje. Kazala mu je da će na dan egzekucije nositi raskošnu haljinu sa belim volanima ukoliko će pomilovanje stići i u poslednjem momentu biti pročitano pred dželatom. Pomilovanje nije stiglo, majka je bila odevena u nevinobele satenske krinove, a sin je umro u poslednjoj nadi, odvažan kao pravi ugarski plemić-heroj.

U ovoj novoj pripovesti koja se u jednom neverničkom i prevratničkom stoleću, u Solunu 1917, prepričavala od usta do usta vojnika, ulogu majke u belom igra drugi artiljerijski major, heroj sa Tekeriša, Begluka, Belog kamena i Kajmakčalana, Radojica Tatić. On ne nosi belo i nije ni po čemu drukčije odevan od osudenika. Stalo mu je („Prijatelju, bilo mu je silno stalo...“, govorila je vojska) da se njegov pobratim, kolega u klasi, pred streljačkim vodom ne osramoti. Zato dolazi u čeliju i sa Vulovićem govorи na francuskom kako bi zbranio priprostog stražara.

– Spreman sam umreti – odvraća mu Vulović na francuskom koji su obojica dobro naučili na vojnoj školi u Parizu.

– *Mon ami, reprenez courage!* – strogo ga kori Tatić. Onda ga odvlači u udaljeni deo čelije i prelazi s njim na „ti“ i na srpski. Kaže mu potiho:

– Putujem sutra noćnim brzim u Atinu. Baciću se starom kralju Petru pred noge i moliti ga da te pomiluje, ali ako mi i ne uspe, imam nešto što će te zaštiti i pred streljačkim vodom. Ne smej se, Vuloviću, ne smej se kad zalažem oficirsku čast pred tobom i rizikujem napredovanje. Znaš da sam bio najveći heroj na Ceru, i kasnije, ma svuda, što da se kitim lažnom skromnošću. Čuo si šta je vojska o meni govorila: „Srlja kao da glavu na ramenima nema“, „Ne možeš ga stići“. E, vidiš, bio sam ludo hrabar zbog jednog ogledalceta. Čudno neko zrcalo. Primetio sam njegove osobine još za vreme balkanskih ratova, a onda sam nastavio da se oslanjam na njega sve do Kajmakčalana i dana današnjeg. To ogledalo sada je uza me. Pitaš se kakva je to naprava. To ti je, dragi moj, ogledalce u kojem se nalazi jedan ostareli i naruženi ja. Nekad smo bili isti: lik i lice u tom zrcalu, ali onda sam shvatio da moj odraz, tamo iza linije ogledala, počinje nagle da se menja, troši se i stari. Kad god bih se pogledao sa strahom, činilo mi se da moj preneraženi odraz ostari za godinu ili dve. A gledao sam ga počesto uplašen: pred svaku bitku: u Novoj i Staroj Srbiji, u Bugarskoj, u Velikom ratu. Ne smeškaj mi se u lice, Vuloviću, jer ti znaš da Tatić ne laže i nije sklon pesničkom maštanju kao neki oficiri! To ogledalo sam gledajući svoj sve oronuliji lik shvatio da mu predajem sve više svojih strahova, već sam ubrzo spoznao da me, tako oslobođenog zazora, neće ni metak, ni bajonet ni bomba. Živ sam, vidiš me, bez ijedne ogrebotine. A da li je to bilo moguće ikom drugom osim meni, Vuloviću. To je zato što sam držao ogledalce uza se, a sada želim da ti ga predam. Pogledaj se („To ti je, moj prikane, bio najteži deo laži“). Zar ne vidiš jednog ostarelog i uplašenog sebe? Ne okreći se da

stražar ne vidi da ti dajem čudesno ogledalo. Sakrij ga brzo, brzo da ti ga ne oduzmu. A sad idem. Zapamti, pobratime, s ogledalcem u džepu ne možeš umreti. Puške će se zaglaviti, komandantu streljačkog vođa zastaće knedla u grlu kad poviće „Pali!“, ili će u poslednji čas stići pomilovanje iz Atine. Ti se samo gledaj: kad god pogledaš, po jedan strah predaćeš svom liku. Ne može da omaši. A sad, hajd' zbogom, da se zagrlimo kao braća, moj Vuloviću.

Major Radojica Tatić zatim odlazi. Dolazi veče, a Tatića nema na peronu solunske železničke stanice. Odlazi jedan, pa drugi voz za Atinu. („Rođače, on nije ni mislio da oputuje, sve je bila laž, ali ogledalce je počelo da završava posao.“) Gleda se svako jutro major Ljuba Vulović u ogledalce i tamo iza odraza, baš kako je kazao pobratim, vidi jednog uplašenog i ostarelog sebe. Posedeo je taj lik za nekoliko dana i usta su mu se iskrivila u tužnu grimasu. Misli da to pati njegov odraz kome predaje sve svoje strahove, ali vara se, jer ne vidi Vulović da se to isto dešava i s njegovim licem, kad drugog osim „čudesnog“ Tatićevog ogledalca i nema. I počinje da se nada, ludo da se kuraži da će i njega zaobići metak ispaljen iz blizine. („Nikad taj Tatić, doskorašnji vlasnik čudesnog ogledalca, ni ogrebotine nije imao, to ti ja mogu posvedočiti.“)

Prošao je tako dan za danom i nedelja za nedeljom, jer se sa izvršenjem presude trojici oficira oklevalo. To je Vulovića samo učvrstilo u uverenju da se nema čega bojati. Ali onda je stigao i 26. jun 1917. po novom kalendaru i osuđenici su povedeni na solunsko vojničko groblje, gde su rake za njih već bile iskopane. Niko, pa ni Apis, nije tako staloženo razgovarao sa oficirima koji su ih vodili i putem im se izvinjavali što se dužnost mora obaviti. Niko s takvom vedrinom nije poslednji put gledao na solunski okoliš i kameniti krš koji se sudario s akvamarinskom obalom. Niko sa toliko pouzdanja nije udisao vazduh priobalja u kojem se osećao smirujući miris badema, lovora i bora. I onaj kruti vojnik Apis je uzdrhtao

kada su ih, kao vezane džakove, istovarili s kamiona, ali ne i Vulović. („Smeškao se, da, mogu ti reći, jer sam u streljačkom vodu stajao. Smeškao se kao neka devojka...“)

Zvuk doboša tek je prenuo najhrabrijeg među osudenicima na smrt. Taj zvuk približio je jednu sliku koja stajaše okamenjena u njegovom nadanju kao onaj solunski kameni krš koji su za sobom ostavili, a sada mu se, čudno oživljena, primakla na metar ili dva. Video je Vulović puške s nataknutim bajonetima, video je vojnike koji ne vole što će ih ubiti i omalenog, vrlo nervoznog komandira streljačkog voda koji se premeštao s noge na nogu, Ali, to ne može biti, svi oni kao da tu nisu bili zbog njega, jer uza se on je imao Tatićeve ogledalce. Eno, stazom ka groblju već juri neki oficir višeg ranga. On donosi pomilovanje, ili ne... Oficir стоји pred trojicom osuđenika i kao da želi da ih muči, gotovo dva sata ispočetka im čita optužnicu na osnovu koje su osuđeni. Pomilovanja nema, ali se Vulović još nada. („Zemljače, i zverka se u stupici nada da će se trganjem izvući!“) Ostali osudenici pred smrt traže da popuše cigaru, Vulović da se pogleda u svom ogledalcetu. Tamo vidi jednog zastrašenog, smrtno bledog i oronulog čoveka. Vidi sebe, ali misli da je još jednom sve svoje strahove predao liku iz Tatićevog čudesnog ogledalca. Staje pred vod, doboši udaraju, puške se dižu. Samo što nije pomilovanje. Tatić je još pre mesec dana otišao da klekne pred starog kralja Petra... Rafal odzvanja u kamenolomu kao nakazna psovka nevino osuđenima, na nekom stranom metalnom jeziku. Osuđenici padaju pravo u svoje rake. Sva trojica, pa i najhrabriji među njima artiljerijski major Ljuba Vulović.

Za zaverenika Ljubomira Vulovića Veliki rat se završio kada je poslednji put pogledao svoj zabezknuti lik u čarobnom ogledalu svog klasića i prijatelja. Za takvu hrabrost orden se ne dobija, osim u mislima prijateljâ. Major Radojica Tatić raspitao se kod svojih poznanika kako se držao Ljuba

Vulović. Kad je čuo da ga i dželati hvale („Oficirsku čast da-jemo da je glavu izgubio kao div-junak. Povez na oči zavezali smo mu kao da mu satensku maramu vezujemo.“), izašao je zadovoljan. Bez reči je zapalio cigaru i odbijao guste dimove ne očekujući više ništa ni od povratka u otadžbinu, ni od svoje vojničke karijere. Sagnuo se, uzeo malo bronzane grčke prašine i osetio se kao čovek na ničijoj zemlji.

Na ničijoj zemlji našao se i Manfred fon Rihthofen. U junu 1917. od veličanstva je najzad dobio najviši nemački orden „Pour le mérite“ („Plavi Maks“). Trebalо je da obori šesnaest aviona da bi ga dobio, ali najzad mu je stigao telegram s najradosnjom vešću. Uskoro je došao i vitki krst sa nebeskoplavim kracima koji je Crveni baron nosio stalno na svom mundиру. No to odlikovanje kao da mu nije donelo sreću. Srušio je još sedam francuskih aviona, ali nakon dvadeset tri oborenih aviona, prvi put je srušena i njegova crvena letelica. Rafalna paljba engleskog pilota pogodila je motor Rihthofenovog aviona i benzin je pokuljao do članaka u pilotsku kabinu. Svakog trenutka crveni trokrilac mogao je da se zapali, ali Crveni baron je uspeo da spusti letelicu i uništi je. Pilotska kabanica bila mu je osmuđena i svud isprljana uljem, tako da nije odavao utisak velikog asa. Našao se, pri tom, daleko iza engleskih položaja, nekih trideset kilometara daleko od Zigfridove linije. Prvo s čim se suočio bile su puške zastrašene škotske straže. Jedan vojnik znao je nemački i s njim zapodenuo džentlmenski razgovor, dok su ga sprovodili u komandu britanske vazduhoplovne grupe.

- Vaše ime, Herr, je...
- Manfred fon Rihthofen.
- Nisam dobro čuo, ali ne mari. Koliko ste oborili naših? Dva, tri?
- Dvadeset tri!
- Ta nemojte – rekao je stražar britanski otežući nemačke reči – je li to istina?

– Istina je.
– Ne verujem, niko nije oborio toliko naših osim onog Crvenog barona. A poznajte li ga?
– Prilično dobro. Rekao bih da smo na ti.
– Pa kakav je taj, okrutni gad? – ponovo je ljubopitljivo upitao Škotlandjanin.
– U stvari, ima nežno srce i voli da se ljubi sa svojom dragom. Po načinu na koji ga je ona ljubila, pričao je, zna kako ćete ga napadati vi, Britanci.

– Znači, takav as, pa praznoveran. Znate, iako vam je kolega, mogu vam reći da bih mu razbio tintaru da ga sretнем.

– A što ne biste odmah? – rekao je Rihthofen i skinuo musavu pilotsku jaknu. Ispod se video savršeno ispeglani svetloplavi mundir i orden „Plavi Maks“ koji svetluca pri svakom pokretu. – Ja sam Manfred fon Rihthofen, da li ste sada dobro čuli moje ime?

Ostrvlijanin je bio zapanjen. Stegao je ipak pesnice, Rihthofen je takođe zauzeo gard. Razmenili su nekoliko gospodskih krošea i aperkata, kad su ih ostali razdvojili. Kasnije je Rihthofen u letačkoj kantini poslužen kafom i cigarama. Zapevao je čak nekoliko pesama s onim Škotlandjaninom koji mu se izvinio zbog brze razmene udaraca. Dva dana kasnije Rihthofena su doveli do Zigfridove linije i razmenili za jednog britanskog pilota. Bio je to znak da viteška vremena u vazduhu i na zemlji još postoje. Možda je, pomislio je Crveni baron, „Plavi Maks“ ipak srećan za mene.

Da li je ovaj orden o kojem je sanjao svaki nemački oficir, mogao biti srećan i za podmorničara Valtera Švajgera, teško je kazati. I Švajgeru je u bazi u L. stigao telegram u kojem su ga obaveštavali da je od kajzera dobio „Plavog Maksa“. Bio je 30. jul 1917. godine, ali podmorničar – mornar rođen na suvu – nije bio na obali. Dve nedelje kasnije stigao je poštrom i orden za kapetan-lajtnanta Švajgera, ali njega ni u julu nije bilo u bazi. Dragocenost je stavljena u staklenu vitrinu i svi

su mislili da će se podmornica U88 sa svojom posadom brzo vratiti u matičnu luku, ali nije bilo tako. U L-u je prošao čitav avgust i došao početak septembra, a Švajgera nije bilo. Stupio je i 5. septembar, poslednji dan u Švajgerovom životu. Njegova podmornica rutinski je plovila kraj obale severne Škotske, nedaleko od Stare glave Kinsale, gde je 1915. potopila brod *RMS Lusitanija*, kada je odjeknula eksplozija. Podmornica je zašla u podvodno minsko polje i niko nije primetio kugle koje su stajale, kao neki lampioni, na dvadeset metara dubine. Eksplozija je praktično presekla podmornicu U88 na pola. Voda je brzo počela da prodire, te se ono preostalo živih brzo utopilo u svojim komorama iz kojih nisu mogli da izađu. Čudno odbačeno, kao da je gurnuto nekom velikom snagom, telo kapetana Švajgera počelo je da tone. Na čas se još učinilo da u njemu ima života. Ali onda je prestao da se miče. Nije se borio za vazduh. Raspuštena plava kosa lelujala mu je na podvodnom povetarcu... Kada je, tonući, dospeo na granicu svetla i duboke morske tame, neke velike senke počele su da promiču kraj njega kao da ga njuškaju. Bile su to valjda morske zveri koje su ga prihvatile i zakrilile kao bebu. Za Valtera Švajgera Veliki rat se završio kada su ga megalodon, praćeni morskim zmijama kao u pogrebnoj procesiji, zauvek odneli u svoje carstvo na dnu mora...

Bio je to kraj života ordenovanog oficira Švajgera. Za Živku D. Spasić, onu šnajderku koja je premestila krojačku radnju iz čudne Dunavske ulice u bezbednu i mirnu Ulicu Princa Evgenija, jedan nenadani i neočekivani život je započinjao. Na dan kada je poginuo podmorničar Švajger, za koga ona nikad nije čula, švalja se porodila u svom salonu. Dugo je nosila bebu, i nikom se nije poveravala. Onako krupna, tvrdila je do poslednjeg dana da nije trudna. U Beogradu je 5. septembra bilo toplo, senke oficira jurile su se po pločniku, a neko je u daljini jaukao kao napuštena mačka, kada je Živka legla na pod i uz pomoć dve svoje šnajderske pomoćnice na svet do-

nela zdravog sina. Otac je mogao biti samo jedan: austrijski oficir sa bušnim džepom. Sina je povila i nazvala ga Evgenije. Nije je bilo sramota. Nije bila ponosna. Dečak je shvatio da na ovom svetu mora biti veoma tih i Živka je ponovo sela za šivaču mašinu već kroz nekoliko dana. Još jednom su u njen salon dolazila tiha gospoda i ostavljala joj uniforme da ih iskrpi. Mnoge nove visoke, brkate, dežmekaste, crvene, podnadule i rahitične oficire ona je upoznala, ali više nikad nije videla oficira s bušnim džepom...

Da ima rupu u džepu, najpre je pomislio tih dana i jedan špijun od zanata. Vukao je, vukao jedan končić i kako bi ga pokidal, kao da se pojавio novi koji je mogao vući bez prestanka. Fric Žuber Dukejn bio je vlasnik tog neposlušnog džepa. Bio je pisac, vojnik i avanturista. Imao je usko lice, izraziti nos i sladunjevi pogled čoveka koji ne zna šta je to strah. Dukejna su zvali Mačka, a i on sam mislio je da ima najmanje sedam života. U prvom se, kao mladić, u Južnoj Africi borio protiv Engleske u Prvom burskom ratu. Više puta bio je na ivici da bude zarobljen, ali se svaki put spasao nenadanim bekstvom u poslednjem momentu. Pred Drugi burski rat, onamo u dijamantskoj Africi, odlučuje da krene u drugi život. Drsko se prijavljuje za služenje u engleskom korpusu. On, Dukejn, burski plaćenik i komandos. Kako ga se nisu setili iz vremena s početka dvadesetog veka kada je s farmerskim šeširom i dva redenika metaka preko ramena sejao strah kao neki narodni vođa? Možda se promenio? Nikako. Dukejn je, sada kao britanski oficir, nastavio da radi protiv Engleske. Sa dvadeset Britanaca izdajnika planirao je sabotaže u Kejptaunu koji miriše na kozji loj. Gotovo mu je uspelo da digne u vazduh strateške britanske instalacije, kada je grupa provaljena. Nekoliko minuta nedostajalo je da Dukejn bude uhvaćen, ali on je tog popodneva, dok su zvona sa udaljene katoličke misije zvonila otegnuto i neuobičajeno dugo – nestao i iz svog drugog života.

Pred Veliki rat nastanio se u Njujorku. Sada je novinar, dopisnik... Izveštava u rusko-japanskom ratu. Posle toga iz plavog Maroka šalje sjajne reporterske zapise i to ga dovodi u blizinu američkog predsednika Teodora Ruzvelta. Američko državljanstvo dobija 1913. godine. Diplomatska propusnica vodi ga na južnoamerički kontinent, ali pre nego što krene mora da svrati u njujorški hotel Astor. Tamo, kao stari neprijatelj britanske krune, u trećem životu postaje nemački špijun. Sada su mu sva vrata Istoka i Zapada otvorena. Pod zaštitom samog predsednika, Dukejn špijunira, predstavljući se u šumama kaučuka u Brazilu kao inženjer. Potom pod imenom Frederik Frederikson učestvuje u „zlatnoj aferi“ u Boliviji iz koje izlazi kao bogat čovek. U drugoj godini Velikog rata ponovo uzima svoje ime Dukejn pod kojim ga predsednik Ruzvelt postavlja na dužnost drugog atašea američke ambasade u Managvi, u Nikaragvi.

Njegova karijera špijuna tada je na vrhuncu. Čini mu se da živi tek četvrti od sedam života, kada počinje da mu se para džep. Najpre jedan, pa drugi. Vuče končić za končićem i ne zna kako to da su mu skupa odela tako loše sašivena. Krivi vlagu centralnoameričke žarke trake na kojoj se sklupčala Nikaragva, kad iznenada u novembru 1917. stiže nalog za njegovo hapšenje. Ni predsednik sada ne može da spase onog nekadašnjeg momka koji je u Prvom burskom ratu štetao sa dva redenika preko ramena kao neki pučki prvak. Bio je to sumrak jednog špijuna u Velikom ratu, a sve se, izgleda, dogodilo zbog končića koje je vukao i vukući ga izvukao, čini se, i svoju sudbinu.

I sumrak drugog špijuna u 1917. počeo je izvlačenjem končića. I Sidniju Rajliju počeli su da se paraju džepovi. Jedan končić, pa drugi. Da li da ih vuče, ili ih pokida... Još s kraja devetnaestog veka Sidni Rajli je sve špijunske aktivnosti shvatao kao priliku za lično iskazivanje. Već početkom dvadesetog veka – čim je stupio u to blasfemično stoleće – radio

je za toliko obaveštajnih službi da gustu paučinu dvostrukog špijuniranja često nije bio kadar da dokuči. Ostao je majstor prerašavanja i vlasnik najvećeg broja lažnih pasoša – čim su oni u nepoverljivom dvadesetom veku uvedeni.

Mnoge dame upoznale su to mišje lice na kojem se ističu lepe crne, dugmaste oči, dugačak aristokratski nos i tanke usnice među kojima stalno stoji cigara mirišljavog crnog duvana sa vanilom. Rajlja znaju po veselom karakteru i kratkotrajnim romansama koje su se završavale odavanjem državnih tajni kroz suze radosnice ili suze krivice. U Velikom ratu radi kao najvažniji agent britanske tajne službe SIS. To mu međutim nije sметalo da u Njujorku drži firmu koja je prodavala municiju i Rusima i Nemcima na Istočnom frontu. Od nečega se, napokon, moralno živeti, a špijunki život dosta jao je samo za skupu garderobu i hotele o trošku britanske krune.

Kada je u oktobru 1917. posao zamro, jer je ruska strana istupila iz Velikog rata, vratio se u Britaniju. Jednom ili dva put susreo se sa atentatorom Osvaldom Rajnerom i, kao čovek od poverenja, dao mu zadatke koji su imali da se završe jednim ispaljenim metkom. Umeo je da izdaje naređenja – i više od toga: da ucenjuje i biva ucenjivan. U visokim krugovima zato zadobija reputaciju čoveka na koga se može oslobiti. Zbog toga ga krajem oktobra 1917, malo pre boljševičke revolucije, šalju u Petrograd. Još od mladosti Rajner dobro govori ruski i ima veze s carskom tajnom službom Ohrana. Njegova grupa imala je zadatak da ubije nekoliko potplaćenih ministara prelazne vlade i tako, iz čudnovatih razloga jasnih samo u SIS-u, pogura Lenjinov prevrat. I sve još jednom za „gaspadinu Ribenka“ (ime pod kojim se odazivao u Rusiji) izgleda jednostavno. Ruskinje su mu se uvek dopadale više od Britanki i Amerikanki, a i on je – s tim nervoznim mišnjim očima – petrogradskim usedelicama postao vrlo brzo drag. Smešile su mu se i koketirale s njim, poveravjući mu se: „Po

русский говорите как какой Татарин, прочем английский язык у вас совсем професионалний.“ („Ruski govorite kao neki Tatar, ali vam je engleski vrlo profesionalan“). Sve je, dakle, išlo kako treba dok nije počeo da mu se para džep. Jedan pa drugi. Vuče i on končić za končićem i ni on ne zna kako to da su mu skupa odela tako rđavo sašivena. Krivi ruski oktobar, najgori mesec u Petrogradu, kada kiša prelazi u oštре iglice inji i snega. U tom slanom mesecu biva raskrinkan. Vukući končice, kao da je i on izvukao svoju sudbinu. Njegovi drugovi su uhapšeni i po kratkom postupku streljani, a Rajli je uspeo da pobegne uvezvi identitet Nemca i pobegavši u Finsku sa iste Varšavske železničke stanice na koju je nekoliko meseci ranije prispeo Lenjin. Glavu je spasao, ali Veliki rat za jednog špijuna ipak je bio završen.

I trećeoj špijunki karijeru su smrsili končići. Zvala se Mata Hari. Bila je orijentalna plesačica bez preanca. Imala je svoj šou u kojem se pojavljivala kao poklonica javanskih bogova. Obli obrazi, mermerno lice, pogled hladne i nepopustljive zavodnice. Na sceni je nosila kratke suknjice koje su isticale njene butine i mišice. Ispod milog pogleda krila se nemilosrdno ambiciozna i slave gladna manipulatorka. Nikog nije bilo ko nije video šou Mata Hari. Nije bilo nijednog ko nije poverovao da bogovi na Javi govore kao što Mata Hari na njihovu muziku igra.

Svetla pozornice, šminka i puder skrivali su jedan ubogi život Holandanke Margarete Gertrude Cele. U osmoj joj bankrotira otac, sa petnaest se već sama prehranjuje, sa devetnaest se iz računa udaje za holandskog kolonijalnog službenika i s njim odlazi na Javu. Sa dvadeset četiri ostaje bez sina koji umire od skorbuta. U dvadeset šestoj vraća se u Pariz da okuša sreću kao igraćica. U gradu svetlosti stalno je bez novca pa zarađuje kao striptizeta, cirkuska pomoćnica i ređe kao model fotografima. Očajna, naučena da se sveti i trpi tude osvete, izmisnila je početkom 1910. sopstvenu proš-

lost: predstavila se kao princeza s Jave koja je kao devojčica ostavljena da u jednom hramu bude vestalka posvećena božanstvu i plesu.

Bila je to biografija dostoјna gađenja i ganuća u isto vreme, jedna od onih smutnih pučkih priča u koju svi veruju samo zato što je očigledno laž. Ali kad se na pozornici upale svetla i Mata Hari izade sa kožom boje belokosti; kad počne da se izvija na zvuke orijentalne muzike kao riba koja nema ni kuka ni struka, onda muške oči zaborave na pristojnost i svaka priča dobije na verodostojnost.

Mata Hari je bila slobodnog ponašanja: sklona sumnjivim ljubavima, ni ona, kao ni Kiki, nimalo uplašena od bauka si-filisa koji je kružio Evropom, i sklona smrtonosnom šarmu koji je obilato koristila. Mnogi ljubavnici učvrstiće joj slavu. Jedan će joj doći glave. Neposredno pred Veliki rat upoznala se s Fridrihom Vilhelmom od Hoencolerna, prestolonaslednikom Nemačkog carstva, koji ju je obasuo ljubavlju, poklonima i nepristojnim posećivanjem njenih nastupa širom Evrope. Sve je ostalo legenda. Mata Hari je tokom Velikog rata sa holandskim pasošem dosta putovala. Praćena je kao nemačka špijunka, dok je sama tvrdila da radi za francusku obaveštajnu službu. U februaru 1916. počele su da joj se paraju oskudne haljinice u kojima je nastupala. Primetila bi pred nastup jedan svileni konac koji bi uzaludno pokušavala da otkine ili ga smota u postavu. Pred sledeći nastup promenila bi haljinicu, a onda bi i druga počela da se para...

Uhapsili su je 13. februara 1917. godine u hotelu *Plaza Aten* i optužili da je Nemcima odala britanske nacrte za tenk. Pokazali su joj presretnute poruke nemačkog vojnog atašea pod šifrovanim imenom H21. Ona je kazala da nikad nije čula za njega i ponovila da je francuski špijun. Potom su došli neki sirovi ljudi sa crnim brčinama koje su im padale do ramena, strašnim brazgotinama i upalim sirovim očima. Nimalo nisu ličili na njene poklonike. Ispitivali su je nekoliko

dana, a ona je kao leptirica obletala oko optužnice nastojeći da se ne strmoglavi i zalepi za nju. Na kraju joj je ponestalo snage. Oni ljudi što su imali neštavljenu kožu na obrazima i čelu objasnili su joj da nikad nije radila za francusku obaveštajnu službu, već samo za nemačku. Osuđena je na smrt.

Na poslednji put pošla je petnaestog oktobra 1917. praćena uzdasima čitavog Pariza. Ona, javanska princeza, imala je na sebi dugačku bundu i cipele s visokom štiklom. Hladan veter krenuo je da svira kroz granje kada su je odveli u Bulonjsku šumu. Vod od dvanaest vojnika činili su sami dečaci, oni koji je nikad nisu videli kako pleše, jer su se oficiri bojali da bi izbezumljeni stariji vojnici u poslednjem trenutku mogli da joj pomognu, umesto da je streljaju. Zato su našli te momčiće, golobrade egzekutore dovedene iz svih krajeva Francuske. Sa njima je za osuđenicom krenuo i doktor koji je trebalo da utvrdi smrt, kao i Mata Harin advokat.

Kada su stigli na mesto gde je trebalo da bude streljana jedna igračica, Gertruda se oprostila sa advokatom i lekaru dala nešto novca zbog toga što će je posle egzekucije pregledati. Na poziv da kaže što joj je poslednja želja, ona je raskopčala bundu i pustila je da padne na zemlju. Streljački vod ugledao je njenog golo tela koje se na jutarnjem suncu presijavalo kao da je sedefasto. Obla ramena devojčice, na grudima izrasle malene dojke kao srebrno runo okačeno o rebra i tog jutra sveže izbrijano i namirisano međunožje... Vojnici-dečaci su zastali, puške su jedva podigli. Jedan plotun odjeknuo je kao mucavo okajavanje krivice svih koji su javansku princezu gurnuli u smrt. Krvlju oblivena, Mata Hari je klonula kao Engrova Odaliska. Noge je prekrstila, levu ruku prebacila preko spletene kose, a desnom se grčevito uhvatila za travu. Lekar je brzo utvrdio smrt – smrt o kojoj je pričao čitav Pariz.

„Čuvajte se raspleteneh konaca“ govorio je tih dana Gijom Apoliner, izigravajući lažnog mudraca, dok je Pariz patio za

Mata Hari i svaki muškarac se osećao bar malo krivim što joj nije pomogao. Ali, grad kakav je Pariz ne može dugo imati heroje, niti duže nego za jedan mesec patiti za posrnulim dušama. Ta namirisana kloaka, jednostavno je morala da se veseli, kao što klovni mora da nastupi i pred nastup na crta klovnovski osmeh na svom, makar i uplakanom licu. Već kroz nedelju dana sinulo je sunce i grad je u svakom svom arondismanu zbacio sa sebe krinku krivca i počeo da se raduje poslednjem suncu i umirućoj jeseni koja je Aveniju Republika zasula crvenim lišćem, čudnim prozracima u parku Tiljeri, neobičnim šetačima kraj Gran palea, pa i jednoj čudnoj svadbi u raskalašnom umetničkom svetu.

Akteri svadbe su jedan slikar i jedna udata žena. Kako to da se udata žena preudaje? Bila je godina 1917. Devojke postaju slobodoumne. Jutarnje ljubavi smenjuju večernji zanos. Muškarci su na bojištu, a gotovo usahle žene, pod žarkom zvezdom Sirijusa, svakog leta traže da im muževe neko zameni u postelji. Najbesprizornije prostakuše tvrde da od muževa nemaju vesti nedeljama i mesecima. Da li su mrtvi, ipak nije teško utvrditi, ali ko će to da istražuje, kad ih njihove žene zaboravile? Uz nekoliko franaka u gradu skoj mrtvačnici i još nekoliko u vojnom odeljenju moguće je dobiti papir o „privremenom nestanku“, a to je u pariskoj opštini dovoljno da se udata žena preuda.

Slikar Kisling zaljubio se u Rene Žanu, dvadesetogodišnju plavušu sa šiškama do obrva, koja nosi muške pantalone i rasparene čarape. Pomalo liči na Kiki, ali je daleko otmemija i, kako kaže slikar, „nikad ne prdi izvan toaleta“. Rene Žanu Kislingu treba da bi izlečio rane od Kiki (izvor njenih prihoda namah je presahnuo), a Žanuovoj Kisling da bi se preudala. Ne misli ona da je slikar neki uzor. Zna da je razvratnik i da nema manire bolje od razbojnika, ali računa ovako: samo da se jednom preuda i odmakne od svog bretonskog vajara da koga je proglašila „privremeno nestalim“, a posle će već ići

lako. Drugog muža smeniće trećim, a gde je treći, tu u krevet lako uskoči i četvrti...

Verenik Kisling poznavao je prvog čoveka Rene Žanu. Čak je s njim bančio i bludničio 1914. i sada se pojavljuje da uteši „udovicu“ i „sačuva uspomenu na jednog velikog umetnika“. Zakazuje grandioznu svadbu. Svatovi će krenuti ulicama kao litija. Tako se i dogodilo. Skupio se čitav Pariz na tu sumnjivu „feštu“ sa burmama i zavetima. Svadbena povorka polazi od Kislingovog stana u Ulici Žozef Bara. Svi su u pratinji: Kiki i Fužita, čiča Kombes i čiča Libion, Anri Breton, Žan Kokto (bez pištolja o pasu), Apoliner i ona namiguša što je svirala klavir na njegovoj premijeri *Tiresijinih dojki*. Vesela družina valja se ulicama. Neki sviraju usnu harmoniku, drugi neritmično udaraju u doboš, treći pište u pištaljke. Na prolazu kraj Rotonda čiča Libion se izdvaja iz povorki i sve svatove časti svojim najkiselijim vином za koje tvrdi da je odležalo deset godina (Deset? Malo je preterao).

Kada je taj buljuk preplavio Otel Vila, mladenci su bili rešeni da pred gospodinom pomoćnikom predsednika opštine kažu svoje sudbonosno-prevrtljivo „da“, ali onda je mlada odjednom vrissnula. Gledala je u Kislinga, a u njegovom licu odjednom videla nekadašnjeg, bez sumnje živog muža. Da li je došlo do zamene? Da li je bretonski vajar uspeo da se ušunja u opštinu i iznenadi nevernu dragu? Ništa od toga. Mlada je doživela nervni slom, a Kislingu se učinilo da je pred oltarom izgubio baš pristojnu dragu. Ali onda iz gomile iskače stari svat, pa kumovi. Uveravaju Žanuovu da je njen bivši muž „privremeno nestao“, a ona neće ni da čuje. Više, udara Kislinga po plećima i kaže: „Skloni mi se s očiju, govno jedno bretonsko, ja hoću da živim!“

Pa neka živi, ali zašto Kisling da ima modrice zbog toga? Iz gomile izlazi Kokto. Smireno vadi brijač (uvek ga nosi uza se) i kaže: „Vidi, sestro, ovo nije tvoj muž. Ovo je jedan propali slikar Kisling“ i za to vreme polako brije nasuvo

najpre slikareve brkove, pa zaliske i na kraju i Kislingove obrve. Pred Rene Žanu sada stoji jedan monstrum koji ima lice lutke u nekom magazinu na Bulevaru Osman, ali mlada je izlečena. Pogled joj se vraća u zenice, osmeh na usnice. Gospodin pomoćnik predsednika opštine najzad može da pročita zavete i on to čini najbrže što može, samo da bi se ova grupa ispičutura i povratnika s fronta što pre udaljila iz njegove zgrade.

Venčanje je obavljeni u potpunoj tišini. Mladoženja izgleda kao da je preživeo požar, mlada kao da je baš završila s turom dobrog povraćanja posle teškog pijanstva. I on i ona su bledi, ali procesija ide dalje. Muzika je sve udaljenija, već se predaje nekim drugim ulicama i trgovima, baš kao i pesma putujućih družina koja se krajem oktobra još čula u Veneciji, iako nikom tih dana nije bilo do pesme. Austro-ugarskoj Petoj armiji, pod komandom Svetozara Borojevića fon Bojne, pridružilo se devet austrijskih i šest nemačkih divizija pod komandom Ota fon Belova, povučenih sa Istočnog fronta. Ofanziva na jug Italije, prema reci Taljamento i gradu Kaporetu počela je 24. oktobra u dva iza ponoći i potpuno je iznenadila Italijane. Ubrzo se i Venecija našla pod opsadom. Na samo deset kilometara od Mestra i zemljouza koji je vodio do vodenog grada nalazio se front, a gusta magla procvetala je kao ukras noći i polegla je po kanalima, prolazima i ulicama.

Mnogi muzičari ostajali su zarobljeni u magli, a ipak su svirali svoje pomalo lascivne melodije s juga, iako im niko nije udeljivao ni liru. I oni su hteli da zabave narod, a ne da zarade u tim teškim vremenima, dok su stare porodice već počele da pakuju porodično srebro, a gondolijeri te odcenele patricije – koji su postideni, direktno iz donjih vlažnih prostorija ulazili u čamce – vozili za džabę. Svako se nadao da će već sutra sinuti sunce ili pasti kiša, ali magla se nije razilazila, pa se u grad uselio strah. Ljudi su išli ulicama kao

utvare i žive maske, i jedan drugom se obraćali na venecijanskom dijalektu. Kad god bi neko u magli primetio da mu ide u susret pridošlica, trebalo je po venecijanski da kaže „Pazi, nemački špijun vreba“, a druga strana imala je da odgovori. „Pazim, za kralja i otadžbinu“. To je bio znak da su se mimošli Venecijanci. Ali, avaj, nemački špijuni su i uprkos tim merama opreza šetali ulicama. Nisu to bili Nemci ili neki stranci koji su se po govoru mogli lako raspoznati, nego su i uhode bili rođeni Venecijanci, te su dobro znali venecijanski dijalekat i veselo se međusobno pozdravljali sa „Pazi, nemački špijun vreba“. Svi su tako šetali, a muzičari i dalje svirali i pevali, dok su njihovi majmunčići bez prestanka udarali u malene činele...

Najlakše je pevati. Ili nije. Dva pevača više neće zapevati u 1917, premda bi se za jednog moglo kazati da je još te godine ipak pevao. Flori Ford, punačka australijska kabaretska pevačica koja je u Londonu zamenila odbeglu Nemcu Lilijan Šmit, u 1917. nije zapevala nijednu pesmu. Tokom čitave godine nastavila je da održava čajanke i *soirées* u svom osunčanom stanu u Rojal Hospital Roudu, ali sama nikad više nije htela da zapeva uz klavir. Pravila se da je indisponirana, da ima nekih problema sa glasnicama, da će baš sutra zakazati koncert i ponovo oduševiti svoje poklonike od Vest Enda do Edit Grouva – ali lagala je, lagala sebe i druge, a to je najbolje znala kada bi uveče, tiho da je ne čuju ni miševi u zidovima, zapevala „Oh, what a Lovely War“ ili „Daisy Bell“. Posle umešanosti u ono što je ona i dalje zvala „špijunska afera“, ova punačka Australijanka tako počinje da bledi u sećanjima. Mladi umetnici koje je toliko volela, sve ređe je posećuju, publika je se više ne seća, te Flori Ford na kraju ostaje sama. Živi od malene penzije i stiska svaki peni, iako u grlu još ima zlatne glasnice...

Šta ima u grlu Hans Diter Uis, to verovatno niko ne bi mogao da odgovori, osim zagonetnog laringologa doktora

Štraubea koji je radio u kući okruženoj lokvanjima, bočním kanalima i trstikom, onaj koji mu je prepisao čudnovati napitak koji je mirisao na koren tanisa. Od njega je vojnik Uis, nekadašnji bariton, počeo da mutira, a glas da mu se penje u sve više registre. U 1916. postao je najpre dramski tenor, pa *buffo* tenor i na kraju lirska tenor. Čitava Nemačka, sve do rovova na Zapadnom frontu, bila je oduševljena kada je nekadašnji bariton Hans Diter Uis zapevao „Tuba mirum“ iz Mocartovog *Rekvijema*, kao pravi nemački lirska tenor. Kolebanja njegovog glasa pripisana su stresu, a vojnik Uis bio je srećan samo to jedno veče i dve naredne kada su isti muzičari ponovili Mocartov *Rekvijem* na bis. Već na trećem koncertu Uis je imao problema da otpeva i „Tuba mirum“ jer je njegov glas nezaustavljivo postajao sve piskaviji i piskaviji.

Samo nedelju dana kasnije nije više mogao da peva ni dela pisana za lirske tenore, već jedino stranice zaostale iz baroka i namenjene starim kastratima. Ali sada Uis više nije mogao da se raduje. Osećao se kao čovek na ničijoj zemlji, jer je znao da će se i u fahu kontratenora zadržati tek dan ili dva. Govorio je nekim sipljivim, veoma piskavim glasom kada su poslednji ljudi mogli da ga čuju. Onda je za sve oko sebe Uis onemeo. U stvari, on nije postao nem, nego mu je glas izašao iz opsega ljudskog sluha. Niko od ljudi više nije mogao da čuje nekadašnjeg najvećeg baritona nemačkih scena, ali Uisa su još mogli da čuju berlinski psi! I nekadašnji Don Đovani je ubrzo saznao da su mu četvoronošci ostali jedina publika, pa je išao ulicama i pevao iz sve snage, sve čega je mogao da se seti, sve što je ikako mogao da prilagodi svom neljudski nečujnom glasu. A berlinski psi su zastajali. U psećem uhu, arije Mocarta zvučale su kao božansko zavijanje. Slušali su ga pudle i bokseri, jazavičari i ptičari, ruski hrtovi i bernardinci; slušali su ga nečiji i ničiji psi koji su ubrzo počeli da idu za njim kao da je Uis čarobni frulaš koji ih zanosi svojom pesmom. Svi Berlinci mislili su da je to kraj i da je čuveni Uis

poludeo. Za sve ljude nečujan, on je stupao ulicama gologlav i otvarao usta kao da peva, dok su psi za njim išli u čoporima i zavijali kao njegovi poslednji horisti...

REVOLUCIJA PUTUJE VOZOM

Bio je početak novembra po novom kalendaru. Stara Evropa umirala je u frivolnostima Pariza, neizvesnosti Londona, u jednostranosti Berlina, sumraku Rima i ognju Beća – u svakoj stopi bledog Zapada. Istok se za to vreme lomio i krunio kao oronula fasada ispod koje popuštaju zidovi stare Dume i pucaju trule spahijske grede... Mase su se oružale i spremale na bunu od Trsta do Kenigsberga, od Pećuja do Berlina, ali temperatura na telu grada najviša je bila u Petrogradu. Početkom novembra 1917. pao je prvi sneg, a jedna razuzdana prestonica živila je poslednje vaviloniske dane.

Kockarski klubovi u kojima se točio šampanjac, a ulozi se podizali i na dvadeset pet hiljada rubalja, radih su grozničavo od sumraka do svitanja. U centru grada prostitutke su, prekrivene nakitom i ogrnute skupocenim bundama, šetale gore-dole i plavile kafane. Monarhistički zaverenici, nemački špijuni, krijumčari koji su kovali drske planove i zemljoposednici koji su budzašto prodavali zemlju za šaku rubalja bili su njihovi klijenti. Mnogi su i dalje hteli da se zaustave, da zastanu i razmisle, ali grozničavi Petrograd, pod sivim oblacima i na prvom ostrom mrazu, jurio je sve brže i brže – ali kuda?

Na uglu Ulice Morskaja i Nevskog prospekta odredi vojnika s bajonetima na puškama zaustavliali su sve privatne automobile, izbacivali putnike i šoferima naređivali da voze u Zimski dvorac. Malo dalje, pred Kazanskom sabornom

crkvom isti prizor: automobilima se naređuje da voze natrag na Nevski prospekt. Naišlo je u to vreme pet-šest mornara sa trakama brodova *Aurora* i *Zarja svabodi*. Oni su divljim saobraćajcima rekli potiho. „Ustao je Kronstat, stižu mornari.“

Petrogradski boljševički Sovjet stalno je zasedao u palati u Smolnjom. Delegati su od umora i nesanice padali na pod i opet ustajali da bi i dalje učestvovali u diskusijama. Devetnaestog oktobra po starom kalendaru, odnosno četvrtog novembra po novom, održan je najvažniji revolucionarni sastanak. Drug Trocki je rekao: „Menjševici, eseri, kadeti, kerenskisti, razni danovci, trubači generala Kornilova i oni koji su išli kod ambasadora Bjukenenha na istočno-zapadni divan – svi nas oni ne zanimaju.“ Zatim je ustao delegat Trećeg biciklističkog bataljona: „Tri dana pre današnjeg, Biciklistički korpus je dobio naređenje da s jugozapadnog fronta krene na Petrograd. Nama se to naređenje učinilo sumnjivim, pa smo na stamci Peredolsk sačekali delegate Petog carskosaletskog bataljona. Na zajedničkom mitingu utvrđili smo da među biciklistima nema čoveka koji želi da lije svoju krv i podržava vladu spahija i buržuja.“ Uzvici odobravanja, oduševljenje koje se pretvara u lomljenje stolova i stolica. Drug Liber pokušao je da smiri atmosferu rečima: „Engels i Marks kažu da proletarijat nema prava da uzme vlast dokle god nije spreman, a mi još nismo spremni.“ Uzvici negodovanja, negde sa vrata leti jedna pivska flaša. Drug Maratov, stalno prekidan i nadglasavan, jedva se čuje: „Internacionalisti se ne protive prenošenju vlasi na demokratiju, ali se ne slažu s metodama boljševika...“ Onda se digao jedan visoki, koščat vojnik s očima koje su sevale prema okupljenima. Zvali su ga Lazarus, jer se dva meseca verovalo da je mrtav. „Vojničke mase više ne veruju svojim oficirima“, rekao je. „Šta čekate?“

Koji su bili zaključci, jedva da se zna. U četiri ujutro videći su se drugovi i građani s puškama u rukama. „Krećemo“, rekao je građanin Zorin, „uhvatili smo pomoćnika ministra

pravde, i ministra vera. Mornari samo što nisu stigli iz Krons-tata. Crvena garda je na ulicama i presreće sve automobile s upaljenim svetlima. Noćas nas neće videti postelja. Valja nam osvojiti poštu i telegraf i državnu banku.“

U ponedeljak 5. novembra tramvaji su i dalje jurili Nevskim prospektom, a na njima su, sa svih strana, visili ljudi, žene i dečaci. Hotel *Astorija* nasuprot Isakovske katedrale, rekviriran je, a svi oni februarski „samoupravljači“ koji su svaku sitnicu naplaćivali gostima, razjureni su. Dva jedina lista koja su prodavana bili su *Rabotskij put* i *Den*, štampani u zaposednutoj redakciji lista *Ruskaja volja*. Čitaoci su preprodavali pročitane novine, a neka grupica zbumjenih ljudi sudarila se sa kapetanom Gombergom, menjševikom, sekretarom vojne sekcije partije, i pitala ga „Da li je zaista došlo do ustanka?“ na što je on odgovorio: „Đavo će ga znati! Možda boljševici i mogu uzeti vlast, ali je neće držati duže od tri dana. Gde oni da vladaju Rusijom?!“

Tih dana svi su ponovo hteli da putuju. Vozovima su se prevozili ljudi, ali i utvare. Na perone petrogradske Varšavske železničke stanice izlazili su ljudi sa odećom uvezanom u lop-taste bale koje su gurali ispred sebe kao velike lopte. Bilo je i elegantnih putnika, lica pomalo turskih, koji su putovali samo s jednom torbicom od šarene kamilje kože... Tih dana vozovima je putovala i jedna Ciganka. Bila je obučena kao gatara sa vašara: preko ogromnih grudi uvezane marame boje bor-šča, na bokovima tri sloja šarenih sukanja. Imala je crnu kosu spletenu u pundu i oči koje su nemirno skakale po beonjačama, ispitujući zabludele putnike, ali nikom nije predskazivala sudbinu u kupeu voza. Krenula je iz prestonice na, očigledno unapred planirani put u Talin. Do Talina je putovala čitav dan, jer je iz kompozicije stalno neko izbacivan i na otvorenoj pruzi u nju neko ubacivan. Popodne je voz stao i zbog toga da bi se ordenovali neki službenici u samom vozlu, te su svi putnici prisilno postali publika za taj čin... Sve to Ciganka je prihva-

tila čutke. Nije se bunila, nije negodovala kao mnogi drugi. Predveče je ipak stigla gde je namerila: na talinsku železničku stanicu i dan pre revolucije našla Jana Anvelta, predsednika talinskog Sovjeta. Drug Anvelt imao je podočnjake koji su mu se spustili do gornje usne. Nije spavao više od nekoliko sati čitave prethodne nedelje. Glas je sasvim izgubio i on mu je prešao u piskavi špat način da će za koji sat preći u registar toliko visok da će moći da ga čuju samo talinski psi.

Gatara je druga Anvelta pronašla u središtu boljševičkog komiteta u rekviriranoj drvenoj zgradi pored talinske tvrđave. Rekla je da želi da mu prenese važnu poruku. Dok ga je čekala i neki ljudi sa pletenim severnjačkim kapama na glavama je užurbano odgurivali u stranu, gatara se u mislima opasno nagnula nad svetom mrtvih, koji Cigani nikad nisu pamtili i nikad nisu smeli spominjati. Još jednom joj se „juče“ učinilo isto kao „sutra“, te je za sebe, reklo bi se obredno, kazala reč „tajsa“ koja znači i „juče“ i „sutra“, „juče-sutra“. A onda se nasmejala kao da sve odbacuje i kao da u Talinu nije da bi se pogružila u opasni donji svet i zaplovila barkom po reci iskeženih čeljusti, već da bi nekog slagala. U tom trenutku je pred nju stao drug Anvelt. Pogledao ju je, a ona je videla smrt u njegovim očima. Mrtvi Cigani doviknuli su joj: „Anvelt, Anvelt... Biće uhapšen sa mesta sekretara Internacionalne komisije Kominterne i strelnjan 1937... strelnjan kao pas...“ To joj je dovikivao sabor napuštenih Cigana, ali ona se nasmešila. Došla je da Jana Anvelta zavara, a ne da mu kaže istinu. Pružila mu je ruku i kad ju je on prihvatio, rukovala se s njim po građanski, pa se onda presamitila i hitro povila u struku, ljubeći mu nadlanicu. „Vi ne verujete u predskazanja, ali ja vam predviđam veliku budućnost. Došla sam da pozdravim druga Jana Anvelta, prvog predsednika Sovjetske Rusije.“

Onda se brzo okrenula i pojurila pravo na žutu talinsku železničku stanicu. Tamo je još jednom u kupeu. Pravi se da

spava, ali kroz jedva razmaknute kapke motri na putnike koji se smenuju, majke koje učutkuju decu i lepe oficire sa ružnim pogledima koji im izbijaju iz svakog pogleda. Vratila se natrag u prestonicu u utorak 6. novembra po novom kalendaru. Samo sat ili dva pre nego što će uslediti juriš na Zimski dvorac, Ciganka je uspela da nađe druga Vladimira Aleksandrovića Antonov-Ovsenka što je neki sat ranije preuzeo komandu nad Crvenom gardom, koja je imala da osvoji to mrsko carističko uporište. Kada je stupio pred gataru, drug Antonov-Ovsenko je bio uzrujan. Terao je neposlušnu kosu s čela i ličio pre na nekog mršavog buržuja nego na revolucionara. Usta su mu, međutim, govorila drugačije. Sitničavo je izdavao poslednje naredbe i nije znao zašto je uopšte primetio jednu Ciganku u času kad treba da jurne na Zimski dvorac. Ona je stajala ćutke, a on vikao: „Ma kakvi junkeri – pobiti... Šta, i žene-vojnici su u dvorcu? A, njih ćemo silovati.“

Onda mu je ona pružila ruku, a on ju je nerado primatio. Videla je da je i Antonov-Ovsenko mrtav čovek. Smrt mu je već zagospodarila kostima, nogama i rukama; samo njegov pogled to još nije znao. Znala je Ciganka da će i ovaj revolucionar postati tek neukusna hrana za jednu revoluciju. Videla je da će biti uhapšen 1938. i da ga ni položaj narodnog komesara za pravdu neće spasti, ali i njega je došla da obmane... Hitro se savila i poljubila ga u ruku, kao kralja, a on je ruku gadljivo trgaо natrag. „Nemojte verovati jednoj gatalici“, kazala mu je, „ali došla sam pod Zimski dvorac da vam predložim veliku budućnost koja vas čeka. Pozdravljam drugačiju Antonov-Ovsenkiju, prvog predsednika Sovjetske Rusije...“

Pre nego što je jurišnik bilo šta uspeo da prozbori, Čiganka se okrenula i onako punačka nestala u masi nervoznih vojnika Crvene garde. Te noći, u brzom vozu za Kronštat koji je, tu na otvorenoj pruzi već iskićen crvениm zastavicama, čula je da je pao Zimski dvorac. Vazduh u kupeu bio je zasulan ugljenom prašinom. Neki prgavi konduktori pokušavao je da

pregleda karte, ali ih niko nije imao. U svađi i žučnim političkim debatama putnika prošla je čitava noć. Ciganka je u Kronštat prispela u sredu sedmog novembra u rano jutro. Uljasto novembarsko sunce prosulo je nemoćne zrake koji nisu mogli da zagreju revolucionarnu zemlju, ali gatari nije bilo hladno. Odmah je pohitala u Sovjetski komitet kronsatskih mornara i ubrzo je pred njom bio mornarski vođa Stepan Maksimovič Petričenko. Kada mu je prišla, upravo je razvijao crnu zastavu sa ukrštenim puškom i kosom na kojoj je izvezenim slovima pisalo: „смерть буржуями“. Njegova velika usta, koja su uvek izgledala kao da se smeše, široko su se otvarala dok je mornarima dovikivao naređenja. Glas mu je bio promukao i ogrubeo, ali se činilo da može da dovikuje večno. Ciganka je ovog mornarskog vođu videla u progonstvu već 1929, ali je ponovila svoju koreografiju s celivanjem i još jednom revolucionaru predskazala isto: „Vidim vas na mestu prvog predsednika Sovjetske Rusije.“ A onda je...
...

Ko zna koliko je uzavrelih duša posetila u pet revolucionarnih dana i ko zna zašto je svima koje će progutati revolucija predskazala da će biti prvi predsednici Sovjetske Rusije. Da li je htela da osnaži volju tih šrafova pobune, da li su je poslali drugovi Kamenjev i Zinovjev, da li je radila po nalogu sveta mrtvih Cigana – to znaju samo revolucionarni vođevi.

Na put vozom odlučio se i glumac Jurij Jurjev, ali tek u nedelju 11. novembra po gregorijanskom kalendaru. U prvih pet dana revolucije, dok je Ciganka gatalica putovala vozom, on je bio neodlučan. I u ponедelјak 5. novembra, i cele te nedelje igrale su se predstave. Pozorište *Krivoje zerkalo* davalo je raskošnu verziju Šniclerovog komada *Kolo*. U Jurjevljevom Aleksandrovskom pozorištu ponovo su davali *Smrt Ivana Groznog* u režiji Ivana Majerholjda. Za petak 9. novembra 1917. na velikoj sceni Aleksandrijskog pozorišta zakazana je predstava u njegovu čast. Nastupio je u Ljermontovljevoj *Maskaradi* i nije mogao na put pre tog, za njega važnog

događaja. A i mislio je da se revolucija zapravo ne dešava, da će proći i da mu se iz dana u dan čini da nemiri nekako jenjavaju. Ali, nije bilo tako. Revolucija je gazila čizmama sa đonovima opkovanim ekserima, i glumac Jurjev sledeće nedelje nije više mogao misliti da će sve proći.

Bilo mu je teško. Bio je prvo gladan. Pa žedan. Pa prljav. Pa očajan. Našao je neki stari pištolj koji je prislonio na grudi i očekivao teatarsku smrt. Što je tražio, to je i dobio. Metak je zardao u cevi, opruga se zaglavila, pozorišna krv nije pala. Onda je došao na spasonosnu ideju: u Petrogradu, na ulicama u dvorcima, igra se jedna velika predstava. On samo treba da „izađe iz tog komada“ kao što je ranije lako menjao uloge i prelazio iz jednog u drugi tekst. U nedelju 11. novembra odlučio se i on da krene na petrogradsku železničku stanicu. Većina je putovala u druge gradove, Jurjev je putovao – u drugi komad, komad sa mirnom okolinom, belim snegom, jednom drvenom dačom kojoj je dozidano finsko kupatilo i u kojoj ga čeka divna žena koja razgoreva vatrnu u kaminu... Takav komad rešio je da nađe kada se zatekao na Nikolajevskoj stanici, ispod visoke staklene kupole kroz čija stakla se, zbog prljavštine i granja koje je napadalo odozgo, jedva probijala svetlost.

Nije Jurij Jurjev imao mnogo drugačije namere od drugih putnika na Nikolajevskoj železničkoj stanici, iako je bio glumac i bard. Mnoštvo sveta pritisnulo je čekaonice. Ljudi su preskakali one koji su premoreni polegali na pod, očajnički glasno kašljali i tek pokatkad otvarali oči kao da su potisnuti u donji svet, gde će pre ili kasnije početi da trule i prave ljudski humus. Oni koji su još hodali zato su morali oprezno da ih preskaču, jer je među ovim hadskim ljudima bilo i rada zdraženih koji bi se odmah izdrali na onog ko bi ih zakačio, ili probudio iz sna sličnog mrtvilu.

Glumac je preskočio dvojicu-trojicu, a onda seo na jedino slobodno mesto na drvenoj klupi u čekaonici drugog razreda

između jedne gojazne i jedne sasvim izmršavele žene. Ona debeća govorila je mlađoj sa pegavim licem: „Ma, kažem ti ja, slatka moja, danas ti je najvažnije spakovati se. Najbolje je nositi što više tekstila: više vrsta, više preobuka, za Novosibirsk i za Soči. Krenuti u nekom iznošenom kaputu, nikako u bundi. Stvari razdeliti tako da mali zavežljaji ostanu za decu, a veći za odrasle. Zaboraviti na korpe i velike kofere. Ko će to tegliti; sve saviti u bale. U sredine zavežljaja obavezno sakriti nešto protkano srmom ili šarenim koncima, to će na putu doro doći ako kod Tatara treba da se razmeni za hranu. Ne zaboraviti so i duvan, mada se to uvek nosi na svoju odgovornost.“

A on, kako je on krenuo na put u novi komad? Dva krcata kofera, najbolji gerok na plećima. Lupio se rukom po čelu i vratio u svoj stan na Licejnom prospektu. Uz pomoć komšinice Zavrotkine, dobre duše, buduće „kolektivke“, večno zabrinute za sve stanare, povadio je stvari iz kofera i zavio ih u bale. I on je najbolje komade odeće sakrio u sredinu, a Zavrotkina mu je rekla da na put ne može nenaoružan. Mora imati bilo kakvo oružje uza se: makar zardali pozorišni pištolj iz kojeg nije uspeo da se ustreli u srce. Stavio je i revolver u prtljac, skinuo gerok i obukao kaput koji je kupio 1882. Bio je to nekad lep crni komad odeće sa, u to vreme razmetljivim svilenim reverima, ali sada toliko izlizanim da se u njima moglo ogledati. Pre polaska komšinica Zavrotkina mu je tu starudiju još malo poderala odzada i rekla mu: „Sad možete na put! Zbogom, komšija Jurjev i nek vas Bog prati!“

Jurij je tako spremljen – i on sa zavežljajem preko rame na – krenuo na put kao veseli glumac koji ide u komediju da bi pobegao od jedne tragedije. Stigao je ponovo na Nikolajevsku železničku stanicu, preskočio onaj ljudski talog što se gomila po mermernim pločama čekaonica i izašao na perone. Iznenadio se kada je video da ispod još tačnih staničnih satova nema nijednog voza. Neko mu reče da se sada

ne ukrcava sa perona, nego dobro pola vrste miz prugu, kod izlaznog signala. Stanice i prilaze nema ko da čisti, pa lokomotive po nalogu razmetljivog komiteta železničara „Vikžel“, dođu do granice đubreta i tu stanu. Zato je trebalo požuriti te je glumac prvi put osetio blagodet novog odevanja i pakovanja prtljaga. Nabio je svoju balu na rame i požurio brzim hodom. Ipak zadihan, sa graškama stidnog znoja na čelu, stigao je do vozova.

Nekoliko linija čekalo je svoje putnike. Lokomotive su lenjo izbacivale klobuke sivog dima uvis, kao da svi begunci treba da ih zamole da bi one uopšte krenule. Na svaku lokomotivu, kao na tvrdoglavu ragu, bila su zakačena svega dva ili tri vagona, a putnika je bilo najmanje trostruko više. Glumac se odlučio za put u srce Rusije, na južni Ural. Tamo će naći svoj komad sa drvenom dačom, finskim kupatilom, kristalnim snegom, jednom divnom ženom i kamimom. Ušao je u prenatrpan vagon i gotovo seo jednoj Ciganki u krilo. Govorio je „prastite, prastite“ i nekako zauzeo mesto, tako što se utisnuo među putnike kao neka savitljiva ljudska masa. Na polazak voza čekalo se sigurno još tri četvrti sata. Jurij je slušao razgovore putnika. „Kerenski je nadomak grada, tu u Gatčini. Jugozapadni vetar već donosi miris njegovih vojnika.“ „Svirepi general Kornilov, koji je ove godine već probao napad na Petrograd, oslobođen je. Svojim rukama je pobio stražare koji su ga čuvali i sada sa svojom divljom azijskom divizijom Tekinaca preti svemu i svakom.“ „Kontrarevolucija junkera počinje u ponoć. Potpisali: Goc i Polkovnikov“. „Jel' tačno da su boljševici pobegli na 'Auroru' i spremili se za isplavljanje svakog trenutka...“

U Petrogradu se bez sumnje postavljao komad koji će biti tragedija, te je jedan plašljivi glumac bio srećan što se nalazi u vozu. Samo da on pode. Najzad je kompozicija trgnula i krenula ogaravljenim šinama, pokraj vodotornjeva i zidova na kojima su jutarnje parole preškrabavane ve-

černjim. Poslednji pogled na Petrograd Jurij je uputio bez znatiželje i sentimenta, a onda su počela da se smenjuju zaledena polja, niska makija ruske stepi i neke crne ptice žutih kljunova, koje su veselo pratile kompoziciju po desetak metara. I ovaj voz je često stajao. Jednom je gotovo rekviriran za potrebe narodnog komiteta Ufa i Zlatoust. Na otvorenoj pruzi putnici su napola privođeni, napola odvođeni, napola regrutovani, ali kompozicija je ipak nastavljala dalje. Kada su prošli Zlatoust, Jurij je odlučio: svoj komad naći će u Čurilovu. Bila je to prava ruska provincija. Sećao je se još kada je jednom prošao kroz Čurilov idući ka susednom gradu Čeljabinsku gde je igrao komad *Mesec dana na selu*.

Jedva je čekao da stigne i nađe svoj mir. Voz je najzad prispeo na malu drvenu stanicu u Čurilovu, a glumac je sa svojom balom gotovo iskočio na peron. Tražio je fijaker, ali ga nije bilo. Pitao je za neki autobus, ali su mu kazali da su svi rekvirirani za potrebe Sovjeta Čeljabinske oblasti. Onda se stresao, i kazao sebi da je ponovo dospeo u pogrešni komad. U tom „krivom komadu“ sačekaće tri dana na novi voz. Odlaziće na tržnicu i prodavati komade svoje skupe odeće „iz sredine bale“ za komad masne slanine koja miriše na plesan. Napokon je prljav i gladan sačekao idući voz. Sledeće divno rusko mesto u koje je stigao bilo je Medvedka. I slika ponovo ista, pa i gora. Jedan očigledno mrtav čovek ležao je uz peron i niko nije mislio da ga pomeri, kao da se glumac Jurij Jurjev našao u nekoj Šekspirovoj tragediji. Na ruskoj pozornici očigledno su se igrale samo tragedije, ali prvak Aleksandrijskog pozorišta, u čiju korist se nedelju dana ranije odigrala predstava *Maskarada*, nije mislio da odustane. On je slavni, stari glumac i ima pravo da bira repertoar.

Ponovo na voz! Tri dana i tri noći, tri strašna dana i još strašnije noći, tri maglovita dana i tri neprozirne noći trebalo mu je da se prevezе iz Čeljabinske u Jaroslavsku oblast.

Tamo je htio da potraži još jedno idealno rusko provincijsko mestašce Lesnaja Poljana, ali kada je video da je i тамо revolucija i da nigde nema njegovog snega zacakljenog kao ogledalo, ponovo je izvadio onaj svoj teatarski pištanj, ali je metak i ovog puta zakazao. Ne zna se gde se zaustavio jedan glumac u obilaženju Rusije, ali komšinica Zavrotkina klela se da se nikad više nije vratio u svoj inače udobni stan na Licejnom prospektu.

I u kući doktora Čestuhina na Runovskom keju ponovo su svi bili užurbani. Spremale su se bale odeće: jedna koju će nositi doktor, pa jedna za tetku Margaritu, jedna za Nastasju i jedna mala da je ponese Marusja. I Čestuhinovi su čuli kako je najbolje pripremiti se za put, samo što je umesto oružja doktor u svoju balu stavio najpotrebniji sanitetski materijal i neophodne instrumente. Svi su ga prekorevali što to nosi, ali on je ostao uporan: lekar ne ide na put bez svojih instrumenata. Popustili su mu. Užurbali su se, gotovo su se sudarali kao u nekom komičnom komadu, pokušavajući da prtljagu dodaju ponešto. Na kraju su napravili kućni savet. Svako je poređao ono što misli da treba da se ponese i svi su gledali to bogatstvo na stolu: posrebreni samovar, dve male ikone, jedno lažno faberžeovo jaje, dva velika goblena sa bukoličkim motivima, Lizina dva prstena od dvanaestokaratnog zlata s malim rubinima, divni jantar sa zarobljenom pčelom u sredini koji je dobila od Sergeja za novu 1915. i njen Gregorijanski krst koji je zaslužila na Istočnom frontu, na kraju dve Marusjine omiljene lutke. Sada je porodični savet trebalo da odluci šta da se ponese. Doktorski instrumenti ni ovog puta nisu izašli na tu dražbu. Rešili su da na put krenu sa goblenima, Lizinim prstenjem, cílibarom i ordenom i dve Marusjine lutke. Došli su do vrata i kao svi begunci zapitali se da li da ih zaključaju, kada se doktor Čestuhin lupio po čelu kao da je nešto zaboravio. Stao je i kazao: ovog puta mi nikuda ne putujemo. Niko se nije bunio. Kao da je svima lagnulo. Do

večeri su raspakovali sve stvari, a dragocenosti dobro sakrili u rupe od sulundara i ispod rasklimanih pragova.

Čestuhinovi su možda mogli da odustanu od puta, ali Romanovi nisu. Jedne stražare smenili su drugi, daleko okrutniji i neobrazovaniji. Neko im je u prolazu kazao da je nastupila nova, boljevička revolucija. Onda je i carska porodica krenula na put. Iz Petrograda su pošli svi članovi familije, carski lekar Botkin, jedna služavka i jedan mornar koji nije htio da se odvoji od carevića. Pošli su najpre nekim blindiranim autobusom, prepravljenim za revolucionarne svrhe. Prvo putovanje nije trajalo dugo. Odvezli su ih u predgrađe Petrograda. Dopustili im da ponesu sve najnužnije: ikone, nešto porodičnog nakita, jedan srebrni čajnik, malu tirkiznu pticu iz Faberžeove radionice, po jedan okovratnik od polarne lisice za caricu i princeze, nešto knjiga iz caričine biblioteke, u kojoj se isticao Nilov *Antihrist*, i preobuku. Niko ih nije terao da od odeće naprave bale. Revolucionari su u početku pokušavali čak da budu, ako ne ljubazni, a ono praktični i uslužni. Kazali su im da ih vode na sigurno.

Na drugom stajalištu, u Tobolsku u Sibiru, tvrdili su da će se zadržati najmanje nekoliko meseci, ali car je, sledeći svoje snove u kojima je video kako su ga sanjali drugi, prepoznao da to nije prostrana kuća koju je video i zato je kazao: „Ne raspakujte se, ponovo ćemo na put“. Posle nekoliko dana ukrcali su i njih na voz. Poseban vagon, sličan onom u kojem je Nikolaj potpisao sudbonosni akt o abdikaciji, bio je zapečaćen i priključen jednoj običnoj kompoziciji. Sve zavese bile su spuštene. Ko god bi viknuo ili pokušao da se približi prozoru, mogao je biti ubijen. Pratnja sada ni izbliza nije bila ljubazna kao u blindiranom autobusu. U malo mesto ispod Urala prispeli su tek nakon tri dana, gotovo bez hrane, zalažući se jedino koricama crnog hleba i slabim čajem iz samovara.

Kada su najzad stigli, car ni ovog puta nije prepoznao kuću iz svojih snova i ponovo je naredio da se ne raspakuju. Treći put pošli su razdvojeno: najpre car i carica, a potom deca. Poslednje putovanje volovskim kolima u Jekaterinburg trajalo je gotovo nedelju dana, ali kada su se svi najzad našli u Ipatijevskoj palati koja je izgledala tačno onako kako su je sanjači videli, car je najzad dao nalog da se raspakuju. Bio je to njihov dom – poslednji dom – ali ipak dom...

Svoj novi dom na Krimu pronašao je i Veliki duka Nikolaj. Još su ga smatrali generalisimom, još su u njemu mnogi gledali zapovednika, ali on se osećao kao slomljen čovek. Abdikacija brata, desetodnevno zapovedanje ruskim snagama, pa ponovna smena, deportovanje na Krim i potpuna izolacija... I on je pamtio šestodnevni put vozom od Mogiljeva do Kijeva, od Kijeva do Petrograda, od Petrograda do male stanice u Simferopolu na Krimu. Sačekali su i njega oklopljenim automobilom i kazali mu: „Vaše visočanstvo, to je zbog vaše bezbednosti, svakakve se bande u današnje vreme muvaju ulicama.“ Kroz prorez na metalnom braniku za vozača i Veliki duka mogao je primetiti tek mali deo okoline. Ugledao je palme, lijandere, bugenvilije i narandžino drveće i pomislio da u ovom prirodnom raju revolucija nije moguća, ali prevario se.

Zatvorili su ga u veliku kolonijalnu kuću na prilazu Sevastopolju. Nekada je to verovatno bila lepa kuća u mavarskom stilu, obrasla puzavicama i okružena brezama, ali je posle smrti poslednjeg vlasnika počela naglo da propada. Vrt oko kuće zarastao je u korov i stopio se sa okolnom šumom. Ogromne sobe behu mračne i vlažne, po zidovima pocepane tapete, iz slavina je curila prljava žućkasta voda, kraj napuštenog i polusrušenog bazena milile su velike crne bube... Malo pošto su ga smestili, odredili su mu stražare i dali mu jednog starog Tatara i Tatarku da mu budu služe. Dvoje tihih i vrednih ljudi brzo su kuću doveli u neki red, pa se Veliki duka ponovo osetio kao plemić, ali u kućnom pritvoru.

Nije mogao napolje, nije smeо da šeta rivijerom, nije u početku smeо da prima posetiоce, ali sve to nije bilo dugog veka. Sevastopolj je bio daleko od oktobarskih nemira, a vojnici su bili lako potkuljivi i lenji. Grad je bio pod vlašću boljševika, ali su svaki čas u njega umarširavali kozaci kao pljačkaši koje niko ne sme ni da pipne. Ni njegovi stražari stoga nisu videli razlog da ne zatvore jedno ili oba oka. Uskoro su mu sve dopuštali, samo da ne primete prepostavljeni, kojih ionako nije bilo u blizini. Potom su se izdavali za gospodu i poštovaоce carske porodice. Bili su mu, na kraju, neka vrsta posilnih i vratara. Uvodili su delegacije i važno najavlјivali: „admiral Kolčak, glavnokomandujući crnomorske mornarice“, „gospoda kozaci iz oblasti Kubana“, „gospoda predstavnici grada Jalte“, „njegovo preosveštenstvo vladika krimski, gospodin Vasilije“...

Ali kakve su to samo audijencije bile. Neki divlji, rasposjedani, razuzdani i raspomamljeni ljudi dolazili su k Duke i predlagali mu da preuzme komandu nad ovim i onim. U ponedeljak bi mu došao admirал Kolčak. Stupio bi pred njega umazanih pantalona i blatnjavih čizmama, ponavljajući „prastite, prastite, car moј“. Dok je govorio, streljao je svojim crnim zenicama na zakrvavljenim beonjačama i Nikolaju predlagao preuzimanje komande nad krimskom flotom, kao da mu preti i ne ostavlja mu nikakav izbor. U utorak bi k njemu došli kozaci koji su netom umarširali u grad. Imali su kudrave neraščељane brade kao satiri, sablje loše očišćene od krvi i predlagali mu obnovu Ruskog carstva! U sredу je tu već bila delegacija grada Jalte. Tri građanina u iskrpljenim predratnim redengotima seli su naspram Duke, a kad je stigao bledi čaj i nešto bednih i jedva slatkih heljdinskih kolačića koje je umesila njegova vredna Tatarka, navalili su na hranu i piće kao da danima nisu jeli. Tek posle treće šolje čaja, rekli su mu kako je Jalta stari i bogat grad, kako je tamo – iako i Jaltu drže boljševici – sve u redu i kako bi voleli da Veliki

duka postane njihov sugrađanin i napusti ovu oskudnu kuću nadomak Sevastopolja! U četvrtak je ponovo dolazio neko zboran ili preko noći osedeo, u petak još jednom neko s trgovima krvi na odeći, u subotu vladika krimski pogružen u svoje razočaranje i zaognut svojim fanatizmom.

Baš kao na početku 1917. u Carskom Selu kod Nikola-ja, prijemima kod Velikog duke kao da krajem te nesrećne godine isto tako nije bilo kraja. Ni na suprotnoj, boljevičkoj strani nije bilo bolje. Tih dana svako je svakog primao u nekakvu audijenciju ili vozom išao na zakazane pregovore. Pregovarali su oni koji nikad ne bi spavalii zajedno, jeli zajedno, ni čaj popili zajedno. Pregovarale su hijene s lavovima, ali su hijene na sebe navlačile lavlje ruho, a lavovi se cerili kao hijene... Lav Trocki – onaj kome je nepoznati pijanac u Ženevi još 1916. predskazao progon i smrt u nezainteresovanoj tuđini – sada je u 1917. godini još bio na vrhuncu moći i kao narodni komesar za spoljne poslove krenuo u Brest-Litovsk na razgovore sa Nemcima i Turcima o okončanju Velikog rata na Istočnom frontu.

I on je putovao vozom, no njegova železnička linija, mesec dana nakon revolucije, više nije kasnila po nekoliko dana, niti je iko lokomotivu zaustavljao na otvorenoj pruzi kao razbojnik. U uljudno nameštenom vagonu nekadašnje carske vlade, drug Trocki je za velikim pisaćim stolom, obasjanim lampom sa staklenim zelenim abažurom, sedeо sam. Dva deset drugog decembra 1917. Sovjetska Rusija potpisala je primirje sa Centralnim silama i ministar je mislio da će pregovori biti samo formalnost. Gledao je i on kroz prozor na zaledenu rusku zemlju i činilo mu se da ni oskudno zimsko rastinje u novom sistemu više ne raste isto. Na onog pijanca iz Ženeve beše sasvim zaboravio. U kožnom kompletu, sa kvrgavim licem i kratkom jarećom bradicom i brkovima, on je bio potpuno uklopljen u svoje vreme i činilo mu se da ga ništa ne može izbaciti iz zgloba, ali prevario se.

Kada je prispeo na železničku stanicu u Brest-Litovsku, nije ga sačekalo mnogo ljudi. Primetio je nemačke i turske vojnike i među malom skupinom putnika koji kao da su zatalali na belorusko-poljsku granicu, četiri čudne prilike.

Najpre je tu bio jedan mršavi gospodičić. Odelo od tvida zategnuto tankim kaišem na žaketu, nervozno premeštanje s noge na nogu i pogled latalice – pravi portret Rusa u inostranstvu. Ovaj putnik je imao kosu žutu kao slama, usne malinove boje, napućene i previše pune za muškarca, i pogled čije kretanje očni živac nije sasvim kontrolisao.

Odmali do njega stajala je jedna gojazna žena. Građena je poput kruške: šiljasta glava širi se u pune obraze, debeli vrat nastavlja se u ogromne i mlohave grudi koje joj padaju sve do stomaka što se spaja sa vrećastom zadnjicom. Umotana je u sukњe i marame kao prava Ruskinja, a njeni debeli guzovi ocrtavaju joj se pod suknjom baš kao zadebljalo dno ogromne crvene kruške.

Do nje stoji jedan koji ne može biti Rus. Ponosan je taj stranac, prav kao kočijaški bič, plavih očiju i s pogledom punjene ptice. Ima naočare za čitanje, za paradu, za zimu... Jeden okvir spušta u džep, a drugi, da bi bolje osmotrio druga Trockog, stavlja na nos.

Poslednji neznanac u toj grupi narodnom komesaru za inostrane poslove učinio se nalik Nemcu. Ima obraze kao naduvane svilene balone prošarane crvenim žilicama. Teško diše, ima visok krvni pritisak, izgleda da ne podnosi zimu. Rusku, naročito. Kao da i on čeka Trockog. I to dugo. Odeven je u kožni mantil preko kojeg je prebacio dve dugodlake bunde koje mu padaju do donova čizama. Gojazan u telu, sa krznom polarne lisice i samurovine preko sebe, liči na nekog stepskog medveda.

Ovo četvoro, tako čudnog izgleda, odmah se odvaja od grupe ostalih putnika i prilazi Trockom pre Nemaca. Narodni komesar bi da se skloni od njih, ali mu ne uspeva. Okružuju

ga sa svih strana, dodiruju kao žrtvu i šapuću mu na uvo: „Neće biti lako, druže Trocki, neće biti nimalo jednostavno.“ Hoće da im pobegne, ali oni se, srećom, udaljavaju sami. S pristojne razdaljine gledaju ga s izrazima izvesne ljubavi, kao da su mu roditelji... Kada su drugu Trockom najzad prišli predstavnici nemačkog vrhovnog štaba, to četvoro i dalje je gledalo narodnog komesara za spoljne poslove sa bezbedne razdaljine. Na licima im je stajao smešak i suze u očima, kao da ga ispraćaju na dug i neizvestan put...

Da neće biti jednostavno, i da je pregovarački put pun zamki, videće narodni komesar Trocki već posle nekoliko dana za zelenim stolom. Došao je da zatraži obnavljanje predratne situacije, ali protivna strana nije za to htela ni da čuje, jer se smatrala pobedničkom. Posle sedam dana pregovori su prekinuti da bi se Nemci vratili svojima i dočekali novu 1918. Tu priliku Trocki je iskoristio da se vrati u Moskvu i Lenjinu podnese prvi raport sa pregovora. Došao je na železničku stanicu u Brest-Litovsku i тамо ponovo video onu ukletu četvorku. Nisu hteli da ga okruže, nisu ni mislili da mu pridu, samo su im, čini mu se, lica ovog puta još tužnija...

Posle je u Moskvi Trocki, naravno, zaboravio na zapadnjačku Novu godinu, i ono četvoro, jer je posla bilo toliko da je spavao za stolom svega nekoliko sati dnevno.

Maldeganger 17. Listovske pukovnije Adolf Hitler doče-kao je Novu 1918. godinu veseo. Bio je na odsustvu u Berlinu i vratio se s punom beležnicom crteža i planova. U toj svešćici „preuređio“ je Nacionalnu galeriju. Nije Hitler mogao da shvati da su dela bavarskog slikara Petera Kornelijusa dobila tako istaknuto mesto na račun, po njemu mnogo većih, Adolfa Mencela i Austrijanca Morisa fon Švinda. Zato je uzeo svoj notes u ruke i u njemu napravio plan nove Nacionalne galerije, gde je na centralnom mestu „razmestio“ Mencela i Švinda, a Kornelijusa „smestio“ u jednu sasvim skromnu prostoriju. Drugovima je kazao da je to tek početak i da on

namerava da preuredi čitav Berlin, na šta su se oni ponovo grohotom smejali i već pijani, po njemu pljuvali pivo iz usta.

Poslednji austrijski car rešio je da dočeka Novu godinu sa svojim pobedonosnim jedinicama na Italijanskom frontu. Odluku je doneo naprečac i gotovo nenajavljen prispeo na obalu reke Pjave, tako da njegovi potčinjeni nisu uspeli ni mrtve da sklone s njegovog puta. Car je bio malo iznenaden, bilo mu je neprijatno – ipak su to bili mrtvi ljudi – ali je pronašao snage da najhrabriju ofanzivnu jedinicu kapetana Ervina Romela pozdravi kako dolikuje junacima.

U Parizu je za Novu godinu bilo veselo. Čiča Libion iz *Rotonda*, čiča Kombes iz *Klozeri de lila* i čiča Kambon iz *Doma* dogovorili su se da doček te, nadali su se poslednje, ratne godine podele: od sedam do devet kod Libiona, od devet do ponoći kod Kombesa, a u novoj 1918. kod Kambona. Kad je vesela procesija svih umetnika koji su bili i na Kislingovom venčanju krenula u devet, korak ih je još služio; kad su se o ponoći iz *Klozeri de lila*, uputili u, nekad prokaženi, *Dom*, već su više bauljali i posrtali nego što su hodali. Kad su pred jutro izašli iz *Doma*, uglavnom su samo povraćali. Apoliner je mnogo pio i jeo. Stao je da povrati i izbacivao iz sebe čitave komade domaće kobasicice koju nije svario. Pritrčao mu je jedan mršavi pas i tu kobasicu počeo halapljivo da jede, na šta je pijanac mudro kazao: „Znao sam da sam jeo kobasicice, ali da sam pojeo celog psa, pojma nisam imao...“

Kiki sa Monparnasa u ponoć je strasno ljubila slikara Fužitu. Zatvorila je oči, palacala malim jezikom po njegovim ustima, a u mislima već zamišljala kako je upoznala nekog novog. Ljubi se ona tako i misli: na Pariz je pala magla i svi su pomislili da mogu imati bilo koga na koga nađu na ulici. Švrlja ona preko mosta Rojal, a u susret joj ide njen novi kavaljer. Neka ovog puta bude fotograf. To je sad moderno!

Četrdeset osam odsto živog Frica Habera o novoj 1918. zavidelo je mrtvoj polovini od pedeset dva procenta.

Kako su Flori Ford i Diter Uis dočekali novu 1918. ne vredi ni govoriti. Tišina oko njih bila je teža od smrti.

Novu 1918. Fon Bojna je dočekao mirno i gotovo je mislio bezbedno, ali nije bio u pravu. U novogodišnjoj noći njegovi ordeni rešili su da ga ubiju. Kako su ti komadi safira, topaza i pozlaćenog nikla došli na ideju da to učine, teško je reći. Lakše je kazati kako su to namerili da urade. Nadali su se da će feldmaršal dobiti poziv za neku proslavu, da će ga pozvati načelnik štaba ili neki mladi oficir koji mu je vrlo simpatičan i da će komandant onda obući paradnu uniformu. Na nju će, očekivalo se, prikačiti ordene koje dugo nije nosio, a oni će ga izbosti svojim iglama i strelastim vrhovima krstova, sveteći mu se za neoprostivi nemar... Bojna je dobio čitav naracak odlikovanja, a mnoga, odista neoprostivo, nikad nije pokazao u javnosti. Trebalo je, dakle, da bude proslava Nove godine, da dobije poziv za bal u Trstu i da kaže sebi: „Sada ćemo se obući“. Ali, nije li se on zarekao u prethodnoj ratnoj godini, kada je onako uparađen stigao na Trg Borsa i osetio kako ga odani ordeni bodu, kako se više nikad neće obući u paradnu uniformu? Jeste, i to je zadatak činilo težim. Sami ordeni nisu se mogli zakačiti na uniformu, ali je zato među podređenim vojnicima u Bojninoj okolini bilo dovoljno onih koji kao da su radili u korist „zapostavljenih priznanja“, pa su komandanta još od Božića nagovarali da se za novogodišnji bal viših oficira obuče kako dolikuje glavnokomandujućem i stavi i sva ona odličja koja nikad nije nosio. Na to su računali ordeni. Kolovođe među razočaranim odlikovanjima bili su: Marijin krst nemačkog viteškog reda, austrougarska Srebrna traka sa mačevima, Zlatna medalja Osmanske imperije, Krst za zasluge Meklenburg-Šverina, Velika zvezda Društva Crvene zastave i pruski Orden za zasluge. Sve je u početku išlo u nog krsta i pruski Orden za zasluge. Sve je u početku išlo u korist ordena. Poziv je stigao. Fon Bojna je ipak izvadio dve uniforme, dva šlema od crnog bakelita s perima i dva para cokula koje su se sijale kao crne ciganske oči. Počeo je da se

oblači, a onda naprečac stao. Na zabavu je otisao u vojničkoj uniformi: bez epoleta, bez šlema – bez ijednog ordena. Bio je zvezda večeri za Fon Belovljevim stolom, a odlikovanja koja su ostala da čame u mraku morala su da sačekaju novu priliku koja im se neće ukazati.

Crveni Baron proslavljao je svoju poslednju Novu godinu u letačkoj kantini. Poljupci njegove drage bili su opojni kao smrt. Njene usne lepile su se za njegove tako da mu se činilo da se nikad neće razdvojiti. Devojčine usnice imale su ukus prezrele trešnje i, premda nije video ništa dobro u tome, one su ga mamile da ih i dalje ljubi.

Živka šnajderka novu 1918. dočekala je sa sinom u rukama. Počela je da ga uči prvim rečima, ali Evgenije je umesto da kaže „mama“ ili „tetka“ (za oca on nije ni čuo), najpre rekao nešto kao: „ta-taš-taše“.

Sergej Čestuhin Novu godinu po julijanskom kalendaru dočekao je u svom domu. U nekom časopisu pročitao je da će se u Sovjetskoj Rusiji cipele menjati jednom mesečno i pred Novu godinu probudio je Marusju rečima: „Marusja, Marusjice, srećna ti nova 1918. A za novu 1919. ti i ja ćemo imati po deset pari cipela.“ Marusja ga je pitala da li to znači da će u novoj Rusiji svi imati po dvadeset nogu, na šta se Sergej samo nasmejao i prepustio je novom snu.

Veliki duka novu godinu dočekao je u Sevastopolju. Nije joj se veselio, nije bilo ni smeška na njegovom otvrdlom licu. Kao da je i novu 1918, eto, primio u audijenciju. Šta je uradio u prethodnoj? Nije se preselio na Jaltu, nije se primio nijedne fantomske dužnosti i odbio je sve počasti kao da razgoni paučinu ili tera utvare. Video je da mu se odlazak iz Rusije primiče i činilo mu se da će u tupom inostranstvu žaliti jedino za svojim jedinstvenim lovačkim psima barzojima koje sigurno neće moći da povede sa sobom.

Suhomlinov i Suhomlinova su... ali, njih u ovim hronikama nije više vredno ni spominjati.

Pred novu 1918. kralj Petar primio je neobičnog posetio-ca. Nije ovaj neznanac u uniformi srpskog majora pred kralja došao poput drugih: sa mešavinom dosade i zazora, zato što stari vladar nešto treba da čuje, ali nikako da odobri. Upravo suprotno. Major Radojica Tatić, heroj iz mnogih bitaka, tri je dana čekao u Atini da ga starac primi u audijenciju. Najpre kralju nisu preneli majorovu najavu, a potom je Petar morao da isprati još nekoliko delegacija na najvišem nivou čiji su članovi s takvom ravnodušnošću potvrđno klimali glavama da ni muve s njihovih čela i obraza nisu videle razlog da odlete. Ispalo je tako da je majora Tatića kralj primio na njegov zahtev poslednjeg dana 1917. po julijanskom kalendaru. „Šta mogu da učinim za vas, moj majore?“ pitao je kralj, a Tatić je, na kraljevo iznenađenje, odvratio: „Ništa, vaše veličanstvo. Došao sam da bih vam ispričao jednu priču.“ „Priču?“ „Da, priču; vojničku priповest. O meni se, veličanstvo, možete raspitati. Junak sam sa Drine i s Kajmakčalanom. Tri ste mi ordena dali... Strašna je studen bila na prokletom Kajmakčalanu kada smo na vrhu Sveti Ilija poleteli bajonetima na Bugare, to sigurno znate. Ono o čemu može biti niste obavešteni je da sam i u tom jurišu bio prvi, kao i vazda pre toga, a da ni u tom, kao ni u jednom prethodnom boju nisam ni ogreban nožem, ni okrznut metkom...“ „Sreća ili štograd druge?“ pita kralj. „Štograd drugo, moj kralju. Imao sam čudesno ogledalce. Odavao sam mu sve svoje strahove, a ono me je, tako ludo hrabrog, čuvalo od pogibelji.“ „Čudno neko zrcalo“, veli kralj, „a kako ste mu, majore, predavalci strahove?“ „Bio je tamo u odrazu jedan uplašeni ja koji je gutao sve moje damare i tremore, i stario, i stario, a mene s ove strane ogledalske opnice ostavljao nedodirljivim i neuništivim.“ „A, da li biste mi, majore“, upitao je kralj u poverenju, „posudili to vaše ogledalce, jer mene, nećete verovati, toliko toga plaši, a najvećma – smrt.“ „Ne mogu, vaše veličanstvo, jer ogledalce sam već dao.“ „Kome?“ „Jednom junaku, majoru Ljubi Vu-

loviću.“ „Vuloviću... nešto mi je poznato to prezime... I on je sada heroj s vašim zrcalom, a vi ste, kao jelinski Ahil, ranjivi? Nego, šta je s Vulovićem?“ „Poginuo je, veličanstvo.“ „Otkud to? Ogledalo se pokvarilo, ili dotrajalo?“ pita kralj. „Valjda, moj kralju. Vuloviću je, biće, smrt bila neumitna, pa ga ni ogledalce nije spaslo.“ „Podići ćemo mu spomenik, kad se vratimo kući.“ „Hoćemo, veličanstvo.“ Kralj potom ustaje i pita ratnog heroja: „A vi, što ne biste sad ostali sa mnom na večeri? Odočnili smo, a i nova 1918. će uskoro.“ „Ne mogu veličanstvo“, odgovara major Tatić, „obećao sam pobratimu da će vas o njegovom kraju obavestiti, pa sam tako i učinio. Sad žurim. Noćni brzi za Solun kreće za manje od sata, a dopust imam samo do jutra. Zbogom.“ Tatić je tako izašao. Na peronu atinske železničke stanice dočekao je novu 1918. sam. Voz je oko jedan iza ponoći naišao. Tatić je ustao. Za sebe je promrmljao: „Pobratime, sad smo kvit. I pred kralja sam klekao, ali te je i on zaboravio“, i ušao u voz.

Godina 1917. godina jednog cara, završila se u Jekaterinburgu, u palati Ipatija. Car Nikolaj sa porodicom dočekao je Novu godinu nad rasparenim tanjirima. Zveckao je viljuškom o rub tanjira – kao u snovima njegovih sanjača iz budućnosti – i spremao se da se uguši namerno progutanom ribljom košćicom kao kukavica. Odabrao je jednu pogodnu, pogledao duž stola i sa svakim detetom se oprostio bez glasa, kada je zastao. Pale su mu na um reči Nikolaja Fjodorova. Duh bratstva ne treba ograničiti na ljude koji žive sada i ovde. Čovečanstvo čini celinu, a duh bratimljenja mora se proširiti i na mrtve – na „naše očeve“. Izbacio je pogodnu košćicu za samoubistvo iz usta i nasmešio se Anastaziji koja ga je pogledala kao da je u trenutku sve razumela. Nastavio je da jede i setio se Solovjova. On je predvideo da će sledbenici Hrista biti svedeni na proganjenu manjinu bez snage da se nametnu drugima. Sva svetovna snaga tako će preći u ruke Antihrista. Šta mu ovog poslednjeg dana 1917. godine,

zatvorenom u Jekaterinburgu, okruženom stražarima koji u drugoj sobi proslavljuju Novu godinu i urlaju kao gorske zveri, šta mu znači što je Vladimir Sergejevič Solovjov pred-video ujedinjenje svih hrišćana pred istek dvadesetog veka i konačni zemaljski trijumf? On će se, rešio je, ubiti i tamo na trabakuli mrtvih duša zajedno sa Fjodorovim dve hiljadite godine sačekati te nove hrišćane. Mrtav car i mrtav filozof tamo će im se pridružiti. Spremio je ponovo jednu belu čičkoliku kost za samoubistvo, gurnuo je natrag na meko nepce i još jednom kao kukavica odustao. Pomisli kako je čitava ova 1917. godina jednog svrgnutog cara, takva: kao riba koja nudi svoje kosti i gumasti hrbat svakom ko želi da se zadavi. Ubiće se, misli, iduće godine, čim carević Aleksej malo ojača, ali vara se... U toj zabludi završila se godina jednog cara bez carevine.

1918
GODINA KRIMINOLOGA

KRAJ – KAPÙT

„Šta čini ovaj rat? Da od ljudi pravi životinje, to sam ja, kao kriminolog, već očekivao i s tim se i u dnu svoje pravdoljubive duše izmirio. Nije bilo potrebno biti ni psiholog ni gatalica pa reći da od ljudi pravi kukavice. Da od čoveka može napraviti otrovnog i ciničnog intelektualca, takvo me je saznanje nedavno baš uplašilo. Vratio sam se s Krfa i tri sedmice gledao kako se srpski političari žestoko bore za vlast izazivajući ministarske krize jednu za drugom. Zgađen što se tako prlja, na bojnom polju neukaljano srpsko ime, postideo sam se i ja, rođenjem Švajcarac. Šetao sam ulicama Soluna, hranio golubove i mislio da ni sa kim više nikad ne progovorim ni reč.

„U moj život, međutim, bez opomene je stupio jedan nako prijazan i uglađen Srbin. Brzo smo se zbližili, ali priznajem da sam bio neoprezan. Kad sada pomislim na prve časove našeg prijateljstva, shvatam da sam ja, kao svaki stranac, samo postavljao pitanja, a on, kao pravi Balkanac, bez prestanka nudio odgovore. Pomislio sam da predam mnom najzad stoji pravi intelektualac: dugo i pasionirano pričasmo o staroj Grčkoj i njenim bronzanim junacima, uz mnogo starih kamenih stihova, naročito Homerovih, koje je taj oficir, začudo, znao naizust. Možda me je taj arhajski helenski jezik u početku zaneo. Priznajem da sam i ja čitao Homera na grčkom, ali nikad nisam imao memoriju nadarenu za skladištenje versa, pa i čitavih poema, na svom i stranom jeziku. Moj novi prijatelj očigledno je bio od vrste neslične meni: 'Menin

aeide, Thea, Peleiadeo Ahileos ulomenen, he miri'Ahaios alge etheken', odzvanjali su u mojim ušima prvi stihovi *Ilijade* i oni su na grčkom tlu dobijali još svečaniji i čak strašniji huk, nego da su recitovani gde god drugde.

„Ali nije prošlo nekoliko dana a ta pridošlica je počela sve više da se otkriva i razmeće nepotvrđenim znanjem. Sve češće hvatao sam ga u površnostima, olakim protivrečnosti ma i opakom zaključivanju, bilo da je reč o Ničeu i novijim filozofima, ili Betovenu i njegovim nastavljačima. Ipak, niko nisam mogao da ga se otresem i u tome vidim dobar deo svoje krvice. Svakog dana on je dolazio do mog stančića rešen da se druži sa mnom, kao da nije primećivao moje sve veće negodovanje. Jednom smo otišli malo na jug, do lepih peloponeskih plaža i svetlucavog Egejskog mora koje ih grli, i tamo mi je pripovedao bog će ga znati šta. Drugi put smo zašli u maslinov šumarak u severnom predgrađu Soluna, gde mi je on poletno pričao kako ga svaka šuma u koju zade namah podseti na Betovenovu šumu iz *Pastoralne simfonije* koja najlepše oponaša cvrkut ptica! Kakvih ptica? Iz kakve simfonije? Nalazili smo se na mesec od ofanzive na južnom ratištu koja namerava da ubije sve što se klimavo zadržalo u životu, ali možda je upravo ta bliskost smrti i ništa drugo mog mladog gospodina Kapetanovića nagnala da me upiše među svoje poverenike i ispriča mi čitav svoj život koji je čudno nalikovao njegovim znanjima.

„Krenuo je još od prošloga veka, ali ču te sitnosopstveničke umotvorine njegovog junačkog detinjstva ovde preskočiti. Kada je njegova i povest njegove porodice stigla do 1914. istinski sam se prestrašio. Mladi Kapetanović ništa nije prečutkivao. Nijednu svoju izopačenost nije ni pomišljao da sakrije, već bi je samo prekrio slojem moralne šminke gotov da mi je predstavi u najboljem svetu. Valjda je, kao pravi Balkanac, računao da sam stranac, te da sam otud naivan i sve što kaže olako ču prihvati. Govorio mi je tako: 'Istina

je, добри gospodine Rajs, u ovom ratu ja nisam ni mislio da mrem, ali zar je to neki nedostatak? Reći ćete da je to kuka-vičluk, ali ja ču na to odgovoriti da je to heroizam koji će se slaviti. Pogledajte na to ovako: milioni su poginuli, još desetine hiljada će im se pridružiti ove 1918. godine. Ko je još na plahovitoj Drini i na kosama Suvobora 1914. krenuo da izaziva gospodu smrt, danas, složićemo se, više ne može biti živ. A mrtve, moj gospodine, svi zaborave. Najbolje će proći oni koji su se kao ja sklanjali, pa se priključili poslednjem boju, budno pazeći na sebe, i pobedonosno umarširali sa pobednicima. Vi, dakle, govorite sa budućim srpskim herojem, da to odmah raščistimo. Ali, vi i ja smo prijatelji, pa ču vam reći da ja junak nikad nisam bio...’

„Posle takvog uvoda, morao sam da priznam da su svi argumenti bili na njegovoj strani. A vetropir kao da je to znao, pa je nastavljao da mi priča kako je otpočeo svoje slavno ratovanje. Došao je u Šabac dan pred Veliki rat, 29. jula 1914. po srpskom kalendaru. Uvezao se u varoš u očevom automobilu. Bogataško dete. Odeven u ispeglanu sivoplavu uniformu rezervnog oficira. Jedan pogled, preko papuče limuzine, bio je dovoljan da zavede čednu majoricu po imenu Ruža. Pozvao ju je. Provozao Šapcem. Zašli su u šumarak kraj Save. I njoj je ponavljao kako ga svaka šuma namah podseti na Betovenovu *Pastoralnu simfoniju*, a onda su se jedno drugom obećali i sačinili plan. Taj plan upropastio je život jednom majoru i u nepoznato odvukao jednu majoricu, uz vinovnikov naknadni lament četiri godine kasnije: 'Nemojte misliti gospodine, da majorici Ruži nisam učinio uslugu. A šta bi imala da mene nije upoznala? U prvoj nedelji rata na jedan ili drugi način postala bi udovica. Ovako je bila slobodna, begunka, skoro devojka – kao u nekom pikarskom romanu koji je odvajkada gutala svaka raspuštenica. Pa, ko sme reći da sam bio loš! Odveo sam je u Bitolj, gde me je otac poslao na službu, što dalje od fronta. O, kako sam se u njoj nauživao,

gospodine. Bila je samo moja: kao leptirica koja obleće oko lampe. Sve je bacila pod noge, nikog svog ona više nije imala, ali to mi je, razumećete, ubrzo dosadilo. Napustio sam Bitolj već krajem septembra. Naravno, bez nje. Posle su mi rekli da me je tražila, da je brzo oronula i završila pred crkvom kao prosjakinja, koja laže naivne ljude da je bez svoje krivice propala. Ali, šta se to mene ticalo. Nikad joj nisam obećao starost, već jedino mladost i to je i dobila. Moju mladost, gospodine Arčibalde, na tri nedelje. Za ostalo je morala da se snađe sama, zar ne?

„Sada je već prevršilo, pomislio sam, ali umesto da se pobunim, ja sam čutao, a gospodin Kapetanović je nastavljao da priča. Govorio mi je o tome kako je još od 1914. bio poslanik Narodne skupštine i tim podatkom još jednom dokazivao da će na kraju završiti kao heroj. On je bio taj koji je sa poslanikom Velizarom Vulovićem predložio sramni zakon po kojem se poslanici mogu regrutovati, ali se ne mogu slati na prvu liniju fonta, pa i to je objašnjavao logikom verovatnog i nužnog. Tu je zatim bila priča o prelasku Skupštine sa sunčanog Krfu u još osunčaniju Nicu. To je, sigurno znate, ona sramna epizoda u kojoj ti čudnovati poslanici-zabušanti jedne ratničke i junačke nacije smatrali da ostrvo Krf nije dovoljno udobno, a možda ni dovoljno sigurno, pa odlučuju da svoje sedište presele na Azurnu obalu. I za ovo je moj prijatelj Kapetanović imao hvale vredan izgovor: ‘Pogledajte, šta bi se dogodilo da smo ostali na Krfu. Vlada bi nas uvukla u vrtlog svojih strančarskih parničenja i mi ne bismo mogli da donosimo trezvene odluke na polzu jednog raseljenog naroda. Ne, doktore Rajs, morali smo da se još više udaljimo od Srbije da bi je, tako iz daljine, celu dobro sagledali, još više je zavoleli i odlučili šta je za nju najbolje...’

„Posle dve zime njihovog zadovoljstva na Azurnoj obali, moj mladi prijatelj se ipak vratio u Solun. Baš pred odlučujuću ofanzivu; valjda da bi se, kako je odranije bio rešio,

pripremio da postane heroj ovog Velikog rata. I tako dolazimo do današnjeg dana. Gospodin Kapetanović spreman je za povratak u oslobođeni Beograd koji mi je opisivao u najružnijim i najtužnijim tonovima (‘Zamislite, molim vas, ko je tamo ostao: ljudske nakaze i moralno zaostali ljudi.’), ali tako kao da će da preleti do tamo. Nisam verovao prijateljima, nisam imao pouzdanja u vojničke kvalitete neprijatelja, ali mislio sam: do Beograda se ipak ne može preleteti. Sačekaće ga neki zalutali kuršum samo njemu namenjen, pa neka ga sto štabova i štabnih oficira okružuje. Rekao sam mu, zato: ‘Doviđenja, mladi gospodine Kapetanoviću. Nadam se da će Beograd biti bar malo lepši nego što ga vi zamišljate.’“

„Rekla sam majci: doviđenja. Nadam se da će te uhvatiti još danas. Nemam nameru da pređem kod tebe. Ne pada mi na pamet da s tobom tajno vršim abortuse u porodilištu Bodelok. Nazvala me je ‘kamenjarkom’ i ‘fačkalicom’ i izbacila na ulicu. Primi me natrag, Fužita, molim te. Tvoja mala, u gaćama vlažna, Kiki.“ Ovo je Alisa Ernestine Pren zvana Kiki napisala na poleđini jedne vizitkarte, malo umaćene, sa dve-tri fleke od crvenog vina, i posetnicu, preko deset ruku, pokušala da doturi slikaru Fužiti koji je sedeо u veselom društvu bekrija na drugom kraju kafane *Rotond*. Vizitkarta, naravno, nije bila s Kikinim imenom – jer ona svoje posetnice nikad nije imala – nego je pripadala nekom vitražisti koji je kitnjastim slovima ispisao svoje važno ime: Pjer Anri Mišel Orlan. Prvi par ruku primio je posetnicu i shvatio na koju stranu treba da je doturi, drugi i treći par ruku već su vizitkartu malo skrenuli s pravca ka Fužitinom stolu, da bi je peti i šesti par doturio pravo do šanca, gde je se, kao zalutalog jagnjeta, dohvatio čiča Libion. Uzeo je vizitkartu među svoje mesnate dlanove, pročitao poruku i počeo da se cereći. Onda je naglas krenuo da čita: „Rekla sam majci doviđenja... Tvoja mala, u gaćama vlažna, Kiki“,

pa okrenuo lice posetnice i kao da ne zna da je Kiki pisala Fužiti, povikao: „Ima li ovde neki koji se odaziva na ime Pjer Anri... čekaj, Pjer Anri Mišel Orlan? Orlan, ehej Orlan! Javi se, srećkoviću, devojčica je ovlažila zbog tebe.“

U smeh je prsnula cela kafana, Kiki se dublje uvukla u muški kaput kojim je bila zakrabiljena, a Fužita nije ni podigao pogled u pravcu šanka. Tako se završila još jedna Kikina ljubav. Morala je na ulicu. Prenoćiće kod prijateljice Eve koja imala sobicu na Plezansu. Sobičak ima jednu limenu nahtka-snu i bračni krevet pravljen od mesinganih šipki, dovoljno velik za troje. Eva nije prostitutka, barem ona tako tvrdi. Ne vodi ljubav za pare, već se u poslednjoj ratnoj godini zadovoljava hranom, konzervama „madagaskar“, čak i ponekom ne baš mirišljavom kobasicom koju dobija od kavaljera. Dok Eva većinom obraduje Amerikance u Parizu, Kiki se zabavlja kobasicom. Na kraju je uvek pojede i izlazi na bulevare koje je pojela noć. Čini joj se da je njen mlađi život dospeo u slepu ulicu; stigla je do zida iza kojeg viri neočešljano drveće, a prolaza nema, ali nastupa poslednja nemačka ofanziva. Bio je 21. mart 1918. godine. Potmuli tutanj dalekometne artiljerije već se čuo i u centru Pariza. Posle poraza francuske Severne armije kod Šmer de Dama. Nemci su ponovo na samo dvadeset kilometara od prestonice. Žorž Klemanso odlučuje da smeni generale Gijomu, komandanta Istočne armije, i Deperea, komandanta Severne armije. Pariz je ponovo pod opsadom. Nemci su se sa brda Monparnas mogli videti u daljini, sve dok na grad, posle jutarnje rosulje, nije polegla gusta magla.

U toj prolećnoj magli Parižani kao da su poludeli od straha i neizvesnosti. Prvog dana njihovo čudno ponašanje nije bilo toliko uočljivo, ali već drugog, kad se pramenovi magle nisu razišli ni u podne, postalo je jasno da su ljudi postali divlji i oblapirovi. Prvi put ovo je primećeno na mostu Austerlic: nepoznati šetači prilazili su jedan drugom. On bi ka-

zao: ja sam Žan Fabro, uramljivač, odsad vaš muž; ona bi odvratila, ja sam Hana Mendicka, linotipkinja, poljska izbeglica, samo vaša žena – i oni bi se uzeli za ruke kao da su par koji se već dugo viđa. Na drugoj strani mosta isti prizor. On kaže: ja sam Rože Rubo, glumac u varijeteu, zapravo klovni, i vaš sam muž; ona odvraća: ja sam Bernarda Lulo, fijakeristkinja i vaša sam sva... Kako jedan par, tako drugi. Kako bi ko izašao na most Austerlic i susreo se s nekim nepoznatim iz suprotnog smera, dobio je druga ili drugaricu. I odjednom niko nije bio sam; muževi su, tu na mostu, varali žene, a žene za tili čas napuštale muževe.

Ljudi koji još nisu bili zaraženi ljubavnim ludilom, čuli su za ovo i požurili na most Austerlic, ali nije bilo potrebe da se tamo tiskaju, jer slična pojava uočena je ubrzo na mostu Nacional, pa na mostu Aleksandar III, i najzad na jednom od najstarijih mostova preko Sene, mostu Rojal... Svako je svakom u Parizu ubrzo postao družbenik. U četiri dana koliko je magla pritisla Pariz, svi su pronalazili druge partnere, ali nikad u preljubi nisu išli do kraja... Milovali su se, strasno grlili zaklonjeni maglom; žene su besprizorno dizale nogu i njom privijale muškarce dok su ih ljubile, ali parovi sa mostova razilazili su se nakon nekoliko ulica ili kvartova, kada je to paradiranje bilo samo za maglu. Pa ipak mnogima je bilo lepo, jer su znatno ružnije muškarce grlile lepotice samo zato što su se s njima susrele na sredini mosta, a neke sitne ženske glistice iz predgrađa, duž čitavog Bulevara Osman šetale su kavaljera za dve glave više od sebe. Zbog toga su svi hteli da nađu „partnera iz magle“.

U tu ljubavnu maglu pohrlila je zato i Kiki, ali kako se sve okrenulo: u svetu nenormalnih, ona je postala normalna. Na sredini mosta Rojal upoznala je jednog mladića staračkog čela i zalizaka, ali živih detinjih očiju. Sa jakim američkim akcentom on joj je rekao: ja sam Emanuel Radnicki, fotograf, i prvi put sam u Parizu. Iako sam ovde svega nekoliko dana,

želeo bih da budem vaš obožavalac; ona je odvratila, ja sam Alisa Pren, ali svi me znaju kao Kiki sa Monparnasa, volela bih da mi budete zaštitnik. Tako je rođena jedina prava ljubav koja u ta četiri dana nije bila samo poziranje za maglu. Kiki je postala ljubavnica fotografa, budućeg nadrealiste Mana Reja... Kasnije će se on vratiti u Ameriku, pa se tek posle Velikog rata stalno nastaniti u Parizu, ali to je već priča o nekom drugom vremenu.

Priču o nekom drugom vremenu, pripovest u živim i nezaboravnim predsmrtnim slikama, na svom poslednjem letu 21. aprila 1918. video je Manfred fon Rihthofen. Crveni baron oboren je vatrom sa australijskih položaja – slučajno, bezrazložno, onako kako sticaj okolnosti i istorija nikad nisu odredili. Onaj koga u vazduhu нико nije mogao da sustigne, koji je desetkovao britanski Kraljevski letački korpus, i na Ostrvu bio poznat kao ubica najvećeg britanskog letača Lanoja Džordža Hokera, pogoden je pešadijskom artiljerijom gotovo neukih vojnika.

Da li je taj čvor nesrećnih okolnosti mogao da se predviđi? Ništa Fon Rihthofenu tog poslednjeg dana nisu rekli usne njegove drage: bile su suve, krte kao lišće u jesen i ljubile su ga blago, ali bez imalo zaštite. Poslednju noć proveo je u svojoj sobi u bazi u Ostendeu. Gledao je iškrabane zidove na kojima je svojom rukom ispisao oznake britanskih i francuskih aviona koje je oborio; nad njim je stajala gasna lampa sakrivena iza elise i dela motora aviona majora Hokera i bacala škrtu žutu svetlost po njemu. Nije mogao da spava ni te poslednje noći u svom životu. Koliko je samo pilota pretvorio u ono što su avijatičari zvali „mleveno meso“? Mislio je da se ne seća njihovih lica, samo broj oborenih letelica bio mu je važan, ali nesanica, tremor i halucinantne vizije opominjale su ga da nije tako.

Kad je sledećeg dana oboren mucavom paljbom sa australijskih položaja, gotovo mu je lagnulo. Bio je to kraj. Mi-

slio je tako; bio je ubeden u to. Elisa je stala, kormilo više nije radilo. Pogledao je smer pada i video da će ga ta kosa linija koja cilja ka zemlji odvesti na onaj svet kroz nekoliko desetaka sekundi, najviše minut, i mislio da najzad može da se opusti, ali onda se desilo ono što jedan pokojni letač nikako nije mogao da očekuje. Na tom strmoglavom putu ka ništavilu Crveni baron počeo je da se mimoilazi sa čudnim letelicama koje su u brišućem letu prolazile kraj njegovog trokrilca.

Najpre je video jedan dvokrilac dosta nalik avionima iz Velikog rata, ali neuporedivo modernijeg dizajna: širokog trupa, većeg motora i metalnog prednjeg dela. Avion je imao nemačke oznake, pa je mrtvi avijatičar pomislio da je to neki novi model napravljen za kraj rata. Samo, kako to da ga njemu prvom nisu dali na korišćenje? Gotovo se uvredio kad su nove letelice počele da mu dolaze u susret. Prva sledeća imala je sasvim nov dizajn: zalomljena gornja krila i vrlo kratka donja govorila su da će se dvokrilci vrlo brzo pretvoriti u jednokrilce; na srcolikom repu stajao je neki, njemu nepoznat znak preolmljenog, kukastog krsta. Tek tad pomislio je ono u šta će biti siguran u narednih nekoliko predsmrtnih sekundi: pada u pogibelj, ali ide kroz vreme unapred i viđa nove letelice budućnosti. Ima li lepšeg kraja za jednog vazduhoplovnog asa Velikog rata?

Leteći bog, Demijurg, najbolji avijatičar od svih, u mimo-hod mu šalje avione budućnosti da ga pozdrave. Zavalio se malo dublje u sedište i gledao ta letačka čuda koja su mu prilazila sa horizonta. Evo već manjih, oblijih aviona, izrađenih sasvim od metala. Imaju jedno krilo iskrivljeno unatrag kao lastavice i kreću se tako lako kako nije mogao ni da zamisli. Tu zatim, eno, stiže mu čudna letelica. Na centru krila nalazi se neobična antena, malo uлево od nje je dugačak trup, nalik metalnoj cigari, koji se završava jednim moćnim motorom sa elisom. A gde sedi pilot? On se nalazi u kućištu pomerenom

malo udesno od antene na sredini. Kakva čudna naprava za letenje, ali šta mu to stiže dalje? Sada avioni više nemaju elise, nego ih pokreću, njemu sasvim nepoznati motori sa mlaznicama. Jedan čudan model s nemačkim grbom i tim, njemu i dalje stranim kukastim krstom na repu, izgleda kao veliko izduženo jaje. Pilot sedi spreda u potpuno zastakljenoj kapi tog jajeta, a oko njega raspoređeno je pet mlaznica sa gornje i tri sa donje stane. Taj avion više mu nalikuje mašini za trenutno vremensko premeštanje, nego što liči na letelicu – toliko je brz.

Gleda Fon Rihthofen oko sebe zbunjeno. Zemlja je sve bliže. Stiže da se mimoide samo s još jednim nemačkim avionom, ali da li je to avion? Središnji trup ima rotirajući čekrk sa tri krila na čijim se krajevima nalaze te mlaznice pod uglom od devedeset stepeni u odnosu na trup. Mlaznice obrću čekrk neverovatnom brzinom i on mu izgleda kao ogromni rotirajući točak oko trupa aviona. Nema više krila, nema repa na toj letelici, ali ni on nema vremena da još zagleda tu zapanjujuću budućnost. Njegov avion tupo udara o branik rova australijskih vojnika. Oseća na trenutak neizdržljivu bol koja brzo prolazi. Sramota ga je što mu se čini da je pod kožnim mundirom sav ulepljen od svoje krvi. Neki vojnici pritrčavaju, ne znajući koga su oborili, a nabubrela usta Manfreda fon Rihthofena, puna krvi i njegovih slomljenih zuba samo kažu: „Kapüt“

PANDEMIJA

Najmanji junak jednog romana može biti samo jedan virus. Ovaj heroj ne zna da govori, ne ume da voli i mrzi, i po tome ne može biti pravi karakter. Ali, on ne razlikuje dobro od zla, bezobzirno napada svog domaćina, te se može upisati među mračne antiheroje. Povrh svega, virus ume i da putuje, što je, mora se priznati, dobra osnovica za jednu priču – priču o putu jednog mutiranog H1N1 virusa. Ova pripovest, koju većinom ispisuju hladni grafikoni zaraženih i umrlih, počinje najverovatnije u Kini. Pouzdani svedoci ne bi smeli da se zakunu, ali bi uz kriglu dobrog crnog piva glasno osporili da je smrtonosni virus mutirao u Kanzasu, na tamošnjim poligonima za obučavanje mladih američkih vojnika u Velikom ratu. Virus je, moglo bi se dokazati, krenuo iz Kine. Jeste, iz šumovite Kine, ili sa ostrva Fidži, ili sa bilo koje azijske strane, odakle su vekovima stizale karavanske poštasti i mornarske bolesti. Tihi okean bio je ovom ubici kolevka, a onda je – to ne bi osporili ni oni pouzdani očevici – stigao u Ameriku.

U starom San Francisku virus se popeo sunčanom ulicom Valjeho, koja ni u jedno doba dana ne zna za senku, i zarazio dvanaest porodica sa ove padine. Kašljali su Jevreji na jidišu, Italijani koji kao da su kroz suze pevali pesmu „Karuzo“, Poljaci na nekoj čudnoj mešavini suvog poljskog severnjačkog kašљa i doseljeničkog izbacivanja sekreta. Onda se virus uselio na Rusko brdo i tu zarazio čitavo rusko stanovništvo. Dobri, čutljivi ljudi koji nisu znali ni reči engleskog, dobili

su visoku temperaturu i drhtavicu. Ložili su svoje limene peći s naherenim dimnjacima, umotavali se u poderane krpe, šarene marame, a žene usred leta oblačile desetinu sukanja. Ni sa kim nisu pričali ovi valjani ljudi, ni na ruskom ni na engleskom, ali bolest se ipak proširila i po ateljeima umetnika koji su sa vrha brda imali divan pogled na svetlucavi zaliv San Franciska. Virus se pojavio i u ateljeju sa klavirom vajara Sezara Santinija koji ga je odneo dublje u Kontinent.

Sada ni oni pouzdani svedoci, ma koliko da su popili krigli jakog crnog piva, neće osporiti da se bolest pojavila na vojničkim poligonima u Kanzasu. Vojnici koji su se spremali za Veliki rat bili su, međutim, mladi i jaki, pa bledilo njihovih lica i ono malo kašljucanja nije procenjeno kao prepreka da se pošalju na Zapadni front i tamo poginu. Krenuli su svi zajedno, i zdravi i bolesni, brodom preko Atlantika i ubrzo posle prvih ratnih dejstava zarazili i francuske vojnike kod Bresta.

Za to vreme London je još bio veseo. U poslednjoj ratnoj godini svi su nalazili neki razlog da zaigraju, zapevaju ili se provesele. U kući Silvije Sperou smenjivali su se mladi muzičari, kod Savoja i Skota obedovala su mnoga zadovoljna lica kao da nije rat, a jedina koja nije učestvovala u tom grozničavom veselju koje još ne zna za špansku groznicu, bila je Flori Ford. Čutala je ova nekad vatrena Australijanka u svom stanu u Rojal hospital roudu. Uveče bi u sobi osvetljenoj crvenom lampom navijala stari gramofon i slušala svoje dve jedine ploče koje je stigla da snimi pre Velikog rata. Nije se činilo da će se u životu jedne pevačice koju su svi zaboravili bilo šta promeniti, ali onda je i Flori pomislila da se njenо kaznovanje mora okončati.

Na susret sa sudbinom krenula je istog dana kada je prve simptome španske groznice osetio kapetan Džozep F. Silers. On je na put kući u London krenuo iz Bresta, a Flori su neki stari prijatelji zamolili da još jednom zapeva „It's a long way

to Tipperary“ za ordenovanog ratnog veterana. Pomislila je da odbije, ali je, nažalost, pristala. Mali nastup, prvi posle gotovo dve godine, zakazan je u stanu Silvije Sperou. Kapetan je doputovao i prenoćio u svom momačkom stančiću. Dve noći Silers je proveo sa onim virusom koji je na put krenuo iz šumovite Kine i sa ostrva Fidži, u svojim plućima. Spavao je, i činilo mu se da nije bolestan. Samo se tog popodneva, kada se obukao u paradnu uniformu i krenuo na svečani prijem njemu u čast, lako zakašljao. Učinilo se kapetanu da mu je orošeno čelo malo vruće, ali je sve pripisao uzbuđenju što će baš on prvi čuti Flori Ford.

On je tako krenuo iz svog stana sa oboda Blejsajz parka, a ona iz Rojal hospital rouda. Nastup je bio... ali zašto na to trošiti reči. Kapetan je bio ushićen, pa i više od toga... no zašto i ovo opisivati. Skočio je na kraju na noge, sa vriusom u sebi. Poljubio je obe primadonine ruke, a ona mu neoprezno pala u zagrljav, uplakana i očarana što se konačno završilo njeno dobrovoljno tamovanje. Nedelju dana kasnije bila je bolesna. Iz dana u dan bivalo joj je sve gore. Poslednje čega se sećala jeste da je pevala jednu smešnu pesmicu: I had a little bird, / Its name was Enza. / I opened the window, / And in-flu-enza. [Imala sam ptičicu / Po imenu Enca. / Kad otvorih prozor, / s njom mi uđe in-flu-enca]

Flori Ford umrla je kao prva žrtva španske groznicе u Britaniji. Veliki rat za nju se okončao dok su joj suva usta pevušila poslednju pesmicu njenog repertoara: I had a little bird... Flori Ford sahranjena je naredne nedelje u Londonu, kao i kapetan Džozep F. Silers, kao i toliki drugi, dok je virus nastavio da putuje na istok.

Da je i Peterburg zaražen drugim talasom španske groznicе, u to dugo nije mogao da poveruje ni Sergej Čestuhin, iako je bio lekar. Možda mu zbog toga ne bi trebalo zameriti. Bilo je to vreme ushita i hitnje, doba u kojem su se svi negde žurili, pa je bolest u početku teško mogla da se primeti.

Crvena garda marširala je sa severa na jug, žureći da se su protstavi vojnim intervencijama na udaljenim granicama u Arhangelsku i Odesi. Građani su hitali zbog bonova, doznačka, po zadatku, bez zadatka, ili jednostavno zato što su bili gladni. Svi su u rukama držali nekakav novac: donske rublje, dumine rublje, rublje Kerenskog. U džepovima pumim nade, nalazile su im se i tapije na spahijska imanja, vrednosne hartije, prošlovekovni carski zapisi o otkupu hlebnog žita, i sve to nije smelo da stoji, već je moralo neprestano da se menja i premeće po diktatu glasina i meri nervoze svakog od njih.

I Sergej je izlazio svakog dana na ulicu. Oblaćio je vunenu doktorsku pelerinu i brzim korakom hitao do jedne nekad velike peterburške banke, ali nije ulazio na prednja vrata koja su sada bila zamandaljena netesanim daskama, već na zadnja i tamo unovčavao čekove koje je dobijao umesto ratnih sledovanja. Banka je sa ulice izgledala kao ukleti zavod u kojem još samo opsene i ljudske nakaze udaraju žigove i broje novac, ali sa zadnje strane je otvarala vrata svakog jutra u osam. Čudna je bila ta šalter-sala koja gleda na sporedni sokak. Ličila je pre na neurednu poštansku sortirnicu, sa neispavanim službenicima od kojih su svi imali modre podočnjake, no Sergeju to nije smetalo, jer mu se, kao i drugima, žurilo. Jednog dana dobijao je novac, drugog neobične potvrde. Novac je mogao da se unovči na tezgama odmah na izlazu iz banke, a sumnjive potvrde primali su na severu grada u nekim klanicama koje su zaudarale na plesan. I novac i potvrde morao je brzo da potroši. Zato je doktor bio stalno užurban, a kćeri govorio: „Danas, Marusjice vladaju takvi običaji, sada se brzo živi.“

Tako je živeo iz dana u dan i činilo mu se da na Lizu nije stizao da misli, da ju je čak i zaboravio. Ali, onda je i u Petrograd stigla španska groznica. Stigla je na prstima. Polako. Iz severne Šlezije. Govorila je nemački, jezik okupatora, pomalo i ruski sa belogardejskih položaja. U početku joj se nikud

nije žurilo, ali onda je videla unezverene ljude koji su trčali tamо-amo, pa se i sama užurbala kao da bi i ona da promeni neku menicu bez pokrića. Sergej Čestuhin nije sebi mogao da objasni kako odmah nije primetio drugi talas zaraze. U njihovoј zgradи na Runovskom keju u početku, istina, nije bilo zaraženih. Kraj kanala i po mlakama uz reku u septembru se još nije osećao zadah truleži i zaraze. Tek krajem jeseni gradska uprava naredila je kućnim savetima da svakog dana odrede jednog građanina koji će se staviti na raspolažanje gradskim grobljima kao kopač grobova. Da li ga je sve to sprečilo da pre kraja septembra opazi bolest? Ili je toliko počeo da žuri da je i svoj poziv zaboravio?

Tek kad je došao red na njega da bude grobar, prenuo se. Pozvao je Margaritu Nikolajevnu i rekao da od njega kao oca ionako nema velike koristi i da će sutra otići na neko vreme od kuće. Kazao je da će se priključiti doktorima; odmahnuo je rukom kada ga je Margarita upozorila da je to opasno; ništa nije rekao kada ga je pitala šta će ona i Marusja raditi same, sad kad ih je i Nastja napustila; kao da nije čuo kad je ta dobra žena zaplakala. Iskrao se u zoru. Marusu nije ni pogledao, jer je znao da neće moći da je napusti ukoliko vidi i parče njene kose koja se iz plave polako menjala u bakarnocrvenu...

Zato se iskrao kao tat i počeo da se druži sa mirisom karbola i ukusom smrti. Masku je najpre nosio, ruke prao kao hirurg i pazio da oko noktiju nema ni najmanje zanoktice ili rane, a onda je postao neoprezan i rastrojen. Bolesnika je sada bilo toliko da su pod velikim šatorima slagani u redovima kao živi ljudski teret. Po dvesta postelja imao je jedan šator i samo jednog dežurnog lekara. Svake druge noći na dežurstvu je bio i ratni heroj, hirurg Čestuhin. Kome je mogao da pomogne od onih koji su kašljali tako teško kao da će iskašljati svoju utrobu; kome je mogao da spusti temperaturu kada su zalihe novog nemačkog bajerovog aspirina ionako

bile na izmaku? Nekom je ipak mogao da se nađe, nekog da uteši u tim besanim noćima. Ili je možda želeo da olakša svoj teret? Jeste, mislio je pakosno na sebe...

Svake noći, kad je na dežurstvu, doktor Čestuhin zato ide duž redova bolesnika i traži zaraženu koja najviše liči na njegovu Lizočku. Kad ugleda bolesnicu bakarne kose, blede puti, sa očima boje sипиног mastila, on joj se posebno posvećuje, neoprezno joj se unosi u lice. Daleko iza ponoći, umesto da obilazi bolesnike, on leže kraj moribundkinje koja govori bez reda, u transu, i grli je snažno, želeći samo jedno – da s njom umre. Govori i sam, zbrkano i preko reda, kao da je u groznici. Obećava se smrtnici, znajući da ga ne čuje niko i niko ga u tome ne može sprečiti. Ali, onda njegova izabranica umire, a doktor se strastveno nada da je smrtonosni virus prešao i na njega. Temperatura mu je, međutim, normalna, ništa ga u grudima ne probada, iako se krikom oglašava svaki njegov organ... Sledеće noći on već deli krevet s novom izabranicom, s onom koja mu sada od preživelih najviše liči na Lizu raspuštene crvene kose. Ljubi je, grli tako lomnu, a ona mu nestaje u naručju i topi se kao da je stub soli... Potom nova i nova. Prikrada se noću i strasno grli umiruću – ali ipak ostaje zdrav...

Za Sergeja Vasiljeviča Čestuhina, ratnog hirurga i heroja, Veliki rat se završio tako što je zaraza minula, a on nekim čudom – iako je svoju ženu s očima boje sипиног mastila prevario toliko puta – ipak ostao živ. Dva meseca pošto je onako otisao, Sergej se vratio kući na Runovski kej. Nastavio je, tako sramno živ, upravo suprotno nekom tragičkom heroju, još jednom da hita u zadnje prostorije one nekad velike banke i tamo menja nesumnjivo vredno zlato za sumnjivi novac. Iznova je crvenokosoj Marusji ponavljaо: „Tako ti je to, moja Marusjice, sad živimo sve brže i brže“, a ona ga gledala svojim očima boje sипиног mastila – ali to je već priča o nekom drugom.

Taj drugi čovek, neki Sergej Čestuhin, koji počinje da živi život nedostojan hronika, užurbano napušta roman i meša se u prašnjavu i zadimljenu svakodnevnicu. Ne razlikuje se od svih ostalih. Ni kada bi neko zaustavljaо jednog po jednog prolaznika na ulici i zagledao im se u lica, u ovom bledunjavom građaninu ne bi prepoznaо nekadašnjeg ratnog heroja, čudesnog neurohirurga Čestuhina. Sve je doktor radio kao svi drugi. Poput drugih kasno je čuo i za smrt carske porodice; poput drugih nije poverovao, pa potom nije pronašao nikakvih osećanja u sebi; poput drugih u Rusiji nikad nije sanjaо cara.

A još sedamnaestog jula 1918. ubijen je u Jekaterinburgu poslednji ruski car Nikolaj II sa porodicom. Probudili su ih u pola noći stražari koji su zaplitali jezicima. Promumlali su kako hoće da ih sklone u donje prostorije zbog njihove bezbednosti, a u stvari su ih poveli na smaknuće. I car je to znaо, ali je na streljanje u podrum Ipatijeve palate pošao smiren, uveren da nema zašto da se brine. Znaо je da ga vode pred pijane cevi, ali sve mu je govorilo da se snovi njegovih sanjača iz budućnosti sada ostvaruju. On će sići, zastaće na sredini jarko osvetljene prazne prostorije, a u nju će hrupiti stražari crvenih noseva i obraza, koji će pokušati da ih streljaju. Puške će se, ipak, zakočiti, a komandir će uzaludno psovati streljački vod i pokušavati da repetira svoj pištolj.

Zato je razbaštinjeni suveren sišao sigurnim korakom, bez oklevanja. U rukama je nosio carevića Alekseja koji je bio suviše slab da bi sam krenuo na pogubljenje. Ušao je u osvetljenu prostoriju i pravio se da veruje kako ih bude iz sna zbog njihove sigurnosti. Onda su u podrum uleteli razulareni stražari. Povikali su: „Smrt caru!“ i priпucali. Nijedan metak nije zastao u njihovim cevima i carska porodica bila je pobijena za svega nekoliko minuta. I čim je car ispustio poslednji dah, godine su krenule da jure kroz vremenski tesnac i sanjači iz budućih decenija počeli su da

sanjaju cara. Bila je 1919, 1921, 1922, 1927. godina, a isti san se ponavlja...

Kuvar Nikolaj Kornilov, od 1921. vlasnik luksuznog pariškog restorana *La Cantine Russe* u Parizu, video je u svojim snoviđenjima carsku porodicu kao da je još živa. U tom snu poljske jedinice odane generalu Denikinu umarširale su u Jekaterinburg i žurile do kuće Ipatija da oslobođe porodicu Romanov. Ubice nisu nalazile načina da otkoče svoje oružje i car je u poslednjem trenutku bio spasen... Isti san sanjale su hiljade. Trgao se iz sna 1922. i grof Razumov i setio se iste sliku iz sna, kao da je živa, i u sirotinjskom kvartu blizu mosta Grenel, pogledao u modrice jutarnjeg pariskog neba koje su presecale neke mokre jutarnje ptice. Cara je u istovetnom snu 1927. sanjao i inženjer Andrej Vasiljevič Papkov, graditelj čeličnih mostova u Beogradu. Kada se probudio na donjem Dorćolu, u iznajmljenoj dvorišnoj kući jednog Sefarda, iz jedne u drugu dorćolsku baštu leteli su mali crni leptirovi. Cara je u Istanbulu, osam godina ranije, 1919. sanjao lekar Pjotr Vladimirovič Ritih, a kad se prenuo iza sna, vazduhom su lepršale latice kajsijinog cveta kao paperje iz poderanog jastuka. Cara je snevao i...

Ipak, za Nikolaja Romanova, poslednjeg ruskog cara, i njegovu porodicu Veliki rat se završio kada je odjeknuo zloslutni rafal, plotun koji toliki sanjači nisu mogli ni da zamisle. Car je poslednjom snagom pogledao u jednu golu sijalicu i njenu svetleću tinjalicu. Činilo mu se da mu se pogled zaslepjuje i da će čas docnije izgubiti vid, a onda je zaista postao slep, ili ga je, biće, prekrio poslednji pokrovni mrak.

Većina tragičkih heroja svoj laki uspon i teški pad okonča smrću; oni najnesrećniji ostaju kažnjeni životom. Nekako usred pandemije, ne znajući da ona kosi i čitav Krim, Velikog duka su novoprdošli i surovi crvenogardejci sa čitavom porodicom stavili u kućni pritvor. Nije više bilo lako potkupljivih stražara koji su se olako pretvarali u ordonanse i vratare.

Srećna okolnost je bila samo u tome što se, tako izdvojen, Veliki duka teže mogao zaraziti, a nesrećna što je na imanju Dilber nedostajala samo jedna noć da ga sprovedu u podrum i radi njegove sigurnosti sa čitavom porodicom streljaju. No, ovo na Krimu nije bila tragedija kao u Jekaterinburgu, nego komedija. Odmah po hapšenju Velikog duke otpočeo je mali rat Sevastopoljskog i Jaltanskog sovjeta. Sevastopoljski sovjet je oklevao, dok je Jaltanski bio je za to da se Duka s porodicom odmah pogubi. U Sevastopoljskom su se nalazili neki punački sredovečni ljudi, golih temena, sa očima koje su u uglovima krile odsjaje starovremskog zazora. Građani u Jaltanskom sovjetu behu sasvim suprotni: visoki, mršavi, izvijeni kao kočijaške šibe, besno su sevali pogledima pod uzdignutim obrvama i svaki predlog pojačavali povikom „Uraaa!“ ili udarcem pesnice o sto. Koliko je samo puta iz Jalte poslato naređenje: „građanina Velikog kneza Nikolaja streljati“, da bi se ono, prolaznjem kroz Sevastopolj i prenošenjem od usta do usta pouzdanih kurira, pretvaralo u „građanina velikog kneza Nikolaja poštovati još danas“... I tako svakog novog dana: do smaknuća je nedostajala samo jedna noć.

Tokom tri nedelje, tri čina ima ova neukusna komedija sa vikanjem, slanjem naređenja, busanjem u grudi, začinjenom litrama isprijene votke, da bi zavesu na prostačkoj krimskoj sceni, gde su žabe glumile hijene, spustili Nemci. Po sporazumu iz Brest-Litovska koji je narodni komesar Lav Trocki napokon mogao da potpiše, jer ga više nisu pohodile i proganjale one četiri nasmejane nakaze, Nemcima je pripala kontrola cele crnomorske obale. Njihove prethodnice, odevene u sive letnje uniforme, poslednje ratne godine ulaze i u Jaltu i u Sevastopolj, a oni revolucionari menjaju obrazine i beže u nepoznatom pravcu. Oni dobri ljudi iz Sevastopoljskog sovjeta pozivaju se u begu na nešto malo starinskih manira koje su iz sećanja mogli da prizovu, dok se oni iz Jaltanskog

povlače dalje na sever, zariču se osamljeni u kupeima lokalnih vozova i sanjaju da se dokopaju snega i prave ruske zime, kao da će ih ona od žaba olako načiniti hijenama.

Nemci, tako, ulaze u poslednjem momentu i Nikolaj Nikolajević ponovo postaje slobodan, ili ipak samo „slobodan“ čovek. Polovina njegove pratnje na slobodi odmah pada kao žrtva španske groznice, ali Veliki duka je ipak živ, ili samo „živ“. Već pred kraj te godine shvata i sam da mora u progonstvo. Trajno. Doživotno. Ne može sa sobom da ponese svoje pse barzoje, svoja imanja, svoju Rusiju, zemlju koja je ličila na mit, a veličina njihovog gospodstva mogla se meriti samo sa uzvišenošću i nedodirljivošću helenskih kraljeva. Kuda da knrene? Na jug gde plitke reke šume među korenjem naranđzinog drveća, ili na sever gde će u opakom demokratskom veku samo sneg ličiti na onaj ruski?

Kao i toliki drugi pošao je ka sevastopoljskoj luci. Nije bio napet, nije bio ljut. Samo je pogled, kao nekad sa visine, upro u tu stvarnost. A taj dan, poslednji njegov dan u domovini, otimao se pred njim i kidao kao da se u vazduhu razjapljenim gubicama ujedaju hiljade vetrovitih konja i paraju eter kao belu nevinu čipku... Kada je prispeo, uvalu i prilazne puteve između Hersoneskog rta i iz Balaklavske uvale preteće su potresale detonacije. Negde iza, na krimskom tesnacu, stajali su vojnici Bele garde i mrtvi, kao oni Peloponežani, još čekali dalje zapovesti. A dole, na moru, dokovi su bili prepuni. Najčudnija povorka izbeglica valjala se ka luci. Prekrasni automobili koje je vuklo po šest konja, celokupna pokućstva, dame s psetancima, oficiri na seljačkim kolima sa pogledima samoubica. Svega je bilo u tom mimohodu...

Za Nikolaja Nikolajevića, Velikog duku, Gvozdenog duku, dva puta imenovanog za zapovednika svih ruskih snaga, Veliki rat se završio kada je stupio na palubu parobroda *Konstantin* i uhvatio se za ogradu prilazne rampe kao da će se srušiti. Ništa nije osećao u tom trenutku, kroz srce mu je du-

vao severac, ali je nejasno pomislio da ga „gleda istorija“, te da mora pokazati bar malo običnih osećanja koje nije nalazio u sebi, no prevario se kao i toliki drugi, jer će i on u progonstvu dobiti istu anemičnu krvnu grupu kao i ostali i upisati se među ljude iz „dvadeset petog časa“, dok mu je istorija okrenula leđa još na rampi parobroda *Konstantin* kada se onako teatarski dohvatio ograde kao da će pasti u crno more i tu se u tišini vode, podvučen pod trup broda, udaviti.

Istog dana kada Veliki duka izlazi iz jednog ratnog romana i postaje obični građanin, kaplar 16. Listovske pukovnije Adolf Hitler oslepljen je britanskim gasom u jednom od poslednjih juriša na Zapadnom frontu. Bio je 14. septembar 1918. kada je prebačen u frontovsku bolnicu gde mu je ukazana prva pomoć. Potom je prebačen u rezervnu vojnu bolnicu u Pazevalku. Doktor zadužen za njegovo lečenje konstatovao je da kaplar nije pretrpeo ozbiljne povrede očiju i disajnih puteva, već da je do privremenog gubitka vida došlo usled „histeričnog slepila“, a da je trenutni gubitak govora posledica „histerične onemelosti“.

Taj histerični bolesnik na samom kraju Velikog rata tumara hodnicima bolnice u Pazevalku. Pipa tupe predmete i druge bolesnike, ali kroz hodnike ide uspravljen i ponosno stupa kao pravi ranjeni heroj. Ne može sam više da piše svoje misli u „svešćicu Maksia Ozborna“, pa pronalazi mladu, pegavu medicinsku sestruru da to čini umesto njega. Njoj šuštavim glasom jedva izgovara velike reči koje želi da zapiše. Iako mu u kartonu стоји друго ime, predstavlja joj se kao Maks Ozborn lično, istražitelj tajnovitog Berlina i glas herojske pruske prošlosti. Laže da su crtice o nemackim vojnicima nacrti za članke koje šalje za jednu berlinsku turističku reviju. Piše vodeći ruku te dobre pogrbljene medicinske sestre: „Nemacki vojnici na Zigfridovoj liniji liče na...“, a onda čuje da je ta poslednja odbrambena linija probijena. Pokušava da zaplače, ali suze mu, od gaze preko očiju, ne cure niz lice.

Odguruje od sebe sestru koja ga je zavolela i seda na svoj krevet. Skida zavoje, uspeva da se osvrne oko sebe i u mutnom odsjaju vidi bolesničku sobu sa deset kreveta; za sebe progovara, svojim nekadašnjim, punim glasom: „Prevara! Prevara!“

Za kaplara 16. Listovske pukovnije Adolfa Hitlera Veliki rat se završio kada je bez dozvole lekara napustio bolnicu u Pazevalku. Poslednje noći nestala je i njegova bolnička dokumentacija, jer ju je kaplar u poslednjem trenutku ukrao i poneo sa sobom...

Veliki rat je bio okončan, ili nije...

SLOBODA JE UMELA DA ĆUTI

Veliki rat je bio odlučen, ali na samom kraju trebalo ga je zapečatiti s još mrtvih... Franše Depere, glavnokomandujući balkanskih savezničkih jedinica u Solunu posetio je regenta Aleksandra u njegovoj brvnari na frontu kod Jelaka. Pričali su o proboru fronta i pobedama, a mislili na smrt. Mnogo smrти. A kada se najavljuje toliko smrти, ko može primetiti jednu malu ljubav? Ljubav je bila toliko kratkotrajna da ju je jedva uočila čak i jedna kratka solunska ulica u kojoj se ljudi svadaju svakog dana u četiri po podne. Tu ljubav opazio je kućni broj 24. Za drugi sprat crvene trospratnice u tom broju 24 ta ljubav bila je gotovo skandal, pa ipak to je bila jedna mala ljubav u senci velikih smrти. Kako je do nje došlo, to ni major Radojica Tatić nije umeo da kaže. Seća se jedino da je dobio jedan dan i jednu noć dopusta neposredno pred ofanzivu na Balkanskom frontu da se vrati u Solun i iz svog iznajmljenog stančića u ulici Ermu broj 24 preuzme zimske stvari. Pola dana proveo je u putovanju sa fronta u pozadinu. Nije video ništa posebno na putu i ništa od tog dana ne treba da se zabeleži. Noć je ono što major nikada neće zaboraviti.

Kako je u predvečerje 12. septembra sreo britansku boičarku, to kasnije major nijednom od svojih poručnika nije umeo da objasni. Zvala se Anabel, Anabel Valden. Prišla mu je kao senka, kao beloputa žena, kao umorna kuja. Zaustavio se vojnik u prašini ulice. Stala je žena naspram njega. Komšije su se s obe strane Ulice Ermu svađale na pakosnom grčkom, iako se već smrkavalо i četiri je odavno prošlo. Anabel

je imala kratku plavu kosu, okruglo lice Ostrvlijanke i na njemu dva oka, kao dva velika dugmeta prišivena plavim koncem. Major je stao u pola okreta, zanesen, oslonjen na levu nogu koja mu je trnula još od prelaza preko Albanije. Video ju je. Ugledala ga je. On je znao da će koliko sutra krenuti u smrt i da mu očajnički treba žena. „Major Tatić“ predstavio se uljudno i dodirnuo širit šapke. „Anabel Valden“, kazala je kao da je zalutala iz nekog engleskog romana iz onog boljeg, devetnaestog veka. Pružio joj je ruku. Prihvatiла ju je.

Znao je samo da je mora dodirnuti, da će mu se utroba rascvetati ružnim cvetom ukoliko tu poslednju noć pred ofanzivu ne provede sa ženom. Ali on je bio Srbin, a ona Engleskinja. Ona je govorila engleski, i pomalo grčki. On je govorio srpski i vojnički francuski. Popeli su se na drugi sprat jedne obične crvene solunske trospратnice. Major je otvorio vrata. Seli su zajedno na krevet u majorovoj oskudnoj sobi. Ništa im nije smetalo: ni zapah memle pomešan s ugljenom prašinom, ni polomljene žaluzine kroz koje su se probijali poslednji zraci sunca sa širokog zaliva. Ništa ih romantično nije zadovilo: ni miris badema, ni udaljena pesma bosonogih žena. Ništa, ali oni su se zavoleli.

On je želeo nešto da joj kaže, a uza se je imao samo *Petojezični vojnički rečnik*. Kako da joj iskaže ljubav? Kako da joj kaže sve što želi? Počeo je divlje da prevrće listove rečnika. U poglavlju „Perionica“ nije našao ništa što bi mu bilo od pomoći. Ni poglavlje Pošta nije mu donelo bilo što bi mu pomoglo da kaže „ljubav“. Setio se: on je bolestan, sigurno mu nije dobro kad toliko želi jednu Anabel poslednje večeri pred ofanzivu. Prevrnuo je besno listove sve do poglavlja: „Kod doktora.“ Počeo je na grčkom: „Den ime kala“, pa nastavio na francuskom „Je ne suis pas bien“ i na kraju na engleskom „I am not well“. Potom je dodao nekoliko očajničkih „Ja, ja... nisam dobro, nisam dobro...“ Onda je zastao. Ponovo je prevrtao listove. Nema dijareju, ne muči ga želudac, ne žiga

ga Zub u kojem zaceleo ima karijes, a sve, sve ga boli. Najzad pronalazi doktorski izraz: „Donnez moi votre main“, „Give me your hand“!

Anabel kao da ga razume, kao da bi baš da mu se poda. „Give me your hand“, „Pružite mi ruku“, kaže i hvata je za obe hladne šake, ali ona se otrže. On je razočaran. Okreće se malo u stranu, dok ga ona miluje po kosi. On najzad ponovo svraća pogled na Anabel. Košulja mu je već razdrljena, ud nabrekao. Ne zna više ko je, zna samo šta hoće. Obara Engleskinju na krevet, ali ona ga ošamari i izade iz sobe. Major je sada ljut. Ona izlazi iz njegovog sobička i стоји u hodniku sa spoljne strane vrata. Nijedan zvuk: ni iz sobe, ni iz hodnika, pa i ona ulična svađa kao da je uminula. On sluša sa unutrašnje strane, uva prislonjena na drvo vrata. Ona стоји na samo desetak centimetara ili četiri britanska inča od njega i steže male pesnice kao da bi obema da udari po vratima. Zatim ona prekida tišinu. Nešto više na engleskom i uvek spreman grčki komšiluk se okuplja. Anabel je već čučnula u dno vrata kao napuštena životinja i zaplakala, kada su komšije počele da larmaju i prete da će nekog pozvati. Čuje to major, otvara vrata i ponovo pušta unutra svoju Engleskinju. Zatvara vrata za njima. Prelazi najzad na srpski. On priča, ona ga sluša kao da razume.

On priča: „Imao sam ogledalce, čudesno ogledalce. Sve svoje strahove odavao sam tom zrcalu i bio ludo hrabar. Trebalо je da me vidiš na Ceru, na Kolubari, na Kajmakčalanu, da me vidiš kako srljam i jurišam. Poslednji sam 1915. napustio zaglibljeni Knjaževac, sve pucajući za mnom iz oficirskog pištolja. Tri puta sam ordenovan za hrabrost... Ali, šta ja to pričam? Imao sam pobratima, majora Ljubu Vulovića. Pobratim je zastranio. Preterao je, to ne sporim. Preterali su i oni koji su mu sudili. Osuđen je na smrt. Otišao sam u celiju osuđenika... Odneo mu ogledalce i slagao. Slagao da će ga ono spasti, samo da bi se hrabro držao i da ne bi zakukao

pred puščanim cevima. Imao sam pobratima, heroja... Hrabro se držao na streljanju u prokletom kamenolomu. Umro je mučeničkom smrću, a onda sam krenuo na put. Zašto ti ja to govorim, Anabel? Krenuo sam na put noćnim brzim – u Atinu k našem kralju. Rekao sam mu: 'Moj kralju, imao sam pobratima. Divnog čoveka. Majora kao što sam i ja... Pao je, poginuo.' A kralj, kralj ga se nije ni setio. Rekao mi je kao neki rasejani bog s belom bradom: 'Mi ćemo mu onda podići spomenik ako je umro hrabrom smrću'... Otišao sam zato od kralja Petra. Na peronu atinske železničke stanice dočekao sam novu 1918. sam. Voz je oko jedan iza ponoći naišao. Ustao sam i za sebe promrmljao: 'Pobratime, sad smo kvit. I pred kralja sam klekao, ali te je i on zaboravio' i ušao u voz... Ali, kome je sad to važno? Da li to tebi nešto znači, Anabel? Važno je sada samo to što moram da dodirnem tvoju belu put, jer ću mreti i pre nego što me je pogodilo puščano tane ako te ne taknem. Moram da te volim noćas, Anabel. Imam ženu, onamo u Srbiji. Ne znam je li živa. Varam je noćas, a znam da tako mora biti."

Mazi je po kosi boje sena, okružuje joj dva plava „dugmete“ nežnim milovanjem. Anabel prelazi na engleski. Ona govori, on je sluša kao da je razume.

Ona govori: „Imala sam muža, tamo u Škotskoj. Umro mi je na rukama. Došla sam zato u Srbiju početkom 1915. Bila sam sama. Htela sam da pomognem. Zarazila sam se pegavcem i izlečila se, a bolest začudo nije ostavila ni traga na mojoj tankoj koži. Zavolela sam vas Srbe, iako mi je Bog svedok koliko sam vaših loših osobina videla. Koliko god ste bili hrabri u 1914, toliko ste postali kukavice naredne godine. Slabost, bolesti, gubitak samopouzdanja – što god, u jesen 1915. bili ste toliko uplašeni, tako mali kada je počeo presudni napad. A s invazijom počela je i kiša... Kada sam sa Hankin Hardin krenula iz Kragujevca ka jugu, padala je kiša. Kad smo se, raščupanih kosa, kao Hekaba i njene kćerke

ri, pojavile u Kosovskoj Mitrovici, padala je kiša. Kada smo prolazili razlokanim putevima, videli smo neke čekinjave svinje koje su bežale s nama, kolone izbeglica koje ne gledaju unapred, već ka domovini – unatrag. A negde između trubili su na izbeglice automobili. Kakve su to luksuzne limuzine bile. A u njima neki vetropiri – majori, ili pukovnici – natovarili sve: i ženu, i decu, i ljubavnicu i porodično blago i neko smešno pokućstvo; turske nargile i ikone, zidni sat s razbijenim oknom i porodične portrete iz nekog srećnijeg vremena. Sada sam ovde, i u ovoj grčkoj noći očajnički mi treba muškarac, jer ću umreti ako ne dodirnem mušku put. Ali, ja sam Engleskinja i sramota me je da pokažem osećanja. I strah me je. Toliki su umrli pod mojom rukom. Prvo muž u mom naručju, a potom i svi oni nesrećnici. Mislim da sve što se mene dotakne umire. Da li želiš da postaneš izuzetak?“

Sada je sve bilo rečeno. Ili ništa nije bilo kazano. Sad se sve podrazumevalo, iako se ništa nije razumelo. Ona čuti. On je ponovo miluje. Provlači svoje otežale vojničke prste kroz njenu paperjastu kosu. Dodiruje je polako, polako, kao kad vetr kida poslednji jesenji list na drvetu. Ona sklapa oči: lagano, lagano kao kad se u udaljenom delu kosmosa ugasi jedna mala zvezda koja nije imala čak ni oznaku. Ono što se potom zbilo, saznala je noć. O ljubavi majora Radojice Tatića i britanske bolničarke Anabel Valden jedna drugu obavestile su zvezde na crnom solunskom nebosklonu. Na ulicama Soluna ljubav je ipak ostala tajna. Ništa o toj ljubavi nije saznao hodnik na drugom spratu. Ni broj 24 nije ništa posumnjao. Ulica Ermu zaklela bi se da se ništa nečasno u njoj te noći nije desilo. Solun bi se pridružio brdima u sklanjanju jedne nedozvoljene ljubavi. Jedino front, koji će koliko sutra zasuti kiša artiljerijskih granata, nije imao smisla za humor i izgovor.

Major je ujutru 13. septembra 1918. morao natrag na front i nikad više nije video svoju Anabel Valden. A možda nije ni morao, jer su se njena kratka plava kosa, okrugla lice

452

Ostrviljanke i dva krupna plava oka naselili u najstidniji deo njegovog sećanja da odatle nikada ne izadu i nikom se ne odaju.

Već uveče istog dana ponovo je bio vojnik. Pridružio se svojoj jedinici na obroncima planine Floka. Jeo je malo; mnogo pušio, stavljajući loše cigare u muštklu kao Grk. Noć nije bila za spavanje, dan nije donosio mir. Neka zloslutna tišina uvukla se vojnicima pod šlemove i u uniformu, i već su neki počeli da govore kako je cela vojska na Solunskom frontu ukleta. Ali onda se tišina prolamila u urlik iz svih artiljerijskih oruđa. U pet časova ujutru, 14. septembra, regent Aleksandar izašao je iz svoje brvnare na Jelaku. Svuda oko njega polegla je magla, ali kako je dan odmicao u rejonu Dobrog Sela magla se razilazila. U osam ujutru dato je naređenje da se sa srpskih položaja zapuca iz dve hiljade topova. Dva dana trajalo je jaukanje tanadi, plakanje topova i cik ptica selica, a onda je ustala pešadija.

U proboju Solunskog fronta kraj Veternika krenuo je i 2. bataljon Kombinovane Drinske divizije prvog poziva kojim je komandovao Radojica Tatić. Hiljadu vojnika imao je pod svojom komandom major Tatić i četiri mlada poručnika. Hiljadu vojnika jedva da je bilo pismeno i na sebe je gledalo kao na decu smrti za koju нико ne mari i koju нико neće slaviti kad poginu. Oslanjali su se na bajalice, kletve, amajlje i narodno merenje vremena. Samo četvorica potporučnika 2. bataljona imali su ručne časovnike. Bili su mlađi ti potporučnici, školovani; bilo im je suđeno da žive do 1964, pa i duže, ili nije...

Niko od njih četvorice u početku nije pomišljao da treba da čuva ručni sat. Kada je naredba za napad data, izmešali su se srpski i francuski vojnici. Rasturene desetine počele su da se penju po kamenjaru. Ljudi poderane obuće, iskriveni, osvajali su metar po metar. Čuli su se najpre rafali, pa kratka puščana paljba, da bi na kraju sve umuklo i bajoneti počeli da mame uzaludne krike. Ko bi u tom metežu mislio na časovnik?

A baš prvog dana po proboju Solunskog fronta pokvario se ručni sat majorovom poručniku Ivanu Filipoviću iz Uba. Mehanizam je stao. Sat nije bio udaren, staklo mu nije bilo ni ogrebano. Kazaljke su se umirile ujutru 16. septembra u radosnom rasporedu: deset i deset, a poručnik u tome nije video nikakav loš znak. Nije sat pola dana ni pogledao, a kad je video da je stao, nije stigao ni s ruke da ga skine. Vikao je tog dana poručnik Filipović na svoje vojнике: „Napred, vojsko, rat nije svadba!“ i grabio napred. Dva puta se uhvatio za gušu sa Bugarima i dva puta je na sebi video svoju i tuđu krv koju nije stigao ni da obriše. Činilo se da je dete sreće, da ga smrt neće, kao ni majora u ono vreme kada je uza se imao čarobno ogledalce, ali uveče, kad se sve umirilo, a vojska zaledla po kamenjaru Sivog brda i prepustila se brojanju zvezda i ubijanju zmija, Ivana Filipovića pronašli su mrtvog. Niko nije čuo pucanj, ni najbliži nisu načuli da je jeknuo, na koži nije imao tragove zmijskog ujeda, te je nešto natprirodno moralo da se optuži za poručnikovu smrt. Krivac je tako postao jedan običan ručni časovnik koji je stao, zaustavljući kazaljke u optimističnom rasporedu: deset i deset.

Za smrt svog poručnika, major Tatić saznao je odmah. Skočio je. Dotrčao. Uzeo tog momka, gotovo dečaka, za kragnu kaputa i počeo da ga drmuša.

– Ustaj, sinko – čuli su ga vojnici kako viče – ustaj, jer ne smeš umreti. Nemaš nijednu ranu koja bi te umorila!

– Sahat, majore – doviknu neko.

– Kakav, sahat, boga ti – proderu se major Tatić.

– Sahat ga je, gospodine majore, ubio... Stao je. Nije kucao. Mi mislimo da je s njime stao i život našeg poručnika Filipovića. Do uveče još je živeo i dvojicu Bugara zadavio, a onda je, kao i taj sahat, jednostavno stao. Vidite umro je tačno u deset i deset uveče.

– Ma to je... to je, samo tlapnja. Milija, Milija, ovamo – pozvao je major svog drugog poručnika. – Sa'ranite ovog našeg

junaka, makar celu noć kopali grob u ovom kamenjaru, a ti, Milija, sine, skini sahat poručniku Filipoviću s ruke i daj mi ga na čuvanje.

– Gospodine majore – kazao je poručnik – dopustite da ga ja uzmem. Imam svoj valjan i Ivanov kvaran. Nek mi bude za uspomenu. Dozvolite mi da ga nosim.

– Na, nosi ga, davo ga odneo, ali svoj pazi.
– Paziću ga, gospodine majore.

I pazio je svoj ručni časovnik drugi poručnik Milija Jovović sa Oplenca. Vikao je na vojsku čas kao na ljude, čas kao na marvu, a vojnici su i dalje čuvali svoje amajlike, vreme merili prema suncu i zvezdama i pričali o tome kako se smrt artiljerca beleži u analu puka, smrt konjanika odmah je za spomenik, a smrt pešadinca dovoljna samo za plitak grob. Drugi bataljon Kombinovane Drinske divizije krenuo je pobedosno da goni neprijatelja. Francuski avioni Bugare su čas zasipali bombama, čas lecima u kojima su ih pozivali da se predaju. Bugari su bežali, ali Austrijanci i Nemci su se pregrupisavali. Kod Preševa su vojnici majora Tatića naišli na austrougarsku vojsku. Preševo je palo posle trodnevnih borbi, a trećeg dana, baš pred ulazak u grad, poginuo je poručnik Milija Jovović. I ponovo je, čini se, uzrok i ovoj smrti bio časovnik. Miliji se razbilo okno ručnog časovnika, te je sat stao 29. septembra u šest i pet ujutru, a predveče je bio mrtav. Suprotno prvom, drugi poručnik odmah je opazio da mu je sat stao, ali nikom nije htelo da kaže da to vojska ne primi kao kukavičluk. Jurio je pre drugih, srlijao u smrt, i kad su neprijatelji počeli da se predaju, već je mislio da je izvukao živu glavu. Uveče, tačno u šest i pet po podne, bio je mrtav. Sada je bilo jasno da je drugog Tatićevog mladog poručnika oborio zalutali kuršum, ali metak je bio ispaljen u očajanju, u času kada je dogovor o primirju u rejonu Preševa već bio postignut. Major Jovović je izdavao poslednje naredbe, kad je pogoden. Zastao je u pola pokreta, okrenuo se na jednoj nozi

kao da igra ples sa smrću, ciknuo kao devojčica i srušio se. Na mundiru se nisu videli tragovi krvi, kao da ga je pogodila igla, a ne metak...

Ponovo je major Tatić dotrčao kao da mu je rođeni sin, koga nikad nije imao, pao na prilazima Preševu.

– Milija, sine – vikao je ogrubelim glasom, kao da govori u ime vojske – govorio sam ti, ali nisi me slušao: čuvaj sahat kao oči u glavi, sine moj. Opomenuo sam te, Milija, a ti nisi pazio.

– Gospodine majore – ponudio se treći poručnik. Đozvlite da uzmem dva pokvarena sata. Dva neispravna, to vam je kao jedan ispravan. Svoj čuviati kao devojačke oči, a ova dva staviću na desnu ruku.

I Milentije Đorić iz Loznice stavio je satove na desnu ruku. Njegov je pazio kao zenice svoje drage, ali se, avaj, i ovom časovniku razlupalo staklo, što je neminovno označilo kraj ratovanja za trećeg poručnika. Dvanaestog oktobra srpska vojska zaustavila se kod Niša, ali Niš nikad nije video treći poručnik. Major je naredio da poručnika Milentija Đorića sahrane na niškom groblju uz sve počasti koje zasluguje heroj i sva tri časovnika-ubice uzeo. Četvrtom poručniku hteo je da oduzme i onaj ispravni, ali se predomislio. Kajao se što sa svojih mrtvih poručnika nije svojim rukama odmah skidao pokvarene satove, kao što se pokajao što svom poslednjem četovođi nije oduzeo i ispravan časovnik. Poručnik Ranko Bojović iz Smedereva toliko je pazio na svoj sat. Čistio ga je, čuvao, i navijao. Desilo se da se toliko bojao da će stati da ga je u završnim borbama za Beograd previše navio i slomio mu oprugu... Časovnik je stao, sam odbio zadnji poklopac i pred zaprepašćenim poručnikom prosuo zupčanike, vretena i točkiće kao svoju utrobu. Poručnik Ranko Bojović zbog toga nije uspeo da vidi prestonicu...

Major Radojica Tatić umarširao je u Beograd kao pobjednik. Na levoj ruci imao je svoj ručni časovnik koji ga nikad

nije izdao, a na desnoj četiri pokvarena. Jedan koji je stao u deset i deset i izgledao kao da je ispravan; drugi, razbijenog stakla, koji se ukočio u šest i pet; treći potpuno polupan s kazaljkama koje su pokazivale tačno tri; i četvrti istrgnute utrobe, koji je zastao u minut do dvanaest.

Veliki rat za majora Radojicu Tatića završio se 1. novembra 1918. kada je na Slaviji, neobično za druge, zadigao rukave, i kad je, kao da se obraća ručnim časovnicima, kazao: „Poručnici moji, i vi ste sa mnom oslobođili Beograd.“

Istog dana i regent Aleksandar je ušao u prestonicu, ali koliko je samo njegov dolazak izgledao drukčije od ulaska vojničke prethodnice Drinske divizije. Regent je u Beograd ušao preko Zvezdare. Stigao je u predvečerje dok je nad prestonicom jesenje nebo bilo boje rđe. Na Zvezdari, tu kraj opservatorije, najpre je želeo da ga pozdravi predsednik beogradske opštine Kosta Glavinić. Glavinić je stajao na šljunkovitom putu ispod kupole odakle se gledalo u nebo i raširio ruke, kao da bi Aleksandra da zagrli. Ali, onda je zastao, sklonio se malo u stranu, blago naklonio i rešio da održi govor. Mnogo velikih reči zaustavilo se u ustima Koste Glavinića, ali svaka kao da se zlepila za nepce i jezik, te nikako nije htela napolje. Kralj je nestrpljiv, a govornik se muči. Najzad nekim sipljivim tonom koji jedva izvlači iz grla predsednik varoši s teškoćom uzvikuje: „Živeo kralj! Živila slobodna otadžbina!“ Aleksandru je sve ovo čudno, ali o tome ne stiže ni da pomisli. Kažu mu da će ga kolima odvesti do Trga Slavija i mole ga da peške prede rastojanje Ulicom Kralja Milana, Terazijama i Knez Mihailovom do Saborne crkve, da bi narod mogao da ga vidi i dodirne.

Aleksandar pristaje, ali kad najzad na Slaviji iz kola izđe, vidi neobičan prizor. Ne, nisu bili čudni ljudi koji su se tiskali i dodirivali ga kao jurodivi; nije bilo neobično što su pocepani, žute puti i iskolačenih očiju po kojima im zenice plivaju kao

na ulju – iznenadujuće je to što oko njega i njegove pratnje nema nijednog zvuka, ni najmanjeg šuma. Ljudi šušte oko njega kao puste seni, dodiruju ga, smeju se nekim čudnim smećima i pokazuju mu potamnele zube... Podiže regent glavu, gleda u gužvu, u niz tih načičkanih glavica koje kao da su labavim sponama okačene o tela od slame, umotana u prljave krpe i dronjke. Ljudi su veseli, dečica mu nude buketiće jesenjeg cveća, a to Aleksandru tera suze na oči, ali ne prestaje da se čudi. Nikog nema da vikne, nema onog huka koji kroz gomilu uvek struji, čak i kad se svakom u gužvi čini da čuti. Kralj oslobođialac stupa dalje, a ova nečujna povorka, kao golema četa privida, hoda za njim. Na početku Ulice kralja Milana već ih je na hiljade, na ulazu na široki plato Terazija, za budućim kraljem, čini se, ide čitav grad – i svi čute.

Na Terazijama evo najzad nekog ko još ima glasa. Neko spadalo, jedan prestonički larmadžija, neznano kako gurnut gomilom, ispada pred regenta. Osvrće se panično, razgoni rukama nevidljive neprijatelje i zastaje. Aleksandar vidi da je to neki jedni čovek kome su bore već proždrale lice, a mršave ruke vise mu sa kokošijih grudi kao dve zalomljene motke. Taj ružni pijanac ipak ima ono što gomila nema. Dere se koliko ga grlo nosi, kao da samo on ima glas: „Živeo kralj oslobođilac! Živila napačena slobodna otadžbina!“ A najbliži žele da ga učutkaju, i kao strano telo koje se izguralo napred vrate ga dublje u masu, no regent ih zaustavlja. Razgovetno kaže, i tako vidi da on glasnica još ima, da svako ima pravo da se veseli i da slavi u čast otadžbine, pa makar izvikivao i pijane plotune. Ostali nemo pristaju, klimaju glavama kao navijene lutke, a regent ne nalazi snage da ih pita zašto su svi tako čutljivi. Mora da hoda. Treba da se uputi dalje. Knez Mihailova je pretesna da bi primila sve te čutljive opsene, uz koje se, kao u povorci svih živih i mrtvih, pridružuju i sve one majke sa sinovima koji su poginuli još 1914. godine.

Pred kafanom *Ruski car* Aleksandar drži govor. On jedini ima glasa. Viče da ga čuju što dalje, ali njegove reči razaznaju samo prvi redovi. „Danas ste dočekali moju vojsku, koja je prispela sa dalekih planina i donela vam slobodu. Ova velika radost nagrada vam je za velike patnje...“ Ali kakva je to radost? Kakva nagrada? Ko se veseli? Gde je onaj larmadžija – on jedini kao da ga je dočekao s veseljem na svom strašno unakaženom licu. Aleksandru je sada već neugodno. Šta ga čeka iza ugla? Šta će se dogoditi kad se spusti do Saborne crkve?

Saborna crkva izgleda kao da je umesto zgrade ostala samo njena suština. Nema svetla, brod je osvetljen jedino svećama. I svuda je još jednom grobna, božanska, saborna tišina. Ni srpski arhijereji koji ga ljube u ruku ne mogu da progovore ništa. Otvaraju duduše usta, ali umesto reči otimaju im se s usana neke latice šuštavog cveća i hrapavi šapat sličan izdahu na smrt bolesnih ljudi. Gde je patrijarh Dimitrije? Gde su ostali vojni kapelani s kojima se vratio u Srbiju? Ulazi u portu posutu slamom, pa u Sabornu crkvu. Teatralnim pokretima smeštaju ga, gotovo odguruju do drvenih stolica za zaslužne građane i tad otpočinje prava nema misa. Starešina Sabornog hrama sa saslužnicima otvara usta, tri sveće u jednoj i dve u drugoj ruci prepliću se. Povorka činodejstvujućih kreće se ukrug kadeći okupljene, ali nema glasa molitve, nema nijednog zvuka sa galerije gde hor umornih gradana otvara usta kao da sveštenike prati pastirskom pesmom. Narod je do kraja broda ispunio crkvu, ni vrata porte ne mogu da se zatvore. Kralj izvija vrat i gleda sve te umorne oči koje se cakle u svetlosti sveća i još se čudi toj grobnoj tišini. Svi kao da su se slili u jedinstvenu neverovatnu siluetu jednog organizma koji ne nalazi reči kojima bi izrazio radost zbog oslobođenja...

Kraj službe označio je i konac ovog čudnog marša u prestonicu. Tek u kući trgovca Krsmanovića, gde je odlučeno

da prenoći te prve noći u Beogradu, Aleksandar je ponovo čuo glasove, pa i neku buku iz drugih soba koja ga je zadugo omela da zaspri. San mu nikako nije dolazio, a on je na ivici kreveta sedeо bos u noćnoj košulji. Razdrljio je grudi i pogledao stidnu tetovažu dvoglavog austrougarskog orla za koju ni njegov otac nije znao. Dvoglavog orla je utisnuo u kožu još kao mlađić kad je neoprezno mislio da će Dvojna monarhija biti večni saveznik Srbije. Sada je pogledao tetovažu i tiho rekao sebi: „Rat je gotov.“ Sledi mir, ujedinjenje tri naroda, pa onda valjda obnova Srbije, ali kakva će ona biti kad je takav bio prvi dan u slobodi. Još dugo pitao se gde su pobegli svi glasovi i zvuci jednog oslobođenog grada, a oni su zapravo odbegli na Savsko pristanište.

Nisu svi bili heroji. Nisu svi čutali.

Mnogo silueta nečiste savesti bežalo je iz Beograda. Živka bila je među njima. Shvatila je da mora da napusti svoj udobni salon. Nijedna je od njenih šnajderki nije nagovarala da ostane, nijednu ona nije ubedivala da podne s njom. Zna da će svi gledati popreko i zato napušta Beograd malo pre pada prestonice. Za ruku vodi plavokosog sina Evgenija... Silazi na Savsko pristanište gde vlada neopisiva buka. Ljudi psuju, dovikuju se, nazivaju se pogrdnim nadimcima. Dimovi vatri mešaju se s gužvom ljudi koji se odguruju, sapliču i gaze. Na sredini reke prevrnuo se brod. Neki konji koje je prevozio, dave se u nabujaloj reci i jedva isturaju njuške sa dve nabrekle nozdrve iznad mrke površine vode. Živka stupa u ribarski čamac u Bari Venecija. Neki svadljivi čovek koji se i sam oseća kao prestupnik, vozi je za nepristojno veliki novac. Otiskuje se sredinom rita, pa ulazi u maticu reke. Oni konji su nestali. Udarili su se? Isplivali? Ne mari. Po Savi je nisko polegla magla. Evgenije spava, a Živka ustaje i uspravlja se kao mala heroina – ona, šnajderka koja je nekad imala salon u kojem su u kabini za presvlačenje ljudi nestajalidaleko u budućnost... Baca poslednji pogled na Beograd. Grad

je iznikao iz magle kao ukras prerano smrznute zemlje. Ali to više nije njen grad; to više nije njen 1. novembar; to svakako nije njena 1918. godina. Ni ona više nije ona. Samo Evgenije još ima budućnost... Samo Evgenije... Za Živku Šnajderku Veliki rat završio se kada je okrenula glavu ka zemunskoj strani i tamo videla puteve koji će je pravidno ravnom putanjom odsad voditi jedino ukrug.

Već sutradan u Beogradu je sve bilo u redu. Ona buka nečistih savesti sa pristaništa tokom noći se strmim ulicama Savamale popela do grada, i prestonica je već 2. novembra grljato slavila pobedu, kao da nikо prethodnog dana nije samo šaputao, šuštao i šumeo.

Došao je i 11. novembar 1918. Veliki rat bio je završen.

Kako će izgledati mir, o tome su razmišljali mnogi Beograđani. Niko nije verovao da je 11. novembra prestao rat i svi su čekali da vide taj mir kao da je demijurg ili prosto duga ispod koje će najsrećniji protrčati prvi. Jednom kriminologu bilo je suđeno da prvi vidi znak mira, no njemu on nije ličio na dugu razapetu po nebū. Ponovo je ugledao onog intelektualca „iz Betovenove šume“. Doleteo je, preleteo valjda čitavu Srbiju. Ni zalutali metak ga nije hteo. Vidi doktor Rajs s druge strane Terazija tog mladog gospodina Kapetanovića. Eno ga: užurban je. Po blatnom danu, pod gustim oblacima iz kojih pada prljava kiša pomešana sa susnežicom, on više nije obučen u štukaplavi mundir. Ide odeven u belo civilno odelo. Kreće se ulicama prestonice s belom maramicom preko nosa i tako nakazan – mrtav iznutra, a živ spolja – izmahuje mu poziva ga da prede na drugu stranu ulice, i kao da mu kaže: obavezno dodite, dobri gospodine – stupite i u blato, zgazite i u velike bare koje zijuju kao da će vas progutati, jer ja sam – mir. Šta još čeka jedan kriminolog? Treba samo da zakorači i uputi se ka tom belom čoveku preko puta koji ga je, tako našminkan, obojene kose, sa smeškom koji mu krivi lice u groznim naborima – pozivao da mu se pridruži. Arčibald

Rajs tako je prvi video mir – mir odeven u belo, ali on nije proizveo nijedno srećno osećanje u njemu. Doktor se samo okrenuo i zgađen se dograbio Savamale, gde se pribio uz jednu sivu zgradu i teškog daha još dugo se borio za vazduh...

Možda je jedan švajcarski kriminolog bio preblizu. Mir u tuđini sasvim drukčije izgleda nego u otadžbini. Čim je čuo da su srpske trupe ušle u Srbiju, kralj Petar u svojoj rezidenciji u Grčkoj naređuje da se sve njegove stvari spakuju u pet velikih putničkih kovčega. Prepakuje ubrzano najpotrebnije stvari u tri kovčega. Stoji. Misli... Smanjuje prtljag na jedan kovčeg. Odbacuje i tu poslednju putničku bagažu i uzima samo jednu priručnu torbicu koju je nedavno dobio. Odakle mu ona? Nije prošlo mnogo vremena od kako je kralju neko poklonio tu dosta neuglednu torbicu od šarene kamilje dlake. Kazao mu je da je pripadala nekom orijentalnom trgovcu i da je proputovala pola sveta. Ko mu je doneo tu torbicu-karavanku? Zašto ju je baš njemu poklonio? Kralj ne može da se seti, ali zna da ju je isprva uzeo mrzovljno.

Sada je rešio da samo najpotrebnije stvari prepakuje baš u tu kamilju torbu. No, ni u nju ne meće gotovo ništa, ali to nije ni važno. Postepeno, kao očajni starac, sve je prisniji s ovim jedinim prtljagom za koji mari. Zove je „moja kamilavka“. S naličja koža je tamnocrvena, na prevojima naranđasta, a s lica čekinjasta. Čudna bagaža kreće da uobličuje čudne misli. Kralj Petar počinje da veruje da će mala putnička torba učiniti da se i on vrati u otadžbinu.

Posle nekoliko dana oseća se loše. Devetnaestog oktobra 1918. kralj Petar je doživeo moždani udar. Teško se oporavio, ali „kamilavku“ nije ispuštao iz vida. Čim je malo stao na noge pregledao je još jednom njen sadržaj i telegrafisao sinu da hoće odmah da se vrati u oslobođeni Beograd, makar morao da putuje preko Dubrovnika i Sarajeva. Pogledao je torbicu od šarene kamilje kože i bio siguran da ga ona zove na put, ali nije bio u pravu. Planovi za put su se otegli. Regent

je bio protiv povratka oca pre svečanog aktu o ujedinjenju. Dani su prolazili, a stari kralj nije shvatio da je „kamilavka“ zapravo njegova kotva koja ga vuče dnu i zaustavlja u tom umilnom, ali tuđem predgrađu Atine. Tako se za jednog starca Veliki rat okončao u motrenju u jednu ukletu torbicu od kamilje kože, koja je posle dokrajčivanja života jednom trgovcu orijentalnih začina smrsila i konce života jednoga kralja.

Mnogo kasnije kralj Petar će se vratiti u otadžbinu, ali to će se dogoditi u nekom novom životu, koji će voditi jedan čovek s teškim oziljcima od šloga: čovek koji ne može ni akt o svojoj abdikaciji čitko da potpiše. Kada napokon kreće na put, stari kralj Petar nigde neće moći da nađe malu torbu od kamilje kože koju je još 1918. bez razmišljanja trebalo da odbaci...

JA SAM SADA MRTAV

„Ja sam Vilhelm Albert Vlodišimjež Apolinari Kostrovicki. Ja sam sada umro... Najzad me je stigao onaj metak iz marta 1916. koji mi je fijuknuo u glavu, pišteći kao besna mačka koja je zakasnila na februarsko parenje. Tačno je 9. novembar 1918. godine, tri sata po podne i neki minut više. Umrla je svaka zapeta mojih trepavica, moja ogromna kruškolika glava počinje da se suši od peteljke... Čudno je da mogu da opišem svoj put nakon smrti, ali evo šta se dogodilo. Umro sam i dobio dva tela. Jedno leži nepomično na krevetu utonulo dublje u posteljinu i veliki jastuk koji mi je pod glavom. Drugo telo, ovo moje novo, hvataju dvojica i sprovode me kao žandari. Odvukli su me najpre u policijsku stanicu. Optužili su me da sam ukrao čitav svoj život i po kratkom postupku sproveli u zatvor sličan zatvoru 'Sante', gde sam proveo najsramotnije tri nedelje svog života. Rekli su mi da sam mrtav, ali ja sam im se samo nacerio u lice i nakostrešio sve svoje zapete trepavica. Ali njih kao da je baš briga. Čujem jednog kako kaže: 'Nema pravo ni na kakve posete. Tri dana mu ne puštajte ni advokata mrtvih!' U prijemnom odeljenju dobio sam košulju, peškir, čaršav i čebe. To me je još više uverilo da nisam mrtav, jer šta će pokojniku sve to. Ipak, prevario sam se. Još nasmejan od uva do uva, obukao sam košulju preko svog čudno prozirnog tela, ali kako i je ona bila providna, nije izgledalo da sam bilo šta odenuo preko svojih golih prsa; peškir sam obmotao preko svog providnog vrata, pa je i on prestao da se opaža. Sada sam tek shvatio da sam, biće, ipak umro.

„Odveli su me do moje celije. Tačno sto jedanaest koraka ravno, pa sedamdeset šest desnim hodnikom, pa još dvadeset dva napred, te – svakako čudnovatih – desetak koraka unatrag i našao sam se pravo pred svojom celijom. Vrata se za mnom zalupljuju sama. Potom čujem da su reze pale. Zatklučan sam. Želim da pevam i pišem divne pesme, ali i stihovi moji su prazni i sve što stavim na hartiju ne ostavlja trag. Čujem samo melodiju katrena. Ništa mi nije jasno. Načisto sam sluđen. Provodim u celiji jednu, drugu, pa treću besanu noć i samo se jedno pitam: zašto i ona nije providna? Kao odgovor na moje pitanje, stražnji zid samice četvrtog dana počinje da bledi i tanji se. Na kraju ga dodirujem i param kao paučinu nekog opakog pauka o kojem sam pisao. Kroz rupu u paučini prolazim u široko polje i tamo vidim mnoge, kao da je preda mnom čitava naseobina, grad od svih ljudi, kao Pariz sa svim svojim stanovnicima koji stoje i čekaju. Neki su u većim grupama, drugi stoje sami. Jedan mi kaže – moj Bože – da vidim sve francuske žrtve u Velikom ratu.

„Prilaze mi kao žrtvi i svaki mi traži komad hleba i kap vode. Najpre do mene dolazi pedeset francuskih verdenskih junaka. Svi su u novim čizmama. Marin Giljomon (pobednik u tri prava dvoboja), Žan Luj Mari Enterik (sa pogledom sa moubice), Pjer Žan Remon For (koga su zvali Bivo), Lisjen Rene Luj Ren (čovek sa šest imena od kojih navodim samo tri), Žozef Antoan Rišar (lep kao filmski glumac), Ožen Foren Vasa (pao na drugom kilometru Verdenske bitke, noseći mali okrugli lornjon koji je nešto govorio o boljim vremenima) i još četrdeset četvoro heroja, potpuno me, od glave do pete, prekrivaju svojim dlanovima, tako da moje providno telo biva odeveno u njihovih pet stotina prstiju!

„Nekako ih ipak razgurujem, hoću da vidim dalje to polje mrtvih. Prilazi mi poručnik koji kaže da se zove Žermen Desparbes. On mi priča kako je u 1914. kraj Lunevila igrao karte sa mrtvima. Ne stiže da završi, ne uspevam da ga pitam

ko je pobedio u igri mrtvih, jer evo već sledećeg. Desparbesa odguruje Lisjen Giran de Sevola. Kaže da je organizovao prvu ratnu predstavu u proširenju rova zvanom 'Hotel Ric', ali ni on ne dovršava priču, jer mi je već prišao Stanislav Vitkjević i pitao da li znam nešto o njegovoj ženi koja je prve ratne godine izdahnula od sušice u mukama dostoјnjim ganuća. Rekao sam mu 'ne znam' i ugledao mog mitraljesca Šaplana. Primetio sam ga kako sedi i još piše kući na čića Biroovim dopisnicama za koje mi u prolazu rekoše da su magične i zapravo se same ispisuju posle smrti vojnika. 'Dosta', kaže neko, 'prestanite da mu prilazite kao Odiseju... Nema taj prava na to.'

„Stanite, derem se ja: još ne želim da umrem dok i ovde ne pronađem ljubav – umalo ne rekoh svog života – jer ja, znajte, i mrtav moram da volim! Neko mi, kao da se odaziva, dolazi iz daljine. Sitna je to devojka. Ali lepotica. Nosi dugačku belu bundu sve do članaka. Gleda me. Prilazi. Mata Hari! Kakav sam ja srećković. Pritiska svoje telo uz moje. Raskopčava bundu i grli me golim prsim, kukovima i bedrima. Zadiže svoju smrtnobledu smaragdnu nogu i obavija je oko mog struka. Čini se da moja muškost još nije umrla, ali izgleda ni osećaj njuha. Osećam miris krvi. O, Mata Hari, tvoja srebrna runa dojki još su oblivena krvlju. Pogledaj, svojom sukrvicom si uprljala i moj poručnički mundir. Ali ja te volim, ali ja sam sada mrtav...

„Koliko je samo pokojnika, i ja među njima. Koga sve vidim, koga prepoznajem. Čekajte, moram da vidim koga nema. Da li je neko čuo – vičem – da je među vama Pikaso? Slikar. Španac. Nije, dobro je. Andre Salmon! Salmooon, drugarčino, javi se! Nema ni njega, hvala bogu, živ je. Čića Biro, da li je tu negde? Nije, odlično. A čića Kombes, ni on. Vrlo dobro, Pariz će moći da nastavi dalje posle ove klanice...“

„Zovem se Jurij Jurjev i sada sam umro, da li zbilja ili tek onako, Bog bi ga znao. Bio sam glumac. Bio sam pozorišni pr-

vak Aleksandrovskog carskog pozorišta. Vratio sam se 1917. kući na Licejni prospekt kao dopola mrtav čovek. Mislim da imam dosta razloga da kažem: dotukla me Rusija! Obilazio sam svoju zemlju i nadao se da će negde videti provinciju bez revolucije: parče zemlje sa svojim gubernatorom, načelnikom pošte, direktorkom dobrotvornog zavoda i lokalnim spahijom koji drži tri brda višnjika – ali nigde nije bilo tako... Onda sam u obilaženju Rusije ponovo prispeo u Petrograd kao slomljen čovek i ovo mi se desilo.

„Više me niko nije prepoznavao. Odmah sam shvatio da sam suvišan. Odlazio sam, bežao, a moje pozorište nastavljalo je da igra neke nove komade u kojima mene nije bilo u podeli. Pokušao sam da podsetim stare glumce na sebe, no niko nije mogao da me se seti. Začudio sam se. Rasrdio. Bilo mi je povređeno samoljublje, ali onda sam shvatio prednosti nove uloge nevidljivog čoveka. Niko u pozorištu više nije znao za mene, ali Pozorište me se još sećalo. Ulazio sam u zgradu i prolazio redovima praznih stolica, galerijama, nekadašnjom carskom ložom. Utonuo u stolice presvučene crvenim plišem, spavao sam, budio se, a oko mene su prolazili ljudi, krećući se sve brže i brže.

„Neki novi upravnici izlazili su na scenu i izmahivali rukama kao u lošim komadima. Nisam čuo šta govore, ali peševi njihovih kožnih mantila vijorili su se dok su pretili pesnicama. Nisam u tim novim podelama ni pokušao da se nametnem, jer sam shvatio da sam našao svoju ulogu: postao sam jedini glumac Pozorišta. Više se nisam vraćao kući, a u nekadašnjem Aleksandrovskom teatru ljudi su se pozdravljali, dozivali se preko mojih ramena, poneki su znali da me očesu u prolazu kao da sam draperija koja u naborima pada na pod... Ja sam sada mrtav glumac, ali pravo govoreći nisam ni mislio da nastavljam život posle ovog strašnog Velikog rata i još strašnije revolucije. Ako me se setite, pronađite me u dvanaestom redu, sedište sedam. Nikad se ne prodaje,

ono je samo moje. Doviđenja, želim vam svako dobro i sreću – trebaće vam.“

„Ja sam Fric Haber i čini mi se da sam nakon svega ipak mrtav, iako zapravo nisam umro, niti promenio svetu, već sam upravo dobio Nobelovu nagradu za hemiju. Ali, već na dodeli jasno mi je koliko sam sâm. Moja Nemačka je izgubila rat, iako sam bertolitom potrovaо hiljade. Upravo dobijam nagradu za otkriće sinteze amonijaka, a već vidim da sam mrtav. Još 1917. sam precizno izračunao koji deo mene je umro. Hemičar sam, morao sam da uspostavim formulu svog života. Toliko bar imam poštenja prema sebi samom. Tada sam na papiriću koji nosim u džepu i danas, zapisao: 'Pedeset dva procenta mene je umrlo – živi još samo četrdeset osam posto', dakle ja sam hemijski mrtav. Šta sad da kažem? Stojim na podiju u Švedskoj akademiji nauka. Obučen sam u frak, imam besprekorno bele kamašne preko lakovanih cipela. Sve treba da bude prema scenariju dodele nagrade, a eno, kroz prolaz među redovima zvanica probija se čun. Tiho klizi kao da tim prolazom teče potok Stiks. Vidim brod sa dva reda vesala, barku mrtvih. Lađar Haron motku drži u ruci i zove me ovako: 'Šta smeraš? Ti oklevaš? Dugo već na tebe čekamo...'“

„I ja polazim. Odvajam se od sebe samog, ostavljam svoje nasmejano lice da lažnim smeškom bora obrazu i bradu. Vozar mrtvih zove me pokretima ruke i evo me već do čuna. Oni iz lađe vide me i javljaju mi se, kao da ih poznajem i samo treba da me podsete na sebe. 'Fric Krup, cepelinista, pet puta sam ubio Ruiza Pikasa, ovaj ušonja do mene je moj odani mitraljezac', više jedan. 'Štefan Holm, nemački i poljski junak', dodaje drugi. Tu su i ostali: 'Valter Švajger, kasapin kraj Stare glave Kinsale, komandant podmornice U20 koja je potopila Luzitaniju', 'Aleksandar Vitek, student, ovde sam salutao, bilo mi je suđeno da živim do 1968. godine', 'Liljan

Smit, kabaretska pevačica, umrla na sceni pevajući *Pesmu mržnje na Englesku*'. Čekajte, u čunu je i avio-as Manfred fon Rihthofen. Ništa ne kaže, samo mi se po pruski, kao plemić, naklanja blagim spuštanjem glave na grudi. Eno ga i jedan deran sa usahlim rukama. Viče: 'Ja sam Hans Hence, desnom rukom Paula Vitgenštajna sviram klavir, dok levicom Bleza Sandrara pišem pesme na francuskom.' Na kraju, jao, u trabakuli mrtvih je i moja žena Klara Imervar. Pre nego što je uspela bilo šta da prozbori, ja kažem: 'Dosta, to je previše' i ipak ne ulazim u čun, a svi u njemu gledaju me s nesravnjivom tugom. Povlačim se korak po korak, dok se najzad, krećući se tako unatraške, hodom raka potpuno ne utopim u svoje telo koje još стоји na podijumu i čeka da se obrati Nobelovom komitetu. Neko sa scene, najzad, izgovara ime 'Fric Haber, dobitnik Nobelove nagrade za hemiju' i vidim sebe kako prilazim podijumu. Ja, mrtvi hemičar, Fric Haber, sada ću održati govor za sve preživele koji sede u redovima stolica i sve mrtve u onoj Haronovoj barci. Počinjem sa: 'Dame i gospodo', a u sebi kažem 'Mila moja ženo, Klar...' "

„Ja sam Hans Diter Uis: ja vičem, ali vi me ne čujete. Ja sam sada umro. Nekad sam bio Don Đovani, najveći u celoj Nemačkoj, a onda je moje grlo prestalo da me sluša. Hteo sam da se izlečim. Bog mi je svedok da sam očajnički tražio lek. Doktoru Štraubeu platio sam dobrom berlinskom guskom, a on mi prepisao napitak, čudnovat napitak. Od njega je moj glas postao piskav, dok nije sasvim izašao iz domena ljudskog sluha. Sada me više ne čuju ni berlinski psi. Ima li granice visini tona? Gornja laga za mene je kao mrva koja se gleda iz aviona. Moj glas je sada toliko piskav da ga jedino ja čujem svojim unutrašnjim sluhom. Za sve druge ja sam nem. Pa i oni berlinski psi koji su me u čoporima pratili i za mnom lajali i zavijali, sada su me napustili, gluvi za moje muke. Tako me je i moja poslednja publika ostavila samog.

Otišao sam zato na sever. Kraj jednog mlina, blizu slobodnog grada L. pevao sam vodi i točku koji se okreće, svestan da kraj mog puta ne postoji. Svet je beskrajan, a tonovi mog grla do u nedogled mogu biti viši i viši. Moj glas sad jedva može zatreći nit paukove mreže, pa ipak u taj treptaj svilenkaste niti stale su sve moje uloge. Ja sam sada mrtav za sve osim za muziku paučinastih nebeskih sfera..."

„Ja sam doktor Baltazar Štraube i upravo sam umro. Ja sam doktor laringolog, onaj lekar – ako ne znate – koji je čuvenom baritonu Hansu Diteru Uisu prepisao napitak koji mu je upropastio glas. Svoju pevačku smrt maestro je platio sa pola kilograma gušćeg masla, dva bataka koja nisu mirisala najbolje, i s malo iznutrica. Laže kad spominje da mi je doneo celu gusku na dar, no kako bilo, bio je to jeftino kupljen eliksir za tako veličanstvenu smrt na sceni. A ako me pitate zašto sam mu upropastio glas, reći ću vam da sam više nego drugi voleo Nemačku i nemačke majstore pevače. Kad sam zbog klanice u koju je uvela čitavu jednu mladost u Velikom ratu zamrzeo domovinu, ništa nije ostalo od ljubavi ni prema pevačima. Pomislio sam da su oni naši predvodnici, naši tužni vitezovi koje baš ja moram da pošaljem u pakao i tako sam i učinio. Posle Uisa, upropastio sam i glas Teodore fon Štade i mnogih drugih. Sada se na vratima pakla jedino nadam da će đavo nači više razumevanja za mene nego što sam ja imao prema Nemačkoj i njenim majstorima pevačima.“

„Ja sam sada umro. Postao sam na koncu jedan. Običan. Poraženi đeneral austrougarske vojske. Kako smo u posljednjih nekoliko mjeseci svi mi propali. Kako je sve gnjilo u nama izišlo na srijedu i sad zaudara ka' zapuštena boljetica! Ratovasmo hrabro, vojnički. Činjaše se nama da rat dobijamo na Istočnom frontu 1914; mislili smo da ćemo oslobođiti Pšemisl 1915; ostadoh uvjeren da mogu odbiti još deset

ofenziva onih talijanskih bezgaćana na frontu na Soči, a onda smo potonuli. Jedan torpedo ispaljen u zaledu potopio je sve naše snage. Glad, beznađe i komunistička agitacija natjerali su neke uboge pučane u buđavim kaputima da izidu na ulice i trgove. Njihov roj, bruj i huk primorali su naše hrabro oružje da umukne, a onda sam i ja, sram me je zbog toga, pokazao najgore lice.

„Nekad sam bio vojnik. Strog, pravičan, uredan. Posljednjih mjeseci ličim sebi na kakovog cincarskog tergovca koji povazdan drži kantar svojega života u rukama. S jednom propalom zemljom u koju uložih sve znanje i karijeru natežem se oko titule. Na osnovu Vojnog ordena Marije Terezije od 1917. imadoh pravo na podizanje ranga plemstva na baronat. Međutim, eto, htjeo sam više. Brod je tonuo, pa nisam znao zašto bih smotren bio. S Bećom sam se pogađao, hoteći da mi bude dodeljen viši stupanj od barona, ništa manje do grofovska titula, ali do kraja Velikog rata ti pregovori nijesu okončani, jer ostadoh bez zemlje, dvora, grofovstva i cara.

„Sad pišem udvoričko pismo Vijeću Srba Hrvata i Slovaca. Opominjem ih da će otvaranje tračnica u ova otrovna poratna vremena biti kobno. Gradim se zabrinutim, a samo mislim kako će spasiti svoju kožu. Pišem: 'Posljedice će biti katastrofalne za južnoslavenska područja, jer će horde nedisciplinirane vojske i Talijana, koji se ne mogu u ovom trenutku zaustaviti, nahrupiti preko Kranjske i Hrvatske i zato vas molim, ne kao đeneral, ne kao poslednji sin Otadžbine, već kao domoljub koji svoju domovinu voli isto tako kao i svaki drugi, da to sprečite.'“

„Zaustavljam se, pismo ne šiljem. Iznenada mi je jasno kao dan: ja sam sada mrtav. Cijelog rata sve sam ja imao u duplikatu: dva štaba, dva konja, dva para čizama, dva lime na šljema s crnim perima i dva mundira. Dosta je s lažima: vrijeme je da se odlučim. Takova ođelitost jednom već mora stati. Vadim sve svoje: mundir ovog i onog feldmaršala i bi-

ram napokon onaj koji sam dugo sklanjao u stranu. To je uniforma za onog Svetozara koji je dugo bitisao na dnu moje gorke duše: koji nije mogao da umre, te je zato morao da živi. Gledam se: od prstiju, preko šaka i pomalo kokošjih prsa i vidim kako postajem onaj stari Svetozar.

„Jedno pravoslavno srce kuca još malo u taktu s austrijskim vojničkim koje bijaše odano carskoj kruni, ali ono austrijsko sve tiše izbjija i najzad staje. Srčani udar i – smrt. Ja više nisam feldmaršal Fon Bojna. Sada sam jedan od Srbalja, Svetozar Borojević, od oca Adama Borojevića, graničnog natporučnika, i matere Stane, rođene Kovarbašić. Kršten sam u pravoslavnoj crkvi u Umetiću 1857. godine. Imam brata Nikolu i sestru Ljubicu. Četiristo četrdeset dva nas je Borojevića, a jedan je upravo umro. Ja.“

„Danas je 12. novembar 1918, a ja sam najzad shvatio što je značio san u kojem su mi carica Elizabeta, nadvojvoda Ferdinand, hercoginja Hoenbert i prestolonaslednik Rudolf dovikivali jedan datum: 'jedanaesti novembar hiljadu devetsto osamnaeste'. Ja sam sada mrtav car, poslednji vladar Dunavske monarhije, a onaj bahanalski ples mrtvih srodnika nije govorio o danu kada će izbeći atentat, već o danu kada će propasti čitav naš svet.

„Zbogom svima. Nema mene više: tihog i neispavanog Karla I, poslednjeg cara Dvojne monarhije. Nema više ni vas. Što vas zaostane, postaće neko drugi.“

NADAM SE DA ĆE NOVI SVET...

– Nadam se da će posle ovog bestraga dugog rata još veselije da se pije i bekrija. To vam kažem ja, čiča Libion, vlasnik najčuvenije kafane *Rotond*. Želim još i ovo da dodam. Ne odobravam one đavolje čibuke sa opijumom, koje sve češće vidam i u svojoj kafani, oni samo štete mlađeži. Alkohol, e alkohol je nešto drugo, naročito ako je penušavac... Svakakve je zle krvi bilo za vreme Velikog rata. Kad se samo setim one dve nedelje u aprilu 1915. koje su dobro zabiberile one dve veštice iz Turana. Sramota me je sada što smo čiča Kombes i ja gotovo zaratili zbog te dve uspijuše, ali šta sam mogao? Sve je započelo zbog lošeg vina i srećom da se u loše vino na kraju sve i utopilo.

– Oduvek sam mislio da je čičica Libion malo šenuo, još od one vinske afere sa gusarkama iz Turana. Kakav novi svet napravljen na penušavcu. Novi svet biće zasnovan na lažima, otimačini i korupciji. Mlađež se pokvarila, eto to vam je, moj gospodine. Kako neko ko se vrati iz rata, a pamti bar nekoliko desetaka onih koje je probio bajonetom može da se sustegne da nešto od mene ne ukrade? Nameravam da pazim na svaku čašu, i svaku flašu penušavca u mojoj kafani *Klozeri de lila*, pa makar mi iza leđa govorili: „Čiča Kombes je i svoje srce pojeo za večeru.“ Momke za šankom otpuštaću svakog trećeg u mesecu, a svakog petog nalaziću nove. Kad malo razmislim: biće toliko nezaposlenih da će moći da ih menjam kao gaće: utorkom i četvrtkom. Pa da vidim onda kako će neko nešto da mi zdipi! A šta ćemo s gostima? Nekad

su pišali niz nogavicu, penjali se na sto i držali pijane govore, potezali su brauninge i pucali u vazduh. Sada će, moj gospodine, ispaljivati metke pravo u meso.

– Čiča Kombes je uvek, da tako rečem, bio tvrdica, a škrčavaju rasuđivanje mu je sezalo do šanka i ni korak dalje. Kakva kriza, šta lupeta. Ljudi će posle ovog rata postati bolji, zato što će svojski naučiti da cene život, lepotu, ugodu i dobro društvo. Gospoda će postati prefinjenija, dame elegančnije, pa i lake dame će nam nekako postati finije i kurvati se za akcije velikih fabrika koje će se izgraditi, a ne kao dosad za sumnjivi novac i neke tričarije od slika i crteža netalentovanih mazala.

– Čiča Libione, doći će, ja ti kažem, velika kriza i pare neće vredeti ni koliko papir na kojem su naštampane. Uhvatićeš se za gaće, a u njima nećeš naći ništa. Zgrabićeš vrata svog „umetničkog stecišta“ i zaključati ih da ti poreznici zbog dugova ne odnesu i šank i sve stolove u paketu s gostima na stolicama. Ja ipak neću biti tako lud kao ti, pa da i pamet točim s penušavcem. Ne! Plaćaće konobare hiljadama, milionima franaka i smejaću se kad ih vidim kako trče da kupe pola crnog hleba za ono što sam im dao, ali moja „artistička krčma“ će opstatи, a tvoja će propasti!

– Propašće tebi pusti snovi da svi vagabundi predu kod tebe. Još ćemo se mi nadmetati, čiča Kombese!

– Svet je poput razglednice: umrlja se adresa pošiljaoca, ali nikad, velim vam nikad, primaoca. To vam kažem ja, koji sam se tokom Velikog rata obogatio čuvenim razglednicama iz moje manufakture: „Štamparije Pjera Anrija Biroa“. Razglednice imaju neku tajnu da ne dozvole da se ovlaže sa desne strane gde je adresa, zato što znaju da moraju da stignu na odredište. Čudno, meni je ovih dana stiglo mnoštvo mojih razglednica koje su pisali razni, meni nepoznati vojnici. Isprva sam se ljutio na poštare i Crveni krst koji ne sortira dopisnice s fronta, ali onda sam pokušao da saznam

474

ko su pošiljaoci i shvatio da su svi mrtvi. Kako je toliko mrtvih moglo ispisati toliko razglednica, to sada pokušavam da saznam. A ako me za novi svet pitate, on vam neće biti ni onakav kakvim ga vidi čiča Libion, ali ni onakav kakav predviđa onaj džangrizavi Čiča Kombes. Gledajte njih dvojicu, pa će vam sve biti jasno. Čiča Libion dobro podgojen, malo lošije odgojen čovek; Čiča Kombes mršav, sav iskrivljen, glavudžu obesio o ramena kao da su mu prsa pariski bulevar, a glava gasni lampion – naravno da prvi misli da će sve ići kao šampanj niz čašu, a drugi da će i koštica imati košticu.

– Ja sam Hajim Veseljak. Da, sećam se Mehmeda Jildiza, trgovca orijentalnim i evropskim začinima. Ne znam zašto pitate za njega. Samo nekoliko puta sam ga video. A, razumem... Od njega ste čuli da sam govorio kako jedva čekam pobedu ili poraz. Jeste, izašao sam na ulicu da vidim Britanice, kada su 13. novembra 1918. po vašem kalendaru ušli u Istanbul, ali još pre da osmotrim kako smo ih u gordom orijentalnom ponosu dočekali... Gledajte i vi sa mnom, idite po mom sećanju: konji se propinju, veselje je na sve tri strane grada. Eno zastava, vranih konja u kolonama, svilenih čaršava koji se spuštaju niz minarete kao neke džinovske šalvare; neko je posuo lotosovo cveće na osramoćenu vodu Zlatnog roga. Ali, ja ne marim. Možda mi je čak draži poraz od pobeđe, zbog svega ovoga što smo prikazali kaurima. Ako me pitate, šta mislim da će se dogoditi. Nadam se da će novi svet otići što dalje od moje Turske. Mladi Turci su preterali. Jeste, na svaki način su prevršili sa onim Jermenima, iako ih ni ja ne volim. Cela je istina, ne volim ih, efendi, i time se gotovo ponosim, ali trebalo ih je samo oterati u neki drugi grad. Velika je Azija, ta mi Turci to najbolje znamo Široka je žarka traka Sredozemlja. Možda bi ih Kopti u Aleksandriji ili Sirijci u Damasku primili, a ako i ne bi, mogli smo ih naterati nekom drugom u posetu, pa nek ih oni ubijaju, a ne mi... Nije

ih trebalo onako zverski prognati u pustinju. Ma, neko bi ih primio, nekom bi još bili dobri. No, sad smo ih se, ovako ili onako, rešili i ostali sami sa samima sobom. Mi Turci, kažem vam, treba da se ponovo zatvorimo. Niko nama ne treba. Počinjem od sebe samog. Evo šta sam odlučio: na licu ču ostaviti osmeh da kao zanjihano rublje na vetru još zadugo podseća one oko mene da sam ja Hajim Veseljak. Odlaziću u čajdžinice, pričaću smešne priče i kreveljiti se. Zasmejavaču kočijaše i lađare kraj mosta Galata, ali ču se, dok mi smeh ne silazi s lica, iskrasti iz sebe samog i kao neka suština početi da tražim Turke slične sebi. Mislite, efendi, da ču biti usamljen? O, videćete jedan čitav novi Istanbul ljudi koji su izašli iz svoje nutrine i kao suštine šetaju gradom. Svi ćemo biti bledi kao papir, imaćemo dužinu i širinu, ali ne i debljinu, a dve dimenzije biće nam dovoljne da ulazimo u čamce i dvodimenzionalnim čamđizjama zapovedimo: „U mahalu Emirgjan, onamo gde je izgorela fabrika boje, a efendi Jildiz čuo za pogibiju prvog šegrtu.“ I čamac će zaploviti: sve će biti kao na starim minijaturama: mi, voda, šajke i u njima šajkaši, mahala Emirgjan, drvene kuće, džamije s minaretima, cela Turska. I svi će najzad biti srećni...

– Ja vam se kunem da će invalidi biti bolji ljubavnici od ljudi s rukama, samo ako im je alat u buđavim gaćama ostao netaknut... Znam zašto vam to pričam. Bila sam prvo sa mnogim mrtvima. Jeste, nije me sramota da priznam: oblačila sam cokule poginulih vojnika. Zvala sam ih cokule Žil, cokule Žan, cokule Žak, cokule Žozef, cokule Žakob, cokule Žo... Onda sam se valjala po podu i zamišljala kako me grle svojim prozirnim paučinastim rukama. Posle sam odlučila da mrtve zamenim živima: obnažila sam se i gola krenula kroz život. Pronašla sam najpre slikara Kislinga. Dve godine nisam vodila ljubav s ljudskim telom i bilo mi je divno. Posle sam našla Japanca Fužitu. Što me je taj okretao. Noge su mi letele na

sve četiri strane sobe, ali kad sad pomislim, obojica su bili kukavice. Gde su bili u rovovima. Gde su bili kad se puštao gas na naše položaje – okretali jednu Kiki sa Monparnasa! Dosta mi je slikara kojima je „debeli kukavičluk“ bio draži od „mršavog heroizma“. Napuštam i Mana Reja kao što je on ostavio mene i vratio se u Njujork. Nalazim ratnog invalida! Novo vreme biće vreme nadmoćnih ranjenika, jer ćemo svi da se okrenemo ljubavi i onaj ko u tome bude najbolji, biće biran za predsednika Francuske, bez obzira na to da li ima dve noge i dve ruke na broju. Evo, sad je predsednik onaj... ma, onaj čikica Poenkare, što liči na nekog alzaskog pivara. Više mi liči na Nemca nego Francuza. Dajem mu još – da vidim – najviše dve godine na mestu predsednika, kada će ga zameniti najbolji ljubavnik Pariza, čovek bez obe ruke, pravi simbol Velikog rata i svega što posle njega dolazi.

– Ja vam, prosto rečeno, mislim ono što misle drugi i nije me sramota zbog toga. Ratovao sam kao pravi Kokto: luksuzno i još preko toga živu glavu sačuvao. Zar je to malo? Jeste da je i meni, da tako kažem, tokom rata pada standard. Godina 1914. bila je bolja od 1915, ali je 1915. bila zlato u odnosu na 1916. Svaki dan 1916. godine bio je kao latica ruže u odnosu na bilo koji iz 1917, a 1918. sve je otišlo do vraga. Kad se samo setim svog prvog odsustva u Parizu 1914. Stigao sam kući kao pravi ratni fićfirić: ispeglana namirisana uniforma, šlem u grimiznoj boji. Svima u *Rotondu* i *Domu* htelo sam da pokažem koliko sam „raskošno ratovao“. Pikasa tada nisam pronašao. Ali nek ide s milim bogom i on. Toliko smo ga svi voleli, a on nas je samo gazio. A da, pitali ste me za novi svet posle Velikog rata. Novi svet biće toalet papir za stari... Svi koji su pre Velikog rata nešto vredeli, obrisaće dupe novim svetom. Brat će bratu zgaziti na glavu, samo da bi se dokopao položaja. Ona aljkavuša Kiki mora da je šenula kad misli da će Poenkarea smeniti invalid-predsed-

nik s огромnim falusom. To se samo u njenoj nimfomanskoj glavi moglo začeti. Novi svet će biti... Ma, koga briga za novi svet. Luksuzno sam ratovao, luksuzno ću mirovati. Sve ću da naplatim, ni nos neću obrisati za džabe. Nisam ja glup da zamišljam bolji svet dok se drugi oko mene bogate i goje. Možda ne mogu da se ugojim ni gram, ma šta jeo, ali ću zato naći novčanik koji će i te kako umeti da se udeblja.

– Ne znam zašto neko od mene očekuje da kažem kakav će biti novi svet. Ja sam Osvald Rajner. U ime britanske krune ubio sam Raspućina treći put i valjda vidite da mnogo bolje govorim pištoljem nego rečima. Napuniću zato revolver, staviću metak u cev. Eto tako će vam, draga gospodo, izgledati novi svet posle ovog Velikog rata.

– Ni od mene ne očekujte da mnogo kažem o tom novom svetu. Ja sam samo Ciganka, vračara iz Rusije. Menjala sam vozove za vreme Boljševičke revolucije 1918. i neke zabludele revolucionare lagala da ih čeka velika budućnost. A zašto sam to radila, to biste voleli da znate? E, to vam neću reći. Nešto ipak mora da ostane tajna koju će sa sobom odneti karavani.

– Ja sam doktor Šandor Ferenci i nadam se da će ovo najgore i najbolje vreme za jednog psihanalitičara što pre da se završi. Ne znam šta bi kolega Aufštajner rekao na sve. Još ga se sećam: krenuo je na put i kako je stizao do nekog od nas dobijao po jednu totemsku bolest. Sada su svi oko mene, a valjda i ja sam, s jednom ili nekoliko takvih bolesti u letalnoj fazi. Ceo svet postao je bolnica; čitav svet ludnica. Ni pčela ne voli kad na svakom cvetu ima polena, pa ni ja ne znam što bi mi se i dalje svidalo to što po ulicama šetaju listom moji bolesnici. Mađarsku, da priznajem, poraženu i poniženu Mađarsku, teško bih vam opisao. Evo samo jedne sličice iz Pečuja, grada moje mladosti i radosti. U toj priči

478

glavnu ulogu igra jedan dečak pijanista. Bela Kun je, kao što znate, baš osnovao *Kommunisták Magyarországi Pártja – Mađarsku komunističku partiju* i u našem malom mestu izniklom na glinenoj zemlji, njoj su pristupili neki ozbiljni brkati ljudi. Čivutska komuna naročito se uzbunila. Podelili su se napola: jedni uz Kuna, drugi za republiku i njenog prvog predsednika Mihalja Karoljija. Mali pijanista iz Pečuja Andor Prager uvek je slušao starije. Da bi prošao do muzičke škole, Andi mora da ide crvenim putem kraj radničkog hangara Keramike „Žolnai“. U fabričkom krugu je napeto i svakodnevno se smenjuju radnici koji kontrolišu proizvodnju. Jednog dana moj ti Andi ide na čas klavira i pred kapijom Keramike „Žolnai“ ugleda revolucionare-socijaliste na straži, pa među njima prepozna čika Isaka, čika Haima i čika Davida koje je doskoro viđao u sinagogi. Oni mu dovikuju: „Andi, svi računamo na tebe. Kad se vratiš da vidimo šta ti je učitelj napisao.“ Andi odlazi u školu, kaže profesoru klavira za vrlo ozbiljne čike socijaliste od kojih svi imaju brčine kao bićeve, a nakon časa profesor počne svoj zapis sa „Drug Andor je vanredno napredovao. Pokazao je veliku tehničku i muzikalnu zrelost...“ Vraća ti se Andi pokraj čika Haima, čika Isaka i čika Davida, a oni vide samo ono „Drug Andor“ i značajno klimaju glavama. Sledećeg dana mali pijanista još jednom prolazi kraj fabričkog kruga, ali osvanuo je dan kada su pre-vlast u Keramici „Žolnai“ preuzeли republikanci. Pred krugom vidi neka nova lica. Tu među njima Andi prepozna čika Jakova, čika Mišku i čika Noela, komšije koje je takođe vidoao u sinagogi. Oni mu dovikuju: „Andi, svi verujemo u tebe, a kad se vratiš da vidimo šta ti je profesor klavira napisao.“ Andi ovog puta kaže profesoru o strogim čikama republikancima kojima kose padaju na ramena kao zmije, a on, posle časa bez premišljanja, svoj zapis započne sa: „Gospodin Andor, vanredno je lepo napredovao od juče. Mislim da će njegova ritmički laka igra na dirkama još dobiti na ozbiljnosti...“ Eto

takva je moja Mađarska, republika koja liči na pečeno pile kojem se oglodane kosti još čvrsto drže, ali ko je tako halapljivo proždrojao i belo i crno meso...

– Mi mislimo da je ovaj svet iskočio iz zgloba i da je s krajem Velikog rata realnost izgubila svoju sramnu ravnotežu. Parapsihologija će u novom svetu smeniti psihologiju; okultistica će stupiti na mesto fizike; paranoja će zaseniti zdrav razum, a porodica će ustupiti mesto hordama i sektama. Ali, mi se zbog toga nimalo ne brinemo. Za nas će biti posla preko glave. Još će se neki od minhenskih teozofa svađati sa lajpciškim, bićemo uobraženi kao oni pokojni predratni nemački operski pevači, ali ćemo svi zajedno raditi na izobličavanju zemljinog šara i izluđivanju ono malo pameti što će u glavama ljudi posle ovog rata zaostati. Živelj! Pakao je naša izvesnost, pa našu budućnost u njemu primamo sa potpunom ravnodušnošću. Vaši: Franc Hartman („Prljavi Franc“, lažno proglašen mrtvim) i njegov magistrus Hugo Folrat iz Minhena, i uz njih Karl Bandler Praht, sa kancelarijom u vražjoj Faustovoj krčmi u Lajpcigu.

– Ja sam Arčibald Rajs i još se nadam da će novi svet biti pravedniji od starog, iako ne znam šta me još drži u tom uverenju kad sam kao kriminolog video da se ništa na ljudskoj duši, baš kao ni na telu nije promenilo, ma kakvom da ga naporu ili pogibelji izložiš...

EPILOG I SNOVI SU OD SNOVA

Nedavno je u jedan sanatorijum sasvim blizu nemačko-holandske granice, u koji su smeštani duhom zabludeli i nervima skrajnuti bolesnici, prispeo jedan veoma važan pacijent. Da se nešto neobično dešava, videlo se najpre po crnim automobilima sa visokim vetrobranskim staklima koji su u čudnoj tišini prišli šljunkovitom stazom i stali neposredno pred ulaz velike mrke dvokrilne kuće urasle u bugenvilije i bršljan. Iz kola su izašli neki uniformisani ljudi i, kao čudno društvo, koje je pre ličilo na komedijante nego na telesnu stražu, bez ijedne razmenjene reči, počeli da se savijaju u struku, uspinju na vrhove prstiju i šakom prekrivaju oči da bi u pravcu niskog sunca pogled uprli u daljinu.

Videli su te nervozne vojnike i duhom zabludeli i nervima skrajnuti i nisu znali kako da objasne njihovo prisustvo u tom inače udobnom sanatorijumu koji je rat jedva i osetio, jer su u njemu lečeni bogati bolesnici, pa ako bi neki i zалутао iz Velikog rata, to nikako nije bio običan redov sa prvih linija fronta koji je osetio bertolit ili trpeo nesnosne glavobolje zbog toga što mu je nedavno izvađen geler iz lude vojničke glave. Ne, u tom sanatorijumu lečeni su ozbiljni podruku sa umišljenim bolesnicima, a mali lekarski konzilijum, koji je do poslednjeg lekara stanovao u sanatorijumu, ozbiljno je shvatao i prve i druge, jer su svi stanari tog oporavilišta na

zelenom bregu po nečemu bili važni, pa je i svaka njihova neuroza i psihoza bar po nečemu bila posebna.

Svaki od pacijenata imao je svoj karton, svog lekara, svoju jednokrevetu sobu i sestru koja je, činilo se, pazila samo na njega. Pa ipak, to odabранo društvo duhom zabludelih i nervima skrajnutih odmah je shvatilo da u njihov sanatorijum stiže neko poseban, čak i u odnosu na njih. O tom neobičnom gostu počeli su da pričaju i oni koji su tek retko progovarali, i oni koji su samo pokatkad mumlali sebi u bradu i oni koji su svakog popodneva držali vatrene govore... A onda je pacijent stigao. Prošlo je tri dana pošto su oni tajanstveni vojnici onako gledali zgradu i okoliš kao da gimnasticiraju, a u sanatorijum je – svi su tako tvrdili – stigao car Vilhelm lično. Tek poneko, i to još nakratko, u to nije verovao, iako pridošlicu niko nije video, pa nije mogao ni da se potvrdi niti da se ospori njegov dolazak.

Samo jedan pacijent u carev dolazak nikako nije povravao. Tvrđio je, teatralno dižući desni kažiprst upravljen u nebo, da car vlada Nemačkom i polovinom sveta i sedi u Berlinu i ponavlja: „Pa, moliću lepo, zar postoji ijedan dobar razlog zašto bi car Vilhelm došao u našu mrku kuću na zelenom brdu?“ Svi su se na kraju smirili i potvrdili da on razumno govori, ali taj pacijent nije bio u pravu. Posle ogorčenih nemira u zaleđu, Nemačka je u Velikom ratu kapitulirala. Njena armija – vojnički neporažena – povučena je na granice pruskog rajha, a car Vilhelm je bio prinuđen da tron preda poslednjem nemačkom caru Adolfu II, princu od Šaumburg-Lipea, koji se, tako nejak i nevičan vladanju u grkim okolnostima, održao na vlasti svega nedelju dana i 15. novembra 1918. zauvek predao republikanske dizgine vodama nemačke revolucije.

Nije, dakle, bilo tačno da car „sedi u Berlinu“, nije bilo istina ni to da „vlada“, niti da pod sobom ima pola sveta. Tačno je bilo jedino to da je taj važan gost koji je prispeo u jedan

sanatorijum na samoj nemačko-holandskoj granici, zaista bio car Vilhelm Fridrik Viktor Albert od Prusije. Skrhan porazom, slomljenih živaca, dovezen je tačno tri dana pošto je abdicirao, smešten u sobu sa pomalo ironičnim brojem 1 i ostavljen sam.

A onda je i za ovog cara, kao i za srpskog kralja Petra u 1916. godini, počelo da teče neko vreme-nevreme, nekakvi grudvasti minuti i sati koji se nikako ne daju rastopiti u reci vremena. Dva dana gledao je bolesnik samo kroz prozor i nije pomerio nijedan mišić na svom licu, dok su se lekari iz njegovih leđa zabrinuto sašaptavali. Tri noći nije ni pomisljao da legne, a kamoli da usni, pa mu je zbog toga i određena vrlo radikalna terapija. Četvrtog dana svladao ga je umor, pa je zaspao, što je ocenjeno kao prvi povoljan znak.

San zaista isprva beše dobar nagoveštaj. Car je duboko spavao i sanjao. Sanjao je da je godina 1914. i da on sedi u Berlinu i vlada polovinom sveta, bez pretnji bilo s koje strane. Samo prve noći u njegovom snu, te snoviđenske 1914. izbio je rat. Maleni oficir u tom prvom carevom snu, vadi njegov – kajzerov proglaš – i čita ga s patosom. Glas mu ipak pomalo drhti: „Ovo su mračna vremena za našu zemlju. Mi smo opkoljeni i moramo da zamahnemo mačem. Bog će nam dati snagu da ga upotrebimo kako treba, tako da možemo da ga nosimo sa dostojanstvom. Napred u rat!“

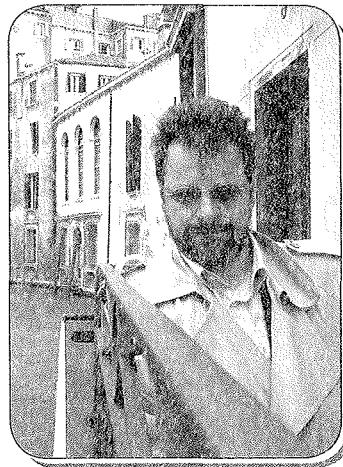
Već sledeće noći Vilhelm od Prusije ponovo je sanjao 1914. godinu, ali ratni požar ovoga puta nije upaljen. Nije bilo njegovog proglaša, niko nije morao da zamahne pravdним mačem, a pruska Nemačka prosperirala je 1915, pa potom videla neočekivan industrijski napredak 1916. i nove uspehe 1917. i 1918. godine... Onda se bolesnik iz sobe „1“ budio u svojim vlažnim satenskim čaršavima kao leptirova larva u svom krevecu. Stresao se i ponovo oko sebe video mrku kuću lečilišta, svoj gvozdeni bolesnički krevet i apartman na kraju dugačkog hodnika opremljen sav u belo. Svu-

da oko njega bila je 1918. godina. Nemačka je izgubila rat, on je abdicirao i vlast predao slabašnom princu Adolfu II... Šta da učini u toj stvarnosti do da gleda kroz prozor bez ijednog drhtaja očnog živca i da zabrinjava svoje lekare. Ili je možda bolje da spava? Tako je, treba nekadašnji car da pobegne od te stvarnosti u san.

Već kroz dve nedelje Vilhelm je gledao da što manje provodi budan. Gotovo ništa nije jeo i strahovito je oslabio, ali sada je sve duži san bio osnovna briga njegovih doktora. Onaj koga su još zvali „kajzer“, spava i budi se. Snovi o kojima ne priča ni sa kim živi su kao sama stvarnost. U njima je 1916. u kojoj vidi veliki industrijski napredak carevine, pa 1917. u kojoj se niže uspeh za uspehom... A onda se važni bolesnik budi i oko njega je ta gruba i negostoljubiva 1918. godina. Šta je stvarnost, a šta san? S vremenom svrgnuti car sve više veruje snovima. Misli da je stvarnost sve ono lepo, a sve ružno da je noćna mora. Budi se, ali kada je budan? Spava, ali kad spava? Samo još jedna nedelja bila mu je potrebna da promeni svetove.

Smeje se – smeje se bezbrižno. Jede bobice crnog grožđa. Leva ruka više mu nije sasušena, pa se i njome hvata za pučad. Kroz prozor svoje palate u daljini vidi berlinske braon kuće koje kao da su od čokoladne opeke građene. I misli, misli da bi bio najsrećniji vladar na svetu, samo još kad bi mogao da se reši ružnih snova: snova u kojima je Nemačka izgubila Veliki rat, a on potajice premešten u jedan sanatorijum na samoj granici Nemačke i Holandije, da tu svakog dana sanja taj strašni san...

U Beogradu, 2009–2012

ALEKSANDAR GATALICA rođen je 1964. godine u Beogradu gde je diplomirao Opštu književnost i teoriju književnosti, sa starogrčkim jezikom. Objavio je romane *Linije života* (nagrada „Miloš Crnjanski“ i „Giorgio la Pira“ u Italiji), *Naličja, Kraj, Euripidova smrt i Nevidljivi* (nagrada „Stevan Sremac“) kao i cikluse priča *Mimikrije, Vek* (nagrade „Ivo Andrić“ i „Umberto Saba“ u Italiji), *Beograd za strance, Dijalog sa opsenama i Dnevnik poraženih neimara*. Proza Aleksandra Gatalice objavljivana je u svim književnim časopisima u nekadašnjoj Jugoslaviji i Srbiji. Knjige i pripovetke su mu prevedene na sve važnije evropske jezike.

Iako su sve tri knjige potpuno samostalne, novi roman *Veliki rat*, zajedno sa knjigama *Nevidljivi* i *Vek* (treće izdanje Mono i Manjana 2012), predstavlja završni deo svojevrsne trilogije o XX veku Aleksandra Gatalice.

SADRŽAJ

1914 – Godina patologa

*Prolog: Tri revolverska hica / 13
Dugo toplo leto / 26
Rat / 43
Pisma života i smrti / 73
Prvi ratni Božić / 83
Sa tifusom stvari stoje ovako / 105*

1915 – Godina trgovca

*Miris snega pomešan s velikim pretnjama / 113
Neko sve radi dva puta / 132
Muško-ženski ratni odnosi / 147
Otac svih gotskih lekara / 167
S najlepšim željama iz pakla / 188
Odbrana i konačni slom / 201*

1916 – Godina kralja

*Dolina mrtvih / 221
Tamo daleko, na kraj sveta / 243
Čudesna sredstva i drugi eliksiri / 265
Zabluda široka kao Rusija / 282
Kaplari, kapelani i krmanoši / 302*

1917 – Godina cara

Izdaja, kukavičluk i laž / 329

Njihovo vreme je isteklo / 351

Smrt ne nosi časovnik / 376

Revolucija putuje vozom / 398

1918 – Godina kriminologa

Kraj – kaput / 425

Pandemija / 435

Sloboda je umela da čuti / 447

Ja sam sada mrtav / 463

Nadam se da će novi svet... / 472

Epilog: i snovi su od snova / 480

Bleška o piscu / 485

ALEKSANDAR GATALICA rođen je 1964. godine u Beogradu gde je diplomirao Opštu književnost i teoriju književnosti sa starogrčkim jezikom. Objavio je romane *Linije života* (nagrada „Miloš Crnjanski“ i „Giorgio la Pira“ u Italiji), *Naličja, Kraj, Euripidova smrt i Nevidljivi* (nagrada „Stevan Sremac“) kao i cikluse priča *Mimikrije, Vek* (nagrade „Ivo Andrić“ i „Umberto Saba“ u Italiji), *Beograd za strance, Dijalog sa opsenama* i *Dnevnik poraženih neimara*. Proza Aleksandra Gatalice objavljivana je u svim književnim časopisima u nekadašnjoj Jugoslaviji i Srbiji. Knjige i pripovetke su mu prevedene na sve važnije evropske jezike.

Iako su sve tri knjige potpuno samostalne, novi roman *Veliki rat*, zajedno sa knjigama *Nevidljivi* i *Vek* (treće izdanje Mono i Manjana 2012), predstavlja završni deo svojevrsne trilogije o XX veku Aleksandra Gatalice.